

જ્ઞાનજયોતિ પ્રકાશનો

૧. **બ્રાહ્મચારને માગે** સંપાં ૬મુળહેન પુ૦ છાં૦ પટેલ ૧૨.૦૦

નહેરુ સરકારે લીધેલાં અમુક પગલાથી દેશમાં બ્રાહ્મચારનું જે દ્વાર ખુલ્લું મુકાયું, તેનું નવલકથાની રીતે કારણેનું કારણ વર્ણન. દેશમાં ફેવેફેવે બ્યાયેલા બ્રાહ્મચારને ફેર કરવા હાલનાર દરેક સ્ત્રી-પુરુષ-યુવાન-યુવતીએ આ નવલકથા વાંચવી જોઈએ.

૨. **પ્રેમ-બલિદાન** સંપાં ૦ ગોપાળદાસ પટેલ (બંધાય છે)

પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ લેખક વિક્ટર હ્યુગોની નવલકથા ‘રોમલસ’ બોક્ષ સી’નો સંક્ષેપ.

માણસ જેવો માણસ સર્વોચ્ચતાની કે અધમતાની કઈ કક્ષાએ પહોંચી શકે તેનું નિદેશણ કરતી નવલકથા.

સો સો ‘રોબિન્સન ક્રૂસો’ જેવી નવલકથાઓને સામે હોડમાં મૂકે, તોપણ પાછી પાડી દે, તેવી કથા તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે.

૩. **યુનો અને સળ** સંપાં ૦ ગોપાળદાસ પટેલ (બંધાય છે)

પ્રસિદ્ધ રશિયન નવલકથાકાર ડસ્તવેસ્કી દ્વારા ‘કાર્લમ એન્ડ પ્રિન્સિપલ’નો સંક્ષેપ.

ધર્મ-વિમુખ નવા સિદ્ધાંતોની જગ્યામાં યુથાયેલો એક જીવાનિયો સમાજ-હિત સાધવાના ગયાલથી કારમા યુના આવરતો બચ છે. છેવટે સોનિયા જેવી એક નિર્બળ છાકરીનો નિર્લેપક પ્રેમ તેને કેવી રીતે બધામાંથી હઠારી લે છે, તેની હૃદયદ્રાવક કથા.

૪. **ધન અને ધરતી** સંપાં ૦ ૬મુળહેન પુ૦ છાં૦ પટેલ ૧૨.૦૦

સુપ્રસિદ્ધ હિંદી નવલકથાકાર યુરુદનની દ્વિતિ ‘ધરતી ઓર ધન’નો અનુવાદ. તા. ૨૪-૧૧-૧૯૪૮ના રોજ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

જ્ઞાનજયોતિ પ્રકાશન મંદિર

કેચરબ આશ્રમ

અમદાવાદ-૬

ધર્મી દ્યક્ષ

[વિકટર હ્યુગો કૃત : “હંચર્એક ઓફ નોત્રદામ”]

સંપાદક

ગોપાળદાસ અવાભાઈ પટેલ

જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક
કમુબહેન પુ૦ છો૦ પટેલ
વ્યવસ્થાપક, જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ-૬

મુદ્રક
વર્ડ ક્લાસિક મ્યૂઝિયમે ગોઠવેલાં બીબાં પરથી
પાન છાપ્યાં —

૧ થી ૧૬ અમિષ પ્રેસ, અમદાવાદ-૧૩
૧ થી ૩૩૬ ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી, અમદાવાદ-૧

પ્રથમ આવૃત્તિ

કિં ૧૦.૦૦

જાન્યુઆરી, ૧૯૭૫

પ્રકાશકનું નિવેદન

આવી મહાન અને જુસ્સાદાર નવલકથા વાંચીને પૂરી કરીએ, ત્યારે માણસ તરીકે જન્મવા બદલ આપણી જાતને અભિનંદન આપવાનું મન થઈ જાય છે. — આવી સારી નવલકથા વાંચવા મળી એટલા ખાતર નહીં, પણ પોતાના દેશના ઐતિહાસિક જમાનાને આટલો સારી રીતે રજૂ કરી શકનાર એક મહાન સાહિત્યકારના જન-બંધુ હોવા બદલ.

આવી નવલકથાઓ ઝટ લખાતી નથી, અને ઝટ વાંચવા પણ મળતી નથી. મૂળ ફ્રેન્ચના અંગ્રેજી અનુવાદમાંથી આ સંક્ષેપ ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવા જતાં સંપાદકે ઘણી કાપકૂપ કરી છે, એ વાત ખરી; છતાં કેટલાકને હજુ પણ એમ લાગવા સંભવ છે કે, વાર્તા ઉપરનું ભારણ વળી વિશેષ ઓછું કર્યું હોય તો આ વાર્તા હજુ પણ સરળ — સુવચન અને પરંતુ સંપાદકશ્રીએ પોતાના ‘પ્રાસ્તાવિક’માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, આ વાર્તા રસના ઘૂંટણની પેઠે ઉતારી જવા માટે વાંચવી ન ઘટે. છેલ્લાં પાનનો અમૃત-રસ લેવો હોય, તેણે શરૂઆતનાં પાનાંનું કઠણ કોટલું પ્રયત્નપૂર્વક ભેદવું જ રહ્યું.

વિક્ટર હૂગોની નવલકથાઓ જમાનાઓ સુધી ચામેર રેશની પાથરવા સરજાયેલી છે. ગાંધીજીએ હિંદમાં તેજ અને પ્રાણ પૂરવા જે સ્વાર્નો સેવ્યાં છે, તે આવાં તેજસ્વી પુસ્તકોના પ્રચારથી કદાચ જલદી સિદ્ધ થશે. આજના જમાનામાં અમને પોતાને નવી પેઢીનું ચારિત્ર ઘડવાનો સમજાણ ઈલાજ આવા વિચારકોનો કાયમી સન્સંગ જ લાગે છે.

વિક્ટર હૂગોની પાવનકારી એક પછી એક પાંચ-પાંચ નવલ-કથાઓ ગુજરાતી વાચકને સુલભ કરી આપીને શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલે ગુજરાતી વાચકની અનન્ય સેવા બજાવી છે. તે માટે નૂતન ગુજરાત તેમનું આભારી છે.

તા. ૩૧-૧૨-૭૪

કમુખલેન પુ. છા. પટેલ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૫
પ્રાસ્તાવિક	૮
પાત્રસૂચિ	૧૩

ખંડ ૧ લો

૧. પેરિસનો મૂર્ખ-મહોત્સવ	૩
૨. કસીમોદો	૨૬
૩. ઔસમરાહદા	૩૨
૪. પ્લાસ દ ઐવે	૩૭
૫. રાતે સુંદર સ્ત્રી પાછળ જવાનાં જોખમો	૪૭
૬. જોખમ ચાલુ છે !	૫૧
૭. થડા-ફેડ લગ્ન !	૫૮
૮. વસ્ત્રની સત	૬૭

ખંડ ૨ જો

૧. પેરીસનું માતાજીનું મંદિર : નોત્રદામ	૭૭
૨. ક્લોદ ક્રોલો	૮૧
૩. ફૂતરો અને તેનો મલિક	૮૯
૪. ક્લોદ ક્રોલોના વ્યાસંગો	૯૬
૫. ભેટી મુલાકાતી	૧૦૨
૬. સળ	૧૧૬
૭. ઉંદર-ખાનું	૧૨૪
૮. પાણીના ટીપાના ગદલામાં આંસુ	૧૪૦
૯. પોતાની યુક્ત વાત બકરીને સોંપવામાં જોખમ	૧૪૮
૧૦. બર્માચાર્ય અને ફિલસૂફ જે બે જુદી જતો છે	૧૫૭
૧૧. ક્લોદ ક્રોલોની યુક્ત કોટડી	૧૬૭
૧૨. સાત ગાળો સાથે ન બોલવી !	૧૮૧

૧૩. સ્વદાસતમાં	૧૬૬
૧૪. ન્યાયને પ્રકાશ લાધ્યો	૨૦૩
૧૫. બધી જ આશાઓ પાછળ મૂકાને	૨૦૮
૧૬. માતા !	૨૨૩
૧૭. જુદાં જુદાં ઘડતર	૨૨૭
૧૮. બહેરો	૨૪૬
૧૯. હીંકરું અને રતન	૨૫૦
૨૦. લાલ બારણાની ચાવી	૨૫૭

ખાંડ ૩ નો

૧. આવતી કાલે નકી !	૨૬૭
૨. છક છેલ્લા !	૨૭૫
૩. નોત્રહામ ઉપર ચડાઈ	૨૭૮
૪. રાબજી	૨૮૬
૫. સંકેત-શબ્દ	૩૦૩
૬. નાનકડો ભેડો	૩૦૬
૭. કરીમોહોનું લગ્ન	૩૨૫

પ્રાર-તાવિક

કેટલીક નવલકથાઓ વાંચી રહ્યા બાદ આપણી જાતને કૃતાર્થ થયેલી અનુભવીએ છીએ : તે વાંચવાથી આપણે માનવજીવનનું કોઈ સત્ય જાણે અવગત કર્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. એ સત્ય બંને રીતનું હોઈ શકે : માનવ તરીકે આપણે કેટલા મહાન બની શકીએ તે દર્શાવતું, તેમ જ માનવ તરીકે કેટલા પતિત બના શકીએ તે પણ.

વિક્ટર હ્યુગોની આ નવલકથા ‘હંચબૉક ઓફ નૉટ્રદામ’ અપૂર્ણ માનવજીવનની કથા છે. અલબત્ત, અપૂર્ણતાને પણ પૂર્ણપણે રજૂ કરીને લેખક પૂર્ણતાનો જ પુરસ્કાર કરવા માગે છે; અને તેથી કરીને જ, કદાચ, પોતાના હેતુમાં તે વધુ સફળ નીવડે છે.

શ્રી પ્રત્યેના પુરુષના પ્રેમનાં બે, અને સ્ત્રીના પુરુષ પ્રત્યેના પ્રેમનું એક, એમ કુલ ત્રણ પ્રેમ-ચિત્રો આ નવલકથામાં રજૂ થાય છે. મુખ્યત્વે ખોટા પ્રેમનું જ સર્વાંગસંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ થાય છે; પણ તે ઉપરથી સાચો પ્રેમ કેવો હોઈ શકે કે કેવો હોવો જોઈએ તેનું સત્ય જ આપણને અવગત થાય છે.

આ નવલકથાના મુખ્ય પાત્ર ધર્માધ્યક્ષનો સ્ત્રી પ્રત્યેનો મોડો મોડો જાગેલો પ્રેમ સ્વાભાવિક ન હોય એમ લાગે; પરંતુ વિદ્યાઓનું અનુશીલન કરવા જતાં, અને નાનાભાઈની જવાબદારી સંભાળવા કરેલા સાંસારિક જીવનના ત્યાગને કારણે એ પ્રેમ મોડો પ્રગટ્યો અને કંઈક અસાધારણ તીવ્રતાથી પ્રગટ્યો, એટલું જ. પરંતુ પછીથી એ પ્રેમ, ગીતામાં નિરૂપેલ આખા ક્રમને શબ્દશઃ અનુસરે છે : કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી સંમોહ, સંમોહથી સ્મૃતિભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનાશ, અને બુદ્ધિનાશથી છેક જ બરબાદી.

પણ એ ક્રમ તે ન પણ અનુસર્યો હોત ! પ્રેમને ખાતર બલિ-
દાનનો - આત્મસમર્પણનો ક્રમ પણ તે અનુસરી શક્યો હોત - જેવું
હ્યુગાની જ બીજી નવલકથા 'પ્રેમ-બલિદાન' ('ટોઈલર્સ ઓફ ધી સી')-
માં નિરૂપવામાં આવ્યું છે.

પરંતુ માનવને જુદા જુદા વિકલ્પો અનુસરવાની મળેલી સ્વતંત્રતા,
એ જ માનવજીવનની બલિહારી છે, તેમ જ કરુણતા પણ છે. છતાં
કલાકાર બેમાંથી કોઈ પણ વિકલ્પનો ક્રમ આગેદૂબ રજૂ કરીને શુદ્ધ
પ્રેમની વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવે, એમાં જ એની કળાકાર તરીકેની
કુશળતા છે અને કૃતાર્થતા પણ.

કસીમોદો નર્યો શારીરિક વિદ્રુપતાનો અવતાર છે. અને તેથી જ
તેના મનમાં એક પ્રકારનો ઓછપનો દીન-ભાવ પ્રવર્તે છે. એટલે તે
કોઈ પણ સ્ત્રીની અને તેજ સુંદર સ્ત્રીની ખામુખા કામના કરવા જાય,
એમ સ્વાભાવિક રીતે તો બને જ નહિ. પરંતુ પિલરી ઉપર પાણી
પાવાના પ્રસંગને કારણે ઓસમરાલ્દા પ્રત્યે તેનામાં જે કૃતજ્ઞતાનો ભાવ
ઊભો થાય છે, તેમાંથી જ તેના તરફ અને આકર્ષણ જન્મે છે. ધર્માધ્યક્ષની
જેમ જ તે તેના પ્રત્યે તીવ્રપણે આકર્ષાય છે, પણ તે પોતાની મર્યાદાનું
ભાન ભૂલતો નથી - વિવેક ચૂકતો નથી. તેથી તે પોતાના પ્રેમને
ઓસમરાલ્દાનું રક્ષણ કરવા તરફ વાળી શકે છે : ધર્માધ્યક્ષની પેઠે તેને
પોતાનો શિકાર બનાવવા તરફ નહીં. તેથી જ તે ગીતામાં બતાવેલા
ક્રમ અનુસાર ક્રોધ અને બુદ્ધિભ્રંશને માર્ગે વળનાં બચી જાય છે. છેવટે
તે પોતાના પ્રેમની સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરે છે - મિલન પણ સાધે છે;
પણ કેવી અનોખી રીતે !

ઓસમરાલ્દાનો પુરુષ (ફોબસ) પ્રત્યેનો પ્રેમ એક મુગ્ધ હૃદયનો
કૃતજ્ઞતાના ભાવમાંથી જન્મેલો પ્રેમ છે. કેટલો બધો તીવ્ર, કેટલો બધો
નિર્મળ ! ફોબસ તો કેવળ પશુ છે - છતાં જો ધર્માધ્યક્ષ વચ્ચે ન આવ્યો
હોત, તો ઓસમરાલ્દાનો શુદ્ધ પ્રેમ ફોબસમાં પણ સામો શુદ્ધ પ્રેમનો
પડ્યો ન પાડી શક્યો હોત એમ ન કહેવાય. અને ઓસમરાલ્દાને

પોતાના પ્રેમનો સામો જવાબ ક્યાં જોઈએ પણ છે? પોતાના ખાન-
દાનનું ઠેકાણું ન હોવાથી, ફોબસનું લગ્ન તો તેને યોગ્ય ખાનદાનની
કોઈ છોકરી સાથે થાય એમ જ ઓસમરાલ્દા ઇચ્છે છે. પોતાને માટે તો
તેના ઘરમાં દાસીનું સ્થાન જ તેણે કલ્પ્યું છે.

જોકે, ઓસમરાલ્દાનો પ્રેમ અનેક કારણે સફળ થતો નથી; પરંતુ
તેથી શું? દરેક માનવ પ્રાણીના જીવનમાં ઉદ્ભવતી બધી લાગણીઓ
અને ભાવનાઓ ક્યાં સફળ થાય છે? બલિહારી તો એવી લાગણી કે
ભાવના જીવનમાં પ્રગટવી એ વાતની જ છે. અને એવી શુદ્ધ ઉત્કટ
લાગણી કે ભાવના જીવનમાં પ્રગટી, એટલે એ જીવન ઉત્ક્રાંતિને માર્ગે
આવી જ ગયું. વેશ્યાનો ધંધો કરતી માને પેટે જન્મેલી ઓસમરાલ્દા
પોતાના તુચ્છ જીવનમાં આવો શુદ્ધ, શુભ, ઉત્કટ પ્રેમ પ્રગટાવીને જ
કૃતાર્થ થઈ ગઈ. તેની તુલનામાં આ નવલકથાનાં જ ખાનદાન-રાજવંશી
કુટુંબનાં ગણાતાં કેટલાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષોનો મનુષ્યજન્મ કેવો તુચ્છ -
કેવો વિપરીત લાગે છે?

આવાં કારણોને લીધે જ છૂગો જેવા મહાન લેખકનો સંપર્ક
મળવો, એ માનવ તરીકે કૃતાર્થ થવા જેવું લાગે છે. મહાન લેખકો
જ જે મહાન ભાવનાઓ, જે મહાન સત્યો આપણે આપણા સામાન્ય
જીવનમાં કદી અવગત ન કરી શકીએ, ન અનુભવી શકીએ, તે
આપણને તેમની અદ્ભુત કલમને બળે અવગત કરાવે છે. અને તેટલા
પ્રમાણમાં આપણે ઉત્ક્રાંત થઈએ છીએ.

વિક્ટર છૂગો સાહિત્યમાં રોમાંચ-રસનો પુરસ્કર્તા છે. અને તેની
નવલકથાઓ રોમાંચક-રસથી છલકાતી હોય છે. અલબત્ત, જેમ સૃષ્ટિનું
રોમાંચકારી દર્શન કરવા એવરેસ્ટ જેવા ઊંચા શિખરે ચડવું જરૂરી છે,
તેમ જ છૂગોની વાર્તાઓનો અદ્ભુત રોમાંચ રસ અનુભવવા માટે વાચકે
નવલકથાકારની સાથે અમુક ચડાણ ચડવું જ પડે છે. વિના પરિશ્રમ
મળતો રસ કે આનંદ જમીન ઉપર આઝોટવાનો જ હોઈ શકે. એટલે

જેમ ‘લે મિઝેરાબલ’ નવલકથામાં બિશપના કથાનકનાં સો-પચાસ પાન જરા ધીરજથી ઓળંગવાં પડે છે; ત્યાર પછી જ રસનું દ્વાર અચાનક ઊઘડતાં આપણે પણ તૈયાર થયા હોઈએ છીએ – તે રસ ઝીલવાના અધિકારી બન્યા હોઈએ છીએ. તેમ જ આ નવલકથામાં પણ શરૂઆતની થોડીક વિગતોનું ચડાણ ધીરજપૂર્વક ચડવું પડે છે; ત્યાર પછી જ અંતે અદ્ભુત રસનો જે ઘોષ પડવા લાગે છે, તે ઝીલવાના અધિકારી આપણે બન્યા હોઈએ છીએ – ઝીલી પણ શકીએ છીએ.

કોઈ પણ રસ ઉચિત તપ કે યજ્ઞ કર્યા વિના ભોગવીએ, તો ન સદે. વાર્તા-રસ પણ ઉચિત યજ્ઞ-તપ વિના ભોગવવા જઈએ, તો તુચ્છતામાં સબડી આવ્યા એવું જ લાગે. પરંતુ આવા મહાન નવલકથાકારોની અદ્ભુત રસભરી વાર્તાઓ વાંચવા દરમ્યાન જ જાણે ઉચિત યજ્ઞ-તપ સધાઈ ગયાં હોય છે; અને પરિણામે વાર્તા વાંચી રહેતાં કશું ઉધાર-ખાતું ઊભું કર્યું લાગતું નથી – ઊલટું, પરમ લાભ ખાટી આવ્યા, એવું લાગે છે.

વિક્ટર હ્યૂગોની પાંચે જાણીતી નવલકથાઓના ગુજરાતી સંક્ષેપો તૈયાર કરવાની યોજના હતી. તે મુજબ ‘લે મિઝેરાબલ’ ઉર્ફે દરિદ્ર-નાશયણ; ‘કાંતિ કે ઉત્કાંતિ – (નાઈન્ટી થ્રી)’, ‘લાઈંગ મૅન’ યાને ઉમરાવશાહીનું પોત અને પ્રતિભા, ‘પ્રેમ-બલિદાન’- (‘ટોઈલર્સ ઓફ ધ સી’) અને આ નવલકથા પોતે ‘ધર્મધ્યક્ષ’ (‘હંચબેક ઓફ નોત્રદામ’) – એમ પાંચે નવલકથાઓ હવે પૂરી થાય છે. એ પાંચે નવલકથાઓ પોતપોતાની રીતે અનોખી નવલકથાઓ છે.

ભાષાંતર રૂપે પણ આવી નવલકથાઓ કોઈ પણ ભાષાના નવલકથાકારોને એક પડકારરૂપ થાય છે. હ્યૂગોએ આ નવલકથામાં પોતાના દેશના જે જમાનાને ચીતર્યો છે, તે કાંઈ વખાણવા લાયક કહી શકાય તેવો છે જ નહિ. છતાં તે જમાનાને આશરીને તેણે જે નવલકથા લખી છે, તે સત્યને, શિવને, સુંદરને સ્પર્શતી હોઈ, મંગળરૂપ બને છે. આવા કળાધરો દેશને મળવા, એ એક સદ્ભાગ્ય જ કહેવાય.

આ વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દો (પરિવાર સંસ્થાએ) અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરેલી આનાતોલ ફ્રાંસની નવલકથા ‘તપસ્યા અને નિગ્રહ’ (‘થાઈ’)ના જેવો જ છે. પરંતુ બંને સમર્થ લેખકોએ એક જ મુદ્દો જુદી જુદી રીતે છણ્યો હોઈ નવીન જ બની રહે છે. બંને વાર્તાના તપસ્વીઓ ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ કરે છે, પરંતુ તેનાં અનેકમુખી પરિણામો બતાવવામાં બંને નવલકથાઓ પોતપોતાની અનેકમુખી રીત અનુસરે છે. બંને વાર્તાઓમાંથી અણુ-ધણકાની પેદે એ સાર ફૂટી નીકળે છે કે, માત્ર ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ પૂરતો નથી. બીજા પરમરસ – પરમાત્મા – ની ભક્તિ જીવનમાં ઊભી ન થઈ હોય, તો પછી માત્ર ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ કે બીજી વિદ્યા કે પ્રવૃત્તિના વ્યાસંગો માણસને કશો આધાર આપી શકતાં નથી – આગળ લઈ જવાની તો વાત જ ક્યાં?

પણ ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ સાધ્યા વિના બીજો પરમ-રસ જીવનમાં પ્રગટી શકેય શી રીતે? આમ એક પ્રકારનો ચક્રાવો જ ન થયો? એમાંથી રસ્તો શો?

ત્યાં આગળ ઈશ્વરકૃપા અને સત્સંગનું સ્થાન આવીને ઊભું રહે છે. પૂર્ણજીવન પામેલા સંતનો પ્રત્યક્ષ દાખલો જ જીવને આગળ વધવા જેઈતાં ધોરણ અને બળ પૂરાં પાડે છે. તે વિના માત્ર બૌદ્ધિક સૂઝબૂઝ જરાય કારગત નીવડતાં નથી. એમ ‘પ્રાપ્ય વરાન્ નિબોધત’ ‘ઉત્તમ પુરુષોને સેવીને સમજે – બૂઝે’ – એ ઉપનિષદની ઘોષણા ચરિતાર્થ થાય છે.

એવા પરિપૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત કરનારા અને બક્ષનારા સંતો જ છેવટે સંસારના સાર રૂપ છે. તેમને નમોનમઃ ।

તા. ૧૫-૧૨-૭૪

— ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ

પાત્રસૂચિ

આચાર્ય-ડીકન : જીઓ કલોદ ક્રોલો.

આલોઈ, મેડમ : જીઓ ગોન્દલોરિયેર.

એની : ગુલુ-માની બચપણમાં અપહરણ કરાયેલી છોકરી.

એસમરાદદા : જિપ્સી-કન્યા તરીકે ઓળખાતી અને ~~નસીબ~~ ખેલ કરનારી એક નમણી બિખારણ.

ઓલિવિયર : રાજ લૂઈ-૧૧ નો માનીતો હજમ.

કસીમોદો : નોત્રદામ મંદિરનો થંટ વગાડનાર કદરૂપો ખૂંધિયો; મંદિરના ધર્માધ્યક્ષ આચાર્ય-ડીકનનો વફાદાર નોકર.

કાર્ડિનલ ઓફ બુર્ગો : ક્રાંસનો રંગીલો ધર્માધિકારી; રાજકુટુંબો સાથે સગાઈ-સંબંધવાળો (પૃ ૧૬).

કોપનોલ : જીઓ જેક્સ કોપનોલ.

કલોદ ક્રોલો : આચાર્ય-ડીકન, નોત્રદામ મંદિરનો ધર્માધ્યક્ષ; કસીમોદોનો પાલક; જેન ક્રોલોનો મોટો ભાઈ.

કલોપિન તુલેકુ : એક બિખારી. (બિખારીઓનો રાજ)

ગિલોમ રીમ : લેન્ટનો કાઉસેલર (ક્રાંસના પાટવી ડોક્ટર સાથે રાજ-કુમારી માર્ગરેટનું લગ્ન ગોઠવવા પેરિસ આવ્યો છે.)

ગુલુ-મા : જીઓ સાશેત.

‘જેમિન’ : પેરીસની શેરીઓનાં હાડપણાં ભટકતાં છોકરાં.

ગોન્દલોરિયેર મેડમ આલોઈ દ : નોત્રદામના મંદિર સામેના મકાનમાં રહેતી એક તવંગર બાઈ.

ગ્રિગોર : જીઓ પાયેરી ગ્રિગોર.

જાક કોઈતિયર : રાજજીનો વૈદ.

જાક મહાશય : પૂરું નામ જાક શાર્મોલુ. રાજની ધર્મ-અદાલતમાં રાજના એટની. આચાર્ય-ડીકનના કીમિયાગરવિદ્યાના સાગરીત.

જાલો : એસમરાદદાના ખેલમાં સાગરીત બનતી, - તાલીમ પામેલી બકરી.

જેકસ કોપનોલ : થેન્ટનો દુકાનદાર. (ગિલોમ રીમ સાથે પેરીસ આગ્યો છે.)

જેહાં દ મુલિ : જુઓ જોન ક્રોલો.

જેહાં માર્શો : પાયેરી ટ્રિંગોરનો નાટ્યભૂમિનો સાગરીત.

જોન ક્રોલો : આર્ય-ડીકન (ધર્માધ્યક્ષ) કલોદ ક્રોલોનો નાનો ભાઈ; ભટકેલ વિદ્યાર્થી.

તુર-રોલાંવાળી સાધુડી : પોતાના બાળકને ખોઈને તે પાછું મેળવવા તપશ્ચર્યા કરતી એક ખુદ્દી. જુઓ સાશેત.

ત્રિસ્તાં : રાજ લૂઈ-૧૧ નો જલ્લાદ.

ધર્માધ્યક્ષ : જુઓ કલોદ ક્રોલો.

પાકેત લા શાંતેફૂલરી : ગામડાની એક બાઈ (જુઓ સાશેત).

પાયેરી ટ્રિંગોર : નાટ્યલેખક.

ફોબસ દ શેંતોપર : રાજના બાણાવળીઓનો કપ્તાન.

ફ્રેન્ડ તુરાંજો : રાજ લૂઈ-૧૧ માં સમાન્ય ઠાકોરના વેશ વખતે ધારણ કરેલું નામ.

ફલર-દ-લી : મેંડમ આલોઈની સુપુત્રી; ફોબસ દ શેંતોપરની વિવાહિતા.

ફલોરિયન બાબે'દિયે' : કોટવાળ રોબર્ટ દેસ્તોવિલના કેપ્ટુડી.

ફલોદે'લ, લા : જેમાં ખાંજડું ચાલે છે એવા મકાનની માલિકણ.

માર્ગ'રેટ : ફ્લેન્ડર્સ અને ઓસ્ટ્રિયાના શહેનશાહ મેંકિઝમિલાનની પુત્રી.

(ક્રાંસના ડોકિન - પાટવીકુંવર સાથે વિવાહનો પ્રસ્તાવ છે.)

યુસ્ટાશ મુખોં : ભંગારનો વેપારી.

રોબર્ટ દેસ્તોવિલ : પેરીસની કોટવાળીના વડા.

રોબિન પુસેયોં : જોન ક્રોલોનો ધાંધળિયો મિત્ર.

રોલાં, મેંડમ : તુર રોલાંની અંધારકોટડી બંધાવનાર અને તેમાં રહી તપશ્ચર્યા કરનાર તવંગર બાઈ.

લૂઈ-૧૧, રાજ : ક્રાંસનો આ વાર્તાના સમય દરમિયાન રાજ.

શૅંપ શેમિયેર : લેડી ગોન્દલોરિયેરની મહેમાન, સાત વર્ષની છાકરી.

સાશેત : જેની છાકરીને બચપણમાં જિપ્સીઓ લપાડી ગયા હોવાથી તુર રોલાંની અંધાર-કોટડીમાં પુરાઈ તપશ્ચર્યા કરતી સ્ત્રી.

શુદ્ધિપત્ર

[પાનના મથાળાને લીટીઓની ગણનરીમાંથી પડતું મૂક્યું છે.]

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૯	માર્ગરેટ	માર્ગરિત (પા. ૧૪૮ સુધી આ બૂલ સુધારી લેવી.)
૨૪	૨૧	અર્થાંત	અર્થાત્
૨૪	૨૬	વિદ્રૂપ	વિદ્રૂપ (ધણી જગાએ દીર્ઘ બે ભડી ગયું છે.)
૨૪	૨૭	અમા રીતો	અમારી તો
૨૮	૨૩	તુલેફ	તુલેકુ
૬૨	૧૯	નમદાર	નામદાર
૮૩	૯	એ ખાટલી ઉપર	પાસેની ભીંત ઉપર
૧૩૬	૧૭	નર્વંશ	નિર્વંશ
૧૬૪	૧૯	ફેલસન	ફેલસના
૧૯૮	૫	હતી - મોટો નર-બકરો હતો, એમ જ કહોને. એ બકરી ઘોળી હતી.	હતી. એ બકરી ઘોળી હતી
૧૯૮	૨૫	ફ્લોદેલ	ફ્લોદેલ
૨૧૫	૨૧	ભયભસ્ત	ભયત્રસ્ત
૨૯૮	૧	ત્રિસ્તાન	ત્રિસ્તાં
૨૯૯	૧૪	સાધમન દિન	સાધમન રોદિન
૩૦૧	૧૫	હિંમત	હિંમત
૩૧૩	૨૨	ગુલુ ! ગુલુ !	ગુલુ ! ગુલુ !
૩૩૦	૨૪	ચાલ્સર્સના-૮ માએ	ચાલ્સર્સ-૮ માએ

ધર્મધ્યક્ષ

મહત્વર હૂંચો કૃત નવલકથા : “હંચળેક ઝોફ નોતદામ”]

ખંડ ૧ લો

૧

પેરીસનો મૂર્ખ-મહોત્સવ

૧

ઈ. સ. ૧૪૮૨ના જાન્યુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે સવારે પેરીસના ‘સીટી’, ‘યુનિવર્સિટી’, અને ‘ટાઉન’ એ ત્રણે જિલ્લાઓના બધા ઘંટ એકસામટા વાગવા લાગ્યા અને પેરીસના ભલા લોકો ઝડ જાગી ઊઠ્યા.

આજે બેવડો તહેવાર હતો : ધર્મ-મહોત્સવ અને મૂર્ખ-મહોત્સવ. એ નિમત્તે ખાસ ૬ ગ્રેવે આગળ હોળી પ્રગટાવવાની હતી, બ્રાક ચેપલ^૧ આગળ ‘મે-પોલ’^૨ ઊભો કરવાનો હતો, અને પેલેસ ઓફ જસ્ટિસ-માં ધર્મ-નાટક^૩ ભજવાવાનું હતું. આગલા દિવસે બધાં જાહેર સ્થાનોમાં શણશિળાં ફૂંકીને આ અંગે ઢંઢેરો પિટાવવામાં આવ્યો હતો.

એટલે વહેલી સવારથી જ લોકો ઘરો અને દુકાનો બંધ કરીને ટોળાંબંધ એ ત્રણે જગાઓમાંથી પોતાને ગમતા સ્થાન તરફ ધસારો કરવા લાગ્યા. અલબત્ત, પેરીસના વતનીઓને ન્યાય કરવા ખાતર એટલું કહી દેવું જોઈએ કે, સ્ત્રી-પુરુષોનો સૌથી મોટો સમુદાય કાં તો હોળીની જગાએ એટલે કે ખાસ ૬ ગ્રેવે તરફ જતો હતો, યા તો જ્યાં ધર્મ-નાટક થવાનું હતું તે પેલેસ ઓફ જસ્ટિસ તરફ જતો હતો.

૧. ચર્ચ કરતાં નાનું એવું પૂજા-સ્થાન.

૨. એક દંડ રોપી તેની આસપાસ નૃત્ય કરવામાં આવે છે.

૩. ‘મિસ્ટરી’—મુખ્યત્વે ઈશુખ્રિસ્તના જીવનપ્રસંગને લગતું નાટક.

પેલેસ ઑફ જસ્ટિસ તરફ જતા બધા રસ્તાઓ અને ગલીઓમાં ખાસ કરીને લોકોની ભીડ હકડાઠઠ જમી હતી. કારણ કે, બે દિવસ અગાઉ ફ્રાન્સના ‘હોફિન’ (પાટવી કુંવર) સાથે ફ્લેન્ડર્સની* રાજકુમારી માર્ગરેટના લગ્નનું નક્કી કરવા મોકલવામાં આવેલ ફ્લેમિશ પ્રતિનિધિઓ એ નાટક જેવા હાજર રહેવાના હતા તથા નાટક બાદ એ જ હોલમાં થનારી મૂર્ખાઓના ‘પોપ’ની ચૂંટણીમાં પણ હાજર રહેવાના હતા.

દુનિયામાં મોટામાં મોટા ગણાતા એ હોલમાં, પરંતુ, તે દિવસે જગા મેળવવી અશક્ય થઈ ગયું હતું. એ હોલની બારીઓએથી બહાર ડોકિયું કરનારને આંગણામાં ચારે બાજુ માનવ મહેરામણ જ હિલોળે ચડેલા નજરે પડે. ચારે તરફથી પાંચ કે છ શેરીઓ ભરી ભરીને માણસો ત્યાં ઠલવાયે જ જતાં હતાં. તેમના હોકારા-બખાળા, તેમનાં ખડખડાટ હાસ્ય, અને એકબીજાના પગ ઉપર પગ દબાતાં પડાતી ચીસો અને અપાતી ધમકીઓ વગેરેથી આંગણા ઉપરનું આકાશ પણ જાણે રજરજ ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં વળી ઘોડેસવાર સૈનિકો અને સારજંટો વ્યવસ્થા સ્થાપવા ધસારો કરે, ત્યારે જ ખળભળાટ અને ખદબદાટ મચે તે જુદો.

એ હોલની આસપાસનાં મકાનોની બારીઓ, બારણાં અને અગાશીઓ પણ હકડેઠઠ ભરાયેલી હતી. પોતાનાથી જ્યાં પહોંચી શકાય નહીં, તે મકાનની ભીંતો તરફ જઈ રહેવા માત્રે કે તે જેવા ઊમટેલા લોકોને જોઈને જ ઘણાને તૃપ્તિ થઈ જાય છે.

એ જંગી હોલની ભવ્યતા અને વિશાળતાનું વર્ણન કરવું નકામું છે. જુદા જુદા ઐતિહાસિક કાળોએ તેમાં જુદી જુદી સજાવટો ઉમેરાઈ હતી. એ હોલને એક ખૂણે આરસપહાણનું વિખ્યાત ટેબલ હતું. એક જ

* ફ્લેન્ડર્સ એટલે અત્યારે બેલિજયમ અને ફ્રાન્સમાં વહેંચાયેલો પ્રદેશ. ઘેન્ટ તેની રાજધાની. માર્ગરેટનો પિતા ઓસ્ટ્રિયાનો (ડચ્ઝ અને પછી શહેનશાહ) મેક્ઝિમિલીઅન હતો; એટલે તે ઓસ્ટ્રિયાની રાજકુંવરી જ કહેવાય; પરંતુ તેની મા મેરી ઑફ બર્ગન્ડી પોતાના પિતા ચાર્લ્સને ફ્લેન્ડર્સનો મોટો વારસો લાવેલી હોવાથી, માર્ગરેટ પણ ફ્લેન્ડર્સન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

શિલામાંથી બનાવેલી એ ટેબલની છાટ એટલી બધી લાંબી-પહોળી-જડી હતી કે, દુનિયાભરમાં તેની સરખામણી કરે એવી બીજી છાટ નથી, એમ કહેવાતું.

હોલને બીજે ખૂણે એક નાનું દેવ-મંદિર ‘ચેપલ’ હતું — જ્યાં રાજા લૂઈ-૧૧ માએ મેરી માતા આગળ ધૂંટણિયે પડેલી પોતાની આકૃતિ મુકાવી હતી. એ દેવ-મંદિર છએક વર્ષ પૂર્વે જ બનાવવામાં આવ્યું હતું. હોલની વચમાં, મુખ્ય દરવાજાની સામે એક પ્લેટફોર્મ આંતરી લેવામાં આવ્યું હતું, જ્યાં પેલા ફ્લેન્ડર્સવાળા પ્રતિનિધિઓ અને તેમનો સત્કાર કરનારા રાજ-પ્રતિનિધિઓ બેસવાના હતા.

પેલા આરસના ટેબલ ઉપર વહેલી સવારથી નાટક અંગેની તૈયારીઓ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. એ ટેબલ ઉપર લાકડાનાં પીઢિયાંનું એક પાંજરું ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું — જેની છત ઉપર નાટક ભજવાવાનું હતું. હોલમાં બેઠેલા કે ઊભેલા હરકોઈની નજરે એ ઊંચાઈએ ભજવાતું નાટક પડે એવી ધારણા હતી.

નીચે પાંજરાની આસપાસ સુંદર પડદા વીંટી દેવામાં આવ્યા હતા; તેથી-સ્ટેજની નીચે અભિનેતાઓ માટે વેશ-ભૂષા માટેનો અલગ કમરો તૈયાર થઈ ગયો હતો. એ કમરામાંથી ઉપરના સ્ટેજ ઉપર ખુલ્લી નિસરણીએ ચડીને જ જવાનું હતું. નાટકમાં અચાનક થતો કોઈ પણ પ્રવેશ કે અચાનક બનતી દેખાડવાતી કોઈ પણ ઘટના એ ખુલ્લી નિસરણી દ્વારા ચડ-ઊતર કરીને જ થઈ શકે!

આરસના ટેબલને ચાર ખૂણે ચાર સારજન્ટો વ્યવસ્થા જાળવવા ઊભા રહ્યા હતા.

નાટક બપોરે બાર વાગ્યે શરૂ થવાનું હતું. ફ્લેન્ડર્સના રાજ-પ્રતિનિધિઓની સગવડ વિચારી એ સમય નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો.

લોકો તો આગલી રાતથી ત્યાં જમા થવા લાગ્યા હતા. હોલનો દરવાજો પણ ઊઘડે તે પહેલાં કેટલાય જગુ પગથિયાં ઉપર જ ટાઢમાં ઠૂંઠવાતા ગોઠવાઈ ગયા હતા — જેથી વહેલા અંદર પેસી, આગળની સારી જગા મેળવી શકાય.

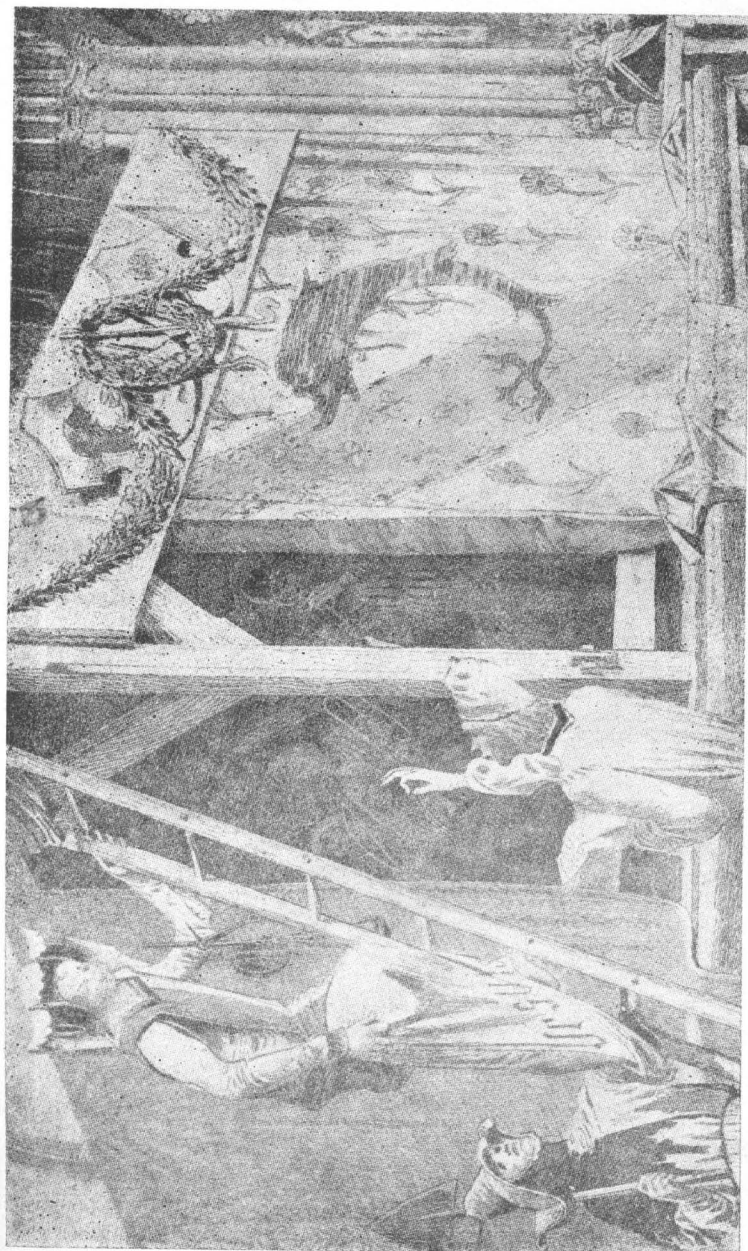
ટોળું હર કાણે વધનું જ જતું હતું. ખૂણા-ખાંચો, બારીની પાતળી પટ્ટીઓ—જ્યાં કંઈ બેસવાની કે ગોઠવાવાની સહેજ પાણી જગા મળે, તે બધી જગાઓ રોકાઈ ગઈ હતી. અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ ઘૂંટાવાથી, પિલાવાથી, અકળાવાથી, કંટાળવાથી આખા ટોળાનો મિજાજ બગડતો જતો હતો. ચારે બાજુ હવે ફરિયાદો, ગાળાગાળી અને બૂમબરાડા જ સંભળાતાં હતાં. ફ્લોન્ડર્સનું પ્રતિનિધિમંડળ, તેમનો સત્કાર કરવાનું જેને સોંપવામાં આવ્યું હતું તે કાઝિનલ ઓફ બુર્જી. આ મહેલનો ગવર્નર, રાજકુંવરી માર્ગરિટ, — જેના લગ્નનું ગોઠવવા માટે એ શિષ્ટ પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું હતું, સારજંટો, આબોહવા, પેરીસના બિશપ, મૂર્ખાઓનો પોપ, એ હોલના થાંભલા, દરવાજા, બારીઓ—વગેરે બધા વિષે લોકોના ટોળામાં ગમે તેવા કટાક્ષો અને ફરિયાદો થવા લાગ્યાં હતાં.

કેટલાક ટીખળીખોર લોકો, બારીનો કાચ તોડી નાખી, બંને બાજુ પગ લબડતા રાખી ગોઠવાઈ ગયા હતા. તેઓ હોલની અંદરની મજાકો હોલની બહારના લોકોને સંભળાવતા હતા તથા બહારના લોકોની મજાકો અંદરના લોકોને સંભળાવતા હતા; અને એમ આખા બુમરાણમાં સારો સરખો વધારો કરી રહ્યા હતા.

એક થાંભલાની ટોચની કાંગરી ઉપર ગોઠવાયેલા એક ખુશનુમા સુંદર ચહેરાવાળા જુવાનિયાને સંબોધીને નીચેના ટોળામાંથી એક જુવાનિયો બોલ્યો—

“વાહ, બિરાદર! જોન ફ્રોલો ઊર્ફે જેહાં દુ મુલિ, તું તો ખરે પવનચક્કીના પંખા પેઠે તારા ચાર હાથ-પગ હલાવતો ગોઠવાયો છે ને? કેટલા વખતથી તું ત્યાં ચોટયો છે, દોસ્ત?”

“અરે ભાઈ ચાર કલાકથી! મારી પ્રાર્થના છે કે, જમરાજ મેં અહીં ભોગવેલી આ સજાને મારી નરકની સજામાંથી કાપી આપે

સ્ટેલ નીચેનો વેશ-ભૂષા માટેનો ઓરડો; સ્ટેલ ઉપર ચડવાની નિસરણી સાથે. - પૃ. ૫.

સિસિલિના રાજના કીર્તનિયાઓએ સાત વાગ્યે ચેપલમાં કીર્તન ગાવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારનો અહીં છું!”

“મા’ણા કીર્તનિયા પણ કેવા છે!—તેમનો અવાજ એમના ટોપાઓની તીણી ટોચ કરતાં પણ વધુ તીણો છે. સેન્ટ જોનને આવી ભ્રષ્ટ રીતે ગવાતાં લેટિન સ્તોત્રો ગમશે કે નહીં એ પૂછ્યા વિના જ રાજાએ એ કીર્તનની ગોઠવણ કરી લાગે છે.”

“અરે, એ તો કીર્તનિયાઓને નોકરી આપવા ખાતર જ કીર્તનનું લક્ષરું શરૂ કરાવવામાં આવ્યું છે. પેરીસના બજારમાં વેચાતાં ખારા પાણીનાં માછલાંના પરવાનાની એક હજાર લિવ્રની આવક એ ખાતે નાખવામાં આવી છે!”

“ચૂપ રહો!” એક હથપુટ માણસ ત્રાડી ઊઠ્યો; “રાજા એ કીર્તન ન ગોઠવે તો શું કરે? તે ફરીથી માંદા પડે એમ?”

“વાહ, વાહ! ભલી કહી! રાજાનાં કપડાં માટે ફરનાં રૂંછાં વેચનાર ઈજારદાર એથી વધુ રૂડું બીજું શું બોલે?”

“અરે ભાઈ, માત્ર ફર વેચનારો કેમ કહો છો? તેઓશ્રી તો રાજાજીના મહેલના પોલીસ-અમલદારના ભાઈ થાય, અને વિસનીનાં જંગલનાં લાકડાં સાચવનાર અધિકારીના સુપુત્ર થાય! બાપથી દીકરા સુધીના બધા જ પરણેલા છે એ વાત તો ન કહીએ, તો પણ!”

ચારે બાજુ ખડખડાટ હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. અને પેલા બિચારાને લોકોની નજરમાંથી કયાં છુપાઈ જવું તે શોધ્યું જડ્યું નહીં.

પણ એના જેવો એક બીજો માણસ મિજાજ કરીને બોલી ઊઠ્યો, “આ કેવી અશિષ્ટતા! કેવી અધોગતિ! વિદ્યાર્થીઓ* એક નગર-જનની આવી ઠેકડી કરે? મારા જમાનામાં તો આમ કરનાર વિદ્યાર્થીને સોટીઓથી ફટકારીને એ ભાગેલી સોટીઓ સાથે જ તેને બાળી મૂકે!”

* મધ્યયુગની યુનિવર્સિટીઓ મુખ્યત્વે ધર્મ અને દર્શનશાસ્ત્રના પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ તૈયાર કરતી. અત્યારની પેઢે ભૌતિક શાસ્ત્રોની ફેળવણી મુખ્ય નહોતી.

“અલ્યા આ ક્યું ઘુવડ ધૂલવી ઊઠયું?”

“હાં, હાં, એ તો યુનિવર્સિટીને પોથી-પુસ્તક વેચનારો બૂક-સેલર છે!”

“અલ્યા, બૂકસેલર, અમે તારાં પોથાં બાળી મૂકીશું!”

“અલ્યા, અમે તારી બૈયરનાં ચીથરાં ફાડી નાખીશું!”

“હા, હા, મારી બેટી વિધવાની પેઠે ખરી ગલોલા જેવી અને તાજમાજ થતી જાય છે!”

“સેતાન તમને બધાને ભરખી જાય, દુત્તાઓ!” પેલો બૂક-સેલર ગાજી ઊઠ્યો.

પેલો થાંભલાની કાંગરી ઉપર બેઠેલો જેહાં બોલી ઊઠ્યો, “દીકરા, બોલતાં વિચાર કરજે, નહિ તો અડીથી સીપો ફૂદીને તારા ઢમઢોલ પેટ ઉપર જ પડીશ, તો તડાક દઈને ફૂટી જશે!”

પેલાએ ગણતરી કરી જોઈ કે, એટલી ઊંચાઈથી કોઈ પોતાની ઉપર પડે, તો પોતાની શી વલે થાય! એટલે તે તરત ચૂપ થઈ ગયો.

પેલો વિદ્યાર્થી હવે વિજ્ઞતાના ગૌરવ સાથે બોલ્યો, “જેજે ભ્રમમાં રહેતો; હું આર્ય-ડીકનનો^૧ ભાઈ થાઉં છું, તો પણ તારી ઉપર ફૂદી પડીશ, એ નક્કી!”

“અલ્યા, આપણે આજે એની ચોપડીઓની ચકલામાં હોળી કરો!”

“અલ્યા, યુનિવર્સિટીના રેક્ટરો,^૨ ઈલેક્ટરો અને એટર્નીઓનાં ટેબલો, દંડા, થૂંક-પેટીઓ, પાટિયાં અને પટારાઓ પણ મહીં હોમજે! જુઓને, ‘ટાઉન’-વિભાગમાં ‘મે-પોલ’ અને હોળી છે, ‘સિટી’-વિભાગમાં નાટક, મૂર્ખાઓના પોપની ચૂંટણી તથા ફ્લૉન્ડર્સના પ્રતિનિધિઓનો સત્કાર છે; પણ આપણા ‘યુનિવર્સિટી’-વિભાગમાં આજના શુભ દિવસે કંઈ જ ગોઠવ્યું નથી!”

૧. બિશપના હાથ નીચેનો ધર્માધ્યક્ષ. એને ધર્માસન ઉપર બેસી હાંળવી સભાઓ કરવાનો પણ અધિકાર હોય છે.

૨. (ક્રાંસ વગેરેમાં) યુનિવર્સિટી કે કોલેજનો અધ્યક્ષ.

“બધા આચાર્યો, પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ મુદાબાદ!” વિદ્યાર્થીઓ બરાડી ઊઠ્યા.

“પ્રલયકાળ આવી રહ્યો છે!” પેલો બૂકસેવર કાનમાં આંગળીઓ ખોસી બોલી ઊઠ્યો.

તે જ ઘડીએ યુનિવર્સિટીના રેક્ટર વગેરે કર્મચારીઓ સરઘસ આકારે પેલા ફ્લેન્ડર્સના પ્રતિનિધિ-મંડળને સત્કારવા બહાર રસ્તા ઉપર થઈને પસાર થતા હતા.

તરત જ બારીએથી જોતા તથા આસપાસના બધા વિદ્યાર્થીઓ “ગૂડ મોનિંગ, રેક્ટર!” એમ મશ્કરીના ભાવમાં પોકારી ઊઠ્યા.

“અલ્યા, આખી રાત જુગાર રમીને એ બેટો આટલો વહેલો જાગી ઊઠ્યો શી રીતે?”

“હે મિઠો રેક્ટર, કાલે રાતે કેટલા દાવ જીત્યા?”

“ખચ્ચરના કાન પણ બેટાના કાન કરતાં ટૂંકા હોય!”

“અલ્યા, તું પાસે છે, મારો આ જોડો એના મોં ઉપર ફેંક જોઉં!”

દરમ્યાન, પેલો બૂકસેવર પેલા ફ્રેન્ચરદારના કાનમાં મોં લઈ જઈને બોલ્યો, “દુનિયાનો પ્રલય-કાળ જ આવ્યો છે ને! વિદ્યાર્થીઓનું આવું ગેરશિસ્ત શી રીતે સાંખી લેવાય? પણ આ બધી નવી નવી શોધો—તોપખાનું, બૉમ્બાર્ડ, અને ખાસ કરીને જર્મનીથી આવેલ મહામારી જેવાં છાપખાનાંની આ બધી મોંકાણ છે. હવે હસ્તપ્રતો વેચાતી બંધ થઈ ગઈ જાણે! ચોપડીઓનો વેપાર પણ બંધ! છાપખાનાંએ પુસ્તકોનો ધંધો ધૂળ મેળવી દીધો! ખરેખર દુનિયાનો પ્રલયકાળ જ આવી રહ્યો છે!”

પેલાએ પણ તરત એ બાબતમાં સંમતિ આપીને જણાવ્યું, “જુઓને, હવે મખમલની ફેશન કેટલી બધી પ્રચારમાં આવતી જાય છે? ફેંછાં-ફેંછાંટીનું નામેય કોણ લે છે? એ બધી પ્રલયકાળની જ નિશાનીઓ છે, વળી; બીજું શું?”

તે જ ઘડીએ બારના ટકોરા સંભળાયા. બધું ટોળું એકદમ તે સ્તબ્ધ થઈ ગયું. કારણ કે, બાર વાગ્યે ખેલ શરૂ થવાનો હતો. લોકો ત્રણ વસ્તુઓની રાહ જોઈ રહ્યા હતા : બપોર, ફ્લૉન્ડર્સના પ્રતિનિધિ-મંડળનું આગમન, અને ખેલની શરૂઆત.

એ ત્રણમાંથી વખતસર માત્ર બપોર જ આવ્યા હતા; બાકીનાં બેનું ઠેકાણું ન હતું.

લોકો ઇંતેજરીમાં એક-બે-ત્રણ-પાંચ-પંદર મિનિટ ચૂપ રહ્યા. પણ પછી પ્રતિનિધિમંડળ માટેના પ્લોટફોર્મ ઉપર કે આરસપહાણના ટેબલ ઉપર ખડા કરવામાં આવેલા રંગમંચ ઉપર કશી જ હિલચાલ થતી ન દેખી, એકદમ બેવડા-ત્રેવડા ગુસ્સાથી બુમરાણ મચાવવા લાગ્યા : “નાટક ! નાટક !”

જેહાંએ તરત જ પરાજના ઢગલામાં તાણખો નાખે એ રીતે મોટી બૂમ પાડીને કહ્યું, “નાટક શરૂ કરી દો, ફ્લૉન્ડર્સવાળા જહાનમમાં જાય !”

“હા, હા, નાટક જલદી શરૂ કરો; નહિ તો પછી આપણે આ ચાર સારજાંટોને પકડી પકડીને રંગમંચ ઉપર ફાંસી દેવાનો ખેલ શરૂ કરી દો !”

“હા, હા, પકડો ! પકડો ! સારજાંટોને પકડો !” એમ કહેતા થોડાક લોકો આરસના ટેબલને ચાર ખૂણે ઊભેલા સારજાંટો તરફ ધસવા લાગ્યા. પૈલા બિચારાઓનો જીવ ઊડી ગયો.

તે જ ઘડીએ સ્ટેજ નીચેના વેશ-ભૂષાના ઓરડાનો પડદો જરા ખસ્યો અને જુપિટર દેવના વેશ સાથેનો એક નટ બહાર આવ્યો. તરત જ લોકો એ શું કહે છે તે સાંભળવા ચૂપ થઈ ગયા.

૩

પેલાએ આરસના ટેબલની કિનાર ઉપર આવીને બૂમ પાડીને કહ્યું, “સદ્ગૃહસ્થ-નગરજનો, અને નગર-સન્નારીઓ, મોંશ્યોર કાર્ડિનલની

સમક્ષ આજે અમે લોકો એક સુંદર ધર્મનાટ્ય રજૂ કરવાના છીએ — ‘મોરી માતાનો ફેંસલો’ ! તેમાં જુપિટરનો પાર્ટ આ સેવકે પોતે લીધેલો છે. ધર્માવતાર કાઝિનલ અત્યારે મોંશ્યોર ડ્યૂક ઓફ ઓસ્ટ્રિયા તરફથી આવેલ પ્રતિનિધિમંડળ સાથે છે, અને એ પ્રતિનિધિમંડળ અત્યારે દરવાજા બહાર યુનિવર્સિટીના મોંશ્યોર રેક્ટરનું સાંભાષણ સાંભળવા થોભેલું છે. એટલે ધર્માવતાર કાઝિનલ આવી પહોંચશે કે તરત અમે અમારું નાટક શરૂ કરીશું.”

કબૂલ કરી દેવું જોઈએ કે, આ વિચિત્ર વેશધારી દેવરાજ જુપિટરના આગમને જ આરસના ટેબલના ચાર ખૂણે ઊભેલા ચાર સારંગોનાં ગળાં સલામત રાખ્યાં. પરંતુ જ્યારે જુપિટરે જાહેર કર્યું કે, કાઝિનલ આવશે ત્યાર પછી જ ખેલ શરૂ થશે, ત્યારે અચાનક આખા સમુદાયે બૂમાબૂમ મચાવી મૂકી.

“એકદમ ખેલ શરૂ કરો ! એકદમ ખેલ શરૂ કરો ! જુપિટર મુદાબાદ ! કાઝિનલ મુદાબાદ ! એકદમ શરૂ કરો ! ન માને તો એ બધા નટો અને કાઝિનલને પણ દોરડે ટિંગાવી દો, અલ્યા !” જોડાંએ અને બારીઓમાં બેઠેલા રોબિન પુસેપોં વગેરે તેના બીજા ધાંધળિયા મિત્રોએ શોરબકોર મચાવી મૂક્યો.

બિચારા જુપિટરના હોસ ઊડી ગયા. જો ટોળાની ફરમાયશ મુજબ તે ખેલ શરૂ કરી દે, તો કાઝિનલ જરૂર તેને ફાંસીએ ચડાવે. અને કાઝિનલથી ડરીને ટોળાની ફરમાયશને અવગણે, તો પણ તેના ગળાની આસપાસ દોરડું વીંટાય જ ! — બંને રીતે આજે તેનો ફેંસલો થઈ જવાનો એ નક્કી.

પણ સદ્ભાગ્યે, બીજા એક જણ તે જ ઘડીએ તેના બચાવમાં દોડી આવ્યો.

એ માણસ આરસના ટેબલની આસપાસના કંઠેરાની અંદર જ એક થાંભલાને ટેકો દઈ ઊભો રહેલો હતો. તે પાતળો, ઊંચો, જુવાન.

દેખાવનો ગારો માણસ હતો. તે એક ડગલું આગળ આવી પેલા નટ-
ને સંબોધીને બોલ્યો, “જુપિટર! વહાલા જુપિટર!”

“મને કોણ બોલાવે છે!”

“હું; તમે લોકો તરત ખેલ શરૂ કરી દો. હું મોંશ્યોર બેલિફને*
સમજાવી લઈશ, અને તે મોંશ્યોર કાર્ડિનલને સમજાવી લેશે.”

જુપિટરના જીવમાં હવે જીવ પાછો આવ્યો. તે તરત જ મોટેથી
બૂમ પાડીને બોલ્યો — “સદ્ગૃહસ્થ-નગરજનો! અમે ખેલ તરત જ શરૂ
કરીએ છીએ!”

“હુર્રે! હુર્રે!” ટોળામાંથી પોકારો ઊઠ્યા. જુપિટર હવે પડદા
પાછળ ચાલ્યો ગયો એટલે પેલા અજ્ઞાત માણસ પાછો થાંભલાને
અઢેલીને ઊભો રહ્યો.

એટલામાં પાસે બેઠેલી બે જુવાન બાનુઓએ તેને બોલાવ્યો
અને વાતોએ વળગાડ્યો —

“હેં! આજનો ખેલ મજા પડે તેવો છે ખરો?”

“હા, હા; જરૂર તદ્દન નવો ખેલ છે. ફ્લેન્ડર્સની પ્રિન્સેસને અનુ-
લક્ષીને ખાસ લખાયેલો છે.”

“અંદર પ્રેમ-ગીતો હશે કે, નહિ?”

“વાહ! ધર્મ-નાટ્યમાં પ્રેમ-ગીતો કેવી રીતે હોય?”

“અરે બે વર્ષ ઉપર પોપના પ્રતિનિધિ મોંશ્યોર વિગેટના
આગમન વખતે જે ખેલ ભજવાયો હતો, તેમાં ત્રણ સુંદર છોકરીઓએ
મોહિનીનો વેશ લીધો હતો, અને તેમાં લડાઈના દેખાવો પણ હતા.
લડનારાઓ લડતાં લડતાં સુંદર ગીતો ગાતા હતા, અને વાળિંગ્રો
તેમને મજાનો સાથ આપતાં હતાં,”

“પણ આજે જોજોને, બહુ સરસ ખેલ તમને જોવા મળશે.”

“તમે અમને ખાતરી આપો છો?”

“હા, હા; મેં પોતે જ એ ખેલ લખ્યો છે!”

*. ન્યાયખાતાનો અફસર.

“હેં ? તમે ?”

“હા; હા; અમે બે જણ છીએ; જેહાં માર્શીએ પાટિયાં વહેરી આ સ્ટેજ બનાવ્યું છે, અને મેં ખેલ લખ્યો છે. મારું નામ પાયેરી ગિંગાર છે !”

ખેલ શરૂ થવાને હજુ વાર થતી જોઈ, પેલો થાંભલે ચડી બેઠેલો જોને ફ્રોલો તરત જ બૂમ પાડી ઊઠ્યો : “અલ્યા મશ્કરી કરો છો કે શું ? એહેય જુપિટર-મહાદેવ, અને મોડમ કુંવારિકા-માતા, બધાં સેતાનનાં સાગરીતો, ઝટ બહાર નીકળો, નહીં તો તમારું આવી બન્યું જાણા !”

અને એના એ પોકારને સાથ આપવા ટોળું પણ તત્પર થવા માંડ્યું હતું તેવામાં જ વાજિંત્રોનો સૂર વેશ-ધરમાંથી આવવો શરૂ થયો.

ચાર નટો વેશ-ધરમાંથી નીકળી, નિસરણી ચડી, ઉપર આવ્યા અને પ્રેક્ષકોને નમન કરી ઊભા રહ્યા. એ ચારેનાં કપડાં અર્ધા ધોળાં અને અર્ધા પીળાં હતાં; પણ એકનાં કપડાં સોના-ચાંદીની જરીવાળાં હતાં, બીજાનાં રેશમનાં હતાં, ત્રીજાનાં ઊનનાં હતાં અને ચોથાનાં શણનાં હતાં. પહેલાના જમણા હાથમાં તરવાર હતી, બીજાના હાથમાં સોનાની બે કૂંચીઓ હતી, ત્રીજાના હાથમાં ત્રાજવાં હતાં, અને ચોથાના હાથમાં કોદાળો હતો. છતાં કોઈ ન સમજે, તો તે દરેકના જભભાના નીચેના ભાગમાં ભરત-ગૂંથણથી આવા શબ્દો ઉપસાવેલા હતા : “મારું નામ ઉમરાવ-વર્ગ છે,” “મારું નામ પાદરી-વર્ગ છે,” “મારું નામ વેપારી-વર્ગ છે,” “મારું નામ મજૂરવર્ગ છે.”

‘પાદરી-વર્ગ’ અને ‘મજૂર-વર્ગ’ પુરુષ-જાતિ છે એમ સૂચવવા તેમના જભભા ટૂંકા રાંખવામાં આવ્યા હતા તથા તેમને માથે ટોપા હતા; ત્યારે બાકીના બે વર્ગ સ્ત્રી-જાતિ છે એમ સૂચવવા તેમના જભભા લાંબા રાખ્યા હતા તથા તેમને માથે ‘હૂડ’ * હતા.

નાંદી-વાક્ય ઉપરથી જ પ્રેક્ષકોએ સમજી લેવાનું હતું કે, પુરુષ-‘મજૂર-વર્ગ’નું લગ્ન સ્ત્રી-‘વેપારી-વર્ગ’ સાથે થયેલું હતું અને પુરુષ-‘પાદરી-વર્ગ’નું લગ્ન સ્ત્રી-‘ઉમરાવ-વર્ગ’ સાથે થયેલું હતું.

* જૂના વખતમાં સ્ત્રીઓ માથેથી પીઠ સુધી ઓઢતી તે ઢાંકણ.

બંને દંપતીએ ભિગાં જ એક ભવ્ય સોનેરી મત્સ્ય-મૂર્તિ પકડી હતી; અને દુનિયાની સૌથી સુંદર સ્ત્રીને એ મૂર્તિ બક્ષિસ આપવાની હતી. તેથી તેઓ આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર સ્ત્રી નક્કી કરવા માટે મુસાફરીએ નીકળ્યાં હતાં. તેઓએ મુસાફરી દરમ્યાન ગોલકોંડાની રાણીને નપાસ કરી હતી, ત્રિખિઝોંડની રાજકુંવરીને પણ નપાસ કરી હતી, તાર્તર-ખાનની પુત્રીને પણ નપાસ કરી હતી અને બીજી પણ કેટલીય સુંદરીઓને. હવે તેઓએ થાક ખાવા થોડી વાર મુસાફરી બંધ રાખી હતી, અને દરમ્યાન તેઓ અનેક સુભાષિતો અને સુવાક્યો બોલ્યે જતાં હતાં.

૪

બધું બહુ મજનું હતું; તથા સારી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. છતાં આખા સમુદાયમાં જે ધ્યાનપૂર્વક કોઈ એ બધું સાંભળતું હોય તથા નિહાળતું હોય, તો તે એક જ જણ : એ નાટકનો લેખક પાયેરી ગ્રિગોર પોતે ! નાટકની શરૂઆત જનસમુદાયે જે આનંદના ગડગડાટથી વધાવી લીધી હતી, તેના આનંદમાં મસ્ત થઈ, નટોની કામગીરી તે લગભગ સમાધિસ્થ થઈને સાંભળી તથા નિહાળી રહ્યો હતો. તેવામાં અચાનક તેની સમાધિ તૂટી.

એક ચીથરેલાલ ભિખારી ભીડમાં અટવાઈ જઈને, સૌની નજરે પડાય એવા કોઈ ઊંચા સ્થળની શોધ કરતાં કરતાં ફ્લોમિશ પ્રતિનિધિ-ઓ માટે ખાસ અનામત રખાયેલા પ્લેટફોર્મના કંઠેરા બહારની કિનારી ઉપર બેસી ગયો હતો. તે હવે પોતાનાં ચીથરાં તથા જમણા હાથ ઉપરનું ચીતરી ચડે તેવું ધારું સીને દયા આવે એવી રીતે દેખાડીને મોટેથી ભીખ માગવા લાગ્યો !

થાંભલા ઉપર ચડીને બેઠેલા જોન ફ્રોલોનું લક્ષ તે ભિખારી ઉપર તરત જ ગયું, અને નાટક તથા પ્રેક્ષકોને ડાબલ થાય એની પરવા કર્યા વિના તરત જ તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો, “ અલ્યા જુઓ તો ખરા ! પેલે ભીખ માગવા કયાં ચડીને બેઠો છે ? શાબાશ ! ”

દેડકાં ભરેલા ખાબોચિયામાં તમે પથરો નાખો, અથવા પંખીઓ-
નું ટોળું બેઠું હોય તેના ઉપર બંદૂક છોડો, ને જે પરિસ્થિતિ થાય,
એવી પરિસ્થિતિ સૌ પ્રેક્ષકોમાં એની બૂમથી થઈ. લેખક પાચેરી
ગ્રિગોર તો વીજળીનો આયકો લાગ્યો હોય તેમ ચોકચો; કારણકે, નાટક
ચાલતું એકદમ શંભી ગયું અને બધાંનું ધ્યાન એ ભિખારી તરફ ગયું.
તેની સાથે એ ભિખારીએ પણ રોજની ભાષામાં ઠાવકે મોંએ આંખો
અર્ધી મીંચીને પોતાનું ભાષણ ચલાવ્યું—“દયાદાન કરતાં જાઓ,
ભલાં લોકો!”

જેન ફ્રોલોએ એ ભિખારીને ઓળખીને પોતાની ‘કૉમેન્ટ્રી’ આગળ
ચલાવી —

“ગજાની સાંગંદ! આ તો ક્લોપિન તુલેકું છે ને! દોસ્ત, પગ
ઉપરનું ધારું તને સગવડભર્યું ન લાગ્યું એટલે તારે જમણે હાથે તે
ચોટાડી દીધું, ખરું?”

અને આમ બોલતાં જ તેણે વાંદરાની ચપળતાથી એક સફેદ,
સિક્કો પેલાએ લાંબા કરેલા ટોપામાં નાખ્યો. પેલો એ સિક્કો તથા એ
મશ્કરી બંને નિરાંતે ખિસ્સામાં ઉતારી ગયો, અને બોલવા લાગ્યો,
“દયાદાન કરતાં જાઓ —”

અને પ્રેક્ષકોનું લક્ષ એક વખત તૂટે, પછી આટલો મોટો સમુદાય
ફરી પાછો લક્ષ દઈને કશું સાંભળવા ગોઠવાય, એમાં ઘણો વખત જાય.
અને દરમ્યાન નાટકનો થોડોક ભાગ આગળ ચાલી ગયો હોય, એટલે
વાર્તા-પ્રવાહ અને રસ-પ્રવાહ તૂટતાં એકબીજાને ‘શું આગળ ચાલ્યું’
એમ પૂછપરછ પણ શરૂ થાય, અને એમાંથી બીજી ત્રીજી વાતો.

છતાં ધીમે ધીમે નાટક આગળ ચાલવા લાગ્યું. વસ્તુની ગોઠવણી
એવી રીતે કરવામાં આવી હતી કે, જાણે ફ્રાંસના પાટવી માટે જગતની
સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી શોધવા જ પેલાં બે દંપતી નીકળ્યાં હોય એવું
સમજાય. કાર્ડિનલને કાને આ બધું જાય, એવી લેખક પાચેરી ગ્રિગોરની

મરજી હતી. કારણ કે, કાઝિનલ ખરી રીતે વર અને કન્યા બંને પક્ષ સાથે સગાઈ-સંબંધ ધરાવતો હતો : ફ્રાંસના રાજાની મોટી દીકરી સાથે કાઝિનલનો ભાઈ પરણેલો હતો; અને કન્યા પક્ષના ચાર્લ્સ* સાથે તેની મા ઓગને ઓફ બર્ગન્ડી મારફતની સગાઈ હતી.

પ્રેક્ષકોની ધાંધળને કારણે કાઝિનલ આવ્યા પહેલાં જ ગ્રિંગોરને નાટક શરૂ કરવું પડ્યું હતું; છતાંય, કાઝિનલના લક્ષમાં પોતાનો કસબ લાવવાની ઈચ્છા તો તેને હતી જ. કવિઓના કુલ વ્યક્તિત્વના ૧૦ ગુણાંક મૂકીએ, તો તેમાંનો એક ગુણાંક કંઈક લાભ ખાટવાની સ્વાર્થ-વૃત્તિ હોય, અને બાકીના નવ ગુણાંક પોતાને માટે વધારે કિંમત આંકનારું ધમંડે હોય !

તેના નાટક માટે તેને બપોરના બારથી ચારનો સમય નિયત કરી આપવામાં આવ્યો હતો.

એટલે જ્યારે નાટક ફરીથી આગળ ચાલવા માંડ્યું અને લોકો કંઈક ચૂપ તથા સ્થિર થઈ તેને સાંભળવા લાગ્યા, ત્યારે પાયેરી ગ્રિંગોર કંઈક હર્ષપુલકિત ચિત્તે, એ નાટક બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો.

૫

પણ —, પાછું બીજું ધાંધળ ઊપડ્યું ! અચાનક છડીદારે પોકાર કર્યો — “ ધર્માવતાર કાઝિનલ ઓફ બુર્જો પધારે છે ! ”

દારૂખાનાનો આખો રાજભંડાર એકદમ ફૂટી ઊઠે તો પણ પાયેરી ગ્રિંગોર આ જાહેરાતથી નેટલો ચોંક્યો, એટલો ચોંકી ઊઠ્યો ન હોત ! કારણ કે, બધાંનું લક્ષ હવે કાઝિનલ તરફ જ ખેંચાયું અને સૌ કોઈના મોંમાં ‘ કાઝિનલ ! ’ ‘ કાઝિનલ ’ એ શબ્દો જ ગૂંજી ઊઠ્યા. દરેક જણ હવે આગળના પડોશીથી પોતાનું માથું ઊંચું કરી કાઝિનલને જોવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું અને આખો સમુદાય એક પ્રકારે હિલોળે જ ચડી ગયો.

* ચાર્લ્સની દીકરી મેરી ઓફ બર્ગન્ડી, અને તેની દીકરી માર્ગરેટ. ચાર્લ્સ બર્ગન્ડીનો હોઈ ફ્લેન્ડર્સનો અધિપતિ હતો.

કાર્ડિનલ ધર્માધિકારને સ્થાને હોવા છતાં બહુ રંગીલા માણસ હતો. શેલોત મુકામે આવેલા શાહી દ્રાક્ષવાડીના મધુરસનો તે રસિયો હતો. તેની આસપાસ ધર્મચાર્યો ને ધર્માધિકારીઓનો જ દરબાર રહેતો, તે પણ રંગીલા તથા ખાનપાનના રસિયાઓનો જ હતો. તે દાન પણ જીવાન સુંદરીઓના હાથમાં જ કરતો — ચિમળાયેલી બુટ્ટીઓના હાથમાં નહિ. દિવસે દેવળમાં ભક્તિગીત ગાનાર ગવૈયાઓ રાતે તેના મહેલમાં જઈ પછી શરાબની મહેક્વિનાં ગીતો જ ગાતા. લોકો આ રંગીલા કાર્ડિનલ ઉપર ખુશ હતા, એટલે જ તે મોડો આવ્યો હતો તેમ છતાં ચિડાવાને બદલે તેનાં ભપકાબંધ કપડાં અને તેની બોલવા-ચાલવાની છટા જ તેઓ જોવા લાગી ગયા.

વસ્તુતાએ પણ પેરીસના લોકો ડંખીલા લોકો નથી; ઉપરાંત તેઓએ કાર્ડિનલ આવતા પહેલાં નાટક શરૂ કરાવ્યું હતું એ વિજયનો આનંદ તેમના મનમાં હતો; અને આજે મૂર્ખાઓનો પોપ તેઓ ચૂંટવાના હોઈ, એક કાર્ડિનલને* તેઓ વધુ લક્ષમાં લેવાના ઢંગમાં નહોતા !

કાર્ડિનલની પાછળ એબટો, બિશપો વગેરેનો તેનો દરબાર આવતો ગયો, તેમાંથી જોઈને લોકો ઓળખતા હતા, તેમનાં નામ દઈ દઈ તેઓ એકબીજાને ઓળખ આપવા લાગ્યા. ખાસ કરીને માર્સિલિનો બિશપ એલોદેત, તથા લૂઈ-૧૧ ની રખાતનો કાછડી-છૂટો ભાઈ, જે સેંટ જર્મેન દ પ્રેનો એબટ હતો તે, તથા સેંટ જોનીવીનો એબટ — એ લોકોનાં નામ વારંવાર બોલાવા લાગ્યાં.

વિદ્યાર્થી વર્ગ — સ્કૉલરો તો એ બધાં નામો બોલતાં બોલતાં ફાવે તેવા અપ-શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. આજે તો તેઓનો દિવસ હતો : મૂર્ખાઓનો મહોત્સવ ! એટલે આજે ફાવે તે બદમાશી કે તોફાન કરવાનો તેમને હક હતો ! તેથી તો આજે ભગવાનના નામથી ફાવે તેવા શાપો

* ધર્માધિકારમાં પોપનો હોદ્દો બધા કાર્ડિનલોની ઉપર — સર્વાધ્ય ભણાય, તેથી.

ઓચિરીને, ભ્રષ્ટ સ્ત્રીઓ અને ધર્માધિકારીઓની રૂડી સોબતમાં પોતાના એ હકનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ તેઓ કરવા માગતા હતા.

પરિણામે કાર્ડિનલના અનુગામીઓનાં નામો દઈ દઈને ફાવે તેવી વાતો ચાલવા માંડી. જોન ફ્રોલો તો પાછો આર્ય-ડીક્નનો ભાઈ થતો હોઈ, વધુ જાણકાર કહેવાય, એટલે તેણે એ બધા ધર્મ-ધુરંધરોની બદગોઈ કરવામાં કશી કસર જ ન રાખી.

લોકોના બુમરાણ સાથે ભળતું ભળતું આ બધું કાર્ડિનલની બેઠક સુધી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં સ્પષ્ટ સંભળાય તેવું ભાગ્યે રહે; છતાં જો તે સંભળાય તેવું રહ્યું હોત, તો પણ કાર્ડિનલ એ વસ્તુઓ સાંભળી-નાં-સાંભળી જ કરી નાખત, — કારણ કે, આજના દિવસે જે કંઈ ગાંડપણ કરવું હોય તે કરવાની પરંપરા અને રૂઢિથી છૂટ ગણાતી હતી.

કાર્ડિનલ પોતે ગળાબૂડ રાજકારણી પુરુષ નહોતો તથા માગરિટ અને ડોફિન^૧ સાથેના લગ્નથી ફ્રાંસ-ઓસ્ટ્રિયા વચ્ચે કેટલાં સુલેહ-સંપ સ્થપાશે કે ઈંગ્લેંડના રાજાને પોતાની પુત્રીની ઘયેલી અવગણનાથી કેવું લાગશે, એ કથાની ચિંતા તેને ન હતી. તેને તો ચિંતા એટલી વાતની જ હતી કે, રાજાને ખુશ કરવા ખાતર, ફ્લેન્ડર્સના સામાન્ય શેરીફ જેવા મહાજનોને આવકાર આપવાનું અને તેમના મનોરંજનની ગોઠવણ કરવાનું હલકટ કામ પોતાને કરવું પડવાનું હતું! બે દિવસ ઉપર એ પ્રતિનિધિએ આવ્યા ત્યારે પણ પોતાના મહેલમાં તેમનો સત્કાર તથા મનોરંજન કરવાની વ્યવસ્થા પોતાને કરવી પડી હતી, અને હવે આજના ઉત્સવન દિવસે જાહેરમાં પણ તેને તેમ કરવું પડવાનું હતું.

છતાં, છડીદારે જ્યારે ‘ડ્યૂક ઓફ ઓસ્ટ્રિયાના’^૨ માનવંત પ્રતિ નિધિઓ’ એવો પોકાર કર્યો, ત્યારે કાર્ડિનલ હસતે મોંએ ઠાવકાઈતે તેમના સત્કાર માટે દરવાજા તરફ વળ્યો.

૧. ફ્રાંસના રાજાનો પાટવી કુંવર.

૨. કર્ન્યા માર્ગરેટનો પિતા ઓસ્ટ્રિયાનો મેક્ઝિમિલીઅન. પછીથી શહેનશાહ કહેવાયો.

તરત જ દરવાજામાંથી બે-બેની જોડીમાં પૂરી ગંભીરતાથી એ ૪૮ પ્રતિનિધિઓ હોલમાં દાખલ થયા. કાર્ડિનલના રંગીલા અને મોજાવા રસાવાનીસરખામણીમાં એ લોકોની શિષ્ટતા અને ઠાવકાઈ નોંધપાત્ર હતી.

એ લોકમાંનો દરેક પોતાનું નામ અને હોદ્દો છડીદારને કહી દેતો, અને પછી એ છડીદાર ઉચ્ચારણમાં ફાવે તેવો ગોટાળો કરી, એ બધાં વિચિત્ર નામો પોકારતો હતો. તેથી પ્રેક્ષકસમુદાયમાં સારી રમૂજ ફેલાતી. પ્રતિનિધિમંડળના બધા જ સભ્યો જુદાં જુદાં સ્થળોના શેરીફ-બેલિફ-મેજિસ્ટ્રેટ એવા હોદ્દાના માણસો જ મુખ્યત્વે હતા. તેમની મુખાકૃતિ ઠાવકી, ગંભીર, શિષ્ટ તથા ગૌરવાન્વિત હતી.

માત્ર એક અપવાદ હતો,— તેનું મોં બુદ્ધિશાળી, કાવતરાબાજ, હોશિયાર માણસનું હતું — વાંદરો અને રાજકારણી એ બેના મિશ્રાણરૂપ !

અને કાર્ડિનલ ખાસ ત્રણ ડગલાં આગળ ભરીને તેના સત્કાર અર્થે સામા ગયા. તેનું નામ ગિલોમ રીમ હતું અને ઘેન્ટનો* તે કાર્ડિસેલર હતો.

૬

કાર્ડિનલ ગિલોમ સાથે વાતચીતમાં જોડાયો, તે દરમ્યાન તેની સાથે જોડીમાં આવેલો એક ઊંચા કદનો, સામાન્ય હેટ અને ચામડાનું જકિટ પહેરેલો માણસ અંદર પેસવા ગયો. છડીદારે તેને મખમલ અને રેશમના પોશાકો પહેરેલા આ બધા પ્રતિનિધિઓનો નોકર ધારીને આગળ વધતો શેક્યો. પેલાએ તરત ત્રાડ નાખીને કહ્યું —

“ભલાદમી, તું કેમ મને રોકે છો? જાતો નથી, કે હું એ લોકો-માંનો જ એક છું?”

“તમારું નામ?”

“જેક્સ કોપનોલ.”

“તમારો હોદ્દો?”

* ફ્લેન્ડર્સની રાજધાની. વેપાર-ધંધાને કારણે તે શહેર લગભગ સ્વતંત્ર સ્થિતિ ભોગવતું હતું.

“ઘેન્ટ મુકામે હોઝિયરીનો દુકાનદાર.”

પેલો છડીદાર તરત જ આભો બની એક-બે ડગલાં પાછો ખસ્યોઃ અન્યાર સુધી શેરીફો અને મોનિસ્ટ્રેટો જેવાઓની છડી તેણે માંડમાંડ પોકારી હતી, પણ આ તો મોજાં વેચનાર બકાલ! એની છડી પોકારવી? કાઝિનલને પણ આખે શરીરે જાણે કાંટા ભાંકાઈ ગયા. આસપાસના પ્રેક્ષકો શું થાય છે ને બોલાય છે, તે લક્ષપૂર્વક જેવા-સાંભળવા ઉત્સુક થઈ ગયા. ગિલોમ રીમે હવે લુચ્યાઈથી થોડું હસતાં હસતાં પાસે જઈ છડીદારને સૂચવ્યું: ‘ઘેન્ટનગરના શેરીફોના ક્વાર્ક જેક્સ કોપનોલ, એમ જાહેરાત કરો.’

કાઝિનલે પણ એ પ્રમાણે જાહેરાત કરવા છડીદારને મોટેથી કહ્યું.

કોપનોલ તરત એ સાંભળીને ચાંક્યો. તે તરત જ ત્રાડી ઊઠ્યોઃ “પવિત્ર કૂસના સોગંદ! ‘જેક્સ કોપનોલ, હોઝિયરીના દુકાનદાર,’ એટલું જ બોલજે, છડીદાર! સાંભળે છે ને? કૂસના સોગંદ! એ તે જેવું તેવું નામ છે? અરે મોંશ્યર આર્ય ડચૂકે પોતે કેટલીય વાર મારે ત્યાંથી એમનાં મોજાં ખરીદ્યાં છે!”

લોકો તરત તાળીઓ પાડી ઊઠ્યા અને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

કોપનોલ પણ જનતાનો જ માણસ હતો, અને આનુબાનુના પ્રેક્ષકો પણ જનતા-વર્ગના જ હતા. પંદરમા સૈકામાં ફ્રાંસના લોકોમાં પોતાને માટેનો સ્વાતંત્ર્યનો અને ગૌરવનો અહોભાવ હજુ ઝાંખો ઝાંખો ધૂંધવાતો જ હતો. એટલે કાઝિનલના રસાલાના સેન્ટ જેનીવીના એબટનાય બેલિક્સ*ના સાર્જન્ટોના નોકરોને પણ ફુર્નિશ બજાવતા આ લોકોને ફ્લેન્ડર્સના દુકાનદારે બતાવેલો પોતાને માટેનો શિષ્ટપણનો ભાવ તરત તેના પક્ષમાં ખેંચી ગયો.

અને કોપનોલ પોતાને માટે ગર્વ અનુભવે એમાં નવાઈ શી? કારણકે, જે માર્ગરિટના લગ્નનું નક્કી કરવા તે ફ્રાંસમાં આવ્યો હતો, તેની મા મેરીઓફ બર્ગન્ડીને કોઈ કાઝિનલ કરતાંય ઘેન્ટના હોઝિયરીના આ દુકાનદારની બીક

* ન્યાય ખાતાનો અફસર.

પ્રથમ લાગ;- કારણકે, ઘન્ટના લોકોને ત્યાંનો કોઈ કાર્ડિનલ પોતાના માનીતા શ્રાવણી દરબારીઓ સામે થવા ઉશ્કેરી શક્યો ન હોત; પરંતુ આ દુકાનદારે તો ફ્રેન્ડર્સની પ્રિન્સેસ પોતે ફ્રાંસીસના માંચડા આગળ આવીને આંખ આંસુ ઝાળતી વિનંતી કરી ગઈ, છતાં પોતાની આંગળી ઊંચી કરી અને એ દરબારીઓનાં માથાં વધેરાઈ ગયાં હતાં !

પણ હજુ તો કાર્ડિનલની તપસ્યા પૂરી થઈ ન હતી ! આવી હલકટ સોબતમાં ઊભવાની ખરી સજ્જ તો તેને હજુ ભાગવવાની હતી, કારણ કે, પેલો ભિખારી હજુ એ અનામત પ્લેટફોર્મની કિનારી ઉપર બેઠો બેઠો, લહેરથી ભીખ માગવાની પોતાની કામગીરી મોટેથી બજાવી રહ્યો હતો. હવે બનવાકાળ, તે કોપનોલ પોતાના નામની જાહેરાત પછી એવરીની પ્રથમ હારોળમાં જ્યાં જઈને બેઠો, ત્યાં જ નીચે એ ભિખારી બેઠેલો હતો. કોપનોલે એ ભિખારી તરફ થોડી વાર જોઈ રહ્યા બાદ, મેને ઓળખીને એકદમ ઉપરથી તેના ખભાને થપથપાવ્યો. પેલો ભિખારીએ વળીને તેના તરફ જોયું અને તેના મોં ઉપર પણ અચંબાની અને ઓળખાણની રેખાઓ છવાઈ રહી. પછી આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે, તેની દરકાર કર્યા વિના બંને જણ એકબીજાનો હાથ પકડી ધીમે અવાજ વાતચીત કરવા લાગ્યા.

લોકો એ બે જણને આમ પરિચિતની માફક વાતો કરતા જોઈ, તરત રાજ થઈને આનંદથી તાળીઓ પાડી ઊઠ્યા. કાર્ડિનલનું ધ્યાન હવે તે તરફ ખેંચાયું. અનામત પ્લેટફોર્મની કિનારીએ બેસી ભીખ માગવાની હિમત કરનાર એ ભિખારડાને નદીમાં ફેંકી દેવાનો તેમણે તરત મહેલના બેલિફને હુકમ કર્યો.

“ભગવાનના કૂસની સોગંદ ! આ તો મારો મિત્ર છે !” કોપનોલ બોલી ઊઠ્યો.

કાર્ડિનલે હોઠ કરડ્યા, અને લોકો તરત તેની અવદશા જોઈ હર્ષના પોકાર કરી ઊઠ્યા. કોપનોલ ઘન્ટની પેઠે પેરીસના લોકોનો પણ માનીતો બની ચૂક્યો હતો.

કાડિનલે પોતાની પાસે બેઠેલા સેન્ટ જેનીવીના ઓબટના કાનમાં કહ્યું
“આર્ચ-ડયૂકે માર્ગરેટ કુંવરીની છડી પોકારવા બહુ મજાના પ્રતિનિધિઓ
મોકલી આપ્યા છે, કહેવું પડે!”

“આપ નામદારની મોંઘી મહેમાનગીરી તો આ ફ્લેમિશ^૧ ડુક્કરોને
‘મોતીનો ચારો’ ધરવા જેવી નકામી બની રહી છે.”

“અરે, આ તો મોતી^૨ આગળનાં ડુક્કરો છે.”

પણ આ દરમ્યાન નાટકના લેખક પાયેરી ગ્રિગોરની માઠી વલે
થઈ ગઈ હતી. કારણ કે, કોઈનું લક્ષ હવે તેના નાટક પ્રત્યે રહ્યું જ
નહોતું. તેના મનમાં જે બીક હતી તે સાચી પડી હતી. જોકે, કાડિનલ
આવ્યા પછી મચેલી ધાંધળ દરમ્યાન તે બિચારો પેલા નટોને પોતાનું
વક્તવ્ય આગળ ચલાવવા ગોઠાવ્યા કરતો હતો; તથા અવાજ મોટો
કરવા સૂચના આપ્યા કરતો હતો. પરંતુ કોઈનું લક્ષ એ તરફ ન જઈ,
તેણે નટોને તત્કાળ તો આગળ વધતા રોકી દીધા.

પરંતુ પછી થોડીક શાંતિ સ્થપાતાં તેણે પ્રેક્ષકોમાંથી ફરમાયશ
થતી હોય એ રીતે મોટેથી બૂમ પાડીને કહ્યું, “નાટક ફરીથી શરૂ કરો!
નાટક ફરીથી શરૂ કરો!”

પણ પેલા થાંભલે ચડીને બેઠેલા જોન ફ્રોલો ચાર જણના અવાજે
ગજર્યો – “હેં? બિરાદરો, નાટક તો પૂરું થઈ ગયું ને? તેઓ પાછું
બધું ફરી એકઠેએકથી શરૂ કરવા માગે છે, એ તે કંઈ રીત છે?”

“ના, ના, નાટક મુદાબાદ! મુદાબાદ નાટક!” બીજા વિદ્યા-
ર્થીઓ બૂમ પાડી ઊઠ્યા.

આ બૂમાબૂમે કાડિનલનું ધ્યાન ખેંચ્યું, તેણે તરત બેલિફને ધમ-
કાવીને કહ્યું, “પેલા મૂરખાઓ આટલી બૂમો શાના પાડે છે?”

૧. ફ્લેન્ડર્સનું રહેવાસી.

૨. માર્ગરેટ નામના મૂળમાં ‘મોતી’ અર્થનો શબ્દ રહેલો છે.

બેલિફે બિચારે કાઠિનલ ગુસ્સે થઈ જવાનું જોખમ ખેડીને થોથવાતાં થોથવાતાં કહ્યું, “નામદાર, બપોરના બાર વાગી જવાથી, આપના પધારતા પહેલાં લોકોએ બૂમો પાડીને નાટક વહેવું શરૂ કરાવી દીધું છે.”

ગિલોમ શીમ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો, “વાહ, તો તો અધું નાટક જોવાની સજામાંથી છૂટ્યા!”

“તો નામદાર, એ લોકો નાટક આગળ ચલાવે?”

“હા, હા; મારે મન તો બધું સરખું જ છે; હું તો દરમ્યાન મારો નિત્યપાઠ પતવી લઈશ.” કાઠિનલે જવાબ આપ્યો.

બેલિફે હવે ગેલરીની કિનારી ઉપર જઈને મોટેથી જાહેરાત કરી — “નગરજનો, અને રહેવાસીઓ, જોઓ નાટક આગળ ચાલે એમ ઈચ્છે છે તથા જોઓ તે પૂરું થાય એમ ઈચ્છે છે, તે બંનેને સંતોષવા ધર્માવતાર એમ ફરમાવે છે કે, નાટક ભલે અધૂરું રહ્યું હોય ત્યાંથી આગળ ચાલે!”

ગ્રિગોરની તો ઈચ્છા હતી કે, બધું ફરીથી જ શરૂ થાય, જેથી કાઠિનલ વગેરે પોતાના આખા નાટકની ખૂબીઓ પિછાની શકે; પરંતુ કાઠિનલનો હુકમ થવાથી હવે લોકો નાટકનો બાકીનો ભાગ તો ધ્યાન દઈને સાંભળશે, એવો તેણે સંતોષ માન્યો.

પરંતુ એની એ આશાય અધૂરી રહી! કારણ કે ગેલરીમાં આવનાર હજુ આવ્યે જ જતા હતા અને દરેકના નામ-હોદ્દાની બૂમ છડી-દાર પોકાર્યે જ જતો હતો. એના ભારે અવાજમાં નટનો અવાજ તો ડૂબી જ જતો.

એટલે પરિસ્થિતિ અસહ્ય થવા લાગી. ગ્રિગોર ખૂબ અકળાશે અને તેટલો જ હતાશ થયો. કારણ કે, નાટક તેના રસિક ભાગે પહોંચ્યું હતું. પણ કોઈએ તેને સળંગ સાંભળ્યું જ ન હતું, અને પરિણામે પ્રેક્ષકોનું લક્ષ ધીમે ધીમે તે નાટક તરફ ન રહ્યું. તેમની અંદર-અંદરની વાતચીતનો ગણગણાટ જ વધતો ગયો.

જે પ્રેક્ષકો નાટક વહેલું શરૂ કરાવવા ધાંધળ મચાવવાની હદે ગયા હતા, તે જ પ્રેક્ષકો હવે એ નાટક ચાલતું હોવા છતાં, તે તરફ કાન કે આંખ ધરવા પણ રાજી ન હતા ! લેખકે નાટકમાં સમાવેલી શબ્દ અને અર્થની કેટલીય ખૂબીઓ નાહક હવામાં જ વિલીન થવા લાગી.

છેવટે ગૌશરીમાં આવનારા બધા આમંત્રિત-નિર્મત્રિતો આવી રહ્યા, એટલે છડીદાર ચૂપ થયો. ગ્રિંગોરને આશા બંધાઈ કે, હવે જે એકાદ વખત કોઈ બૂમ પાડીને નાટક તરફ સૌનું લક્ષ ખેંચે, તો પાછું નાટકનું કામ આગળ ચાલે ! અને વસ્તુનાએ પણ પેલો હોઝિયરીનો દુકાનદાર જ તરત ઊભો થયો અને બૂમ પાડીને સૌને સંબોધીને બોલ્યો —

“ પૅરીસના નાગરિક સદ્ગૃહસ્થો અને સજ્જનો ! પવિત્ર કૂસના સોગંદ ! આપણે અહીં ભેગા થઈ હવે શું કરવા માગીએ છીએ, તે મને સમજતું નથી. પેણે રંગમંચ ઉપર કેટલાક માણસો ટોળે વળી કશુંક ધાંધળ મચાવી રહ્યા છે; અને હું પાએક કલાકથી કોણ કોને ઠોકે છે એ જોવા પ્રયત્ન કરું છું. પણ એ લોકો તો જીભ સિવાય બીજું કોઈ હથિયાર આપસઆપસમાં વાપરવાના હોય એમ લાગતું નથી. આપ લોકોને મજા કરવી હોય તો અમારા રૉટરડામથી કે લાંડનથી કેટલાક કુસ્તીબાજોને આવા દિવસે બોલાવવા જઈએ — જેથી તે લોકોએ એકબીજાને કરેલી મારપીટ તો જોવાની મળે ! આ લોકો તો નથી મારપીટ કરતા કે નથી નાચતા-ફૂદતા ! માત્ર એમની જીભ જ હાલ્યા કરે, એ જોવાની તે શી મજા આવે ? મને તો કહેવામાં આવ્યું હતું કે, આજે અધિરી નગરીના ગર્દભસેનની ચૂંટણી થવાની છે, અર્થાત્ મૂખાઓના પોપની. પણ અહીં તો એ વાતનું કશું ઠેકાણું લાગતું નથી. અમારે ત્યાં ઘેન્ટમાં અમે પણ મૂખાઓનો પોપ ચૂંટીએ છીએ. પણ અમારી રીત જુદી છે — જેમ કે, અમારે ત્યાં અહીંના જેવું મોટું ટોળું ભેગું થાય; પછી દરેક જણ વારાફરતી એક બાકામાંથી મોં કાઢી આખા ટોળા તરફ મરજીમાં આવે એવા ચાળા કરીને સૌને હસાવવા પ્રયત્ન કરે. અને જે માણસ વિદ્રૂપમાં વિદ્રૂપ ચાળો કરી સૌને વધુમાં વધુ હસાવે, તેને સૌ મળી પોપ ચૂંટે ! અમા રીતો

એ રીત છે. અને એમાં બહુ મજા આવે છે. તો આપ સૌની મરજી હોય તો આપ લોકો આપનો પોપ અમારી એ રીત પ્રમાણે આજે ચૂંટી કાઢો! પેલા રંગમંચ ઉપર ટકટકારો કર્યા કરતા લોકોને સાંભળવા કરતાં એમાં ભારે મજા આવશે. એ નટોને પણ આપણી ચાળા કરવાની હરીફાઈમાં ભાગ લેવો હોય તો ભલે આવી જાય! તો શું મહેરબાનો? આપ લોકોનો શો વિચાર છે? આજનો મજાનો દિવસ સારી રીતે ઊજવવો હોય તો મારો આ પ્રસ્તાવ મંજૂર રાખો, અને થવા દો મજા!”

લોકોએ હોઝિયરીવાળાએ કરેલો આ પ્રસ્તાવ એટલા ઉત્સાહ-ઉમંગ-આનંદથી વધાવી લીધો કે, બિચારો ગિંગોર કંઈક વાંધો નાખવા જાય તો પણ તેનાથી કશું બોલાય એવું જ ન રહ્યું. તેણે બિચારાએ પોતાના હાથના બે પંજ વડે પોતાનું મોં એકદમ ઢાંકી દીધું.

કસીમોદો

આંખના એક પલકારામાં કોપનોલના પ્રસ્તાવને અમલમાં મૂકવાની તૈયારી થઈ ગઈ! નગરજનો, વિદ્યાર્થીઓ અને પાદરીઓ — સૌ એ કામે લાગી ગયા. આરસપહાણના ટેબલની સામે આવેલી નાના ચેપલની બારીનો એક રંગીન કાચ તોડી નાખવામાં આવ્યો, અને તેમાં મોં ઘાલીને હરીફ ઉમેદવારોએ સૌ પ્રેક્ષકોને ચાળા કરી બતાવવા, એમ નક્કી થયું.

શ્રી અથવા પુરુષ — દરેક ઉમેદવાર હરીફે ચેપલમાં પોતાનું મોં બુરખાથી ઢાંકી રાખવું એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું, જેથી ચાળા કરતી વખતે જ તેઓ પોતાનું મોં ખુલ્લું કરી સૌને ચોંકાવી શકે.

એક ક્ષણમાં તો હરીફાઈમાં ઊતરનારા ઉમેદવારોથી આખું ચેપલ ભરાઈ ગયું. પછી બારણું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું.

ગોલરીમાં બેઠો બેઠો કોપનોલ જ આ બધી તૈયારીઓ અંગે હુકમો અને માર્ગદર્શન આપતો હતો તથા ગોઠવણો કરતો હતો.

આ ધાંધળ દરમિયાન કાર્ડિનલ પોતાના રસાલા સાથે બીજ રોકાણનું તથા સંધ્યા-પૂજનું બહાનું કાઢી વિદાય થઈ ગયો. આ બધી જનતાની ધાંધળ જોઈ, ગિંગોર જેટલો જ તે પણ છોભીલો પડી ગયો હતો. જોકે, તે આવ્યો ત્યારે જ ટોળાએ તેને આટલો બધો આવકાં આપ્યો હતો, તે ટોળાને તેની વિદાય લક્ષમાં લેવા જેટલી પણ ફુરસાત ન હતી!

ચાળા કરવાની હરીફાઈ ભારે આનંદોત્સાહ વચ્ચે શરૂ થઈ. પહેલા હરીફે પોપચાં ઉલટાવી, મોં ગુફા જેવું પહોળું કરી, તથા કપાળ ઉપર વિચિત્ર કરચલીઓ પાડીને એવો ચાળો કર્યો કે, ચારે તરફ જે ખડખડાટ હાસ્ય ફાટી નીકળ્યું, તે કેમે કરી શમ્યું જ નહિ.

પછી તો બીજો, ત્રીજો, એમ હરીફો આવતા ગયા, અને દરેકની અવનવી વિદ્રૂપતા જોઈ જોઈ, લોકો પગ પછાડી પછાડી, પેટ દાબી દાબી, તથા ઊછળી ઊછળીને એવા હસવા લાગ્યા કે, હોમર કવિ જે તે વખતે હાજર હોત તો, તેમને દેવ-સભાના આનંદી ન-ફિકરા દેવો જ માની બેસત. નાનાં-મોટાં, સ્ત્રી-પુરુષ, વિદ્યાર્થીઓ અને રાજ-પ્રતિનિધિઓ સૌ સરખાં જ પાગલ બની રહ્યાં હતાં.

“મને ડાકણ ભરખે, જે મેં આવો ચહેરો કોઈ દિવસ જોયો હોય તો.”

“અરે પણ આ તો જો! આની આગળ તો બધા ચહેરા પાણી જ ભરે!”

“અલ્યા આ તે માણસનું મોં છે કે ખવ્વીસનું?”

“અને આ તે વાંદરી છે કે, બે-પગી સ્ત્રી?”

“અરે, આ ભૂત તો જો!”

“બાપરે! આ તે શી બલા છે?”

પણ અમારે જોન ફોલોને ન્યાય કરવા ખાતર કહેવું જોઈએ કે, આ ધમસાણ વચ્ચે પણ તે હજુ પેલા થાંભલાની કાંગરી ઉપર જ બેઠેલો રહી, મોં પહોળું કરી, એવી ચીસો મોટેથી પાડતો હતો કે, આટલાં બધા માણસોના અવાજની ઉપર એનો અવાજ જ ઉપર તરી આવતો હતો. ટૂંકમાં, ટોળાના હર્ષોદ્ગારો દોરવાની નેતાગીરી એ જ સંભાળતો હતો. ગ્રિંગોર શરૂઆતમાં તો છેક હતાશ થઈ ગયો હતો; પણ પછી તેના મનમાં નર્યો ગુસ્સો અને તુચ્છકાર ઊભરાઈ રહ્યો. તેણે પોતાના નરોને સંવાદ ચાલુ રાખવા મોટેથી સૂચના આપી; જોકે બધાંની પીઠ જ તે તરફ વળેલી હતી! એક વખત તો ગ્રિંગોરને જાતે ચેપલમાં જઈ

આ બધા ગમાર પ્રેક્ષકો સામે પેટી ભરીને દાંતિયાં કરી લેવાનું જ મન થયું; પણ પછી તેણે પોતે એકલાએ જ આખું નાટક સાંભળવાનું બીડું ઝડપ્યું!

માત્ર એક જ જણનું મોં નાટક તરફ હતું; કારણ કે, તે માણસ ઊંઘતો હતો! પરંતુ ગિંગોરે તો તેની પાસે જઈ તેનો આભાર માનતાં કહ્યું, — “મોંશ્યોર, હું તમને ધન્યવાદ આપું છું કે, તમે આ બધા જંગલી ધાંધળમાં સાથ આપવાને બદલે એક બાજુ અળગા બેસી રહ્યા છો. બીજા લોકો જ્યારે કેવળ વાનરચેષ્ટાઓ જોવામાં મગ્ન છે, ત્યારે તમે સરસ્વતી દેવીનું સન્માન જાળવી રહ્યા છો, તે જોઈ તમારું નામ ભવિષ્યની પ્રજામાં અમર કરવા જેવું મને લાગે છે; તો તમારું નામ મને કહેશો?”

“મારું નામ રેનો શાનુ છે; હું પેરીસના કિલ્લાનો સીલધર અમલદાર છું.”

“તમે એકલા જ આ નાટક સાંભળી રહ્યા છો; તો તમને તે કેવું લાગ્યું?”

“વાહ, વાહ, બહુ મજનું હતું.” જાડિયો મૅનિસ્ટ્રેટ અર્ધા ઊંઘમાં બોલ્યો.

ગિંગોરને આટલી પ્રશંસાથી જ સંતોષ માનવો પડ્યો. કારણકે, તરત જ આખા હોલમાં તાળીઓનો ભારે ગડગડાટ અચાનક ફાટી નીકળ્યો અને સાથે સાથે આનંદના ફેફસાંફાડ પોકારો પણ: લોકોએ અધેરી નગરીનો ગર્દભસેન યાને મૂર્ખાઓનો ‘પોપ’ ચૂંટી કાઢ્યો હતો!

એક એવો કદરૂપો ચહેરો પેલા બાકામાંથી બહાર આવ્યો હતો કે, પછીના કલોપિન ત્રુલેફ જેવા બાકી રહેલા ઉમેદવારોએ પોતાની હાર એમ ને એમ જ કબૂલ કરી લીધી. ગેલરીમાં બેઠો બેઠો કોપનોલ પોતે પણ તાળીઓ પાડવા લાગી ગયો. એ ચહેરાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ચાર બાજુથી શંકુ જેવાં અણિયાંવાળું ચપટું નસકોરું ઘોડાની ખરી જેવું મોં, લાલ રંગના વાળના ઝૂલફાથી ઢંકાયેલી

તેની નાની ડાબી આંખ, (જમણી આંખ તો એક ભયંકર મોટી રસોળી હેઠળ છેક જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી.)—વચ્ચે વચ્ચે ખાલી ભગદાળાંવાળી કિલ્લાની ભીંત જેવા છૂટાછવાયા દાંત, શીંગડાં જેવા બે હોઠ ઉપર હાથીના દંતૂશળની પેઠે નીકળી આવેલો એક દાંત, અને એ બધાની ઉપરવટ એ આખા ચહેરા ઉપર છવાઈ રહેલી નવાઈ, ખિન્નતા અને અસૂયાની વિચિત્ર આભા!

લોકોનું ટોળું હવે ચેપલ તરફ ધસી ગયું અને પોતાના વસાયેલા પોપને વિજયાત્રા નિમિત્તે બહાર ઊંચકી લાવ્યું.

વસ્તુતાએ એ માણસ આખો જ એક વિદ્રપ ચાળારૂપ હતો. તેનું ડીમચા જેવું અને લાલ શિહોળિયાં જેવા વાળવાળું મોટું માથું; તેના બે ખભા વચ્ચે એક જંગી ખૂંધ,—જેની સમતુલાએ છાતીની આગળ ઊપસેલો એક મોટો દૂંટો; સાથળો અને પગની એવી આડા-અવળી ગોઠવણી, કે આગળથી જોતાં બે દાતરડાં હાથાઓ આગળ ભેગાં કર્યા હોય એમ લાગે; જંગી હાથ;—અને એ બધી વિદ્રપતાની ઉપરવટ તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાંથી બળ, ચપળતા અને હિંમતની પ્રગટતી છટા—એ જાતનો પોપ મૂર્ખાઓના શિરોમણિ તરીકે આજે ચૂંટાયો હતો!

જરા વધુ સમજાય તેવું વર્ણન કરવું હોય તો એમ કહેવું પડે કે, એક રાક્ષસનાં જાણે હાડકાં તોડી-ફોડી ગૂંદી-ભાગીને ફાવે તેમ એની ક્રયા ઘડી હોય!

લોકો તો તેને તરત ઓળખી ગયાં હતાં, અને બૂમો પાડવા લાગ્યાં હતાં.

“માતાજીના મંદિર ‘નોત્રદામ’ નો જાણીતો ઘંટ વગાડનાર કસીમોદો! નોત્રદામ મંદિરનો ખૂંધિયો! કમાનદાર પગવાળો કસીમોદો! કાણિયો કસીમોદો!”

વિદ્યાર્થીઓ ભલા થઈને પોકારી ઊઠ્યા, “ગાભણી સ્ત્રીઓ બાબુએ ખસી જાય!”

અને ખરેખર, ગાભણી તો શું બધી જ સ્ત્રીઓએ ક્યારના પોતાનાં મોં ઉપર પંજા ઢાંકી દીધા હતા. કસીમોદોને તેઓ ડાકણો, ખવ્વીસો, ધુવડો અને ભૂતોનો સાગરીત જ માનતી.

પરંતુ પુરુષો તો એકદમ હરખમાં આવી ગયા હતા. જહાંનો મિત્ર રોબિન પુસેપોં તો કસીમોદોની પાસે જઈ તેના દેખતાં જ ચાળો કરી હસવા લાગ્યો. કસીમોદોએ તરત તેને કમરપટેથી પકડી, ઉછાળીને ટોળામાં દૂર ફેંક્યો—જાણે એક પીંછું ખંખેરી નાખ્યું હોય !

કોપનોલ તેની પાસે જઈને બોલ્યો, “ પવિત્ર કૂસના સોગંદ ! મેં મારી જિંદગીમાં સુંદરમાં સુંદર કદરૂપાપણું જોયું હોય, તો આજે જ જોયું; તને પેરીસના તો શું, રોમના પણ પોપ તરીકે ચૂંટી કાઢવો જોઈએ ! ”

કોપનોલ હવે તેને પૂછવા લાગ્યો, “ દોસ્ત, હું તને મિજબાની કરાવું—ભલે ગમે તેટલા પૈસા થઈ જાય—બોલ શું ખાવું છે ? ”

કસીમોદોએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“ ભલા ભાઈ, તું બહેરો છે કે શું ? ”

કસીમોદો ખરખર બહેરો જ હતો. પણ કોપનોલની આ બધી પૂછ-પરછથી ચિડાઈ, તેણે તેના સામું જોઈ એવું દાંતિયું કર્યું કે, એ ફ્લેમિશ સક્ષસ પણ બીનીને, બુલ-ડોંગ બિલાડી સામેથી ખસી જાય, તે રીતે ખસી ગયો. પાસે ઊભેલી એક બુઢ્ઢીએ કોપનોલને જણાવ્યું કે, કસી-મોદો બહેરો જ છે.

પણ એટલામાં જોન ફ્રોલો કસીમોદોને નજીકથી જોવા માટે થાંભલા ઉપરના પોતાના આસનેથી ઊતરીને નીચે આવ્યો. તેણે તરત જ કહ્યું, “ આ તો માતાજીના મંદિરના ધર્માધ્યક્ષ—મારા ભાઈ આર્ય-ડીકનનો ઘંટ વગાડનારો છે ! ”

“ વાહ ! શી અનોખી ચીજ છે, વારુ ? તે દેખા દે ત્યારે ખબર પડે કે તે ખૂંધિયો છે ! તે ચાલે ત્યારે ખબર પડે કે, તે કમાન-પગો

છે! તે તમારી સામું જુએ ત્યારે ખબર પડે કે તે કાણિયો છે! તમે એની સાથે વાત કરો ત્યારે ખબર પડે કે તે બહેરો છે! તો પછી તેની જીભ વડે તે શું કરે છે?” બીજા એક જણ બોલ્યો.

“એની મરજી થાય ત્યારે તે બોલે છે. તે જનમ-બહેરો નથી; માતાજીના મંદિરના ઘંટ વગાડી વગાડીને તેના ધાક ફૂટી ગયા છે!” પેલી ડોસીએ ઉમેર્યું.

“તો તો જીભ પૂરતો તે અપૂર્ણ રહી ગયો કહેવાય. સર્વાંગ-સંપૂર્ણ થવા માટે તેની જીભમાં પણ કંઈક ખોડ હોવી જોઈતી હતી!” જૉન ફ્રોલોએ કહ્યું.

દરમ્યાન બધા ભિખારીઓ હજૂરિયાઓ, ખીસાંકાતરુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ વરાયેલા મૂરખરાજ માટે પૂંકાનો ત્રણ કલગીઓવાળો મુગટ, તેનો રાજદંડ તથા મજાકી પહેરવેશ પેલેસના પાદરીઓ પાસેથી લઈ આવવા દોડી ગયા હતા. તે બધું આવ્યું એટલે કસીમોદોએ શાંતિથી એ બધું પહેરી લીધું. પછી તેઓએ તેને એક માંચી ઉપર બેસાડ્યો; અને મૂરખરાજના દરબારીઓ તરીકે બાર જણાએ તે માંચીને ખભે ઊંચકી લીધી.

આખું સરઘસ પહેલાં તો મહેલની ગેલરીઓમાં ફરી વળ્યું અને ત્યાર બાદ હોકારા-અકારા કરતું શેરીઓમાં ફરવા બહાર નીકળ્યું.

એસમરાલદા

આ બધા ધાંધળ દરમ્યાન, ગિંગોર અને તેના નટોએ પોતાનું નાટક ભજવ્યે જ રાખ્યું હતું ! ગિંગોર નટોને ગોદાવ્યા કરતો હતો, અને નટો પોતાનો પાર્ટ ભજવ્યે જતા હતા.

ગિંગોરને છેવટ સુધી આશા હતી કે, મૂરખરાજની ચૂંટણી પૂરી થયા બાદ લોકો પોતાના નાટક તરફ લક્ષ આપશે !

એટલે જ્યારે કસીમોદોને ઊંચકીને સરઘસ હોલની બહાર નીકળ્યું, ત્યારે તેણે માની લીધું કે, એ બધા તોફાનીઓ ચાલ્યા જતાં, બાકી રહેલા શિષ્ટ જનો નાટક સાંભળવા જરૂર થોભશે.

પરંતુ, આ શું ? પેલાઓની પાછળ પાછળ જ હોંલ તો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો !

અલબત્ત, થોડાં ઘરડાં સ્ત્રી-પુરુષો અને છોકરાં હોલમાં રોકાયાં, પણ તે તો ભીડ ઓછી થાય ત્યારે બહાર નીકળાય એ માટે જ. થોડાક વિદ્યાર્થીઓ પણ બારીઓ ઉપર ચડી ગયા હતા; પરંતુ તે તો અંદર-બહાર સારી રીતે છેવટના નજર નાખી લેવાય તે માટે.

ગિંગોરે જોકે, સંતોષ માન્યો કે, “ મારા નાટકની પૂર્ણાહુતિ જોવા માટે આટલા પ્રેક્ષકો પણ બહુ છે. સાહિત્યરસિક માણસો થોડા જ હોય ! ”

નાટકમાં પવિત્ર માતા મેરી દાખલ થાય તે વખતે વાનિંત્રોવાળા ઓએ અમુક રાગ વગાડવાનો હતો; પરંતુ તે વખતે માલૂમ પડ્યું કે

મુરખરાજના સરઘસ-વાળાઓ એ બધા સાજિંદાઓને પણ ખેંચતા મથા હતા !

“ ભલે, સંગીત વગર ચલાવો ! ” ગિંગોરે નટોને આદેશ આપ્યો. પછી ગિંગોર હોલમાં હાજર રહેલા લોકોમાં થતી વાતચીત સાંભળવા વળ્યો; જેથી પોતાના નાટકની ખૂબીઓ વિષે તેઓમાં શી વાતો થાય છે તે તો જાણી લેવાય

પણ તેઓ તો જુદાં જુદાં મકાનો શા ભાડે અપાયાં, કે ભાડાં કેટલાં વધતાં જાય છે, એની જ વાતો કરતાં હતાં.

પછી તે બારીઓએ ચડીને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓ તરફ વળ્યો. એટલામાં એક વિદ્યાર્થીએ બૂમ પાડી : “ દોસ્તો ! ઔસમરાલ્દા ! ચકલામાં ખેલ થાય છે ! ”

આ જાહેરાતની એકદમ જાદુઈ અસર થઈ. હવે તો હોલમાં જેટલાં બાકી રહ્યાં હતાં તે સૌ પણ ‘ ઔસમરાલ્દા ! ’ ઔસમરાલ્દા ! ’ એવી બૂમો પાડતાં પાડતાં એનો ખેલ જોવા માટે પડાપડી કરતાં દોડ્યાં.

બહારથી પણ તે જ વખતે તાળીઓનો અને હર્ષનો મોટો અવાજ આવ્યો.

ગિંગોર હાથ આમળતો ચિડાઈ જઈને બોલ્યો, “ એ ઔસમરાલ્દા વળી શી ચીજ છે ? ”

તે જ વખતે નાટકમાં જુપિટરે રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થઈને અજ્ઞાનો કરવાની હતી. પણ તે એક્ટરને હજુ આરસના ટેબલ ઉપર જ ફાંફાં મારતો જોઈ, ગિંગોર ચિડાઈને બોલી ઊઠ્યો, “ ભાઈ, ઉપર કેમ જતા નથી ? નીચે કેમ ફાંફાં માર્યા કરો છો ? ”

“ શું કરું ભાઈસાહેબ ! વિદ્યાર્થીઓ બારીઓએ ચડવા સ્ટેજની નિસરણી ઉપાડી ગયા છે ! ”

આ છેલ્લો કારમો ફટકો હતો. હવે નીચેના વેશભૂષા-ઘરમાંથી ઉપર રંગભૂમિ ઉપર જવા-આવવાનો જ કોઈ રસ્તો રહ્યો ન હતો !

“તમે સૌ જાઓ જહન્નમમાં! હવે તો મને પણ કશું મહેન-
તાણું ચૂકવાશે, તો જ હું પણ તમને ચૂકવી શકીશ. નહિ તો બધા
મારો બાવાં!”

પછી રણભૂમિ ઉપર છેક છેવટ સુધી ઝૂંઝેલા સેનાપતિની જેમ
ગ્રિંગોર છેક છેલ્લો એ હોલ છેડી ગયો.

૨

જાન્યુઆરી માસમાં રાત વહેલી પડી જાય છે. એટલે ગ્રિંગોર
જ્યારે મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે શેરીઓ ક્યારની અંધારવા
લાગી હતી. રાતનું આ આગમન તેને ઘણું વહાલું લાગ્યું; કારણ કે,
તેને કોઈ એકાંત નિર્જન જગાએ ચાલ્યા જવું હતું, જ્યાં તે પોતાના
ભર્મસ્થાનમાં થયેલા ધાની માવજત કરી શકે—વિચારરૂપી મલમ ત્યાં
લગાડી શકે. અને આમેય અત્યારે હવે તેની પાસે ‘વિચાર’ સિવાય
આરામનું કે માવજતનું બીજું કશું સાધન જ શું રહ્યું હતું? જે મકાનમાં તે
અત્યાર સુધી ભાડે રહેતો હતો, ત્યાં તેને છ મહિનાનું ભાડું ચડી ગ-
યું હતું; અને આજે આ નાટકમાંથી તેને કંઈક આવક થાય તેમાંથી ૦
કંઈક ચૂકવીને ભાડાવાળાનો તગાદો શાંત પાડવાની તેની કલ્પના હતી

પણ પોતાના પ્રથમ નાટકને મળેલી આ નિષ્ફળતા પછી તે
મકાનમાલિકની સંમુખ થવાની તો હિમત જ ન રહી. એટલે આજ
રાત પૂરતા ક્યાં પડી રહેવું એનો જ વિચાર તેણે કરવો રહ્યો!

વિચાર કરતાં કરતાં તેને યાદ આવ્યું કે, દૂર એક ગલીમાં એ
પાર્લમેન્ટરી કાઉન્સેલરના મકાનના બારણા આગળ, ખચ્ચર ઉપર ચડ
માટે એક ઊંચો પથરો ખોડી રાખેલો હતો. ગ્રિંગોર જ્યારે જ્યારે
થઈને પસાર થયો હતો, ત્યારે તેને એવો વિચાર આવ્યો હતો કે, કે
ભિખારીને કે કવિને રાત ગાળવી હોય, તો એ પથરો ઓશિકા ત
સરસ કામ લાગે તેવો હતો! આજે પણ એને એ પથરો જ
આવ્યો; એટલે તે હવે એ જગાએ જવા માટે ઊપડ્યો.

પણ એટલામાં જ તેને મહેલના આંગણામાંથી બૂમબરાડા સાથે નીકળતું મૂરખરાજનું સરઘસ ભેગું થઈ ગયું. મશાલોનું અજવાળું ક્ષવામાં આવ્યું હતું, અને પોતાના નાટકના વેકે પકડેલા વાજિંત્રોવાળા જ આગળ વાજાં વગાડતા હતા.

એ દૃશ્યથી તેનું ધવાયેલું અંતર ફરીથી દુઃખી ઊઠ્યું, અને તે ત્યાંથી દૂર નાહો.

એક જગ્યાએ તે વળ્યો, ત્યારે ત્યાં છોકરાઓ દાડખાનાના ભડાકા-ફડાકા લઈને દોડાદોડ કરતા હતા. ત્યાંથી પણ તે દાડખાનાને શાપ આપતો ભાગ્યો.

બીજી જગ્યાએ ત્રણ વાવટાઓ અને બીજી છ નાની ધજાઓ ખોડેલાં હતાં. આખા ભાગને મશાલોથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો, અને લોકો એ ધજાઓ ઉપર ચીતરેલાં રાજા, પાટવી, ફ્લોન્ડર્સની માર્ગરેટ, ઓસ્ટ્રિયાના ડચૂક, કાર્ડિનલ બુર્જો, તેમના ભાઈ મોંશ્યેર દ બ્રીજુ, વગેરેનાં ચિત્રો જોતાં હતાં અને ટોળે વળી પ્રશંસા કરતાં ઊભાં હતાં.

ગિંગોરને ચિત્રકાર જેહાં ફોર્બેની સફળતાની ઈર્ષ્યા આવી, અને સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની દુર્દશાનો વિચાર તેને ફરી તાજે થયો. પાસેની એક ગલી અંધારી તથા નિર્જન દેખાતી હતી, તેમાં જ તે પેસી ગયો.

ત્યાંથી આગળ પડતો-આથડતો તે છેવટે નદીકિનારે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં હોડીવાળાની એક ઝૂંપડી દેખાતી હતી. એ મજૂર માણસની નિરાંતની અદેખાઈ કરતો તે ત્યાં ઊભો હતો, તેવામાં જ એ ઝૂંપડીમાંથી નીકળેલા એક માછીમારે બહાર નીકળી હવાઈ સળગાવી.

ગિંગોરના શરીરમાં થઈને ધુજરી પસાર થઈ ગઈ. ચારે તરફ આજના ગાંડપણના દિવસની ઊજવણી થતી હતી. તે એકલો જ એ

બધાથી દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; પણ બધે એ પાગલપણું જ તેને સામું મળતું હતું!

છેવટે થાકીને તેણે ખ્વાસ દ ગેવે તરફ જ જવાનો મરણિયો વિચાર કર્યો, — જ્યાં મોટી હોળી સળગવાની હતી. ત્યાં કશુંક સળગતું ખોરિયું તાપવા મળશે, તથા આજના જાહેર ભોજનાલયમાં રાજજી મીઠાઈની ભરેલી જે ત્રણ મોટી ઢાલો મૂકવાના છે, તેમાંથી એકદ કોળિયો ખાવાનું પણ મળશે!

પ્લાસ દ ગ્રેવે

જેના પરીસમાં પ્લાસ દ ગ્રેવે એટલે લોકોને જાહેરમાં દેહાંત દડ દેવાનું જાણીતું સ્થળ ! અત્યારે તો એ વિશાળ જગાનું નામ નિશાન નથી રહ્યું.

તે વખતે તેની એક બાજુ મછવાઓનો ધક્કો હતો અને ત્રણ બાજુ ઊંચાં મકાનો હતાં.

એ વિશાળ મેદાનની પૂર્વ બાજુની વચ્ચે ત્રણ મકાનો આવેલાં હતાં : ડોફિન-હાઉસ — કારણ કે, ચાર્લ્સ-પ જ્યારે ડોફિન — પાટવી હતો, ત્યારે ત્યાં રહ્યો હતો; બીજું ટાઉનહોલ; અને ત્રીજું થાંભ-ઘર — કારણ કે, તેના ત્રણ માળ ભારે થાંભ ઉપર ખડા કરેલા હતા. એ મકાનમાં પેરીસ જેવા શહેરને જેઈએ તે બધું જ હતું : પ્રાર્થના માટે ચેપલ, મેજિસ્ટ્રેટની અદાલત માટે ઓરડા; અને છાપરા નીચેના ત્રિકોણિયામાં દારૂગોળો અને બંદૂકો.

પ્લાસની વચ્ચે જ કાયમનો ફાંસીનો માંચડો અને હાથ-પગ પરોવી સખવાનો જતરડો ખોડેલાં હતાં. પાસે થઈને જતા આવતા રાહદારી-ઓ એ જગાએથી પસાર થતાં આડું જેઈ લેતા — ત્યાં કેટલાય માનવોએ અંતિમ યાતના વેઠતાં વેઠતાં પ્રાણ ત્યાગ્યા હશે. કેટલાંક ભ્રષ્ટ્ર બાદ લોકોમાં ‘સેંટ વાલિયેર્સ-ફિવર’ તરીકે ઓળખાતા તાવની એક વિચિત્ર બીમારી ફેલાઈ હતી, જે આ દેહાંતદંડની સજા જેવા રોગે મરનારા લોકોમાં એ દૃશ્યના ત્રાસથી જ ફેલાઈ હોવાનું જણાયું હતું.

પાયેરી ગિંગોર જ્યારે ખ્વાસ દ ગ્રેવે આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે ઠંડીથી લગભગ અકડાઈ ગયો હતો. રસ્તામાં ટોળાંઓથી બચવા તે પન-ચક્કીઓવાળા પુલ ઉપરથી નીકળ્યો હતો, એટલે ત્યાં પન-ચક્કીઓનાં ચક્રોથી ઊડતી છાંટથી સારી પેઠે છંટાઈ ગયો હતો.

ખ્વાસ દ ગ્રેવેમાં વચ્ચે સો મોટી ભારીઓ સળગાવીને હોળી કરેલી હતી; અને લોકોનું મોટું ટોળું તેની આસપાસ જમણું હતું.

ગિંગોર શાપ આપતો બબડ્યો : “બદમાશ પેરીસિયનો ! હવે તમે મને તાપણથી પણ દૂર રાખશો, ખરું ? તમારી બદમાશીથી આજે હું ઘરબાર વગરનો અને ખાધાપીધા વિનાનો તો થઈ ગયો છું; તમારાથી બચવા જતાં પાણીથી પણ લદબદ થઈ ગયો છું. છતાં તાપણનો આનંદ પણ તમારે જ જોઈએ છે, કેમ ?”

પાસે જઈને જોતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે, લોકોનું આ કૂંડાળું હોળીની આસપાસ જરા વધારે પડતું દૂર જમ્મું હતું. અર્થાત્ હોળી અને લોકોના કૂંડાળા વચ્ચેની જગામાં એક જુવાન છોકરી નાચતી હતી, તેને એ લોકો ટોળે વળીને જોતા હતા !

ગિંગોર એ છોકરીના સ્વરૂપથી એવો અભિભૂત થઈ ગયો કે, એ તે કોઈ માનવ કન્યા છે, પરી છે, કે દેવદૂત છે, એ જ નક્કી ન કરી શક્યો.

તે છોકરી ઊંચી ન હતી; પણ તેની નાજુક દેહલતા એવી લચક દાર હતી કે તે ઊંચી દેખાતી હતી. એક પુરાણી પર્શિયન કાર્પેટ જમીન ઉપર બિછાવેલી હતી તેના ઉપર તે પોતાના સોંડલ પહેરેલા નાજુક પગ ઠેકવતી નાચતી હતી.

ટોળામાંના દરેકની નજર તેના ઉપર જ ઠરી ગઈ હતી. એ આસપાસ કૂંડાળે વળીને ઊભેલા દરેકનું મોં આશ્ચર્યથી ખુલ્લું જ રહ્યું હતું. પોતાના બંને હાથે માથા ઉપર ઊંચકી રાખેલી તંબૂ વગાડતી વગાડતી તે છોકરી ધૂમતી હતી, ત્યારે તેની કંઠે બાંધેલાં સાંને કંદોરો ચમકી ઊઠતો હતો. તેની કમર ઉપરનો ઘેરદાર રંગબેરંગી ઘાઘ

ફેલીને પહોળો થતો, ત્યારે તેના સુંદર સુઘડ બંને પગ દેખાઈ આવતા. તેના ખુલ્લા ગોળ ખભા, કાળાં ઝૂલફાં તથા ચમકતી ગોળ કાળી આંખો મળીને એ કોઈ દેવકન્યા સદેહે સ્વર્ગમાંથી ઊતરી આવી હોય, એવો જ આભાસ થતો.

એ છોકરીએ નાચ પૂરો થતાં જમીન ઉપર પડેલી બે તરવારો ઉઠાવી અને તેમનાં અણિયાં પોતાના ઊંચા કરેલા કપાળ ઉપર અધ્ધર ટેકવી તે તરવારોને ધુમાવવા માંડી. નવાઈની વાત એ હતી કે સાથે સાથે તે પોતે એ તરવારો કરતાં ઊલટી દિશામાં ધૂમતી હતી.

ગિંગોર જેવા નર્પા કલ્પનાશીલ કવિને પણ સમજયા વિના ન રહ્યું કે, એ જિપ્સી-કન્યા હતી.

હોળીનો પ્રકાશ એ જિપ્સી-કન્યા ઉપર તેમ જ આજુબાજુ ઊભેલા હજારો પ્રેક્ષકોનાં દિગ્મૂઢ થયેલાં મોં ઉપર પડતો હતો. તે બધામાં એક જણ એ કન્યાને વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહ્યો હતો,— જો કે, એ માણસનો દેખાવ કઠોર, શાંત અને ગંભીર હતો. તેનો પોશાક તો તેની આસપાસ ભીડ કરીને ઊભેલાં બીજાં માણસોની આડમાં દબાઈ ગયો હોવાથી દેખાતો ન હતો; પરંતુ તેની ઉંમર પાંત્રીસેક વર્ષથી વધુ હોય એમ લાગતું ન હતું. છતાં તેને માથે ટાલ પડી હતી—માત્ર ક્ષમાણ આગળ વાળના થોડા ગુરુછા બાકી રહ્યા હતા—જો કે, તેય ભૂખરા રંગના થવા લાગ્યા હતા. તેના પહોળા અને ઊંચા કપાળ ઉપર કરચલીઓના આસ પડી ગયા હતા. પરંતુ તેની ઊંડી આંખોમાં એક પ્રકારની અસાધારણ યુવાની અને ઉદામ જીવરાપણું દેખાઈ આવતાં હતાં.

તેણે પોતાની આંખો સોળ વર્ષની એ નૃત્યાંગના ઉપર જ સ્થિર કરી રાખી હતી અને જ્યારે આસપાસનું ટોળું એની અંગભંગીઓ ઉપર આકર્ષીત થઈ હર્ષ વ્યક્ત કરતું હતું, ત્યારે આ માણસ વધુ ને વધુ ખિન્ન બનતો જતો હતો. કોઈ કોઈ વાર તેના હોઠો ઉપર હાસ્ય અને નિસાસો ભેગાં થઈ જતાં; પરંતુ તે હાસ્ય પેલા નિસાસા કરતાં પણ વધુ ખિન્ન દેખાતું હતું.

છેવટે પેલી છોકરી ફૂદડી ફરતી ચોભી; તેને ખૂબ શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો હતો. ટોળાએ આનંદનો પ્રશંસાભર્યો હર્ષનાદ કર્યો.

“જાલી!” જિજ્ઞાસી-કન્યાએ અવાજ દીધો. તરત જ એક નાનકડી ચપળ અને સુંવાળાં ચળકતાં રૂંછાંવાળી બકરી તેની પાસે દોડી આવી. તેનાં શીંગડાં ઉપર અને ખરીઓ ઉપર સોનેરી ઢોળ ચડાવેલો હતો; અને તેના ગળામાં એવો જ સોનેરી પટ્ટો હતો. અત્યાર સુધી તે શેતરંજીને કિનારે બેસી રહી હતી.

“જાલી, હવે તારો વારો!” એમ કહી પેલી કન્યાએ તેની સામે પોતાની તંબૂરી ધરી.

“જાલી, બોલ જાઉં, અત્યારે વર્ષનો કયો મહિનો ચાલે છે?”

બકરીએ પોતાનો આગલો પગ ઊંચો કરી, તંબૂરી ઉપર એક ટકોરો માર્યો. અને વસ્તુતાએ પણ વર્ષનો પહેલો મહિનો હોઈ, લોકોના ટોળાએ હર્ષનાદ કર્યો.

“જાલી!, આજે મહિનાનો કેટલામો દિવસ છે?” પેલીએ તંબૂરી બીજી બાજુ ફેરવીને પૂછ્યું.

જાલીએ પોતાની સોનેરી ખરી ઉપાડીને તંબૂરી ઉપર છ ટકોરા માર્યા.

“જાલી! અત્યારે કેટલા વાગ્યા હશે?” જિજ્ઞાસી-કન્યાએ તંબૂરીને ઘુમાવીને પૂછ્યું.

જાલીએ સાત ટકોરા માર્યા અને તેના દરેક ટકોરે પાસેના ટાવર ઘડિયાળના પણ સાત ટકોરા પડ્યા.

લોકો દિગ્મૂઠ થઈ ગયા.

“આ તો મેલી વિદ્યા છે,” ટોળામાંથી એક ભયંકર અવાજ આવ્યો. આ જિજ્ઞાસી-કન્યા તરફ જઈ રહેલો પેલો ટાલિયા માથાવાળે માણસ એ શબ્દો બોલ્યો હતો.

જિજ્ઞાસી-કન્યા એ અવાજ સાંભળી એકદમ ધૂજી ઊઠી, અં તેણે પોતાનું મોં તે તરફ ફેરવ્યું.

પરંતુ લોકોના ટોળાએ ફરીથી તાળીઓ પાડી અને પેલાના બોલ એ ગડગડાટમાં ડૂબી ગયા. તરત જ પેલી કન્યાએ પ્રશ્નોત્તરી આગળ ચલાવી.

“જાલી, શહેરના બંદૂકબાજોના કપ્તાન કે’ડલમસ* વખતે કેવી રીતે સરઘસમાં ચાલે છે?”

જાલી તરત જ પાછળના બે પગો ઉપર ઊભી થઈ ગઈ અને સાથે સાથે બેં બેં કરતી કૂચકદમ કરતી પ્રેક્ષકોના આખા કૂંડાળા આગળ એવી ગંભીરતાથી ફરી વળી, કે બધા પ્રેક્ષકો એ કપ્તાનની દંભી ભક્તિનું આ ઠાવકું અનુકરણ જોઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“જાલી, ધર્મ-મંડપમાં રાજગુરુ કેવી રીતે ઉપદેશ આપે છે?”

પેલી બકરી હવે ફૂલા ઉપર બેસી, પોતાનો આગલો પગ એવી વિચિત્ર રીતે હલાવી હલાવીને બેં બેં કરવા લાગી કે, રાજગુરુની ખરાબ લૅટિન અને ખરાબ ફ્રેંચ વાળી વાણી બાદ કરતાં, આખો ને આખો એ પોતે જ ત્યાં બેસીને ધર્મોપદેશ આપતો હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો.

લોકોના ટોળાએ ગાંડાની પેઠે પોતાની બધી તાકાતથી હર્ષનાદ કર્યો.

“મહા અધર્મ! મહા પાપ! ઘોર નાસ્તિકતા!” પેલા ટાલિયાનો મોટેથી અવાજ પાછો સંભળાયો.

પેલી જિપ્સી-કન્યા ફરીથી એ અવાજની દિશા તરફ વળી, અને પોતાનો નીચલો હોઠ ઉપરના હોઠ કરતાં આગળ કાઢી તે અવાજની દિશામાં તેણે છાસિયું કર્યું; અને પછી પોતાની તંબૂરીમાં ટોળા પાસેથી ઉઘરાણું શરૂ કર્યું.

તરત જ ચાંદીના મોટા સિક્કા, નાના સિક્કા, પેનીઓ અને કાંધિગોનો જાણે તેના ઉપર વરસાદ વરસ્યો. ફરતાં ફરતાં તે કન્યા

* ખીજ ફ્રેજ્યુઆરીનો, માતા મેરીની શુદ્ધિનો રોમન કેથલિક તહેવાર.

ગિંગોર ઊભો હતો ત્યાં આવી. ગિંગોરે વગર વિચારે તેને કંઈક આપવા ખીસામાં હાથ નાખ્યો, એટલે પેલી તેની સામે થોડી વાર તેની બક્ષિસ લેવા માટે થોભી.

પણ ગિંગોરને ખીસામાં હાથ નાખતાં જ ખબર પડી કે, તેમાં કશું જ ન હતું ! પેલી જિપ્સી-કન્યા તે શું આપે છે તે જોવા પોતાની મોટી મોટી આંખોથી તેની સામે તાકતી રાહ જોઈ રહી. પણ ગિંગોરને રૂંવે રૂંવે પરસેવો વળી ગયો. અત્યારે તેના ખીસામાં પેરુનું બધું સોનું હોત, તો પણ તેણે તે આ કન્યાને આપી દીધું હોત. પણ હજુ અમેરિકા ખંડ શોધાયો ન હતો, અને તેના ખીસામાં પેરુનો ધનભંડાર પણ ન હતો.

પણ સદ્ભાગ્યે એક આણ્ધાર્યો પ્રસંગ બન્યો, અને તે વધુ શર-મિદગીમાંથી બચી ગયો.

“તું અહીંથી ટળીશ, ઈજિપ્શ્યન તિતિઘોડી ?” પ્લાસ દ ગ્રેવેના એક ખૂણામાંથી મોટો કર્કશ અવાજ આવ્યો.

પેલી જિપ્સી છોકરી ફરીથી બીનીને તે તરફ ફરી. આ અવાજ પેલા ટાલિયા માથાવાળાનો ન હતો. આ અવાજ તો એક સ્ત્રીનો હતો — ધર્મઝનૂન અને નર્યા ખારથી ભરેલો.

એ છોકરી ભલે એ અવાજથી છળી ગઈ; પણ પાસે ભટકતાં છોકરાંનું ટોળું આનંદથી ચિત્કાર કરી ઊઠ્યું — “અલ્યા એ તો તુર-સેલાંવાળી બુટ્ટી સાધુડી ! અલ્યા એને ખાણામાંથી કશુંક ખાવાનું લાવીને નાખીએ !”

અને બધાં છોકરાં તે તરફ દોડી ગયાં.

ગિંગોર પેલી જિપ્સી-કન્યાના ગભરાટનો લાભ લઈ, ટોળામાં અલોપ થઈ ગયો. છોકરાંઓએ ખાવાની વાતની પાડેલી બૂમોથી તેને યાદ આવ્યું કે પોતે પણ ભૂખ્યો જ છે. એટલે તરત તે પણ જાહેર-ભોજન જે તરફ હતું તે તરફ વળ્યો. પણ ત્યાં તો બધું સફાયટ થઈ ગયું હતું !

બપોરે કશું ભોજન ન મળ્યું હોય, એ જ વસ્તુ પીડાકારી થઈ પડે છે; પણ સાંજનું વાળુ પણ ન મળે અને સૂઈ રહેવાનું પણ ઠેકાણું ન હોય, ત્યારે વળી વધુ અજંપો થઈ આવે, એ સ્વાભાવિક છે. ગ્રિંગોરની એ વલે હતી. ગમે તેવા ડાહ્યા માણસની પણ બધી ફિલસૂફી કે ડહાપણ ભૂખમરાના હલ્લા સામે ટકી રહી ન શકે !

અચાનક તે પોતાની ગમગીનીમાંથી જાગૃત થયો : પાસેથી જ કોઈ વિચિત્ર પણ મધુર ગીતનો અવાજ તેને સંભળાયો. પેલી જુવાન જિખ્સી-કન્યા ગાતી હતી. એનું ગીત પણ એના નૃત્ય અને સૌંદર્ય જોવું જ અગમ્ય રીતે આકર્ષક હતું. તે કન્યાની મધુર મુખાકૃતિ એના ગીતના લાંબા-ટૂંકા ઉઠાવ પ્રમાણે સુસંવાદીપણે ઊંચી નીચી થતી હતી : તે અચાનક જુસ્સામાં આવી જતી, યા અચાનક એકદમ ગંભીર બની જતી, અથવા અચાનક ડોલવા લાગતી.

તેના ગીતની ભાષા ગ્રિંગોરને સમજતી ન હતી. છતાં તેની આંખમાંથી જાણે આંસુ નીકળી આવ્યાં; જોકે પેલી તો એક પંખિણીની પેઠે હળવા હૃદયે જાણે કિલ્લોલતી હોય એમ જ ગાયે જતી હતી. ગ્રિંગોર બહું ભૂલી એક પ્રકારે સમાધિસ્થ થઈ ગયો.

પણ એની એ સમાધિ બહુ ટૂંકજીવી નીવડી. જિખ્સી-કન્યાના નૃત્યને થોભાવી દેનાર પેલી સ્ત્રીનો જ કર્કશ અવાજ સંભળાયો — “તમરી, તું ચૂપ મરીશ ?”

બિચારી ‘તમરી’ તરત જ થોભી ગઈ. ગ્રિંગોરે કાન બે હાથ વડે દાબી દઈ પેલી સ્ત્રીને શાપ આપ્યો, “અરે એ તૂટેલા દાંતાવાળી કરવતી, તારું નખખોદ જાય, શા માટે આ વીણાને તોડી નાખવા તું વચ્ચે ફૂદી પડી !”

આસપાસ ઊભેલા પ્રેક્ષકો પણ એ સાધુડી ઉપર ચિડાઈ ગયા; અને એમણે પોતાનો રોષ એ સાધુડી ઉપર બહુ આકરી રીતે ઠાલવ્યો જ હોત; પણ એટલામાં તે જ ઘડીએ ‘મૂખાંઓના પોપ’ના સરઘસે બધી ગલીઓમાં અને ચકલાંચૌટાંમાં ફરતાં ફરતાં આવીને પ્લાસ દ

ગ્રંથમાં મથાલના ભપકા સાથે અને બૂમ-બરાડાના ધમસાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો.

કહેવાની જરૂર નથી કે, એ સરથસ શરૂ થયું તે વખતે હતું તેના કરતાં કેટલાય ગાણું વધી ગયું હતું.

સૌથી આગળ જિપ્સીઓ હતા - તેમનો ઘોડેસવાર 'ડ્યૂક' મોખરે હતો; તેના દરબારીઓ પગપાળા જ તેની લગામ અને પેંગડાં પકડી ચાલતા હતા. પાછળ જિપ્સી સ્ત્રી-પુરુષોનું ટોળું હતું; તેમને ખભે તેમનાં છોકરાં ચીસો પાડતાં હતાં. ડ્યૂકથી માંડીને બધા જ ચીથરેહાલ હતા.

તેમની પાછળ ચોર-સેના હતી - અર્થાત્ ફ્રાંસના બધા ચોરો પોત-પોતાની પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણે રચેલી ટુકડીઓમાં ગોઠવાયા હતા. તેઓ ચાર ચારની પંક્તિમાં ચાલતા હતા - તેમાંના કેટલાય જુદાં જુદાં અંગોએ અપંગ હતા, ચાત્રાણુઓના કે સાધુના વેશમાં હતા, રક્તપિત્તિયાના રોગનાં બનાવટી ધારાવાળા હતા, ટૂંકમાં ઠગ વઘાના અને ચોરવિઘાના જટલા પ્રકારે હોય, તે બધાંને અનુરૂપ વેશવાળા હતા. તેમના ટોળાની વચ્ચે તેમનો 'રાજ' બે જંગી કૂતરાઓ વડે ખેંચાતી નાની ગાડીમાં બેઠેલો હતો.

તેમની પાછળ જુગારીઓનું લશ્કર હતું; તેમનો 'સરદાર' પણ પોતાના છડીદારો, દરબારીઓ, ગુમાસ્તાઓ વગેરેના પૂરા ઠાઠમાં હતો.

છેક છેવટે વકીલોના ગુમાસ્તાઓ હતા. તેમની વચમાં મૂર્ખાઓના સંઘના 'અધિકારીઓ' એક ખાટલી ઉપાડીને ચાલતા હતા, જેના ઉપર નવો ચૂંટાયેલો મૂર્ખશિરોમણિ - તેમનો પોપ કસીમોદો, માતાજીના મંદિર નોત્રદામનો ઘંટાનવીસ - બિરાજ્યો હતો.

દરેક ટોળાનાં પોતપોતાનાં વાજિત્રો હતાં, અને ગીતો તથ્ય પોકારો પણ. મૂરખરાજની આસપાસ તો ગિંગિરના નાટક માટે બોલાવેલ સાજિદા જ હતા !

કસીમોદો અત્યારે અનોખા ઠાઠ અને ગૌરવથી પોતાની ર સવારી નિહાળતો હતો. અત્યાર સુધી તેણે જીવનમાં હીણપત સિવા

બીજું કશું અનુભવ્યું જ ન હતું; તથા પોતાની જાત પ્રત્યે પણ તેણે તિરસ્કાર અને ઘૃણા જ દાખવ્યાં હતાં. આજે કોઈ કારણે તેની આસ-પાસના લોકો તેની અસાધારણ વિદ્રૂપતાને કારણે જ તેને આનંદપૂર્વક સંમાની રહ્યા હતા, તે એની અવિકસિત જેવી માનસિક દશામાં પણ તે સમજી શકતો હતો, અને તેથી તેના વિદ્રૂપ ડંખીલા ચહેરા ઉપર પણ આનંદ અને ગર્વની આભા છવાઈ રહી હતી.

પણ આ શું? અચાનક ટોળામાંથી એક માણસ ગુસ્સાથી ધમ-ધમતો આગળ ધસી આવ્યો. તેણે કસીમોદોના હાથમાંથી રાજદંડ ઝૂંટવીને ફેંકી દીધો.

એ પેલા જિખ્સી-કન્યાને શાપ આપનારો ટાલિયો માણસ જ હતો. તેનો પાદરીનો પહેરવેશ હવે તે ટોળા બહાર આવ્યો હોવાથી સ્પષ્ટ દેખી શકાતો હતો. ગિંગોર એને તરત ઓળખી ગયો: “વાહ આ તો દોમ કલોદ ફોલો – આર્ય-ડીકન! એ પેલા કાણા ખવ્વીસને શું કરવા માગે છે? પેલા તો આને કાચો કરડી ખાશે!”

આખા ટોળામાંથી પણ ત્રાસની એક ચીસ એંકસાથે જ ફાટી પડી: કસીમોદો એકદમ પોતાના સિંહાસન ઉપરથી પેલા સાધુ તરફ લપકયો: આગળ શું થશે એની કલ્પનામાત્રથી બીનેલી સ્ત્રીઓએ મોં ફેરવી લીધાં: આર્ય-ડીકનના હમણાં જ બડૂકા બોલી ગયા જણા!

પરંતુ કસીમોદો તો કૂદીને પેલાની સમક્ષ ધૂંટણિયે જ પડ્યો હતો; અને બે હાથ જોડી જાણે આજીજી કરતો અપરાધની ક્ષમા માગતો હતો.

એ બે વચ્ચે કેવળ સંજ્ઞાઓની ભાષામાં વાતચીત ચાલતી હતી. પેલા સાધુ ટટાર ઊભો રહી, ગુસ્સામાં આવી, તેની સામે ધમકીભર્યા ચાળા કરતો હતો; ત્યારે કસીમોદો નીચો નમી માફી માગ્યા કરતો હતો. જો કે, તેણે ધાર્યું હોત તો એ પાદરીને તેણે પોતાની મૂઠીમાં જ સહેલાઈથી મસળી નાખ્યો હોત.

પાદરીએ કસીમોદોનાં બધાં રાજચિહ્નો ખેંચી કાઢ્યાં અને ફગાવી દીધાં; તથા ત્યાર બાદ તેને ખભેથી હલાવીને ઊભા થવા અને પોતાની પાછળ પાછળ આવવા નિશાની કરી.

કસીમોદો તરત ઊભો થઈ, તેની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

પણ તે જ ઘડીએ મૂરખારાજના સંઘે પોતાના પોપના બચાવ માટે ખેલા પાદરી ઉપર તૂટી પડવા ભયંકર આક્રમણ આરંભ્યું. પણ આ શું? કસીમોદોએ જ પાછા ફરી તેમની સામે એવું વિકરાળ ધુરંધર્યું કર્યું કે, બધા જીવ લઈને પાછા ભાગ્યા.

થોડી વારમાં પાદરી અને કસીમોદો એક અંધારગલીમાં અલોપ થઈ ગયા.

ત્રિંગોર નવાઈ પામી બોલી ઊઠ્યો, “ભારે નવાઈની વાત! પણ મારે અત્યારે વાળુનું શું કરવું?”

પાદરીએ કસીમોદીનાં બધાં રાજચિહ્નનો ખેંચી કાઢ્યાં. - પૃ. ૪૬.

રાતે સુંદર સ્ત્રીની પાછળ જવાનાં જોખમો

ગ્રિગોરે હવે પેલી જિપ્સી છોકરી પાછળ પાછળ જવાનું જ નક્કી કર્યું — જે થવાનું હોય તે થાય !

સરઘસ તરફ બધા લોકોને વળતા જોઈ, એ છોકરીને પોતાની બકરી સાથે જે દિશામાં ચાલી તેણે જતી જોઈ હતી, તે દિશામાં ગ્રિગોરે ચાલવા માંડ્યું.

શા માટે તેણે પેલીની પાછળ જવાનું નક્કી કર્યું? કદાચ, પોતાની ઈચ્છા મુજબ તો ક્યાંય જવાનું તેને હતું નહીં તેથી? કે પછી પેલી પણ ક્યાં જતી હતી તે ન જાણતો હોવાથી, તે ક્યાં જાય છે એ તો જાણવાનું મળશે, એ આશાથી? માણસને જ્યારે પોતાની ઈચ્છાશક્તિ કે બુદ્ધિ વાપરવાનું રહેતું નથી, ત્યારે તે આમ જ કરે છે: કોઈ અગમ્ય ગૂઢને જ પોતાનું કર્તૃત્વ સોંપી દે છે !

શેરીઓ હવે દર ક્ષણે અંધારી તથા નિજન થતી જતી હતી. પલા જિપ્સી છોકરી વિચિત્ર વિચિત્ર ગલીઓ પાર કરતી ઝડપભરે આગળ વધતી હતી. કોઈ કોઈ વાર તો પોતાની બકરીને ઠેકડા ભરાવવા જ તે ઝડપથી ચાલવા જવું કરતી.

ગ્રિગોરને હવે પોતે કયા લગ્નામાં થઈ ન જાય છે, તેનો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો.

છેવટના થોડા વખતથી પેલી જિપ્સી-કન્યા ગ્રિગોરને પોતાની પાછળ આવતો જોઈ ગઈ હતી. અવારનવાર કંઈક ચિતા સાથે માંછું વળી તેના તરફ તે જોતી પણ ખરી. કોઈ ભઠિયારખાનાના અધ-

ખુલ્લા બારણામાંથી નીકળતા પ્રકાશમાં ગિંગોર આવ્યો, ત્યારે પેલી તેને પગથી માથા સુધી નિહાળી લેવા ખાસ થોભી. તેને જોઈ લીધા બાદ તેણે પોતાનો નીચલો હાઠ લંબાવી તેનો જાણીતો ચાળો કર્યો. એ ચાળામાં જે અવજ્ઞા અને નુરુછકાર વ્યક્ત થયાં, તે ગિંગોર સમજી ગયો. પરિણામે, ગિંગોર, નીચી મૂંડીએ, પોતાની ચાલવાની ઝડપ ઓછી કરી, તેનો અને પોતાની વચ્ચે વધારે અંતરનો ફાસલો ઊભા કરવા લાગ્યો.

એક શેરીનો વળાંક એવો આવ્યો કે, થોડો વખત તે એને દેખાતી જ બંધ થઈ ગઈ. ગિંગોરે પોતાની ઝડપ વધારી, જેથી પેલી બીજી કોઈ આડગલીમાં અલોપ ન થઈ જાય. અચાનક તેણે એક તીણી ચીસ સાંભળી.

આખી શેરી ગાઢ અંધકારમાં ડૂબેલી હતી. પણ શેરીને એક ખૂણે માતા મેરીની મૂર્તિ આગળ પાંજરામાં તેલની દીવેટ બળતી હતી તેના અજવાળામાં ગિંગોરે જોયું, તો પેલી જિપ્સી-કન્યા બે જણના હાથમાંથી છૂટવા છતપતાટ કરતી હતી, અને પેલાઓ તેનું મોં દાબી તેના અવાજને રૂંધવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પેલી બકરી બિચારી માર્થું નીચું નમાવી પોતાનાં શીંગડાં આગળ કરી, બેં બેં કરતી હતી.

“ચોકીદારો ધાજે!” ગિંગોરે હિંમતપૂર્વક પેલાઓ તરફ ધસતાં બૂમ પાડી.

પેલા બેમાંના એકે પોતાનું મોં ગિંગોર તરફ ફેરવ્યું — તે કસી-મોદો હતો!

ગિંગોર તેને ઓળખી પાછો ન ભાગ્યો, પણ આગળ વધતોય અટકી ગયો.

કસીમોદોએ એ જિપ્સી-કન્યાને ઊંચકી લીધી હતી. તેણે પાસે આવેલા ગિંગોરને પોતાના ઊંધા હાથની એવી અડફેટ લગાવી કે, તે બિચારો ઊછળીને ફરસ ઉપર ચાર પાંચ ડગલાં દૂર પડ્યો. દરમિયાન

કસીમોદો પેલીને ઉપાડી અંધારામાં અલોપ થઈ ગયો. તેનો સાથી પણ ઝડપી પગલે તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો ગયો.

“ખૂન! ખૂન! ધાજે! ધાજે!” પેલી કમનસીબ જિપ્સી-કન્યા થીસો પાડચા કરતી હતી.

તે જ ઘડીએ પાસેના ચકલામાંથી આવેલા એક ઘોડેસ્વારે ત્રાડ નાખી — “થોભો, બદમાશો!”

રાજના બાણાવળીઓનો એ કખ્તાન હતો,— પગથી માથા લગી હથિયારબંધ હતો, તથા હાથમાં તેણે પહોળી ખુલ્લી તલવાર પકડી હતી.

તેણે તરત પાછળ ધસીને પેલી જિપ્સી-કન્યાને દિગ્મૂઠ બની ગયેલા કસીમોદોના હાથમાંથી છીનવી લીધી અને ઘોડા ઉપર જ બેસાડી લીધી.

કસીમોદો પોતાની દિગ્મૂઠતા ખંખેરી નાખી, હવે પોતાનો શિકાર ફરીથી હાથ કરવા તેની ઉપર લપકવા જતો હતો, તેવામાં કખ્તાનની પાછળ પાછળ આવેલા પંદર કે સોળ હથિયારધારી સૈનિકો તેને ઘેરી વળ્યા. તેમણે તરત તેને પકડીને દબાવી દીધા. પેલો મોંઝે ફીણ લાવી ગમે તેમ ધમપછાડા કરવા લાગ્યો, બચકાં ભરવા લાગ્યો, તથા એવો વિકરાળ બની ગયો કે, જો દિવસ હોત તો તો એની એ વિકરાળતાથી જ બીની જઈને બધા સૈનિકો કદાચ ભાગી ગયા હોત! પણ અત્યારે રાતે કસી-મોદોનું એ શસ્ત્ર કથા કામમાં આવે તેમ ન હતું.

દરમ્યાન તેનો સોબતી અંધારામાં ક્યારનો અલોપ થઈ ગયો હતો!

પેલી જિપ્સી-કન્યાએ હવે પોતાના બંને હાથ પેલા યુવાન કખ્તાન માં જમા ઉપર આધાર માટે ટેકવી, તેની સામે થોડી વાર જોઈ રહીને પોતાને બચાવી લેવા માટે આનંદ તથા આભાર દર્શાવીને પૂછ્યું, “સરદારજી, તમારું નામ કહેશો?”

“કેપ્ટન ફોબસ દ શેતોપર, મારી મીઠડી !”

“તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.”

અને કેપ્ટન ફોબસ પોતાની મૂછને વળ ચડાવવા રહે, એવામાં તો પેલી એ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી પડીને તીરની પેઠે અંધારામાં અલોપ થઈ ગઈ.

વીજળીનો ચમકારો પણ એટલી ઝડપે અલે ૫ થઈ ન જાય !

જેખમ ચાલુ છે !

પછડાવાથી લગભગ બેભાન બનેલા ગિંગાર શેરીને ખૂણે મેંશી માતા સામે જ ચત્તાપાટ પડ્યો હતો. ધીમે ધીમે તે ભાનમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ તેને ખબર પડી કે તે એક ગટરમાં પડેલો છે.

આવી સખત ટાઢમાં પોતાને પલાળવા માટે કસીમોદોને ગાળ દેતો તે ઊભો થવા ગયો, પણ પછડાટના મૂઢ મારને કારણે તેનાથી ઊભું થઈ ન શકાયું. તેણે પોતાના સાજા રહેલા હાથ વડે નાક દબાવી દઈ, ગટરની દુર્ગંધની અગવડ ટાળીને જ સંતોષ માન્યો.

તેને વિચાર આવ્યો કે, “ખેરીસનો કાદવ ખાસ કરીને વધારે દુર્ગંધ-યુક્ત મનાય છે; કારણ કે તેમાં વિચિત્ર ક્ષારો ભળેલા હોય છે. નિકોલસ ક્લેમેલ અને બીજા કીમિયાગરો પણ એવું જ માને છે.”

અને કીમિયાગરો એ શબ્દ ઉપરથી તેને એકદમ ધર્માધ્યક્ષ (આર્થ-ડીકન) કલોદ ફ્રોલોની યાદ આવી. કસીમોદોને સરઘસમાંથી થોડા સખત ઉપર ધર્માધ્યક્ષ જ પોતાની સાથે ખેંચી ગયા હતા. તરત જ તેને વિચાર આવ્યો : જિખ્સી-કન્યાને પકડનારા બેમાંનો એક તો કસીમોદો હતો; તો પછી જે બીજો હતો તે ધર્માધ્યક્ષ પોતે તો નહોતા? હેં? ધર્માધ્યક્ષ પોતે સાથે ઊભા રહી જિખ્સી-કન્યાનું અપહરણ કરાવે? એ કારણે ઊભી કરેલી મૂંઝવણમાં તે અટવાઈ રહેત, પણ એટલામાં ગટરના છાંની ઠંડીએ તેને એવો ચમકાવ્યો કે, તે પોકારી ઊઠ્યો, “બાપરે! તો ઠરી ચાલ્યો!”

એટલામાં થોડાં ઉઘાડપગાં ભટકતાં છોકરાં કે જ પેરીસની શં
ઓની ખાસિયત છે, તથા જોઓ ‘ગૌમિન’ નામથી મથાહૂર છે, તેઓ
એક ટોળું બૂમો પાડતું અને હસતું હસતું તે તરફ આવ્યું. તેઓ તેમ
પાછળ એક મોટું થેલા જેવું કશુંક ખેંચી લાવતાં હતાં.

ગિંગોર એ બૂમબરાડાના ધમસાણથી અર્ધો બેઠો થઈ ગયો.

“એહેય! અલ્યો આવો! ખૂણા ઉપરનો બુઢો યુસ્તા
મુબોં મરી ગયો — પેલો ભંગારનો વેપારી — આ એનું પરાજ ભરે
જંગી ગાદલું ખેંચી લાવ્યા છીએ, તેની હોળી કરીએ! આજે ભડક
તાપણાં કરવાનો જ દિવસ છે!”

તેઓએ એ મોટું ગદેલું, આગળ પાછળ કશું જોયા વગર
ગિંગોર પડ્યો હતો તેના ઉપર ફેંક્યું. પછી તેમાંનું થોડું પરાજ તો
એક જણો ખૂણા ઉપરના મેરી માતાના સ્થાનકના કોડિયામાંથી સળગા
લાવવા દોડ્યો.

“બાપરે, અત્યાર સુધી પલળ્યા પછી હવે જીવતા બફાવાનું
બાકી રહે છે કે શું?” ગિંગોર બબડી ઊઠ્યો.

અને એ ડરના માર્યા તેણે એકદમ એવું જોર કર્યું કે, અ
ગદેલું અર્ધું ઊંચું થઈ ગયું. પછી એક બાજુએ થઈને, મૂઠીઓ વ
તે ભાગ્યો.

પણ આસપાસ ઊભેલાં છોકરાં એ ગદેલાને ઊંચું થતું દેખ
તથા કશા ઓળાને અંદરથી નીકળી ભાગતો જોઈને, એકદમ બી
અને પેલા બુઢા યુસ્તાશ મુબોંનું ભૂત જ ગદેલામાંથી નીકળ્યું
માની, એવા જોરથી નાઠાં કે, ગિંગોરને જીવતા બફાવાની લાં
બીક તો તેમને ભૂત વળગવાની લાગેલી બીક આગળ કંઈ વિસા
ન ગણાય!

પરિણામે એ ગદેલું ત્યાં જ પડ્યું રહ્યું. બીજે દિવસે સ
શહેરના એ ભાગના પાદરીએ એ ગાદલું ભારે ધામધૂમથી ઉ

બધું અને તેને દેવળના ભંડારમાં પધરાવ્યું. છેક ૧૭૮૯ ના વર્ષ સુધી ગદેલાને એ શેરીના ખૂણા ઉપરની મેરી માતાએ બતાવેલા પરચા સાથે ભાવિક ભક્તોને બતાવી, ખાસી આવક કરવામાં આવતી. કારણ ૧૪૮૨ની છઠ્ઠી અને સાતમી જન્મુઆરી વચ્ચેની રાતે જ્યારે યુશ્કાશ મુખે મરી ગયો, ત્યારે તેનો જીવ એ ગદેલામાં ભરાઈ ગયો હતો, પણ મેરી માતાની સમક્ષ છોકરાં એ ગદેલું ખેંચી લાવ્યાં તેની સાથે જ તેમના પ્રભાવથી તેના જીવનો એ ગદેલામાંથી છુટકારો થયો હતો.

૨

ત્રિંગારે ગદેલા નીચેથી નીકળીને આડુંઅવળું જોયા વિના અંધારામાં જ જ્યાં રસ્તો દેખાય ત્યાં દોડવા માડ્યું; છવટે જ્યારે દોડવાથી અને શ્વાસ ભરાઈ આવવાથી તે થાક્યો, ત્યારે તેને અચાનક વિચાર આવ્યો કે, પોતે નાહકનો જ આટલું બધું દોડી મર્યો! કારણ કે, તે પોતે બીને ઉત્તર તરફ દોડવા લાગ્યો હતો, તે જ વખતે પેલાં છોકરાં ‘ભૂત! ભૂત!’ એવી બૂમો પાડતાં દક્ષિણ તરફ ભાગ્યાં હતાં.

એટલે, હવે તેને પોતે કરેલી ભૂલ સુધારી લેવાનો, તથા ત્યાં પાછા જઈ, એ ગદેલા ઉપર જ મજામાં સૂઈ જવાનો વિચાર આવ્યો. કારણ કે, પોતે વર્જિન માતા મેરીના અનુસંધાનમાં જે નાટક લખ્યું હતું—ભલે તે પૂરું કોઈએ ન સાંભળ્યું, પણ મેરી માતા તો તેના અતરનાં ભાવભક્તિ સમજી શકે ને? —એટલે પ્રસન્ન થઈ મેરી માતાએ તેને માટે આ તૈયાર પથારી મોકલી આપી હતી, એમ કેમ ન માનવું?

અને પોતે માને છે તેમ છોકરાઓ જે નાસી નહિ ગયા હોય, થવા નાસી જઈને થોડી વાર પછી પોતાની પેઠે જ ભૂલ સુધારી પાછા ફર્યા હશે, તો તેઓએ એ ગદેલાની હોળી કરી જ હશે; તો જ ત્યાં આગળ જઈ નિરાંતે તપાશે અને ભીનાં થયેલાં કપડાં સૂકવી પાશે.

એટલે ત્રિંગારે પાછાં પગલાં કર્યા અને જે દિશામાંથી પોતે આવ્યો હતો તે દિશામાં મોં ફેરવીને ચાલવા માડ્યું. પણ

આ શું? શેરીઓ ઉપર શેરીઓ અને આડ-રસ્તા ઉપર આડ-રસ્તા આગળ આવતા જ ગયા; અને કેમેય પેલા ગદેલાવાળી શેરી કે ખૂણા દેખાયાં જ નહિ! પછી તો ચાર રસ્તા — ત્રણ રસ્તા ભેગા થતા હોય એવાં જ સ્થાનો એટલાં બધાં આવવા લાગ્યાં કે, પોતે કયા રસ્તામાંથી આવ્યો હશે, એ જ નક્કી કરવું અશક્ય થઈ ગયું. અકળાઈને આ પરિસ્થિતિને ગાળો ભાંડતો તે અંદાજે આગળ વધવા લાગ્યો, એટલામાં એક લાંબી સાંકડી ગલીને છેડે લાલ અજવાળા જેવું કશુંક દેખાતાં, તેને હોવાધારણ આવી; પેલું ગદેલું જ ત્યાં જરૂર સળગતું હોવું જોઈએ!

પણ એ શેરીમાં આગળ વધતાં તેને લાગ્યું કે તે પોતે કંઈક ઢાળ ઊતરી રહ્યો છે, તથા એ શેરી ખાલી કે નિર્જન પણ નથી. અહીં-તહીં એ રસ્તા ઉપર સરકતા વિચિત્ર આકારો પણ અંધારામાં તેને દેખાવા લાગ્યા. એ આકારોય શેરીને છેડે દેખાતા પેલા અજવાળા તરફ જ આગળ વધી રહ્યા હતા.

ખાલી ખિસ્સાં માણસમાં કોઈ અનોખી હિંમત પૂરે છે. ગ્રિગોર એ સરકતા આકારોની પરવા કર્યા વિના આગળ વધતો જ ગયો અને બીજા-ઓની પાછળ પાછળ નિરાંતે આગળ સરકતા એક પોટલા જેવા આકાર પાસે આવી પહોંચ્યા. પાસે જઈને જોયું તો તે એક કંગાળ અપંગ માણસ હતો — તેને બે હાથ સિવાય બીજું કશું ન હતું; પેટની નીચે કૂલા આગળના ભાગથી જ તેનું શરીર પૂરું થતું હતું. હાથ નીચેનો એ આખો ભાગ એક મોટા પવાલા જેવો જ દેખાતો હતો. ગ્રિગોર પાસે આવતાં જ પેલાએ અવાજ કર્યો :

‘લા બ્વાના મંશિયા, ! લા બ્વાના મંશિયા !’ (દાન-પુણ્ય કરો દાન-પુણ્ય કરો ! મહેરબાન.)

ગ્રિગોરે ગાળ ભાંડી : “તું શું કહે છે તે મને સમજતું હોય તો તું મરે ને સાથે હું પણ !”

પછી તે આગળ ચાલ્યો. તરત જ બીજા એક આકાર તેની અડફટમાં આવ્યો. તેને હાથપગ જેવું કશું જ ન હોઈ, તે લાકડાની ઘોડીઓ અને

લાકડાના પગ ઉપર એવી રીતે ઊભો હતો કે જાણે કડિયાની પાલખ જ હોય. તેણે પણ પોતાનો ટોપો ગ્રિંગોરની દાઢી નીચે ધરી કંઈક જુદી જ ભાષામાં કહ્યું, ‘સેનાર કેબલેશે, પારા કોંપ્રાર ઉં પેદાસો દ પાન!’ (સાહેબ, દરબાર, રોટીનો ટુકડો ખરીદવા કંઈક આપો!)

એની ભાષા પણ ન સમજવાથી તે છાંછિયું કરી વધુ વેગે આગળ ચાલ્યો.

પરંતુ ત્રીજી વાર તેના રસ્તામાં કોઈ આવ્યું. આ વખતે એક બટકો આંધળો માણસ હતો, જેનો ચહેરો દાઢીવાળો કોઈ ચહૂદીના ચહેરાને મળતો આવતો હતો. તે પોતાના હાથમાંની લાકડીને આસપાસ વીંઝતો એક જંગી કૂતરા સાથે પોતાનો રસ્તો કાપતો જતો હતો. ગ્રિંગોરને પાસે થઈ જતો જાણી તે હંગેરિયન ઉચ્ચારમાં કશુંક બોલ્યો: ‘ફેસિટોટ ચેરિટમ!’ (દાન કરો!)

“વાહ! ખ્રિસ્તી ભાષામાં બોલે એવો આ કોઈ મળ્યો ખરો! ખરેખર, મારા દેખાવમાં કોઈ અદ્ભુત દાનેશરીપણું પ્રગટતું હોવું જોઈએ જેથી અંધારામાં અને આંધળા પણ ઝટ મારી પાસે દાન જ માગી બેસે છે! આમ ગગણી ગ્રિંગોરે તેને સિસેરોની ભાષામાં જવાબ આપ્યો, “વેન્ડિડિ હેબ્ડોમેડ નુપર ટ્રાન્નિઝટા મીમ અલ્લિટમમ કેમિસમ.” (મારું છેલ્લું ખમીસ વેચી નાખ્યે મને એક અઠવાડિયું થઈ ગયું!)

આટલું કહી તે ઝડપભેર આગળ ચાલ્યો. પરંતુ એની સાથે જ પેલા આંધળાએ પણ પોતાની ઝડપ વધારી, અને વધારે નવાઈની વાત તો એ કે, પેલા ઘોડીવાળો અખંગ અને પેલું ખ્યાલા જેવું ઢૂંઢું પણ ઝટપટ તેની લગોલગ જ આવી પહોંચ્યાં!

તે જાણે જણા હવે બિચારા ગ્રિંગોરની પાછળ પાછળ જ તેમના જુદા જુદા અવાજો કાઢતા, તેને ઘેરી વળવા માગતા હોય તેમ દોડવા માંડ્યા.

“ચેરિટમ!”

“લા જ્વાતાં મંશિયાં!”

“ઉં પેદાસો દ પાન !”

ગ્રિગોરે હવે તેમની લપમાંથી છૂટવા દોડવા જ માંડ્યું, પણ પેલા આંધળો પણ તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો ! લાકડાની ઘોડી પણ દોડવા લાગી ! અને પેલું ઠૂંઠું પણ !

અને જેમ જેમ તેઓ શેરીનો ઢાળ ઊતરતા ગયા, તેમ તેમ કેટલાંય એવાં ઠૂંઠાં, કેટલીય બીજી લાકડાની ઘોડીઓ, અને આંધળાઓ તેની આસપાસ મધમાખોની જેમ ઘેરાઈ વળ્યાં. એક હાથવાળા, એક આંખવાળા, રક્તપિત્તાનાં ધારાંવાળા એવા કેટલાય લોકો જાણે પાસેનાં ઘરોમાંથી - ગલીઓમાંથી - ભોંયરાંમાંથી હાંફતા, ગર્જતા, બૂમો પાડતા તેની પાછળ પાછળ દોડવા લાગ્યા.

પણ ગ્રિગોરની લગોલગ તો પેલા ત્રણ જણ જ હતા. ગ્રિગોરને પહેલાં તો નવાઈ લાગી, અને હવે તો ભય જ લાગવા માંડ્યો કે, આ અખંગ દેખાતા લોકો આટલા જલદી ચાલે છે શી રીતે, તથા પોતાને આમ ઘેરી વળવામાં તેમનો ઈરાદો શો હશે.

તેને એકદમ તો પાછા ફરવાનો વિચાર આવ્યો. પણ હવે તેમ કરવુંય અશક્ય બની ગયું હતું. તેની પાછળની બાજુ હવે માણસોની એક દીવાલ જ થઈ ગઈ હતી; એટલું જ નહિ પણ, પેલા ત્રણ ભિખારી તેને જાણે ગોદાવીને આગળ જ ધકેલી રહ્યા હતા.

૩

છેવટે શેરીનો છોડો આવ્યો. ત્યાં એક મોટું ચોગાન હતું, જેમાં ઠેર ઠેર હજારેક છૂટી છૂટી આગનાં તાપણાં રાતના અંધારમાં ચમકી રહ્યાં હતાં. પેલા ત્રણના સર્કજમાંથી છૂટવા ગ્રિગોરે એ ચોગાનમાં જરથી ઝંપલાવ્યું.

“ઓદે વાસ, હોંબરે ?” (અલ્યા, ક્યાં ભાગે છે ?) લાકડાની ઘોડીવાળો હવે જાણે કાયદેસર બે પગે જ દોડતો હોય એમ ઘોડીથી ચાલવાનો ઢોંગ છોડી દઈને તેની પાછળ દોડતો દોડતો બોલ્યો.

દરમ્યાન પેલું ટૂંટું પણ હવે તેને નવા પગ ફૂટયા હોય તેમ બે પગે ઊભું થઈ ગયું હતું. તે હવે દોડતું દોડતું તેનું લોઢાનું તાંસળું ગ્રિગોરના માથા ઉપર જ પછાડતું હતું; ત્યારે પેલો આંધળો હવે પોતાની આગભરી ખુલ્લી આંખોથી જ તેની સામે તાકી રહ્યો હતો !

“હું ક્યાં છું ?” બિચારો કવિ હવે ગભરાટનો માર્ગો બોલી બેઠો.

“તિલેસ્માતી દરબારમાં !” એક ચોથા ખલ્લીસે તેને જવાબ આપ્યો.

“ખરેખર, અહીં આંધળાઓ દેખતા થઈ જાય છે, અપંગો દોડવા લાગે છે;—પણ એ રોગીઓનો ઉદ્ધારક ક્યાં છે ?”

જવાબમાં તેને એક પ્રકારનું ઝેરીલું ખડખડાટ હાસ્ય જ સાંભળવા મળ્યું.

બિચારો ગ્રિગોર અત્યારે ખરેખર તિલેસ્માતી દરબારમાં જ આવી પહોંચ્યો હતો, જ્યાં આવે વખતે કોઈ પ્રમાણિક માણસે આવવા તે પહેલાં કદી હિંમત કરી ન હતી. અરે, દરોગાના જે સારજંટો અને અફસરો પણ કદીક અહીં સુધી આવ્યા હતા, તે ક્યાં ગારદ થઈ ગયા તેની કશી જ ભાળ પછીથી મળી ન હતી.

ઘડા-ફોડ લગન !

પેરીસ નગરના ચહેરા ઉપર આ સ્થળ એક રસોળી જેવું વિદ્રુપ ધારું હતું — જ્યાંથી રોજ સવારે દુરાચાર, ભીખ, અને ભટકેલ-પણાનો મોટો ગોટો નીકળતો અને આખો દિવસ સુધરેલા પેરીસ શહેર-ની શેરીઓમાં ઘૂમીને રાતે મધમાખો જેમ મધપૂડામાં પાછી ફરે, તેમ આ જંગી મધપૂડામાં પાછો સમાતો.

આ એક અનોખી ઇસ્પતાલ પણ હતી. ત્યાં જિજ્ઞાસીઓ, સંઘ-બહાર કઢાયેલા દુરાચારી સાધુઓ, વહી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ — ટૂંકમાં સ્પેનિશ, ઇટાલિયન, જર્મન એમ દરેક પ્રજાના, તથા ચહૂદી, ખ્રિસ્તી, મહંમદી, મૂર્તિપૂજક એમ દરેક ધર્મના નાલાયક બદમાશો દિવસ દરમ્યાન રંગબેરંગી ધારાં, વિવિધ અખંગતાઓ વગેરેથી સજ્જ થઈ, ભીખ માગવા નીકળતા; અને રાતે ભેગા થઈ, દિવસે જેઈ રાખેલાં સ્થળે લૂંટફાટ કરવા નીકળતા. ટૂંકમાં આ કોઈ મોટી નાટક-કંપનીનું વેશ-ભૂષા-ઘર હતું.

આ જંગી ખુલ્લો ચોક ઊંચો નીચો તથા ઊંખડી ગયેલી ફરસ-બંધી વાળો હતો, — તે વખતે પેરીસના બધા ચોક-ચકલાંની એ જ વલે હતી. સળગતાં તાપણાંની આસપાસ વિચિત્ર ટોળાં ભીડ કરતાં બેઠાં હતાં. ખડખડાટ હસવાના અવાજો જ્યાં ત્યાં સંભળાતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક માણસને મળતા આકારના કૂતરા, અથવા કૂતરાને મળતા આવતા માણસો અવરજવર કરતા હતા. ટૂંકમાં, સ્ત્રી, પુરુષ, જાનવર, ઉંમર, જાતિ, આરોગ્ય, બીમારી — બધું આ લોકોમાં જાણે એકાકાર જ બની ગયેલું હતું : કશું છૂટું પાડી શકાય તેવું રહ્યું ન હતું,

એ મેદાનની આસપાસ જૂનાં પુરાણાં અને ખખળી ગયેલાં મકાનોના વિદ્રૂપ આકારો કે ઓળા દેખાતા હતા. એમની વાંકીચૂંકી બારીઓમાંથી આવતો ઝાંખો પ્રકાશ, એ બધાં ઘરે ને, બુઢી ડોસીઓનાં ચિમળાયેલાં ડોકાં જાણે જમીનમાંથી બહાર ફૂટી નીકળીને ચકલામાં ચાલતી વિદ્રૂપ પ્રવૃત્તિ નિહાળી રહ્યાં હોય, એવો આકાર અર્પતો હતો.

ગિંગોર બિચારો દિગ્મૂઠ થઈ આ બધું જોવા લાગ્યો, એટલામાં અચાનક એક મોટી બૂમ એક બાબુએથી આવી : “તેને રાજજી પાસે લઈ જાઓ ! રાજજી પાસે લઈ જાઓ !”

“માતા ભરખે ! આ સ્થળનો રાજ ખરેખર કોઈ બકરો જ હોવો જોઈએ !” ગિંગોર ગણગણ્યો.

તરત જ, ‘રાજ પાસે !’ ‘રાજ પાસે !’ એમ બૂમો પાડતા સૌ તેને જાણે નહોત ભેરવીને ખેંચી ચાલ્યા. પરંતુ પેલા ત્રણ ભિખારીઓએ બીજા સૌને છૂટા પાડી પોતે જ એનો કબજો લઈ લીધો, — એમ કહીને કે, ‘એ અમારો શિકાર છે !’

ગિંગોર તો પોતે સ્વપ્ન દેખી રહ્યો છે કે, સાચી દુનિયામાં વિચરી રહ્યો છે, એની સાન-સમજ જ ગુમાવી બેઠો.

થોડી વારે પેલા લોકો તેને એક જગાએ ધકેલી લાગ્યા.

ત્યાં એક મોટી ઓટલા-ઘાટની ગોળ શિલા ઉપર આગ ભડભડ બળી રહી હતી. તેના ઉપર લોખંડના પાયાવાળી ત્રિપાઈ ગોઠવેલી હતી. તેના ઉપર અત્યારે કશી હાંડી કે વાસણ ચડાવેલું ન હતું.

આસપાસ ખખળી ગયેલાં ટેબલ ફાવે તેમ ગોઠવેલાં હતાં. એ ટેબલો ઉપર દારૂ કે બીરનાં થોડાંક પાત્રો હતાં. અને તેમની આસપાસ તાપણાથી તથા દારૂથી લાલ લાલ થઈ ગયેલાં મોંવાળા કેટલાક લોકો બેઠા હતા. એક જાડિયો, મકલાતો મકલાતો શહેરની એક રંડીને બાથમાં લઈને ગાતો હતો તથા પેલીને બચ્ચીઓ કરતો હતો. બીજા બાબુ એક ધાયલ સૈનિકનો વેશધારી પોતાના બનાવટી ઘાની આસપાસ બાંધેલા પાટા ઉખાડતો હતો, અને પોતાના અકડાઈ ગયેલા ઢીંચણા છૂટા કરતો હતો.

તેની આગળ એક જાણ બળદના લોહીમાં કલેજની ચરબી ભેળવી બીજા દિવસ માટે પગના ધારાનો દેખાવ કરવા માટેનું મિશ્રણ તૈયાર કરતો હતો. બે મેજ જેટલે દૂર એક બનાવટી યાત્રાળુ બીજા દિવસ માટે ગાવાનાં સ્તોત્રો વગેરેનો પાઠ યાદ કરી જતો હતો. બીજા જગાએ એક જુવાનિયો એક પહેલવાન પાસેથી મોંમાં સાબુ ચાવી ફીણ લાવી ફેફરાનો દેખાવ કરવાનો પાઠ લેતો હતો. ત્યારે એ જ ટેબલ ઉપર ચાર કે પાંચ સ્ત્રીઓ દિવસ દરમિયાન ઉપાડી આણેલા એક બાળકની માલકી માટે ઝંઘડો કરી રહી હતી.

કર્કશ હાસ્ય તથા ગંદાં ગીતો ચારે તરફથી સંભળાતાં હતાં. ઠેરઠેર ગાળાગાળી, બૂમબરાડ, વાસણોની ફેંકાફેંક, તથા ચીંથરાંની ફાડાફાડવાળી તકરારો પણ ચાલતી હતી.

નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પોતપોતાનાં તોફાન, રમતગમત કે ચીસા-ચીસો ઉમેરે સામાન્ય કલશોરમાં કરી રહ્યાં હતાં.

પેલા ત્રિપાઈવાળા તાપણ પાસે એક પીપ હતું, અને તેના ઉપર સિંહાસન ઉપર બેઠા હોય એ અદાથી રાજજી બેઠા હતા.

પેલા ત્રણ જાણ ગ્રિગોરને પકડીને તેની પાસે લાવ્યા. ઘડીભર આસપાસના બધા ચૂપ થઈ ગયા.

પેલા ત્રણમાંના એકે ગ્રિગોરને પોતાનો ટોપો ઉતારી રાજજીનો વિનય કરવાનું ફરમાવ્યું. પણ તેની ભાષા ગ્રિગોર સમજીને તેની સૂચનાનો અમલ કરે તે પહેલાં પેલાએ એનો ટોપો ઉતારી જ લીધો.

રાજાએ પોતાના સિંહાસન ઉપરથી પૂછ્યું, “આ બદમાશ કોણ છે?”

ગ્રિગોર એનો અવાજ સાંભળી ચોકચો : તેને તરત યાદ આવ્યું કે, એ તો નાટ્યારંભ વખતે હોલના પ્લેટફોર્મની કાંગરી ઉપર ચડીને ભીખ માગતો હતો તે ક્લોપિન જુલેકું!

તેના હાથ ઉપરનું ધારું અત્યારે અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું, અને તેના હાથમાં ઘણી વાધરીઓવાળો ચાબખો હતો, જેને સારજંટો ટોળાંઓને ચાછાં ધકેલવા વાપરે છે.

ગિંગોરને કોણ જાણે શાથી, એને દેખી કંઈક આશા પ્રગટી. તેણે કહ્યું, “સાહેબ, મહેરબાન, મોંસિન્યોર, — હું આપને કયા શબ્દ વડે સંબોધું તે જાણતો ન હોવાથી — ”

“નામદાર, રાજસાહેબ, કે બિરાદર — ગમે તે શબ્દ વાપરને પણ તારે તારા બચાવમાં શું કહેવાનું છે તે બોલી નાખ !”

“મારા બચાવમાં ? — પણ હું આજે સવારે — ”

“ગધેડીના પુત્રાર, તારું નામ જ બોલી નાખ, બીજું કંઈ બોલવાની જરૂર નથી. તું અત્યારે ત્રણ મહાસમ્રાટોની સમક્ષ ખડો છે : એક તો ક્લોપિન ગુલેક્કુ, ટયુનિસનો મહારાજ તથા યાગોટિના મહાસામ્રાજ્યનો વડો હું પોતે; બીજા ઈજિપ્ત - બોલીમિયાના નામદાર ડયૂક — પેલા માથાની આસપાસ પટ્ટો બાંધ્યો છે તે; અને ત્રીજા ગેલીલીના સમ્રાટ, પેલા જડા માણસ, જે અત્યારે આપણા તરફ લક્ષ નથી આપતા, પણ પેલી રંડીને પંપાળી રહ્યા છે તે. અમે તારા ન્યાયાધીશો છીએ. તું આગોટિયર ન હોવા છતાં આગોટિના મહા-સામ્રાજ્યમાં તે અનધિકાર-પ્રવેશ કર્યો છે : તે અમારા કિલ્લાના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, અને તેથી તું દેહાંતદંડની સજાને પાત્ર થયો છે. તું જો ચોર, બિખારી કે ભટકેલ હોત, તો જુદી વાત હતી. તું એમાંનો કોઈ છે ? હોય તો પુરવાર કરી આપ.”

“ના જ; હું એમાંનો કોઈ માણસ નથી; હું એક લેખક છું.”

“તો બસ, તને ફાંસી દેવામાં આવશે. જેમ તમે નગરજનો અમારી સાથે તમારી અદાલતોમાં વર્તો છો, તે જ રીતે તમો નગરજનો પ્રત્યે અમારી અદાલતમાં વર્તવામાં આવશે. તમે ભટકેલા અને બહાર-વટિયાઓને જે કાયદાઓ લાગુ કરો છો, તે કાયદાઓ જ અમે તમને લોકોને લાગુ કરીશું. એમાં કંઈ ખોટું થતું હોય તો તેને માટે તમે લોકો જવાબદાર છો. ફાંસીના ગાળિયામાંથી નર્ચા અમારા માણસોનાં મોં જ દેખા દે, તેને બદલે અવારનવાર તમો નાગરિક લોકોનાં ડોકાં પણ આંખો ને જીભ કાઢી નાખતાં દેખાય, તો જરા સમપ્રમાણ જળવાનું

થાય ! એટલે તું રાજ્યપ્રીતી તારાં કપડાં આ જુવાન બાઈઓને આપી દે; તને લટકતો જવાનો આનંદ આ લોકોને પૂરો પાડ; તથા તારા પ્રત્યે શુભેચ્છાની ખાલી પીવા માટે તારી પૈસાની થેલી પણ તેમને વહેંચી દે. તારે મરતા પહેલાં કંઈ પૂજા-પાઠ કે દર્શન-દર્શન કરી લેવાં હોય, તો અમે દેવળમાંથી પેલી મૂર્તિ ચોરી લાવ્યા છીએ તે પડેલી છે. તારો આત્મા તેને ચડાવવા માટે અમે તને ચાર મિનિટ આપીએ છીએ.”

“નામદાર સમ્રાટો અને રાજવીઓ ! હું આજે સવારે હોલમાં જ નાટક ભજવાયું હતું તેનો લેખક પોતે છું.”

“એમ, બેટમજી, તું પોતે જ છે કેમ? તો તો બિરાદર તને જલદી ફાંસીએ ચડાવવાનું સવિશેષ કારણ છે; આજે એ હોલમાં ભીખ માગતી વખતે તારા નાટક વડે તે મને મરવા જટલો કંટાળો આપ્યો છે.”

“પણ મહેરબાનો ! તમે લોકો કવિઓને ભટકેલ લોકોના વર્ગમાં સામેલ કરવાની શાથી ના પાડો છો, એ મને સમજતું નથી. એસપ પણ ભટકેલ હતો, હોમર પણ ભિખારી હતો, મર્ક્યુરિયસ તો ચોર જ હતો —”

“રહેવા દે, તારી ડાચાફૂટ; શાંતિથી ફાંસીને માંચડે ચડી જ; આટલી બધી ઘાઈ કરવાની જરૂર નથી.”

“પણ નામદાર, મને બચાવમાં કંઈ બોલવા દેવાની પરવાનગી પણ આપશો કે નહિ?”

ચારે તરફ ભારે બુમરાણ મચી રહ્યું. ગુલેફુંએ શાંતિ સ્થાપવા પીપ ઉપરથી નીચે ઊતરી એક ડોસીએ ત્રિપોઈ ઉપર મૂકેલા હાંડાને લાત મારી ગબડાવી પાડ્યો અને બેચાર છોકરાંને ઊંચકી ઊંચકીને દૂર ફંગોળી દીધાં; ત્યાર પછી ઈજિપ્તના ડચ્ક તથા ગેલીલીના સમ્રાટ સાથે મંત્રણા કરી લઈ, ગ્રિગોરને ઝટ સંભળાવી દીધું —

“તમને નગરજનોને બદમાશોને ફાંસીએ ચડવું ગમતું હોતું નથી. પણ તારી કાકલૂદીઓને લક્ષમાં લઈ, અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા

છીએ કે, તું અમારા રાજ્યનો નાગરિક બનવા તત્પર થાય, તો જ તને જીવતો જવા દેવો. બોલ, તું અમારામાંનો એક બની રહેવા તૈયાર છે?”

“જરૂર, જરૂર ! હું એકદમ તમારા રાજ્યનો પ્રજાજન બની જવા તૈયાર છું.”

“બેટમજી, બીજા દિવસે નાસી છૂટવા કે અમને પકડાવી દેવા જ તું અમારા રાજ્યનો નાગરિક બનવા તત્પર થયો છે, એ અમે જાણીએ છીએ. એટલે પ્રથમ તો તારે અમારા રાજ્યનો નાગરિક બનવાની તારી લાયકાત પુરવાર કરી આપવી પડશે. અલબત્ત, અમારો નાગરિક બન્યા પછી પણ તારે માટે ફાંસીનો માંચડો તો કાયમ જ રહેશે —

“હે ? ગિરોરે ચોકીને પૂછ્યું,

“હા, હા; પણ તે માંચડો અમારો નહિ હોય, પેંચીસનો સરકારી માંચડો હશે એટલું જ; તથા તને ફાંસીએ ચડાવવાનું ખર્ચ પણ પેંચીસના ભલા નાગરિકો જ ઉઠાવશે, એ જેવું તેવું આશ્વાસન નથી. દરમ્યાન એક આઝાદ સરકારના નાગરિક તરીકે તારે કોઈ કરવેરો ભરવો નહિ પડે, — દીવાબત્તીનો કે ગરીબગુરબાંના પોષણ માટેનો —”

“તો ઠીક, હું આજથી — અબઘડીથી આપ નામદારના સામ્રાજ્યનો આઝાદ નાગરિક બની જાઉં છું —”

“પણ એવી માત્ર મરજી જાહેર કર્યાથી શું રંધાયું ? આગોટમાં કાપલ થવા ત્યારે તારી લાયકાત પુરવાર કરી આપવી પડશે.” એટલું કહી કલોપિને નિશાની કરી, એટલે કેટલાય આગોટિયરો ટોળામાંથી નોકરી બે થાંભલા લઈ આવ્યા. તે થાંભલાઓ જમીન ઉપર આપમેળે ઊભા રહે તે માટે તેમની નીચે ત્રિકોણ ઘોડી કરવામાં આવી હતી. તે બંને થાંભલાઓની ઉપર તેમણે એક આડો પાટો ફસાવી દીધો અર્થાત્ ફાંસીનો જંગમ માંચડો તૈયાર થઈ ગયો ! એ આડા પાટા ઉપર તેઓએ એક દોરડાનો છોડો તાણી બાંધ્યો. તેના લટકતા બીજા છેડાએ

વાળેલા ફાંસામાં તેઓએ એક ધૂળધમા ભરીને બનાવેલું માણસનું પૂતળું ગળા આગળથી પસેવી દીધું. એ પૂતળાને લાલ રંગનું કપડું મઢેલું હતું તથા તેના આખા શરીરે નાની નાની ઘાંટડીઓ બાંધેલી હતી. દોરડું હાલતું રહ્યું ત્યાં સુધી એ ઘાંટડીઓ પણ રણકતી રહી અને એ દોરડું સ્થિર થયું ત્યારે એ ઘાંટડીઓ પણ ચૂપ થઈ ગઈ.

કલોપિને ત્યાર પછી એ પૂતળાની નીચે મૂકેલા અડબડિયું ખાતે સ્ટૂલ ઉપર ચડવા ગ્રિંગોરને ફરમાવ્યું.

ગ્રિંગોર ડરતો ડરતો એ સ્ટૂલ ઉપર મહાપરાણે સમધારણ જાળવીને ચડી ગયો.

પછી કલોપિને ફરમાવ્યું: “તારો જમણો પગ તારા ડાબા પગની આસપાસ વીંટાળ, અને ડાબા પગના અંગૂઠા ઉપર ઊભા રહે.”

“પણ નામદાર, મારે નીચે ગબડી મારો હાથ-પગ ભાગવો એવી જ આપની મરજી છે?”

કલોપિને તરત તેને કરડાકીથી સાંભળાવી દીધું: “જે બિરાદાર, તું વાતો બહુ કર્યા કરે છે. તારે સાંભળવાનું છે તે સાંભળી લે અને ટૂંકું કર. તારે એ રીતે અંગૂઠા ઉપર ઊભા રહી, આ પૂતળાના ખિસ્સામાં હાથ નાખવાનો છે અને તેના ખિસ્સામાં છુપાવેલી જે થેલી છે તે કાઢી લેવાની છે. પરંતુ ખબરદાર, તારે એ પૂતળું જરા પણ હાલવા નહીં દેવાનું. એ પૂતળું જરા પણ હાલશે અને તેની ઘાંટડીઓમાંથી એકનો પણ રણકો સાંભળાશે, તો તરત જ એ પૂતળાનો ફાંસો જ તારા ગળામાં પસેવી તને ત્યાં ને ત્યાં લટકાવી દેવામાં આવશે. પણ જે તું એક પણ ઘાંટડીનો અવાજ કર્યા વિના એ થેલી કાઢી શકશે, તો તને સાચો ખીસાચોર ગણી, અમારા રાજ્યના નાગરિક તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે.”

આજુબાજુનાં બધાંઓએ કલોપિનના શબ્દોને તાળીઓના ગડ-ગડટથી વધાવી લીધા.

ગ્રિંગોર હવે મરણિયો થઈ, અંગૂઠા ઉપર ઊભા રહેવાનો પ્રયત્ન કરી, અડબડિયું ખાતાં ખાતાં પેલા પૂતળા ભણી હાથ લાંબાવવા ગયો,

ટેટલામાં તો તે આખા પૂતળાને જરથી ધક્કો આપી ઊંધે મોંએ જમીન ઉપર જ ગબડી પડ્યો. તરત જ એ પૂતળાની સેંકડો ઘંટડીઓ તેને પડતો જોઈ હસતી હોય એમ રણકી ઊઠી.

તરત જ તેને પકડી લેવામાં આવ્યો; અને પેલા પૂતળાના ગળામાંથી ફાંસો કાઢી તેના ગળામાં પરોવી દઈ, તેને પેલા જ સ્ટૂલ ઉપર ઊભો કરી દેવામાં આવ્યો.

ત્રુલેફુની દોરવણી પ્રમાણે એક જણ એ આડા પાટડા ઉપર ખિસકોલીની ચપળતાથી ચડી ગયો, અને ગ્રિંગોરના માથા અડોઅડ જ બેસી ગયો. બીજો એક જણ કલોપિનની તાળી પડે કે તરત ગ્રિંગોરના પગ નીચેથી ટેબલ ગબડાવી પાડવા તૈયાર ઊભો રહ્યો. અને એ સ્ટૂલ ગબડે કે તરત ગ્રિંગોરનો પગ પકડી ઓલો ખાવા ત્રીજો એક જણ તૈયાર ઊભો રહ્યો. પેલા પાટડા ઉપર બેઠેલાએ પણ તે વખતે જ ગ્રિંગોરના ખભા ઉપર કૂદી પડવાનું હતું.

આ બધી તૈયારી થઈ ગઈ અને કલોપિને તાળી પાડવા પોતાના બે પંજા છૂટા પાડી ઉગામ્યા, તે જ વખતે તેને એકદમ કશુંક યાદ આવ્યું. તે બોલી ઊઠ્યો, “થોભો, થોભો, આપણા કાયદાનો એક ભાગ હજી અધૂરો રહી જાય છે. અપરાધીને જીવતો છોડવાની બે શરતો છે : કાંતો તેણે પૂતળાને હલાવ્યા વિના તેનું ખીસું ખાલી કરવાનો કસબ બતાવી પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપવી જોઈએ, અથવા તો આપણી કોઈ સ્ત્રીએ તેને પતિ તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ. તો બોલો, એય આર્ગોટ-શબ્દની મહિલાઓ અને મહિધીઓ ! તમારામાંથી કોઈ આને માટીડા તરીકે સ્વીકારવા રાજી છો ?”

ત્રણેક બાઈઓ એ ટોળામાંથી બહાર નીકળી આવી. એક જણીએ ગ્રિંગોરના ફાટયાંનૂટયાં કપડાં તથા ખાલી ખિસ્સાં જોઈ તેને ના-પસંદ કર્યો; બીજી એક ધિગી બાઈએ તેને બહુ નબળો જોઈ ના-પસંદ કર્યો; અને ત્રીજી એક જુવાનડીએ તેને પસંદ કર્યો તો ખરો, પણ પછી પોતે જની રખાત હતી તે માણસનો સામનો કરી શકે એવી ગ્રિંગોરની કાત ન જોઈ, તેણે છેલ્લી ઘડીએ વિચાર માંડી વાળ્યો.

તરત જ કલોપિને હવે એ કમનસીબ માણસને જલદી ફાંસીએ ચડાવી દેવાની તૈયારી કરવાનો હુકમ આપી દીધો અને પેલા ત્રણ માણસો પણ પહેલાંની પેઠે તૈયાર થઈ ગયા. તેવામાં ટોળામાંથી અવાજ આવ્યો, “લાં એસમરાહદા ! લા એસમરાહદા !”

ગ્રિગોર ચમક્યો; તેણે એ શબ્દો દિવસ દરમ્યાન પણ સાંભળ્યા હતા. એ પેલી જિખ્સી-કન્યાનું નામ હતું.

તેણે આવી કલોપિને પૂછ્યું: “તમે લોકો આને ફાંસીએ ચડાવવાના છો?”

“હા બહેન! તું જો એને પતિ તરીકે સ્વીકારે, તો વળી જુદી વાત.”

પેલીએ ગ્રિગોર તરફ જોઈ પોતાનો નીચલો હોઠ લાંબાવી છાસિયું કરી લીધું, પણ પછી તરત જ જવાબ આપ્યો, “ભલે, હું તેને સ્વીકારું છું.”

તરત જ ગ્રિગોરનો ફાંસો તેને ગળેથી કાઢીથી લેવામાં આવ્યો.

ઈજિપ્તનો ડચૂક તરત માટીનો એક ઘડો લઈ આવ્યો. જિખ્સી-કન્યાએ એ ઘડો ગ્રિગોરને આપ્યો અને કહ્યું, “આને જમીન ઉપર પછાડો!”

ઘડાના ચાર ટુકડા થયા.

ઈજિપ્તના ડચૂકે ગ્રિગોરને કહ્યું, “બિરાદર, ચાર વરસ સુધી આ તારી પત્ની બનશે; અને બહેન, ચાર વર્ષ સુધી આ માણસ તારો પતિ બનશે! જાઓ તમારે ઘેર, કરો ખુશરાત!”

વરલની રાત

થોડી મિનિટ બાદ ગ્રિગોર એક હૂંફાળા, કમરામાં આવી પહોંચ્યો. સામે ટેબલ હતું, અને હાટિયાં-કબાટમાંથી ખાવાની ચીજો કાઢવાની જ વાર હતી. તેની સામે અપ્સરા જેવી પેલા જુવાન જિપ્સી-કન્યા બેઠી હતી.

ગ્રિગોરને પોતે કોઈ પરી-કથા વાંચી રહ્યો હોય એમ જ લાગ્યું. ક્યાં ફાંસીનો માંચડો! ક્યાં આ લગ્ન પછીની વરલની રાત! અને તેય ખરેખર મૃત્યુલોકની અપ્સરા કહેવાય એવી આ સુંદરી સાથે!

પેલી જિપ્સી-કન્યા પરંતુ તેના તરફ જરાય લક્ષ આપતી હોય એમ લાગતું ન હતું. તે આમતેમ જ-આવ કરતી હતી તથા વસ્તુઓ અહીંથી તહીં ફેરવ્યા કરતી હતી. તે અલખત વાતચીત કરતી હતી, પણ એની બકરી સાથે. થોડી વારે પરવારીને તે ટેબલ આગળ ગ્રિગોરની સામે આવીને બેઠી.

ગ્રિગોર હવે પતિપણના હકદાવાથી ઊંચક્યો અને પેલી જિપ્સી-કન્યાની નજીક આવ્યો.

“શું જોઈએ છે?” પેલીએ પૂછ્યું.

“વાહ, મને એમ પૂછવાનું હોય, વહાલી એસમરાહદા? શું હું તારો પતિ નથી? અને તું મારી પરમ પ્રિય પત્ની નથી?”

અને આટલું કહી તેણે મમતાપૂર્વક તેની કંઠે હાથ વીંટાળી દીધો.

પણ એ છોકરી તો છાલમાંથી ગોટલો સરકી જાય એમ તેની થકમાંથી સરકી ગઈ અને કમરાને બીજે છેડે જઈ સહેજ નીચી નમી.

પછી એક ઠેકડો મારી તે ગ્રિગોરની સામે આવી ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી તેના હાથમાં એક કટાર ચમકતી હતી.

એ સુંદરી એકદમ ડંખ મારવા તત્પર થઈ ગયેલી નાગણ બની ગઈ હતી ! પેલી બકરી પણ શીંગડાં ઉલાળી ગ્રિગોરનો સામનો કરવા તૈયાર ઊભી હતી.

પેલી જિપ્સી-કન્યા હવે બોલી, “ તને બહુ હિંમતવાળો બદમાશ કહેવો પડે ! ”

“ માફ કરજો, સુંદરી; પણ તો પછી તમે મને પરણ્યાં શા માટે ? ”

“ તો મારે તને ફાંસીએ લટકવા દેવો જોઈતો હતો, એમ તારું કહેવું છે ? ”

“ અર્થાત્, મને ફાંસીએથી બચાવવા જ તમે મારી સાથે લગ્ન કરવાનું કબૂલ કર્યું છે ? ”

“ તો પછી બીજો કયો હેતુ મને હોઈ શકે, એમ તું કહેવા માગે છે ? ”

“ ઠીક; ભલે; વારુ; સમજ્યો. હવેથી તમારી પરવાનગી વિના હું તમારી સરસો પણ નહિ ટૂંકું. પણ હવે મહેરબાની કરી મને કંઈક ખાવાનું આપો તો સારું. ”

પેલી જિપ્સી-કન્યા કંઈ બોલી નહિ. તેણે ફરી એક વાર હોઠ લંબાવી પોતાનો તિરસ્કાર વ્યક્ત કર્યો. પણ પછી ડોક ઊંચી કરી તે ખડખડાટ હસી પડી — તરત જ પેલી કટાર આવી હતી તેમ જ અલોપ થઈ ગઈ — આ મધમાખે પોતાનો ડંખ ક્યાં સંતાડી દીધો એની કશી ખબર ગ્રિગોરને ન પડી.

પરંતુ થોડી વાર બાદ પેલીએ ટેબલ ઉપર ખાવાની ચીજો મૂકી દીધી. એટલે ગ્રિગોર ભૂખાળવાની પેઠે તે ચીજો ઉપર તૂટી પડ્યો. — જાણે થોડા વખત પહેલાંની તેની ધ્રોમ-ભૂખ જઠરાગ્નિની ભૂખમાં જ પલટાઈ ગઈ ન હોય !

પેલી કશું ખાધા વિના માત્ર વિચારમાં પડીને જોઈ રહી. છેવટે એક સફરજન જ ટેબલ ઉપર બાકી રહ્યું, ત્યારે ગ્રિગોર ચાંકીને બોલી ઊઠ્યો — “પણ તમે તો કશું જ ખાધું નહિ, કંઈ?”

પેલીએ કશો જવાબ ન આપ્યો. પણ પછી જાલીને પણ કંઈક ખાવાનું માગતી જોઈ, તેણે રોટીનો ભૂકો કરી ખોબામાં તેના મોં આગળ ધર્યો.

ગ્રિગોરે હવે થોડોક વિચાર કરી લઈ તેને પૂછ્યું — “તમે મારો પતિ તરીકે સ્વીકાર નથી જ કરવાનાં ને?”

“ના,”

“તમારા પ્રેમી તરીકે?”

પેલીએ નીચલો હોઠ લાંબો કરીને વધુ અવજાપૂર્વક ‘ના’ જવાબ આપી દીધો.

“તમારા મિત્ર તરીકે?”

“કદાચ.”

“પણ મિત્રતા એટલે શું, એ તમે જાણો છો?” કવિએ કાવ્ય ચલાવ્યું.

“હા; ભાઈ અને બહેનમાં હોય તેવી — બે આત્માઓ એક થયા વિના નિકટતાથી રહે — એક જ હાથની બે આંગળીઓની જેમ, તેવી પ્રીત.”

“તો પછી પ્રેમની તમારી વ્યાખ્યા શી છે?”

“હેં! પ્રેમ? બે હોવા છતાં એક બની જવું તે! સ્ત્રી અને પુરુષ એકરસ બની જઈ દેવદૂત બની રહે — એનું નામ સ્વર્ગ!”

“તો તમારો પ્રેમ સંપાદન કરવા ઈચ્છનારે શું બનવું જોઈએ?”

“તેણે પુરુષ બનવું જોઈએ.”

“તો પછી હું કોણ છું?”

“પુરુષને તો માથે હેલ્મેટ, હાથમાં તરવાર, અને પગે રણકતી એડીઓ હોય.”

“ઠીક; તો તો ઘોડાને કારણે જ માણસ પુરુષ બની શકે, એમ તમારું માનવું છે. પણ તમે કોઈ પુરુષને પ્રેમ કરો છો?”

“પ્રેમી તરીકે?”

“હા, પ્રેમી તરીકે.”

પેલી થોડી વાર વિચારમાં પડી ગઈ. પછી કંઈક નિશ્ચયપૂર્વક તે બોલી ઊઠી, “થોડા વખતમાં હું નક્કી કરી લઈશ.”

“પણ આજે જ કેમ નહીં? અને મને જ કેમ નહીં?”

“જે માણસ મારું રક્ષણ ન કરે, તેને હું પ્રેમ કરી શકું નહીં.”

ત્રિંગોરનું મોં શરમથી લાલ લાલ થઈ ગયું. તેણે બે કલાક પહેલાં જ પેલાઓના હાથમાંથી આને બચાવવાની બાબતમાં કેવો કંગાળ દેખાવ કર્યો હતો, એ તેને યાદ આવ્યો. ઊલટું જે કંઈ થોડો ઘણો પ્રયત્ન તેણે કર્યો હતો, તેના બદલામાં તો આણે પતિ તરીકે સ્વીકારવાનું કબૂલ રાખીનેય તેનો જીવ બચાવ્યો હતો! એ બધું યાદ આવતાં તેણે આગળ પૂછ્યું, “પણ પેલા ખૂંધિયાના હાથમાંથી તમે છટક્યાં કેવી રીતે એ તો કહો!”

એ ખૂંધિયાની યાદ આવતાં જ પેલી એકદમ કંપી ઊઠી અને તેણે પોતાના હાથના પંજમાં મોં સંતાડી દીધું.

“પણ તે તમારી પાછળ પાછળ શા માટે આવ્યો હતો, એ તમે કલ્પી શકો છો?”

ત્રિંગોરે બીજી રીતે એ વાત પૂછી.

“મને ખબર નથી; પણ તું જ કહેને કે તું મારી પાછળ પાછળ શા માટે આવ્યો હતો?”

“સાચું કહું તો મને જ કશી કલ્પના નથી.”

અચાનક એ છોકરી કશું ગીત એની ભાષામાં ગણગણવા લાગી અને તેની બકરીને પંપાળવા લાગી.

“લોકો તમને લા એસમરાલ્દા કેમ કહે છે?”

“મને કશી જ ખબર નથી.”

“છતાં તેઓ તમને એ નામે બોલાવે તો છે જ!”

અચાનક પેલીએ પોતાની છાતી ઉપરથી એક લાંબચોરસ કોથળી બહાર ખેંચી કાઢી. એક પ્રકારના સુગંધી સણકાની માળા પરોવીને તેને ગળે લટકાવેલી હતી. એ કોથળીમાંથી કપૂરની ઉગ્ર વાસ આવતી હતી. તેના ઉપર લીલા રેશમની ખોળ હતી અને તેની વચમાં ‘એમરલ્ડ’ મણિના રંગનો લીલો કાચ હતો.

તે કાચ બતાવીને તે બાલી, “કદાચ આને કારણે લોકો મને ‘એસમરાલ્ડા’ કહેતા હશે.”

ગ્રિગોર તે થેલી હાથમાં લેવા ગયો, પણ પેલીએ તરત જ પાછી ખસી જઈને કહ્યું, “અને અડતો નહીં; એ તો માદળિયું છે. અને અડવા જતાં કાં તો એ માદળિયાને નુકસાન થાય કે તને પોતાને.”

“એ થેલી તમને કોણે આપી?”

પેલીએ હોઠ ઉપર આંગળી મૂકી, વધુ પૂછપરછ કરવાની મનાઈ કરી અને પછી પેલું માદળિયું છાતી આગળ કપડાં નીચે હતું ત્યાં ખોસી દીધું.

“પણ એસમરાલ્ડા શબ્દ કઈ ભાષાનો છે?”

“કદાચ જિપ્સીઓની ભાષાનો હશે.”

“મને એવો વહેમ જ હતો; તો તમે શું ફ્રાન્સનાં વતની નથી?”

“મને એ બાબતની કશી ખબર નથી.”

“તમારાં માબાપ જીવે છે?”

જવાબમાં તેણે એક પ્રાચીન લોકગીત જ ગાયું —

“મારી મા હતી પંખિણી,

અને બાપ હતો બીજું પંખી.

પાણી ઉપર હોડી વિના હું જાઉં;

પાણી ઉપર હોડી વિના હું જાઉં;

“મારી મા હતી પંખિણી,

અને બાપ હતો બીજું પંખી.”

“ભલે; પણ તમે ફ્રાંસમાં કઈ ઉંમરે આવેલાં?”

“બહુ નાની હતી ત્યારે.”

“અને પેરીસમાં?”

“ગયે વરસે જ.”

“જિપ્સીઓની પેઠે ભવિષ્ય ભાખતાં તમને આવડે છે?”

“ના.”

“ઈજિપ્તના ડચૂક તરીકે ઓળખાવતો માણસ તમારી ટોળીનો નાયક છે?”

“હા.”

“તેણે આપણું લગ્ન કરાવ્યું હતું ને?”

પેલીએ હોઠ લંબાવી ચાળો કર્યો અને કહ્યું,

“મને તો તારા નામનીય ખબર નથી!”

“મારું નામ?—વાહ તમારે સાંભળવું હોય તો હું કહી દઉં—પાયેરી ગ્રિગોર.”

“હું એક વધુ સારું નામ જાણું છું.”

“કૂર કિશોરી! કંઈ નહિ; તમે મને ચીડવી નહિ શકો. કદાચ મારી સારી પિછાન તમને થશે, ત્યારે તમે મને ચાહતાં થશો. પણ તમે મને વિશ્વાસમાં લેઈ તમારી જીવનકથા કહી છે, તો મારે પણ તમને મારી કથા કહેવી જોઈએ. મારું નામ પાયેરી ગ્રિગોર છે, અને મારો બાપ દસ્તાવેજે લખનાર હતો, વીસ વર્ષ પહેલાં પેરીસના ઘેરા વખતે બર્ગન્ડિયનોએ મારા બાપને ફ્રાંસીએ ચડાવ્યો અને પિકાર્દીએ મારી માનું પેટ ચીરી આંતરડાં કાઢી નાખ્યાં. છ વર્ષની ઉંમરથી હું નિરાધાર બની ગયો. છથી સોળ વર્ષના હું શી રીતે થયો, એની મને કશી યાદ નથી. કોઈ ફળવાળી મને એકાદ ફળ આપે, ભઠિયારો રોટીનો ટુકડો આપે—એમ મારું કામ ચાલતું. રાતે ચોકીદારો મને ભટકતા છોકરા તરીકે ઉપાડી જઈ જંગલમાં પૂરી દે, જ્યાં મને સૂવા માટે પરાળની પથારી અને છાપરું મળે.

“એમ હું વધીને ઊંચો અને પાતળો બન્યો. સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં ધંધા-રોજગારની પસંદગી કરવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ હું સૈનિક થયો, પણ મારામાં પૂરતી બહાદુરી ન હતી. પછી હું સાધુ થયો, પણ મારામાં પૂરતી ભક્તિ ન હતી — અને મારાથી વધુ દારૂ પી શકાતો નહીં. હતાશ થઈ, છેવટે હું સુતારોને ત્યાં મજૂર તરીકે રહ્યો, પણ મારાં બાવડાંમાં પૂરતું જોર હતું નહિ. આમ કોઈ પણ ધંધા માટે હું નાલાયક છું, એમ જાણ્યા પછી, હું આપમેળે સ્વતંત્ર મરજીથી જોડકણાં જોડનાર કવિ બન્યો.

“એ ધંધા કોઈ પણ ભટકેલ કરી શકે; અને ચોરી કરતાં એ ધંધા ઓછો જોખમકારક પણ ખરો. સદ્ભાગ્યે એક વખત હું દોમ ફ્લોઈડ ફ્લોબોને ભટકાઈ ગયો; — નોત્રદામના પૂજ્ય ધર્માધ્યક્ષ સ્તો. તેમણે કૃપા કરીને મારામાં રસ લીધો, અને પરિણામે હું સાથેસાથ સ્નાત્કર બન્યો છું. હું લૅટિન શીખ્યો, કાવ્યશાસ્ત્ર શીખ્યો, અને વધુમાં તો સૌ વિજ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાન જે કીમિયાગીરી, તે પણ શીખ્યો.

“આજે દિવસે જે ધર્મ-નાટ્ય ભજવાવાનું હતું, તે મેં જ લખ્યું હતું. બીજું એક પુસ્તક પણ મેં લખ્યું છે, જે છસો પાન જેટલું મોટું છે ૧૪૬૫ના જંગી ધૂમકેતુ વિષે. હું તોપખાનાનોય થોડો ઘણો કસબી છું; અને શારેતોં પુલ પાસે અજમાવવામાં આવેલો મોટો બોંબ અનાવવામાં પણ મારો સારો સરખો હિસ્સો હતો — જેને પ્રયોગ દાખલ ફોડતાં’ ૨૪ પ્રેક્ષકો ત્યાં ને ત્યાં માર્યા ગયા હતા. એટલે હું કંઈ નાખી દેવા જેવો માણસ નથી. હું બીજા પણ ઘણા કસબ જાણું છું — જેમ કે, હું તમારી બકરીને ખેરીસના બિશપના ચાળા કેમ પાડવા તે શીખવીશ. ઉપરાંત મેં લખેલા ધર્મ-નાટ્યનું મને મહેનતાણું ચૂકવાશે, ત્યારે ઘણા પ્રસાદ મારા હાથમાં આવશે. ટૂંકમાં, હું અને મારું ભણતર તમારી સેવામાં અજરાહજૂર છીએ એમ ગણી લેજો. હું તમારી સાથે તમારી ઈચ્છા મુજબ કશીશ, — તમને ગમે તો પતિ તરીકે, અને વધુ ગમે તો ભાઈ તરીકે.”

ગ્રિગોર હવે ચૂપ થયો, અને પોતાના ભાષણની પેઢી ઉપર શી અસર થઈ છે તે જાણવા ઇંતેજરીપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યો.

પેલી તો જમીન તરફ જ આંખો ઠેરવી રહી હતી. અચાનક ઊંઘમાંથી જાગી હોય તેમ તેણે ઊંચું જોયું અને પૂછ્યું, “‘ફોબસ’ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે, વારુ?”

ગ્રિગોરને પોતાના ભાષણ વચ્ચે અને આ પ્રશ્ન વચ્ચે કંઈ સંબંધ દેખાયો નહીં, છતાં તેણે જવાબ આપ્યો, “એ લોટિન શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે.”

“સૂર્ય?”

“હા; એક સુંદર બાણાવળીનું એ નામ છે, જે દેવ હતો.”

“દેવ?” પેલી વિચારમાં પડી જઈ ગણગણી. પણ તે જ ઘડીએ તેનું એક બ્રેસલેટ ઢીલું થઈ અકસ્માત જમીન ઉપર ગબડી પડ્યું. ગ્રિગોર તે લેવા નીચો નમ્યો, અને જ્યારે પાછો ઊંચો થયો, ત્યારે તેણે જોયું કે પેલી છોકરી અને તેની બકરી એક નાના બારણામાંથી અલોપ થઈ ગયાં હતાં. એ બારણા પાછળનો આગળો જવદી જવદી ભિડાતો હોય તેવો અવાજ તેને સંભળાયો.

ધર્મધિક્ષ

[વિકટર હ્યુગો કૃત નવલકથા “હંચર્લેક ઓફ નોત્રદામ”]

ખંડ ૨ જો

પેરીસનું માતાજીનું મંદિર : નોત્રદામ

પેરીસનું નોત્રદામ મંદિર એક ભવ્ય ઈમારત હતી. પરંતુ સમયે અને માણસે એ આદરણીય ઈમારતની ઉપર ફેરફારો અને કદ્દૂપતા શાદવાના જે વાનરવેડા કર્યા છે, તેથી નિસાસો દબાવી રાખવો અશક્ય બની રહે છે. શાર્લમાને તેનો પહેલો પથ્થર નાખ્યો હતો, અને ફિલિપ ઓગસ્ટસે છેકછેલ્લો.

અલબત્ત, સાચું બોલવા ખાતર એટલું ઝટ ઉમેરી લેવું જોઈએ કે, સમયે એ ભવ્ય ઈમારતને જે નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, તેના કરતાં માણસે, અને ખાસ કરીને કળાકાર કહેવાતા માણસોએ તેને અનેકગણું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

મધ્યયુગની અદ્ભુત કળા-કારીગરી પ્રત્યે બધા દેશોમાં — અને ખાસ કરીને ફ્રાંસમાં — એ જ રીતે અવજ્ઞાથી વર્તવામાં આવ્યું છે. સમયે, અલબત્ત, તેનાં બાહ્ય કોતરકામો તથા આકૃતિઓ વગેરેને કાળાં પાડવા અને ઘસી નાખવા પૂરી કોશિશ કરી છે; પણ વખતોવખત થયેલી અને અધ જુસ્સો દાખવતી રાજકીય અને ધાર્મિક ક્રાંતિઓએ પોતાનો જુસ્સો આ પ્રાચીન કળાકૃતિઓ ઉપર ઉતારીને ભલભલો વિનાશ સર્જ્યો છે. ખાસ કરીને આ બધી ઈમારતો ઉપર જે જુદી જુદી આકૃતિઓ અને મૂર્તિઓ બહાર મૂકવામાં આવી હોય છે, તેમનાં રાજમુગટ વગેરે રાજ-શબ્દનો તોડી નાખવા જતાં આખી ને આખી મૂર્તિઓ ખંડિત કરી નાખવામાં આવી છે, અથવા બિશપ-પાદરીઓની આકૃતિઓને તો ખાસ વિદ્રવ બનાવવા જ તોડી નાખવામાં આવી છે.

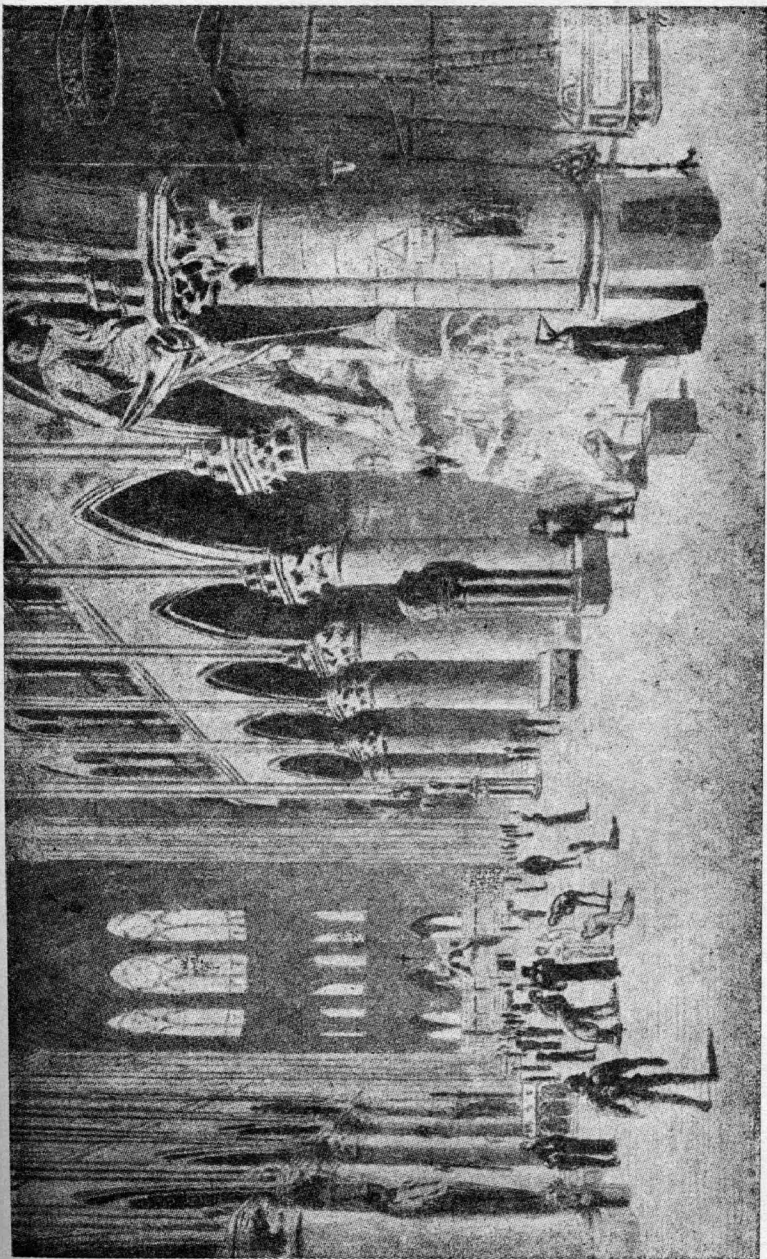
અને ધાર્મિક-રાજકીય ક્રાંતિઓએ અને સૈકાંઓએ જે કરવાનું બાકી રાખ્યું, તે, શાળાઓમાં ભણેલા કલાકારોએ સુધારવાને બહાને પછીના વખતના કળા વિષેના ખ્યાલો તેની ઉપર આરોપીને પૂરું કરી આપ્યું છે !

નોત્રદામનો દરેક ચહેરો, દરેક પથ્થર દેશના રાજકીય ઇતિહાસનું જુદું જુદું પૃષ્ઠ છે, એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાન અને કળાના ઇતિહાસનું પણ છે. આવી મહાન ઇમારતો, મહા-પર્વતોની જેમ યુગ-યુગોની પ્રક્રિયાના કાર્ય-પરિણામ રૂપ હોય છે. તેઓ બનતી જતી હોય છે, તે દરમિયાન જ પલટાતી જતી પણ હોય છે. જોકે તે પ્રક્રિયા કશા નડતર કે પ્રયત્ન વિના, કે કશી પ્રતિક્રિયા ઉપજાવ્યા વિના ચાલતી રહે છે. છોડ ઉપર નવી કલમ ચડાવીએ અને મૂળ વૃક્ષમાં તે જેમ એકરૂપ બની જાય, એવી એ પ્રક્રિયા હોય છે. આમ આખી ઇમારત અનેકોના પુરુષાર્થ અને શિલ્પનું પરિણામ બની રહે છે. સમય જાણે તેનો શિલ્પી હોય છે, અને આખી પ્રજા સલાટ !

૨

પંદરમા સૈકાનું પેરીસ નગર પણ એક ખાસું જંગી નગર બની રહ્યું હતું. લૂઈ-૧૧માના સમય પછી પેરીસ શહેરમાં એક-તૃતીયાંશ કરતાં વધુ વધારો નથી થયો; અને કદમાં જે કાંઈ વધારો થયો છે, તેના પ્રમાણમાં આખા શહેરની સુંદરતામાં ઘટાડો જ થયો છે.

દરેક જણ જાણે છે કે, પેરીસનો જન્મ ‘સાઈટ’ અથવા સિટી કહેવાતા પારણા આકારના ટાપુ ઉપર જ થયો હતો. એ ટાપુના કિનારા એ તેની પ્રથમ સીમા હતી, અને ‘સી’ નદી એ તેની પ્રથમ ખાઈ હતી. કેટલાંય સૈકાં સુધી પેરીસ આવી એક ટાપુની સ્થિતિમાં રહ્યું. પછી જ્યારે એ ટાપુની મર્યાદામાં રહેવું પેરીસને અશક્ય થતું ગયું, ત્યારે તેણે નદી ઓળંગવાનું શરૂ કર્યું. પરિણામે ઉત્તર તરફના પુલ તરફ અને દક્ષિણ તરફના પુલ તરફ શહેર ગ્રામ-પ્રદેશમાં આગળ વધતું ગયું.

ભાતાજીનું મંદિર - નૌસદામ. પૃ. ૭૭.

ફિલિપ ઓગસ્ટસે, પછી, ઊંચાં ઊંચાં ટાવર-બુરજવાળી દીવાલ એ વિસ્તરેલા શહેરની આસપાસ નાખીને બીજી મર્યાદા ઊભી કરી. પણ પછીય જગા ખૂટતી ગઈ, ત્યારે ફિલિપ ઓગસ્ટસે નાખેલી દીવાલની બહાર પણ નગર-વિસ્તાર વધતો ગયો ઈ.સ. ૧૩૬૭માં તો એ બાહ્ય પરાં-વિસ્તાર પણ એટલો વધી ગયો કે તેની બહાર – અને ખાસ કરીને નદીના જમણા કિનારા તરફ કિલ્લાની નવી દીવાલ ઊભી કરવી આવશ્યક બન્યું. રાજ ચાર્લ્સ-૫ માએ તે દીવાલ બાંધી.

પરંતુ પછી પણ સૈકાંઓ સુધી પેરીસ શહેર વધતું જ ગયું. અને પંદરમા સૈકા સુધીમાં ચાર્લ્સ-૫ માએ નાખેલી સીમા પણ ઓળંગાઈ ગઈ.

પંદરમા સૈકામાં પેરીસ નગર ત્રણ જુદા કસબાઓ કે શહેરોમાં વહેંચાયેલું હતું. તે દરેકનો જુદો ઇતિહાસ, જુદી વિશિષ્ટતાઓ, જુદા રીતરિવાજો અને જુદા અધિકારો હતાં. ટાપુ ઉપરનું શહેર એ જૂનામાં જૂનું અને નાનામાં નાનું હતું – બીજી પુત્રીઓ વચ્ચે ભિડાયેલી જાણે મુઠ્ઠી માતા. ‘યુનિવર્સિટી’ કસબો ‘સી’ નદીના ડાબા કિનારા ઉપર પથરાયો હતો, ‘ટાઉન’ વિસ્તાર જમણા કિનારે આવેલો હતો અને તે સૌથી મોટો હતો.

‘સિટી’ વિસ્તારમાં ચર્ચ-દેવળો ખૂબ હતાં; ‘ટાઉન’ વિસ્તારમાં મહેલો ખૂબ હતા; અને ‘યુનિવર્સિટી’ વિસ્તારમાં મહાવિદ્યાલયો. બીજી રીતે કહીએ તો ટાપુવાળા ભાગ ઉપર બિશપની હકૂમત હતી; જમણા કિનારા ઉપર મહાજનોના મેજસ્ટ્રેટ ‘પ્રોવોસ્ટ’ ની હકૂમત હતી; અને ડાબા કિનારા ઉપર યુનિવર્સિટીના રેક્ટરની. અલબત્ત, રાજાએ નીમેલા પેરીસના પ્રોવોસ્ટની બધા ઉપર હકૂમત હતી.

‘સિટી’ વિભાગમાં નોત્રદામ મંદિર તથા હોસ્પિટલ આવેલાં હતાં; ‘ટાઉન’ વિભાગમાં લુગ્ર રાજમહેલ, હોટેલ દ વિલ, અને મદર બજાર; તથા યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં સોરબોનો કોલેજ-મઠ. યુનિવર્સિટી વિભાગમાં વિદ્યાર્થીઓ જ ગુના કરે, તેની સજા ટાપુ વિસ્તારમાં

આવેલા પેલેસ ઓફ જસ્ટિસમાં થતી, અને એ સજનો અમલ જમણુ કિનારે આવેલા મોંટફોર્કનમાં થતો. જેકે રેક્ટર પોતાની સ્થિતિ મજબૂત જેતો તો રાજની સાથે ઝઘડીને પણ વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટી-વિસ્તારમાં જ ફાંસીએ દેવરાવવાની છૂટ મેળવતો. અલબત્ત, આ બધા અધિકારો રાજ પાસેથી લડી ઝઘડીને છીનવી લેવા પડતા : રાજ પોતે કશું એમ ને એમ જતું કરતો નહીં.

‘સિટી’ વિસ્તારમાં પાંચ પુલો હતા : જમણી બાજુ નોંગદામ પોઈંટ અને ચેઈન્જ પોઈંટ તરફ બે પથ્થરના, મુનિયર પોઈંટ તરફ લાકડાનો, ડાબી બાજુ પેતિત પોઈંટ તરફનો પથ્થરનો અને સેંટ માઈકેલ પોઈંટ તરફ લાકડાનો. એ બધા પુલો ઉપર તે જમાનામાં રહેવાનાં મકાનો હતાં.

‘યુનિવર્સિટી’ વિસ્તારને ફિલિપ ઓગસ્ટસે બંધાવેલા છ દરવાજા હતા; ‘ટાઉન’ વિભાગને પણ ચાર્લ્સ-પ માએ બંધાવેલા છ દરવાજા હતા. આ બધા દરવાજા મજબૂત તથા અંદરથી સુંદર શિલ્પવાળા હતા. પેરીસની દીવાલને ઘસાઈને એક પહોળી અને ઊંડી પાણી ભરેલી ખાઈ હતી. રાતે દરવાજા બંધ કરાતા, અને શહેરને બે છોડે નદીને પણ મજબૂત સાંકળોથી બંધ કરી દેવામાં આવતી, જેથી પેરીસ શહેર શત્રુના અચાનક આક્રમણથી ડર્યા વિના નિરાંતે ઊંઘી શકે.

અનાથ આળોકેની આદતીમાં નવાઈતું આળોક. - પૃ. ૮૧.

૨

કલોદ ફોલો

૧

આ

વાર્તા શરૂ થાય છે તે સમયથી સોળ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે ઈ.સ. ૧૪૬૭ના ઈસ્ટર પછીના પ્રથમ રવિવારની એક ખુશનુમા સવારે (જે રવિવાર ફ્રાન્સમાં કસીમોદો-રવિવાર તરીકે ઓળખાય છે.) નોત્રદામ મંદિરમાં પૂજા-પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ, ડાબે હાથે ઈસ્ટ ક્રિસ્ટોફરના મોટા બાવલાની સામે, ફરસ ઉપર જડી દીધેલી ખાકડાની ખાટલીમાં એક જીવતું બાળક સુવાડવામાં આવ્યું હતું. ખાટલી ઉપર અનાથ — નિરાશ્રિત બાળકો લોકોની નજરે પડે માટે ખુલ્લામાં સુવાડવામાં આવતાં. એ ખાટલીની એક ઈસે જડેલા ખાંસળામાં જેમને એ બાળક માટે પૈસા નાખવા હોય તે પૈસા નાખે; અને જેને એ બાળક ઉછેરવા માટે લઈ જવું હોય તે લઈ પણ જાય.

આજે સવારે જાહેરમાં મૂકવામાં આવેલા એ બાળકે જરા વધુ રસ લેવાનો હતો અને મુખ્યત્વે ઘરડી ડોસીઓનું એક મોટું ટોળું તેની આસપાસ ભેળું થયું હતું.

પહેલી પંક્તિમાં ઊભેલી સ્ત્રીઓમાંની ચાર તો પાસેના મઠમાંથી વેલી સાધ્વીઓ હતી. તેઓ ઉપદેશ સાંભળવા નોત્રદામ મંદિરમાં આવી હતી. સાધ્વીઓને એ રીતે દર્શન-પૂજન માટે બહાર આવવાની છૂટ પણ તેઓ બહાર નીકળ્યા પછી બોલી શકે નહિ. પરંતુ આ બધી સરજી મુજબ બોલ્યે જતી હતી.

“આ શું હશે, સિસ્ટર?” એકે બીજીને પૂછ્યું.

૮૧

૬

“છોકરાં જે રીતે આજકાલ ઘડાયે જાય છે, તે રીતે ઘડાયે જશે, તો દુનિયાનું શું થશે, એ સમજાનું નથી.” ત્રીજીએ જવાબ આપ્યો.

“બાળકોની બાબતમાં મને કશી વિશેષ જાણકારી નથી, પરંતુ આવા બાળકની સામે જેવાથી પણ પાપ લાગે, એની મને ખાતરી છે.” પહેલીએ કહ્યું.

“પણ આ તો બાળક જ નથી.”

“આ તો કોઈ કદરૂપું વાંદરું છે,” બીજીએ જવાબ આપ્યો.

“આ તો એક ચમત્કાર જ છે,” ચોથીએ જણાવ્યું.

“અરે આ તો ખરી રીતે ધુણપાત્ર રાક્ષસ જ છે!” ત્રીજીએ અભિપ્રાય આપ્યો.

“જુઓને ચીસો પાડે છે, - મંદિરના કીર્તનિયાને પણ બહેરો કરી નાખે એવી. ચૂપ મર, ભૂંડા સાંઢિયા !” બીજી ગર્જા ઊઠી.

“મને તો લાગે છે કે કોઈ યહૂદીને ભૂંડણથી થયેલું આ બાળક છે - એ ખ્રિસ્તી બાળક છે જ નહિ, અને તેને કાં તો પાણીમાં ડુબાડી દેવું જોઈએ કે આગમાં ફેંકી દેવું જોઈએ!” પહેલી તડૂકી.

“ઝેટલી તો મને ખાતરી છે કે, કોઈ એને દત્તક લઈ જવા તૈયાર નહિ થાય!” ચોથીએ ફેંસલો સંભળાવી દીધો.

“લોઈ બિશપના સ્થાનની પાસે, નદી ભણી જતાં આ ગલીને છોડે આવેલા અનાથાશ્રમની બિચારી ધાવ-નસોંને આ બાળક ધવડાવવું પડશે, ત્યારે તેમની શી વલે થશે? હું તો આને ધવડાવવું પડે તેના કરતાં ખવ્વીસને જ પહેલો ધવડાવું.” પહેલી બોલી.

“બાપડી કેવી નાદાન છે? મારી વહાલી સિસ્ટર, તું જેતી પણ નથી કે આ ખવ્વીસ ચાર વર્ષનો છે, અને તેને તો ભૂંજવેલું માંસ જોઈએ, તારું થાન નહીં!” ત્રીજીએ તેને સંબોધીને જવાબ આપ્યો.

અને વસ્તુતાએ પણ એ નાનો ખવ્વીસ તરતનું જન્મેલું બાળક નહોતો. એને કેનવાસની કોથળીમાં માથું એકલું બહાર રહે તે રીતે ખોસી દીધેલો હતો. તે કોથળી ઉપર પેરીસના બિશપનું નિશાન હતું.

એનું માથું પણ પૂરતું વિદ્રુપ હતું: થોડા લાલ વાળ, એક આંખ, એક મોં અને થોડા દાંત સિવાય બીજું કશું દેખાતું ન હતું. આંખ રડતી હતી, મોં બરાડતું હતું અને દાંત તો કથાને બચકું ભરવાની જ જાણે રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આખું ડીમચું કોથળીમાં એટલા જોરથી અમળાતું હતું, કે આસપાસ જેનારાં નવાઈ પામતાં ગયાં તેમ જ સંખ્યામાં વધતાં ગયાં.

એક તવંગર ખાનદાન બાઈ પોતાની ફૂટડી નાની છોકરીને આંગળીએ વળગાડીને ત્યાં થઈને જતી હતી. પેલી છોકરીએ ધીમે ધીમે એ ખાટલી ઉપર કોતરેલા અક્ષરો ઉકેલ્યા: “ફાઉન્ડલિંગ^૧.” દરમ્યાન પેલી તવંગર બાઈ ચાંદીનો સિક્કો પેલા તાંસળામાં નાખતાં ઘુણાથી પોતાનું મોં પેલા બાળક તરફથી ફેરવી લઈને ચાલી જતાં બોલી: “અહીં બાળકો સિવાય કશાનું પ્રદર્શન કરાતું જ નથી કે શું?”

થોડી વાર બાદ ત્યાંથી ધર્મ-દફતરનો કર્મચારી એક હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં પત્ની સાથે ત્યાં થઈને જતો હતો, તેણે એ બાળક તરફ જોઈને કહ્યું, ‘ફાઉન્ડલિંગ’^૨—સ્તો! ફલેગેથોન નદીના કિનારા ઉપરથી મળી આવ્યું છે!”

“એની આંખ તો દેખાય છે, પણ બીજી ઉપર તો રસોળી જ છે!” તેની પત્ની બોલી ઊઠી.

“ના, ના, એ રસોળી નથી, પણ એ તો ઈંડું છે; એ ઈંડામાંથી મળ્યા જેવું જ બીજું ભૂત નીકળશે, જેની આંખ ઉપર આવું જ ઈંડું મળે. તેમાંથી પાછું બીજું ભૂત નીકળશે—એમ જગતના અંત સુધી!” પતિએ માહિતી આપી.

“તમને શી રીતે ખબર પડી?” પત્નીએ પૂછ્યું.

“હું બધું જાણું.” પતિએ જવાબ આપ્યો.

૧. તબયેલું મળી આવેલું બાળક.

૨. ‘ફાઉન્ડ’ એટલે જડેલું અર્થ થાય છે.

બીજી સાધ્વી હવે આ પતિપત્નિની વાતમાં ટપકી પડીઃ
“ મોંશ્યોર, આ બાળકના જન્મ ઉપરથી તમે શું લવિષ્ય ભાખો છો ? ”

“ ભારેમાં ભારે ઉત્પાતો અને ઉપદ્રવો.”

“ તો તો આ નાના ખવ્વીસને આ ખાટલીને બદલે ભડભડતી
આગમાં મૂકી દીધા હોય તો સારું ! ” એક બુઢ્ઢી બોલી ઊઠી.

થોડો સમય થયાં એક જુવાન સાધુ આ બધી વાતચીત સાંભળી
રહ્યો હતો. તેનો ચહેરો કડક દેખાવનો હતો, તેનું કપાળ વિશાળ હતું,
તથા તેની આંખ તીણી હતી. તેણે બોલ્યા વિના આખા ટોળાને જરા
દૂર હડસેલ્યું અને પોતાનો હાથ પેલા બાળક ઉપર લંબાવી મોટેથી
કહ્યું, “ હું આ બાળકને દત્તક લઉં છું.”

પછી એ બાળકને પોતાના ઝભ્ભામાં વીંટી લઈ, તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ટોળાનાં સૌ ભયભીત ચહેરે તેની પાછળ જોઈ રહ્યાં. એક ક્ષણમાં
તો મંદિરમાંથી મઠમાં ઊઘડતા લાલ દરવાજામાં થઈ તે ચાલ્યો ગયો
અને દેખાતો બંધ થયો.

આશ્ચર્ય જરા શમ્યું એટલે તરત ત્રીજી સાધ્વીએ ચોથીના કાનમાં
ધીમેથી કહ્યું, “ હું તને રોજ કહેતી હતી ને સિસ્ટર, કે આ જુવાન
સાધુ મોંશ્યોર કલોદ ફ્રોલો મેલી વિદ્યાનો સાધક છે ! ”

૨

અને અલબત્ત, કલોદ ફ્રોલો એ કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિ ન હતી.

કલોદ ફ્રોલો મધ્યમવર્ગી કુટુંબનો હતો. પણ એ કુટુંબ તિરેશોપનું જાગીર-
દાર હોઈ, એ સૈકાની તોછડી ભાષામાં ઉચ્ચ ‘નાગરિક’ વર્ગનું કે નીચલી કક્ષાના
ખાનદાન વર્ગનું ગણાતું. તિરેશોપની જાગીર પેરીસના બિશપની હકૂમત તળે હતી.

તે બાળક હતો, ત્યારથી જ તેનાં માતપિતાએ તેને ધર્માધિકારને
માર્ગે આગળ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેને લેટિન વાંચતાં શીખવવા-
માં આવ્યું હતું, તથા આંખો દાંજેલી રાખતાં તથા ધીમે અવાજે
બોલતાં પણ ! બાલ્યાવસ્થાથી જ તેના પિતાએ તેને યુનિવર્સિટી-વિભા-
ગમાં આવેલા તોરચી-ધર્મવિદ્યાલયમાં જ ભરતી કરી દીધા.

તે પોતે ગમગીન અને ગંભીર પ્રકૃતિનો વિદ્યાર્થી હોઈ, અભ્યાસમાં લવલીન રહેતો અને બહુ જલદી શીખી જતો. રમતગમતમાં તે કશો જુસ્સો બતાવતો નહીં. મારામારી કરવાનું તો તે જાણતો જ નહોતો. વખતોવખત થતાં રમખાણોમાં તે જરાય ભળતો નહીં. વ્યાખ્યાન વખતે તે સૌથી આગળ બેસી નોંધો ઉતારી લેતો; અને સૌથી પહેલો વર્ગમાં દાખલ થતો. સોળ વર્ષની ઉંમરનો થતાંમાં તો તે ભલભલા પ્રોફ ધર્માચાર્યના જેટલું જ્ઞાન ધરાવતો થઈ ગયો.

ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પૂરો કરી, તેણે ધર્મ-કાનૂન અને સ્મૃતિ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ! થોડા વખતમાં તો તે ધર્મ-કાનૂન અને રાજ્ય-કાનૂન એ બંને વિરોધી અને અટવાયેલી બાબતોનો નિષ્ણાત થઈ ગયો.

એ પૂરું થયું એટલે તે વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પડ્યો. વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રોગશાસ્ત્ર, ઉપચારશાસ્ત્ર, વાઢકાપશાસ્ત્ર, એમ બધાં શાસ્ત્રોમાં તે પારંગત થઈ ગયો.

એ પછી તે ભાષાઓના અભ્યાસમાં પડ્યો અને લૅટિન-ગ્રીક-હિબ્રૂ એ ત્રણે ભાષાઓ અને પુસ્તકોનો વિદ્વાન બની ગયો. જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો જાણે તેને તાવ જ ચડ્યો હતો.

આ અરસામાં ઈ. સ. ૧૪૬૬ ના ઉનાળામાં અસાધારણ ગરમી પડતાં પ્લેગની બીમારી ફાટી નીકળી. તેમાં બૃહત્ પેરીસનાં બધાં મળી શાલીસ હજાર માણસો માર્યા ગયાં. ખાસ કરીને તિરેશે પમાં પ્લેગનું ઘમસાણ થયું હતું, એવી ખબર ‘યુનિવર્સિટી’ વિસ્તારમાં પહોંચતાં જ, કલોદ પોતાનાં માતાપિતાની ખબર કાઢવા દોડી ગયો. તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, પાછળ ભાગક નાનો ભાઈ જીવતો — ટટળતો છોડી, તેનાં માતાપિતા આગલે દિવસે જ પ્લેગનો ભોગ બની ગયાં હતાં.

કલોદ પોતાના એ બાળક ભાઈને હાથમાં લઈ, ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો. અત્યાર સુધી તે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના જ સાતમા આસમાનમાં ઊંચો હતો, હવે તેને ધરતી ઉપર પાછા આવવું પડ્યું.

કલોદની પોતાની ઉંમર તે વખતે ઓગણીસ વર્ષની જ હતી પણ પોતાના બાળક ભાઈની અનાથતાને પોતાના કરતાં વધુ કારભી જોઈ, તે દયાભાવથી વિચલિત થઈ, એના ઉછેરના કામે લાગી ગયો.

અને ધીમે ધીમે તેના ભાઈ પ્રત્યેનો તેનો સ્નેહ કંઈ વિચિત્ર પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો. બચપણથી જ તે પોતે માતાપિતાથી દૂરો પડી, પુસ્તકો વચ્ચે જ દટાઈ ગયો હતો — તથા ભણવું અને શીખવું, એ જ તેનો વ્યાસંગ બની રહ્યો હતો. તેને હૃદય નામની ચીજના અસ્તિત્વની જાણે ખબર જ નહોતી! પરંતુ માતા-પિતા વિનાનો તેનો નાનો ભાઈ જાણે આકાશમાંથી જ તેના હાથમાં ટપકી પડ્યો હતો, અને કલોદ તે દિવસથી જુદો જ માણસ બની રહ્યો. તેને માલૂમ પડ્યું કે, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ, કવિઓ અને દાર્શનિકોની ચર્ચાઓ ઉપરાંત માણસને બીજી પણ બાબતોની જરૂર છે — હૃદયના ભાવોની! તે વિનાનું જીવન એ તો ઊંજણ વિનાનાં ચંત્રો જેવું ચીસો પાડતું તથા નર્મ ઘર્ષણયુક્ત જ બની રહે. જો કે, તે ઘડીએ એક ભ્રમની જગાએ બીજી જાતનો ભ્રમ જ તેના જીવનમાં ગોઠવાઈ ગયો કે, લોહીના સગપણ-વાળા પ્રત્યે પ્રગટતો મમતા-ભાવ અને સ્નેહ-ભાવ જ જીવનને પૂર્ણ કરવા માટે બસ છે!

એટલે નાનાભાઈ જેહાં પ્રત્યે મમતા-ભાવ દાખવવામાં પણ તે તેની અભ્યાસીની એકાગ્રતા અને ચીવટથી જ લાગ્યો. એ નાનુક અને કાણુ-ભંગુર જીવન ઉપર તે માતાની કાળજીથી અને હૂંફથી છવાઈ રહ્યો. નાનો જેહાં હજુ ધાવણો હતો, એટલે એને માટે ધાવણની વ્યવસ્થા કરવાની તાત્કાલિક જરૂર હતી. કલોદને વારસામાં પિતા તરફથી તિરેશે-પની જાગીર ઉપરાંત વિચેસ્ટર-કેસલ નજીકની એક ટેકરી ઉપર આવેલી મિલ(ધંટી) પણ મળી હતી. ત્યાંના મિલરની પત્ની તે વખતે પોતાના ધાવણ છોકરાને ધવરાવતી હતી. કલોદ પોતાના નાના ભાઈને જાતે તેની પાસે લઈ ગયો.

પણ ત્યાર પછી, તેને એમ લાગ્યું કે, તેને માથે આ એક ગંભીર જવાબદારી છે - ભારે ભાજ છે, એટલે તેણે પોતાના ભાવી જીવન વિષે ગંભીરપણે વિચાર કરવા માંડ્યો. તેણે નક્કી કર્યું કે, આ જવાબદારીનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો એ જ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય કહેવાય; એટલે તેણે પોતે લગ્ન કરી બીજા સંતાનની જવાબદારી ઉઠાવવાનું માંડી વાળ્યું. અર્થાત્ સાધુપણાનું જીવન સ્વીકારવાનું તેણે નક્કી કર્યું; અને તેની લાયકાત, તેનો અભ્યાસ, તથા પેરીસના બિશપની હકૂમત હેઠળના જાગીરદાર હોવાપણું - એ બધાને કારણે ધર્મતંત્રમાં દાખલ થવાનો માર્ગ તેને માટે ઝટ ખુલ્લો થઈ ગયો, અને એક ધર્માચાર્ય તરીકે નોંત્ર-દામ મંદિરમાં તેની નિમણૂક પણ થઈ ગઈ. તે અંગે તેને એક વેદી આગળ સેવા-ભક્તિ કરવાનો અધિકાર મળ્યો.

ત્યાર પછી તો તે પોતાનાં પુસ્તકોના અભ્યાસમાં વિશેષપણે લાગી ગયો. માત્ર એક કલાક જ તે પેલી ધાવને ત્યાં પોતાના નાનકડા ભાઈને જોવા જતો. ધીમે ધીમે, નાની ઉંમરે પણ તેણે બતાવેલ તપસ્યા અને વિદ્વત્તાને કારણે તેની કીર્તિ મઠની બહારેય લોકોમાં ફેલાવા લાગી. જોકે લોકોમાં એની કીર્તિ મંત્ર-તંત્ર-વિદ્યાના જાણકાર તથા કીમિયાગર તરીકે વિશેષ ફેલાઈ.

૩

કસીમોદો-રવિવારને દિવસે તે વર્જિનમાતા મેરીની મૂર્તિ પાસેની પોતાની વેદી આગળ સેવા-ભક્તિ પરવારીને મઠમાં પાછો ફરતો હતો, તે વખતે તેણે અનાથ બાળકો માટેની ખાટલીમાં પેલું વિદ્રૂપ બાળક મૂકેલું જોયું.

આસપાસ ઊભેલાં માણસો તે વિદ્રૂપ બાળકને અપશુકનિયાળ ગણી તેને આગમાં કે પાણીમાં નાખી દેવાની જે વાતો કરતાં હતાં તે સાંભળી, તેને અચાનક ખ્યાલ આવ્યો કે, પોતે ધારો કે અચાનક મરી જાય, તો પોતાના નાના ભાઈ જેહાને આ ખાટલી ઉપર જ મૂકે, અને કોઈ તેને ઉછેરવા લઈ જાય તો જ તે જીવતો રહે! એટલે તેણે તરત પેલા વિદ્રૂપ બાળકને ઉછેરવા માટે ઉપાડી લીધું - જેથી પરમાત્મા પ્રભુ

તેના ઉપર પોતે બતાવેલી દયાના બદલામાં, પોતાનો નાનો ભાઈ અનાથ થાય, તો બીજા કોઈના હૃદયમાં એવો દયાભાવ પ્રેરે!

એ બાળક જ્યારે તેણે ઉપાડયું ત્યારે જ તેને ખબર પડી ગઈ કે, તે બહુ જ વિદ્રૂપ હતું: તેની ડાબી આંખ ઉપર મોટી રસોબી હતી, તેનું માથું બે ખભા વચ્ચે પેસી ગયેલું હોય તેવું હતું, તેની કરોડ-રજજી કમાન વળી ગયેલી હતી, તેની છાતી ઉપર મોટો ઢેકો હતો, તથા તેના પગ કમાનદાર હતા. અલબત્ત, એ બધી વિદ્રૂપતાના બદલામાં તેને અદ્ભુત શારીરિક તાકાત મળી હોય એમ લાગતું હતું: તે મોટેથી ચીસો પાડતું હતું, તથા એટલા જોરથી અમળાતું હતું કે ન પૂછે વાત!

એની વિદ્રૂપતા છતાં, એ બાળકને ક્લોદે પૂરી મમતાથી ઉછેરવાનું નક્કી કર્યું; જેથી પોતાનો નાનો ભાઈ ભવિષ્યમાં જે કાંઈ અપરાધ કરે, તેની સામે, આને નિમિત્તે પોતે કરેલું આ સત્કાર્ય - પુણ્ય નોંધાય. અર્થાત્, પોતાના નાના ભાઈના ખાતામાં તે આ પુણ્યકાર્ય જમા કરાવી મૂકવા માગતો હતો, જેથી ભવિષ્યમાં સ્વર્ગના દરવાજામાં દાખલ થતી વખતે પોતાના નાનાભાઈએ પૂરતાં પુણ્યકર્મ ન એકઠાં કર્યાં હોય, તોપણ આ પુણ્યકાર્ય તેને લેખે લાગે!

ફૂતરો અને તેનો માલિક

૧૪૮૨માં તો કસીમોદો મોટો થઈ ગયો હતો અને કેટલાય સમયથી તે નોત્રદામના મંદિરનો ઘંટા-ગર નિમાઈ ચૂક્યો હતો. કારણ, મેના પાલક પિતા ક્લૉદ ફ્રોલો નોત્રદામના ધર્માધ્યક્ષ-‘આર્ય-ડીકન’ નિમાયા હતા, — અને તે આર્ય-ડીકન નિમાવાનું કારણ એ હતું કે, ખેરીસના બિશપ સ્વર્ગવાસી થતાં ઈ. સ. ૧૪૭૨માં ક્લૉદ ફ્રોલોના જાગીર-માલિક થોતે ખેરીસના બિશપ નિમાયા હતા, — અને તે ખેરીસના બિશપ નિમાવાનું કારણ એ હતું કે, તેમના પેટ્રન રાજા લૂઈ-૧૧ના માનવંત હજમ હતા.

કસીમોદો નોત્રદામનો ઘંટા-ગર જ નિમાયો હતો, પણ વિશિષ્ટ સંજોગોને કારણે તેને મંદિરના આખા કોટલા સાથે મમતા બંધાવા માગી. તેના અજ્ઞાત જન્મ અને તેની વિદ્રુપતાને કારણે બહારની દુનિયા સાથે તેને કશો સંબંધ જ રહ્યો ન હતો. બહારની દુનિયા તેના તરફ કોઈ ધૃણા અને તિરસ્કાર જ દાખવતી. એટલે જ મંદિરની ભીંતોએ તેને કશા તિરસ્કાર વિના સ્વસ્થપણે આશરો આપ્યો હતો, તેમને, તે જાણે જોમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ પોતાનું ઈંદું — માળો — ઘર — દેશ અને વિશ્વ ગણતો થયો.

અને એ મંદિરના ઘડતર વચ્ચે અને તેના પોતાના શારીરિક ઘડતર વચ્ચે એક વિચિત્ર સંવાદીપણું પણ હતું. તે મંદિરની અંધાર-ભરી કમાનો, ભીની-ફરસબંધી, તથા તેના ઉપર પડતા રોમન શૈલીના કામોના પડછાયા — એ બધા વચ્ચે તે એમને અનુરૂપ ઘરોળી જેવો લાગતો.

એ મંદિરનું કોઈ પણ ઊંડાણ એવું ન હતું જ્યાં તે ઊતર્યો હોય; કે એવી કોઈ ઊંચાઈ ન હતી, જ્યાં તે ચડ્યો ન હોય. ઘણી વા મંદિરના આગલી ભીંત ઉપરના ખાંચાઓ કે કોતરકામો ઉપર થઈ ઘરોળીની પેઠે પેટે સરકતો તે એક મજલા ઉપરથી બીજા મજલા ઉપર ચડતો દેખાતો. અરે મંદિરના બે રાક્ષસી મિનારા કે જે એટલા ઊંચા હતા કે જેમની ઉપર ઊભતાં જ તમ્મર ચડી જાય, તેમના ઉપર પણ તે કથા ડર વિના કે ખચકાટ વિના ચડી જતો. તેના હાથ-પગના પંખા નીચે એ મિનારા જાણે તેણે પાળેલા પ્રાણીની પેઠે ધૂરકતા મટી નમ્ર બની જતી.

તેના શરીરની પેઠે તેના મનને પણ એ મંદિરે જ ઘાટ અથવા વળાંક આપ્યા હતા. એનો અંતરાત્મા વિકાસની કઈ ભૂમિકાએ હતો એ તો કોણ કહી શકે? મહા મહેનતે અને ખૂબ ધીરજથી ક્લૉદ ફ્રોલોએ તેને બોલતાં શીખવ્યું હતું. પરંતુ એક પ્રકારની ખારીલી નિયતિ જ આ ફરી વળતી હોય એમ, જ્યારે કસીમોદોના ચૌદ વરસનો થયો, ત્યારે મંદિરના ઘંટ વગાડવા જતાં તેમના ભારે અવાજથી તેના કાનના પડછ તૂટી ગયા, અને તે બહેરો બની ગયો. કુદરતે તેની અને બાહ્ય જગત વચ્ચેના સંબંધનું જે એકમાત્ર દ્વાર ખુલ્લું રાખ્યું હતું, તે અચાનક હંમેશને માટે બંધ થઈ ગયું.

એ દ્વાર બંધ થવાની સાથે કસીમોદોના અંતર સુધી આનંદ અને પ્રકાશનું જે એકમાત્ર કિરણ પ્રવેશતું હતું તે પણ રોકાઈ ગયું તથા એનું અંતર હવે ગાઢ અંધકારમાં ઘેરાઈ ગયું. એ બિચારાની ગમ્મત ગીની પણ એની વિદ્રુપતા જેટલી જ અસાધ્ય અને સંપૂર્ણ બની રહી.

તે બહેરો બન્યો તેની સાથે બીજાઓનો હાસ્યાસ્પદ ન બનાય તે માટે તે ચૂપ પણ બની ગયો; — તે એકલો હોય ત્યારે કંઈક ગણગણાવે એટલું જ.

૨

વિદ્રુપ શરીરમાંનો અંતરાત્મા પણ ધીમે ધીમે અપંગ બનતો જાય છે. કસીમોદો જાણે નહિ તે પ્રમાણે એની અંદરનો આત્મા પણ તેની

બાહ્ય કોટલાનું પ્રતિબિંબ બની રહ્યો. બહારના પદાર્થોની બધી છાયા તેની સમજબુદ્ધિમાં પહોંચે તે પહેલાં અટપટી — વિદ્રુપ જ બની જતી! તેના મગજમાંથી પસાર થતા બધા વિચારો તદ્દન અમળાઈ-વંકાઈને જ નીકળતા.

પરિણામે તે હજારો ભ્રમો, આભાસો, અવિવેક, અને અવિચારીપણાનો ભોગ થઈ પડવા લાગ્યો.

ધીમે ધીમે તે તોફાની બનતો ગયો, કારણકે તે જંગલી — અવિચારી બનતો જતો હતો. તેના તોફાનીપણાનું અને વિપરીતપણાનું બીજું એક કારણ તેનું અસાધારણ શક્તિશાળી શરીર પણ હતું, જેકે તેને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જેઈએ કે, તે પ્રકૃતિથી ઝેરીલો કે ડંખીલો ન હતો. પરંતુ માણસો સાથેના પ્રથમ વ્યવહારથી જ તેને અવજ્ઞા, ધૂણા અને તિરસ્કાર જ મળ્યાં હતાં. મનુષ્યોની વાણી હંમેશ તેને મજાક-મશ્કરીભરી અને તેના અપશુકનિયાળપણાને કારણે તેના ઉપર લ્યાનત વરસાવતી જ સાંભળવા મળી હતી. તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની આસપાસ તેને તિરસ્કાર સિવાય બીજું કંઈ જ જોવા મળ્યું નહિ; એટલે તેણે પણ સૌને માટે ધિક્કાર જ પોતાના મનમાં ભંડાર્યા કર્યો.

પછી તો ધીમે ધીમે તે માણસજાતથી વિમુખ જ થતો ગયો. નોત્ર-દામ મંદિરમાં જે જે રાજાઓ, સંતો, બિશપો, રાક્ષસો, પિશાચો વગેરેની મૂર્તિઓ હતી, તે જ તેને પૂરતી થઈ પડી. એ બધી આકૃતિઓ તેના તરફ ક્ષો તિરસ્કાર દાખવ્યા વિના તેને નિહાળતી. તે પોતે તેમની પાસે ગમે તેટલી વાર ઊભો રહે કે તેઓ સામે ગમે તેટલું જોયા કરે, પણ તેઓ એકસરખી સ્વસ્થતા તથા ભલમનસાઈ દાખવી તેની સામું જેઈ રહેતી. સંતો જાણે તેના મિત્રો હોય તેમ તેને આશીર્વાદ આપતા; રાક્ષસો પણ તેના મિત્રો હોઈ, તેને રક્ષણ આપતા. પરિણામે તે તેઓની સામે ઊભો રહી લાંબો વખત સંભાળણ કર્યા કરતો.

એ મંદિર તેને માટે માત્ર સમાજ જેવું જ ન રહ્યું; — તે એને માટે આખા વિશ્વ — આખી કુદરત રૂપ જ બની રહ્યું. મંદિરની બારીઓના

રંગીન કાચ તેને માટે હંમેશા ખીલી રહેતી વૃક્ષરાજીરૂપ બની રહ્યાં સ્તંભોની કાંગરીઓ તેને માટે લતામંડપ રૂપ બની રહી; મંદિરનાં ઉતુરે ટાવરો તેને માટે પર્વત રૂપ બની રહ્યાં; અને એ ટાવરો નીચે ખદ બદતું દેખાતું ખેંચીસ એ તેને મન ઊછળતો મહાસાગર હતો.

૩

પણ આ મંદિરની બીજી બધી બાબતો કરતાં તેના ઘંટ તેની અંતરમાં અનેરા ભાવ — અનેરી મસ્તી જગૃત કરતા. તે એમની સાથે વાત કરતો, તેમને પંપાળતો અને તેમને જાણે બરાબર સમજતો. વડું ઘંટા-ઘર અને બે મિનારાનાં ઘંટા-ઘરો તેને મન ત્રણ પાંજરાં હતી જેમાં તેણે પાળેલાં અને ભણાવેલાં પંખીઓ રહેતાં હતાં! એ ઘંટોની નાદે જ તેને બહેરો કરી મૂક્યો હતો; પણ મા હંમેશાં પોતાના જે બાળક માટે વધુમાં વધુ સહન કરવું પડ્યું હોય છે, તે બાળકને જ સૌથી વધુ ચાહે છે!

અલલ્લત, એ ઘંટોનો અવાજ જ તે સાંભળી શકતો. ખાસ કરીને વડો ઘંટ તેને બહુ પ્રિય હતો. એ ઘંટનું નામ મેરી હતું. દક્ષિણ તરફના ટાવરમાં તેને લટકાવેલો હતો અને તેની પાસે નાના પાંજરામાં બીજે નાનો ઘંટ હતો. બીજા ટાવરમાં છ નાના ઘંટ હતા; અને વચલા શિખરમાં તો સૌથી નાના છ ઘંટ હતા તથા એક લાકડાનો ઘંટ હતો, જે પવિત્ર ગુરુવારને પાછલે પહોરથી પવિત્ર શનિવારની સવાર સુધી (એટલે કે ઈસ્ટરની આગલી રાત દરમ્યાન) વગાડવામાં આવતો. આખરે કસીમોદોના જન્મનખાનામાં પંદર ઘંટા-ગુહિણીઓ હતી, જેમાં મેરી પટરાણી હતી!

જે દિવસે મોટો ઘંટા-રવ કરવાનો હોતો, તે દિવસે તેના આનંદનો પાર ન રહેતો. ધર્માધ્યક્ષ — આર્ય-ડીકન તેને પરવાનગી આપે તેની સાથે તે આમળો ખાતી નિસરણીએ બીજે કોઈ નીચે ઊતરે તેની કરતાં વધુ ઝડપથી ઉપર ચડી જતો. પછી તે મોટા ઘંટના આકાશ-ઘરમાં પહોંચી જઈ, તેના તરફ લક્ષ્યપૂર્વક તથા પ્રેમપૂર્વક થોડું જઈ

જોતો. ત્યાર બાદ તેની સાથે હળવેથી વાત કરવા લાગતો,—તેને હાથ વડે પંપાળતો-થાબડતો.—જાણે મુસાફરીએ નીકળતા પહેલાં કોઈ સવાર પોતાના ઘોડાને પંપાળે-થાબડે તેમ. ઘાંટને જે તકલીફ પડવાની તે બદલ નિષ્પેદ વ્યક્ત કરતો. ત્યાર પછી નીચેને માળ ઊભેલા પોતાના મદદ-નીશોને શરૂ કરવા તે હુકમ કરતો. પેલાઓ દોર ઉપર તેમનું વજન નાખતા એટલે તરત એ મહા-ઘાંટનું કલેવર એક બાજુ ઊંચું થઈ જંગી ટોરો પાડતું. ધીમે ધીમે એની ગતિ વધતી જતી અને પછી તો એની હાલચાલથી આખું મકાન પાયાથી ટોચ સુધી જાણે ધણધણવા લાગતું. કસીમોદો ઘાંટની વધતી જતી ગતિ તરફ આનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહેતો અને ચાર ચાર લીંગ સુધી સાંભળાતા તેના ઢોક સાંભળતો. પછી તો એ મહા-ઘાંટને વેગમાં અને જુસ્સામાં આવી આમથી તેમ લાંબા હીંચોળા ખાતો જોઈ, કસીમોદોનું શરીર પણ તેના અનુકરણમાં આમથી તેમ હાલવા માંડતું, અને છેવટે તો ઘાંટનો આવેશ જ તેનામાં આવી જતો. એવે તેમ એ જંગી ઘાંટ ઉપર જ તે લપકી પડતો અને પોતાનું આખું વજન એ ઘાંટ ઉપર ઉમેરી તેની ગતિમાં વધારો કરતો. એટલી ઊંચાઈએ હાલતા અને વીંઝાતા ઘાંટ ઉપર ફૂદી પડવું, એ તો કસીમોદો જેવા હાથ-પગની અસાધારણ તાકાતવાળાથી જ બને.

૪

અસાધારણ આકૃતિવાળા આ પ્રાણીથી આખા નોત્રદામ મંદિરમાં જાણે એક જાતનો પ્રાણ પુરાતો. વહેમીઓ તો એમ જ માનતા કે કસીમોદોના શરીરમાંથી નીકળતી ગૂઢ શક્તિ આખા મંદિરના પથ્થરોમાં આપા રહે છે, અને એ શક્તિથી એ મંદિરની હજારો મૂર્તિઓની આંખો નાઠીઓ પ્રાણવાન બને છે.

કસીમોદો એ મંદિરના દરેક ભાગમાં હાજરાહજૂર માલૂમ પડતો જાણે એકીસાથે અનેક દેહ ધારણ કરીને! કેટલીક વખત લોકો જોઈને નજરે તેને મંદિરના ગમે તે ઊંચા શિખર ઉપર ઘરોળીની ઊંચે સરકતો જોતા. ઉપર જઈને પણ તે એક ઝુકાવ ઉપરથી બીજા

ઝુકાવ ઉપર હવામાં અધ્ધર ઠેકડા મારતો,— મંદિર ઉપરનાં કોતરકામાંથી માળા કરતા કાગડાઓને ઉરાડી મૂકવા!

એ મંદિરનાં છજાં-ઝરૂખાની આસપાસ ફૂતરા, રાક્ષસો કે રાક્ષસી પ્રાણીઓની કોતરેલી જે અનોખી મૂર્તિઓ રાત-દિવસ હવામાં અધ્ધર ડોકાં કાઢીને ઝળૂંબી રહેતી, તે બધી કસીમોદોની હાજરીને લીધે જીવંત લાગતી. કારણ કે, ગમે ત્યારે કસીમોદો એ આકૃતિઓ વચ્ચે ફરતો દેખાતો; અને પડોશની કેટલીક ભલી બાઈઓ તો એમ ખાતરીપૂર્વક કહેતી કે, એ મૂર્તિઓમાંથી કેટલીયને તેમણે ભસતી કે ગરજતી સાંભળી છે!

૫

બધાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓમાંથી કેવળ એક વ્યક્તિને કસીમોદોએ પોતાના વેર-વિક્કારમાંથી બાકાત રાખી હતી. કદાચ તેને તે આ મંદિર કરતાં પણ વધુ ચાહતો હતો : કલોદ ફ્રોલોને !

અને તેનું કારણ સમજવું સહેલું હતું : કલોદ ફ્રોલોએ જ તેને દત્તક લીધો હતો, અને ઉછેર્યો હતો. જ્યારે તે નાનો હતો, ત્યારે કેટલીય વાર ફૂતરાંઓ કે નાનાં છોકરાં તેની પાછળ પડે, ત્યારે દોડતો આવીને તે એમના બે ઢીંચણ વચ્ચે ભરાઈ જતો. કલોદ ફ્રોલોએ જ તેને બોલતાં, વાંચતાં અને લખતાં શીખવ્યું હતું. ઉપરાંત, કલોદ ફ્રોલોએ તેને ઘંટ વગાડનાર બનાવી તેનું લગ્ન મોટી ઘંટા સાથે કરાવી આપ્યું હતું, જેમ રોમિયોનું જુલિયેટ સાથે કરાવી આપે તેમ.

અર્થાત્ કસીમોદો કલોદ ફ્રોલો પ્રત્યે ઊંડો, તીવ્ર અને અસીમ કૃતજ્ઞતાભાવ દાખવતો. અલબત્ત, કલોદ ફ્રોલોનો ચહેરો સામાન્ય રીતે ઘેરો તથા કડક જ રહેતો, તથા તેની બોલવાની રીત પણ અછડતી કઠોર અને તોછડાઈભરી રહેતી — છતાં કસીમોદોની કૃતજ્ઞતા, એક ક્ષણ પણ, તેથી કરીને જરાય ડગુમગુ થતી નહિ.

ધર્માધ્યક્ષ — આર્ય-ડીકનને પણ કસીમોદો જેવો આજ્ઞાંકિત ગુલામ બીજો કોણ મળે? અને ફૂતરો ગણો તો હંમેશ જાગ્રત એવો વફાદાર

ફૂતરો! જ્યારે કસીમોદો બહારે થઈ ગયો, ત્યારે ક્લૉડ ફ્રોલો અને તેની મમ્મે નિશાનીઓની અને સંજાઓની એક એવી સંકેત-ભાષા ઊભી થઈ, કે જે તે બે જણ જ સમજી શકે. આમ આખી દુનિયામાં ધર્માત્મક આર્ય-ડીકન જ એવા માણસ રહ્યા, જેમની સાથે એક માનવ તરીકે કસીમોદોને કંઈકેય વિચારોની લેવડ-દેવડનો સંબંધ રહ્યો હોય.

ટૂંકમાં, જગતમાં તેને બે વસ્તુઓ સાથે જીવન-સંપર્ક હતો: નોત્રદામ અને ક્લૉડ ફ્રોલો.

ધર્માત્મકનો આ ઘંટા-ગર ઉપર જેવો અસીમ પ્રભાવ હતો, તેવી જ આ ઘંટા-ગરની તેમના પ્રત્યેની ભક્તિ પણ અસીમ હતી. એમ માતરીથી કહી શકાય કે, ધર્માત્મક એક જ નિશાની કરે, તેની સાથે કસીમોદો તેને ખુશ કરવા નોત્રદામનાં ટાવરો ઉપરથી નીચે પડતું નાખે. કસીમોદોમાં અનોખી શારીરિક તાકાત વિકસી હતી; અને તે બધી તેણે ક્લૉડ ફ્રોલોને ચરણે જ સમર્પિત કરી હતી. અલબત્ત, એને પિતા પ્રત્યેની કે માલિક પ્રત્યેની ભક્તિ કે વફાદારી જ કહી શકાય; તેમ છતાં આપણે ઉમેરવું જોઈએ કે, કોઈ ફૂતરાએ, કે કોઈ ઘોડાએ, કે કોઈ હાથીએ માલિકને આટલા આદરભાવથી ચાહ્યો નહિ હોય.

કલોદ ફોલોના વ્યાસંગો

ઈ. સ. ૧૪૮૨માં કસીમોદો વીસેક વર્ષની ઉંમરનો થયો તે વખતે કલોદ ફોલોની ઉંમર આશરે છત્રીસ વર્ષની હતી. એક મોટો થતો હતો, બીજો ઘરડો થતો જતો હતો.

કલોદ ફોલો હવે વિદ્યાવયમાં ભણતો વિદ્યાર્થી — અર્થાત્ સ્વપ્ના સેવતો ફિલસૂફ, કે જે ઘણી વસ્તુઓ જાણતો હોય અને ઘણી વસ્તુઓથી અજ્ઞાત હોય, — એવો સીધોસાદો યુવક રહ્યો ન હતો. હવે તો તે કઠોર, ગમગીન, તપસ્વી પણ બન્યો હતો — બિથપનો બીજો મદદનીશ આર્ય-ડીકન — અર્થાત્ ધર્મધ્યક્ષ, — જેના હાથ નીચે બે મઠ, અને એકસો ચુંવોતેર ગ્રામ-વિસ્તારના પાદરીઓ હતા.

તે ગંભીર અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વવાળો પુરુષ બન્યો હતો, જેની આગળ હાજર થતાં ભલભલા કર્મચારીઓ ધૂજી ઊઠતા. નોત્રામ મંદિરની વિશાળ ઉત્તુંગ કમાનો નીચે જ્યારે તે અદબ વાળીને મોં જમીન તરફ ઢળેલું રાખી મનન ચિંતન કરતાં કરતાં ચંક્રમણ કરતો, ત્યારે તેનું ટાલિયું વિશાળ કપાળ જ તગતગી રહેલું નજરે પડતું.

પરંતુ કલોદ ફોલોએ હજુ વિજ્ઞાન કે પોતાના નાના ભાઈની કેળવણી, એ બંને જીવન-વ્યાસંગો જેવા ને તેવા કાયમ રાખ્યા હતા, — જોકે, એ બીજી બાબતમાં હવે કલોદ ફોલોને થોડીક નિરાશા સાંપડવા લાગી હતી. કારણ કે, તેમનો નાનો ભાઈ જેહાં ફોલો — જેનું બીજું ઉપનામ પેલી ઘાંટી-મિલને સ્થળે ધાવ-મા પાસે નાનપણમાં તેને રાખવામાં આવ્યો

હોવાથી દુ મુલિ પડ્યું હતું — તેના મોટાભાઈએ તેને જે દિશામાં
 વઈ જવા ધાર્યો હતો, તેથી ઊલટી દિશામાં જ વળી ગયો હતો. મોટા-
 ભાઈએ તો તેને ધર્મ-ભીરુ, નમ્ર, અભ્યાસી, અને અઠંગ વિદ્યાર્થી
 બનાવવા તાક્યું હતું; પરંતુ નાનો ભાઈ તો પ્રમાદ, અજ્ઞાન અને
 વ્યભિચાર તરફ જ પોતાની શાખાઓ ફેલાવતો વિકસ્યો હતો. તે બહુ
 અનિયંત્રિત અને ઊચ્છૃંખલ એવો સાક્ષાત્ ખવ્વીસ જ બની રહ્યો
 હતો, — જેથી વારંધડીએ કલોદ ક્રોલોને ભવાં ચડાવવાં પડતાં. પરંતુ તે
 બહુ રમૂજી અને બહુ ચાલાક હતો, — એટલે મોટાભાઈને ઘણી વાર
 તેને ધમકાવતાં ધમકાવતાં જ હસવું આવી જતું.

કલોદે પોતે જ્યાં અભ્યાસ-ચિતનમાં શરૂઆતનાં વર્ષો ગાળ્યાં હતાં
 તે વિદ્યાલયમાં જ તેને ભરતી કરાવ્યો હતો; પણ જે વિદ્યાલય પહેલાં
 ફોલો નામની કીર્તિની સુવાસથી મહેંકી રહેતું, તે હવે એ જ નામની
 બદગોઈથી ગંધાઈ ઊઠ્યું હતું.

મોટો ભાઈ નાનો ભાઈને ઘણીય વાર લાંબા લાંબા કડક ઉપદેશ
 આપતો. પેલો એ બધું નીડરપણે સાંભળી રહેતો. અને એ ઉપદેશ પૂરો
 થાય એટલે પાછો પોતાને મનમાન્યે રસ્તે જ વળતો. નવા આગંતુક
 વિદ્યાર્થીઓના પૈસા પડાવી લેવા, પાસેનાં પીઠાંમાં હુમલો લઈ જઈ
 દારૂ દોળવો અને ઢીંચવો, તથા દૂરનાં જુગાર-ઘરોની મુલાકાતો લેવી;
 ધિરે બાબતો તો તેને માટે સામાન્ય હતી.

૨

આમ માનવ પ્રત્યે બતાવેલા ભાવોમાં નિરાશા મળતાં, કલોદ ક્રોલો
 પોતાના બીજા વ્યાસંગ — વિજ્ઞાન તરફ વધુ ને વધુ વળતો ગયો. જેમ
 જેમ તે વધુ ને વધુ જ્ઞાની થતો ગયો, તેમ તેમ ધર્માચાર્ય તરીકે તે
 કડક અને માણસ તરીકે વધુ ગમગીન બનતો ગયો.

યુવાનીના સમયથી જ કલોદ ક્રોલોએ તે વખતે જાણીતાં જ્ઞાનનાં
 માં બાહ્ય અને કાયદેસર ક્ષેત્રો સર કરી લીધાં હતાં. એટલે હવે જે

તેને આગળ વધવું હોય, તો પોતાની જ્ઞાન-ભૂખ તેણે બીજી દિશાઓમાં જ વાળવી પડે એવી આવશ્યકતા ઊભી થઈ. પ્રાચીન ચિત્રમાં સાપને પોતાની પૂંછડી ગળતો જ બતાવ્યો છે, તે વિજ્ઞાન માટેનું આભિલૂખ પ્રતીક છે! એટલે જ્ઞાનનાં બધાં કાયદેસર ક્ષેત્રો ખૂટી જતાં, ક્લોદ ફ્રોવો ગેરકાયદેસર ક્ષેત્રો તરફ અર્થાત્ જ્ઞાન-વૃક્ષનાં નિષિદ્ધ ફાળો ચાખવા તરફ વળ્યો : બધાં ભૌતિક, મર્યાદિત વિજ્ઞાનો પૂરાં કર્યા બાદ, પોતાના આત્માની સદ્ગતિને જોખમમાં નાખીને પણ, તેણે પૂર્વ તરફના કીમિયાગરો, ભવિષ્યવેત્તાઓ, અને માંત્રિકો-તાંત્રિકોની વિદ્યાઓમાં ગોળું લગાવ્યું.

અલબત્ત, આવી વાયકા હતી; સાચું શું હતું તે કોણ કહી શકે? તે અવારનવાર કબ્રસ્તાનોની મુલાકાત લેતો, એ તો નક્કી છે.

ઉપરાંત, ૩૬ એ૦ અને ૩ મે૦ ને ખૂણે આવેલા એક નાના ભૂતિયા ઘરમાં પેસતો પણ તેને લોકોએ જોયો હતો. એ ઘર નિકોલસ ફ્લેમેલે બંધાવ્યું હતું અને તેમાં જ તે ઈ.સ. ૧૪૧૭માં ગુજરી ગયો ત્યાર બાદ તે અવાવરુ જ રહ્યું હતું. એ મકાનની ભીંતો ઉપર એટલા બધા કીમિયાગરોએ પોતાનાં નામ કોતર્યા હતાં કે એ નામોના ઘસરકાથી જ એ ભીંતો દોદળી પડી ગઈ હતી. એ મકાનનાં બે ભોંયરામાં ક્લોદને ખોદકામ કરતો અને જમીન ઉપરતળે કરતો પડોશના લોકોએ ચોર-બાકામાંથી જોયો હતો. એવી માન્યતા હતી કે, ફ્લેમેલે પોતે પોતાને જડેલા પારસ-મણિ એ ઘરમાં ક્યાંક દાટી દીધા છે; અને કેટલાય જાણીતા કીમિયાગરો એ ઘરને આવીને ખોદી ગયા હતા. છેવટે એ ખોદકામોથી જ એ મકાન તૂટી પડ્યું હતું.

નોત્રદામ મંદિરના પથ્થરમાં કોતરાયેલી અમુક કડીઓનો અર્થ બેસાડવા પણ ક્લોદ ઘણી મહેનત કર્યા કરતો, તથા મંદિરસામેના ચોકમાં ખડા કર્ણામાં આવેલા સેન્ટ ક્રિસ્ટોફરના વિરાટ બાવલા ઉપરની કુંવારી કન્યાઓએ ધારણ કરેલી મશાલોની આડીઅવળી જવાળાઓની દિશાઓ

પણ તે બહુ જોઈ રહેતો. ખાસ કરીને દરવાજાના ડાબા બારણા
કાગડો મંદિરમાં જ બાજુ તરફ ચાંચ કરીને જોઈ રહેતો મૂકેલા
તે મંદિરનું કયું સ્થળ હોઈ શકે, એની પણ તે તપાસ કરતો; કારણ
પેલા પારસમણિ ફલોમેલના મકાનમાં ન હોય, તો આ મંદિરમાં
યાંક સંતાડેલો હોવો જોઈએ, અને તે સ્થળની ચાવી આવી ગૂઢ
તઓથી સૂચવાતી દિશામાં જ હોવી જોઈએ !

આમ, કલોદ અને કસીમોદો બંને જણ જુદાં જુદાં કારણોસર
આ મંદિરના બધા વિચિત્ર ખૂણા-ખાંચરાઓ તરફ સવિશેષ રસ
તા હતા.

ધર્માધ્યક્ષે નોત્રદામ મંદિરના મઠના ગ્રેવે વિસ્તાર તરફના ટાવરમાં
૧૨ પાસેની જ એક નાની તથા છૂપી કોટડીમાં પોતાનું ખાસ સ્થાન
શું હતું. તેમાં તેના સિવાય કોઈ પણ દાખલ થઈ શકતું નહિ —

પણ તેની પરવાનગીથી જ તેમાં પ્રવેશ કરી શકે, એમ કહેવાનું.
કોટડી ટાવરની ટોચ ઉપર, કાગડાઓના માળાઓ વચ્ચે આવેલી
અને જાદુ-મંત્ર સાધનારા એક બિશપે (૧૩૨૬-૧૩૩૨) તેને
બંધી હતી.

એ કોટડીમાં શું હતું, તે કોઈ જાણતું ન હતું. પરંતુ દૂરની એક
જાણી, જ્યાંથી એ કોટડીની પછીત તરફની છત નીચેની ત્રિકોણિયા

બારી દેખાતી હતી, તેમાંથી અવારનવાર રાતો પ્રકાશ ધમણની
મધ્યે વધતો-ઘટતો-ઝબૂકતો દેખાતો હતો. અર્થાત્ તે પ્રકાશ દીવાનો
કરતાં ધમણ-ભઠ્ઠીનો હોય એમ જ માનવું ઘટે.

ધર્માધ્યક્ષ કોઈ જાદુ-મંત્ર કે કીમિયાગરી સાધતા હોય, એ
કશા સ્પષ્ટ પુરાવા ન હતા; છતાં લોકોને એમના વ્યક્તિત્વની
મજબૂત એવી બધી ગૂઢતા આરોપવાનું કારણ મળે, એટલી જાણકારી
જ.

ભવજાત, ઈજ્જતની ગૂઢ વિદ્યાઓ — જેવી કે, મહદામાં જીવાત્માનો
કસવી તેને ભવિષ્ય પૂછવાની વિદ્યા જેવી વિદ્યાઓને, નોત્ર-

દામના અધિકારીવર્ગ સમક્ષ સજાપાત્ર ગુનો ગણાવવા તીવ્ર ધરાવનાર પણ કલોદ પોતે જ હતો.

આર્ય-ડીકનને ખરેખર એ વિદ્યાઓ તરફ એવી ધૂણા હતી નાસતો ચોર જેમ આગળ હાથ બતાવી ‘ચોર,’ ‘ચોર,’ ‘પકડો!’ બૂમો પાડવાની યુક્તિ અજમાવે છે, તેના જેવું જ એ પણ કરતો એ તો કોણ જાણે; પરંતુ ધર્માધિકારીઓ પણ એટલું તો માન આર્ય-ડીકન પોતે આવી બધી ગૂઢ મેલી વિદ્યાઓમાં માથું મારી, પે પારલૌકિક અધોગતિ સાધી રહ્યા છે ખરા!

અને લોકો તો એટલે સુધી માનતા કે, ધર્મધ્યક્ષે કસીમોદે એક ભૂતને જ પોતાનું સેવક બનાવ્યું છે; પણ મરાણ પછી એ પોતે કરેલી સેવાઓ બદલ, કિંમત તરીકે, ધર્મધ્યક્ષના આત્માને પે નિવાસસ્થાન નરકમાં ઉપાડી જવાનું છે!

જીવનમાં બીજી રીતે ધર્મધ્યક્ષ વધુ ને વધુ આગ્રહી અને થતા જતા હતા. પોતાના હોદ્દાની રૂએ તેમ જ પોતાના તીવ્ર અણુગમાને તે હંમેશા સ્ત્રીઓથી અજગા જ રહેતા. અને વખત જતાં સ્ત્રીઓ તેમની ધૂણા વધતી જ ચાલી. સને ૧૪૮૧ના ડિસેમ્બરમાં રાજની પુત્રી લેડી ઓફ બીજુ નોત્રદામના મઠની મુલાકાતે આવી, ધર્મધ્યક્ષે બિશપ આગળ ૧૩૪૪નો સેન્ટ બાયોલોમ્યૂનો ફતવો કોઈ પણ સ્ત્રી - બુદ્ધી કે જીવાન, રાણી કે દાસી - એને મઠમાં પેર મનાઈ હોવાનું જણાવ્યું, ત્યારે બિશપને ૧૨૦૭ની સાલનો, ઊંચા હે બાનુઓને માટે અપવાદ રાખતો એક ફતવો બતાવવો પડ્યો પણ તે ફતવો ૧૨૭ વર્ષ પહેલાંનો હોઈ, પછીના ફતવાથી તેનો થઈ જાય છે, એમ જણાવી કલોદ ફ્રોલોએ નમતું મૂકવા ના અને તે પોતે રાજકુંવરીની મુલાકાત વખતે હાજર ન જ રહ્યો.

છેલ્લા કેટલાક સમયથી જિજ્ઞસી સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની તેની ધૂણા વધી ગઈ હતી. અને બિશપ પાસે તેણે એક હુકમ કઢાવ્યો હતો

ી સ્ત્રીઓ અમુક વિસ્તારમાં તંબૂરીઓ સાથે આવીને નાય-ગાન
 કરી ન શકે; અને તાજેતરમાં તો તે બિથપનાં જૂના કાગળોમાં
 ખોળા કરીને એવા કિસ્સા શોધી રહ્યો હતો કે જેમાં બકરા-
 ને સાગરીત તરીકે રાખીને મેલી વિદ્યાના પ્રયોગો કરનારાંને જીવતાં
 ધી મૂકવાની કે ફાંસીને માંચડે ચડાવવાની સજાઓ કરવામાં
 હોય.

ભેદી મુલાકાતી

૧

દોમ કલોદની ખ્યાતિ દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ હતી.

એક સાંજે સેવા-ભક્તિ પરવારી, તે પોતાની પેલી ટાવર ગુપ્ત કોટડીમાં ચાલ્યા ગયા હતા. એ કોટડીના ખૂણામાં પડેલી બંદૂકના દારૂ જોવા પાવડરથી ભરેલી થોડી કાચની શીશીઓ બાદ કરી તો તેમાં અસામાન્ય કે ગૂઢ કહી શકાય તેવું બીજું કંઈ જ ન અલબત્ત, ભીંતો ઉપર થોડા લેખો આમ તેમ દેખાતા હતા; પણ તો સારા લેખકોના ગ્રંથોમાંથી વિજ્ઞાન કે ધર્મ અંગે ઉતારેલાં સુવ જ હતાં.

આર્ય-ડીકન પોતાની કોટડીમાં આવી, ત્રણ જીભવાળી દી પ્રકાશમાં, પોથીઓથી ભરેલા મોટા કબાટ પાસે આવીને બેઠા ફિલસૂફીના એક ખુલ્લા ગ્રંથ ઉપર કોણી ટેકવી, તે ગંભીર ચિંતન મુદ્રામાં પોતાની સાથે લાવેલ એક પોથીનાં* પાન ફેરવતા હતા. ચ આરડામાં એટલું એ જ છાપખાનામાં છાપેલું પુસ્તક હતું.

તેટલામાં બારણે ટકોરો પડ્યો. “કોણ છે?” ભૂખ્યો હાડકું ચવળતો નિરાંતે બેઠો હોય અને તેને કોઈ ડખલ કરે, અવાજે તે ત્રાડી ઊઠ્યો.

“તમારો મિત્ર, જાક કોઈતિયર.”

આર્ય-ડીકને તરત ઊઠીને બારણું ઉઘાડ્યું.

* ગડી વાળીને બનાવેલો આકાર. ચોપડીની પેઠે બાંધેલ નહિ પાનના આકારે ગડી વાળેલ.

જક કોઈતિયર એટલે રાજજીના વૈદ. તેમની ઉંમર પચાસેક વયની હતી, અને તેમની સાથે બીજે એક માણસ પણ આવ્યો હતો. બંનેએ સ્વેટ-રંગના જલ્લા પહેરેલા હતા. તેમના હાથ જલ્લાની લાંબી બાંધોમાં, તેમના પગ તેમના જલ્લાની કિનારીઓ હેઠળ અને તેમની આંખો ડુંછાંવાળી બોનેટો પાછળ ઢંકાયેલાં હતાં.

“વાહ! અત્યારે આ સમયે આવા સંમાનનીય મુલાકાતીની કલ્પના પણ શી રીતે આવે?” આર્ય-ડીકને આદર દર્શાવતાં કહ્યું.

“દોમ ક્લોઢ ફ્રોલો દ તિરેશેપ જેવા વિખ્યાત વિદ્વાનને મળવા જવામાં મોડું-વહેલું કશું જેવાનું હોય જ નહિ.” રાજવૈદે દરબારી ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોમાં જવાબ આપ્યો.

અને આવા વિદ્યાવાન લોકો ભેગા થાય, ત્યારે શરૂઆતમાં એકબીજાને પ્રશંસા અને અભિનંદન સંભળાવવાનો જે લાંબો ઉપક્રમ થાય, તે અહીં પણ ચાલ્યો. અલબત્ત, તેથી એકબીજા પ્રત્યે અંતરમાં એટલી જ ઝિંડી ધૂણા અને અવજા ધારણ કરવામાં એકે પક્ષને કશો જ વાંધો આવતો નથી!

રાજના દરેક રોગના ઉપચારમાંથી રાજવૈદે પડાવેલા દુન્યવી લાભોની ગણતરી જ મુખ્યત્વે ક્લોઢ ફ્રોલો આપ્યે જતા હતા: ‘તમારા ભત્રીજાને આમિયાંનો બિથપ બનાવ્યો, નહીં?’ ‘તમારું નવું મકાન-અરે નવો રાજમહેલ કયાં સુધી આવ્યો?’ ‘તમને રાજમહેલના જેવ-જાતામાંથી અને બેલિક્-ખાતામાંથી, તથા આંગણામાંનાં બધાં મકાનો અને દુકાનોનાં ભાડાંમાંથી સારી આવક થતી હશે નહિ?’ ‘તમને ટ્રાન્ક, સેં જેમ્સ અને સેંટ જો લાંબાનો નાકવેરો દૂઝણી ગાય જેવી આવક આપ્યા કરતો હશે,’ ‘રાજના સલાહકાર તરીકેની તમારી જગ્યા જયમી થઈ એ બહુ સારું થયું,’ ઇત્યાદિ.

આ બધું ભારે કટાક્ષપૂર્વક બોલવામાં આવતું હતું; જે કે, રાજ-જી તો એમાં ધન્યવાદ સિવાય બીજું કંઈ સમજતો હોય એમ લાગતું હતું. અને તે, દરેક પ્રશ્ન દીઠ, આર્ય-ડીકને ધાર્યા મુજબની મબલક

આવક નથી થતી — ભગવાનની કૃપાથી બધું નભ્યે જાય છે, — એવા અર્થના નમ્રતાસૂચક જવાબો આપ્યે જતો હતો.

છેવટે રાજવૈદ્યનો હાથ દબાવી કલોદે પૂછ્યું, “પણ તમને આવા નીરોગી જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો : પહેલું સુખ તે જાતે નર્થા, ખરુંને ?”

“આભાર, માસ્ટર કલોદ.”

“પણ, તમારા શાહી દરદીના શા સમાચાર છે ?”

“તે પોતાના વૈદ્યને પૂરતાં નાણાં ચૂકવતા નથી.” રાજવૈદ્ય પોતાના સાથી તરફ જોઈને કહ્યું.

“મિત્ર, તમે ખરેખર એમ માનો છો, શું ?” પેલા સાથીએ તેને કંઈક ઠપકાના અવાજે નવાઈ પામી પૂછ્યું.

એ સાથીના અવાજે જાણે આર્ય-ડીકનનું લક્ષ તેના ઉપર એકદમ ખેંચ્યું. જો કે, તે એના કમરામાં દાખલ થયો ત્યારથી આર્ય-ડીકને એક ક્ષણ પણ તેના તરફથી પોતાનું લક્ષ ખસેડ્યું જ નહોતું.

એ તકનો લાભ લઈ, રાજવૈદ્ય આર્ય-ડીકનને કહ્યું —

“હું મારી સાથે મારા આ સોબતીને લઈ આવ્યો છું; તમારી ખ્યાતિને કારણે તમને મળવાની તેમને ખાસ ઈચ્છા હતી.”

“શું તે વિજ્ઞાનના અભ્યાસી છે ?” આર્ય-ડીકને રાજવૈદ્યના સાથી તરફ પોતાની વેધક દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને પૂછ્યું. એ માણસ સાઠેક વર્ષનો, મધ્યમ કદનો અને માંદલા જેવો માણસ હતો. જો કે, એની મુખાકૃતિ સામાન્ય કહી શકાય તેવી જ હતી, પણ બહુ કડક અને કઠોર હોય તેવી લાગતી હતી. કોઈ મહા-પ્રજ્ઞ વ્યક્તિના જેવી તેની ગુચ્છાદાર ભમરો નીચેથી, અંધારી ગુફામાંથી નીકળતા પ્રકાશની જેમ, તેની આંખો ઝબકારા મારતી હતી.

આર્ય-ડીકને પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ તે સાથીએ જ આપ્યો — “પૂજ્ય મુરબ્બી, હું તો ગ્રામ-પ્રદેશનો એક સામાન્ય ઠાકોર છું, જેણે

નિદ્રાન પંડિતોની સમક્ષ હાજર થતાં પગના જોડા ઉતારી કાઢવા જઈએ. આરું નામ ફ્રેન્ડ તુરાંજે છે.”

“ઠાકોરનું આવું નામ વિચિત્ર કહેવાય!” આર્ય-ડીકન મનમાં ગણગણ્યો. પરંતુ હવે તે સામે બેઠેલા માણસની ર સામાન્યતા પારખી જઈ, તરત ગંભીર થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું -

“તો, તમે મને કયા વિજ્ઞાનની બાબતમાં પૂછવા માગો છો?”

“મુરબ્બીકી, હું બહુ માંદો છું; હું દવા-દારૂ અંગે આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું.”

“દવા-દારૂ અંગે? ફ્રેન્ડ તુરાંજે, - તમારું નામ જ એ હોવાથી ફ્રેન્ડ’ શબ્દ વાપરવો જ પડે - પરંતુ તમે જરા તમારું મોં ઊંચું કરશો, તો માથે ભીંત ઉપર લખેલો જે લેખ છે, તે એ અંગે મારો જવાબ છે.”

ફ્રેન્ડ તુરાંજેએ મોં ઊંચું કરીને માથા ઉપરની ભીંત ઉપર લખેલો લેખ આ પ્રમાણે વાંચ્યો —

“વૈદક-વિદ્યા એ સ્વપ્નનો પેદાશ છે.”

— જામલિક ”

ડૉક્ટર જાક કોઈતિયરને પોતાના સાથીએ પૂછેલો પ્રશ્ન સાંભળીને જ અણગમો થઈ આવ્યો હતો, અને દોમ કલોંદનો જવાબ સાંભળીને ત્રિનો તે અણગમો બમણો થઈ ગયો. તેણે પોતાનું મોં પોતાના સાથીના ક્ષાન પાસે લઈ જઈને કહ્યું -

“મેં આપને ચેતવ્યા હતા કે, આ તો ગાંડો માણસ છે. છતાં જાપે તેને મળવાનો આગ્રહ રાખ્યો.”

“પણ ડૉક્ટર જાક, તમે જેને ગાંડો કહો છો, તે માણસ જે કહે છે તે ખરું હોવાની શક્યતા પણ નકારી ન શકાય.”

“જેવી આપની મરજી!” એવું લુખાશથી તેને કહી, ડૉક્ટરે હવે આર્ય-ડીકનને જ સીધું કહ્યું — “શું તમે વૈદકને કેવળ સ્વપ્ન માનો

છે? જૂના વૈદકાયાર્યો તમને સાંભળે તો તમને પથ્થર મારીને મારી નાખવાની સજા કરે! શું લોહી ઉપર જુદા જુદા ક્વાથોની અસર નથી થતી, કે સ્નાયુઓ ઉપર લેપોની? આ બધી વનસ્પતિ કે આ બધી ધાતુઓ, કાયમનો રોગી એવો જે મનુષ્ય, તેને માટે જે દવાઓ પોતાની અંદર તૈયાર કર્યા કરે છે, એ શું મિથ્યા સ્વપ્ન છે?”

“હું એ પદાર્થો કે એ રોગીનો ઈનકાર નથી કરતો; હું વૈદ ધનારનો ઈનકાર કરું છું.”

“તો શું, અમે જીદાજુદા રોગનું નિદાન કરી જે જુદી જુદી ચિકિત્સા કરીએ છીએ, એ ‘બે વત્તા બે એટલે ચાર’ જેટલું નિશ્ચિત કે સાચું જ્ઞાન નથી?”

“કેટલીક બાબતો અંગે હું અમુક રીતે જ વિચાર કરું છું.”

રાજવૈદ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો.

ફ્રેન્ડ તુરાંજીએ હવે તેને ઠડો પાડ્યો અને કહ્યું, “મારા ભલા કોઈતિયર, તમે ગુસ્સે ન થઈ જશો; મોંશ્યોર દ આર્ચ-ડીકન તો આપણા મિત્ર છે”

ફ્રેન્ડ તુરાંજીએ હવે આર્ચ-ડીકનને પૂછ્યું, “માસ્ટર કલોંદ, મારે બે બાબતો અંગે આપને પૂછવાનું હતું: એક તો મારી તબિયત અંગે અને બીજું મારી ગ્રહદશા અંગે.”

“મહેરબાન! તો તો તમારે આ સીડીઓ ચડીને તમારો શ્વાસ ખોટી રીતે બગાડવાની જરૂર નહોતી. મને વૈદકમાં જેમ વિશ્વાસ નથી, તેમ જ્યોતિષમાં પણ નથી.”

“હે?” પેલો નવાઈ પામી બોલી ઊઠ્યો. કોઈતિયર હવે અવજા-ભર્યું હસ્યો. “જુઓને, ગાંડો જ છે ને? જ્યોતિષમાં પણ નથી માનતો!” તેણે પોતાના સાથીના કાનમાં કહ્યું.

“પણ તારાઓમાંથી નીકળતું દરેક કિરણ માણસના માથાને ત્યાંથી લટકતી દોરીની પેઠે અડકે છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે, ભલા?” દોમ કલોંદે દલીલ આગળ ચલાવી:

“તો શું વિજ્ઞાનના ઊંડા અભ્યાસ પછી આપ એવી હદે આવ્યા છો કે, જેથી વિજ્ઞાનમાત્રમાં આપને શ્રદ્ધા જ નથી રહી?”

“ના, ના; હું વિજ્ઞાનનો ઈનકાર કરતો નથી; જ્ઞાનની ઊંડી ગુફાઓમાં ફાંફાં મારતાં મારતાં પણ પ્રકાશનો આભાસ દેખાય છે, જે એવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, કે જે ઈશ્વરી જ્ઞાન જેટલું નિશ્ચય પ્રમાણ-ભૂત વિજ્ઞાન છે!”

“એ ભલે; પરંતુ તમારી અત્યારની ભૂમિકાએ તમે શાને નિશ્ચિત જ્ઞાન માનો છો?”

“કીમિયાગર-વિદ્યાને!”

“અલબત્ત, કીમિયાને નિશ્ચિત જ્ઞાન કહી શકાય; પરંતુ તેથી કરીને વૈદક અને જ્યોતિષને ઈનકારવાની શી જરૂર?” રાજવૈદ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો.

“કારણ કે, તમારું માનવ-દેહ-વિજ્ઞાન શૂન્યરૂપ છે; અને તારા-નક્ષત્રોનું તમારું વિજ્ઞાન પણ શૂન્ય છે! એ વિજ્ઞાનો કશા નક્કર નિશ્ચિત જ્ઞાનના પાયા ઉપર ખડાં થયેલાં નથી. ત્યારે કીમિયાનું વિજ્ઞાન તો અમુક નક્કર હકીકતો ઉપર ઊભેલું છે: બરફ એક હજાર વર્ષ જમીનમાં દટાઈ રહે, તો બિલોરી-ખડક બની જાય; સીસું બધી ધાતુઓ ની મા છે; સોનું એ ધાતુ નથી પણ તેજ-તત્ત્વ છે; સીસું બસો બસો વર્ષના ચાર ગાળામાં અનુક્રમે મન:શિવ ધાતુ બને; મન:શિવમાંથી ક્વાઈ બને; અને ક્વાઈમાંથી રૂપું બને. આ બધી નક્કર હકીકતો નથી?”

“મેં કીમિયાવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને છતાં હું ભાર-પૂર્વક કહેવા માગું છું—” કોઈતિયર ત્રાડી ઊઠ્યો.

“પણ મેં વૈદક, જ્યોતિષ અને કીમિયો — એ ત્રણેનો અભ્યાસ કર્યો છે, અને હું કહું છું કે, કીમિયામાં જ સત્ય છે,” એમ કહી આર્ય-ડીકને કબાટમાંથી પાવડર ભરેલી એક શીશી કાઢી અને કહ્યું, “જુઓ, અહીં પ્રકાશ છે — સત્ય છે. બાકીની બધી વિદ્યાઓ સ્વપ્ન જેવા

આભાસો છે. સુવર્ણ એ સૂર્ય છે! તેથી કરીને સુવર્ણ બનાવવું એટલે ઈશ્વર જેવા બનવું! કીમિયો એ એવી અસામાન્ય વિદ્યા છે!”

“શું આપે આપનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું છે? – આપ સોનું બનાવી શક્યા છો?” તુરાંજીએ અચાનક પૂછ્યું.

“જે મેં બનાવ્યું હોત, તે ફ્રાંસના રાજાનું નામ કલોદ હોત, લૂઈ નહીં!”

એ સાંભળી પેલા અજ્ઞાત માણસનાં ભવાં તરત ચડી ગયાં.

કલોદે ઉમ્મર્યું, “પણ સોનું બનાવીને તો હું આખું પૂર્વનું સામ્રાજ્ય ઊભું કરી શકું, તો પછી ફ્રાંસના રાજસિંહાસનની મારે મન શી વિસાત હોય, વારુ?”

“ખરી વાત.” તુરાંજીએ કહ્યું.

“મા’જો પાગલ છે, પાગલ!” રાજવૈદ ગણગણ્યો.

આર્ય-ડીકને હવે પોતાનું ચિંતન જ પ્રગટપણે ચલાવતો હોય એમ કહ્યું, “હજુ તો હું ઘૂંટણિયાં ભરું છું; એ ભૂગર્ભના પથ્થરો ઉપર એમ સરકવા જતાં મારું મોં અને મારા ઢોંચણ જ હજુ તો છોલાયા કરે છે; હજુ મને વાંચતાં નહિ, પણ એક એક અક્ષર ઉકેલતાં જ આવડ્યું કહેવાય.”

“અને આપ જ્યારે વાંચતાં શીખી જશો, ત્યારે ખરેખર સોનું બનાવશો?”

“એમાં શી શંકા?”

“તો તો માતાજી જાણે છે કે, મારે પૈસાની કેટલી બધી જરૂર છે! મને આપની પાસે એ વાંચતાં શીખવાનું મન થાય ખરું. પણ મુરબ્બીશ્રી, આપ મને કહી દો કે, એ કીમિયાની વિદ્યા માતાજી પસંદ કરે ખરાં?”

“તો હું આર્ય-ડીકન માતાજીનો નહિ તો બીજા કોનો છું?”

“સાચી વાત મુરબ્બી; તો મને હવે કીમિયાવિદ્યાની દીક્ષા આપશો? મને પણ આપની સાથે એ બારાખડી ઉકેલતાં શીખવો!”

“તમારે એ શીખવું છે? તમે ઘરડા તો થઈ ગયા છો! વિજ્ઞાનની ગુફામાં કાળા વાળ સાથે પેસનારો તેના વાળ ઘોળા થઈ જાય અને તેનું મોં કચલીઓવાળું થઈ જાય ત્યારેય બહાર નીકળી શકે તો ભાગ્ય! એટલે તમારી પેઠે છેક બુઢા થયા પછી, એ ગુફામાં મુસાફરી આદરવા ઇચ્છવું, એ બહુ હિંમતનું કામ કહેવાય. છતાં તમારો આ ઉમરે પણ એ અભ્યાસ આદરવાનો આગ્રહ હોય, તો ભલે, હું પ્રયત્ન કરીશ. હું તમને પિરામિડોનાં ભોંયરાંની મુલાકાતે, કે બાબિલોનના ઈંટના ટાવરની મુલાકાતે કે એકલિંગના ભારતીય મંદિરની મુલાકાતે જવાનું નહીં કહું. હું પોતે પણ એ બધી ઈમારતોની મુલાકાતે નથી ગયો. આપણે તો આપણી પાસે કીમિયાવિદ્યાની જે પથ્થરની કિતાબો અહીં પાસે જ છે — જેમ કે, આ નોત્રદામનું મંદિર, — તે વાંચીને, જ સંતોષ માનીશું. નિકોલસ ફ્લોમેલના મૂસને તળિયે સોનાના જે કણ ચોટી રહ્યા હતા, તે હું તમને બતાવીશ. પણ પ્રથમ તો હું એક પછી એક આ વિદ્યાનાં જે આરસપૃષ્ઠ આપણી આસપાસ મોજૂદ છે, તે વાંચતાં શીખવીશ. એ પ્રાચીન ઈમારતોની એક એક આકૃતિ, એક એક ખૂણો કીમિયાવિદ્યાનું એક એક પૃષ્ઠ છે.”

“હે? એ બધી કઈ કિતાબોની આપ વાત કરો છો, મુરબી? મારાથી આપની એ વાત સમજાઈ નહિ.”

“જુઓને, એક તો આ રહી!” એમ કહી, આર્ય-ડીકને બારી ઉઘાડી નોત્રદામની ભવ્ય ઈમારતનાં જે બે ટાવર તારાજડિત આકાશની પૃષ્ઠભૂમિમાં દેખાતાં હતાં તે બતાવ્યાં. પણ પછી થોડી વાર ચૂપ રહી, ટેબલ ઉપર પડેલી પેલી છાપેલી ચોપડી તરફ આંગળી કરીને તેણે કહ્યું, “પણ, આ વસ્તુ પેલી વસ્તુને મારી નાખશે!”

કોઈતિયરે એ છાપેલી ચોપડી તરફ નજર કરી, તેનું નામ વાંચીને કહ્યું, “વાહ! એ તો પાયેરી લોમ્બાર્ડનું સુભાષિતોનું પુસ્તક છે, તેમાં ડરવા જેવું શું છે? તે છાપેલું છે, એ કારણે?”

“બસ, તમે સાચી વાત ઉપર જ આંગળી મૂકી દીધી. નાની વસ્તુઓ મોટી વસ્તુઓનો નાશ કરે છે : નાઈલના ઉંદરો મગરોને મારી નાંખે છે ; તલવાર-માછલી વ્હેલ-મત્સ્યને મારી નાંખે છે; એમ આ ચોપડી પેલી ભવ્ય ઈમારતને મારી નાંખશે.”

પણ એટલામાં જ મઠનો ઘંટ વાગ્યો; એ ઘંટ વાગ્યા પછી કોઈ બહારનો માણસ મઠમાં ન રહી શકે. એટલે પેલા બંને જવા માટે ઊભા થયા.

“મુરબ્બી,” ફ્રેન્ડ તુરાંજો રજા લેતાં બોલ્યો, “ડાહ્યા પુરુષો તથા મહામના લોકો મને ગમે છે; અને તેથી આપને પણ હું ભારે આદર-ણીય ગણું છું. કલે આપ પેલેસ દ તુર્નેલ આવજો અને તમને સેઈન્ટ માર્ટિન દ તુરના ઓબટ પાસે લઈ જવાનું દરવાનને જણાવજો.”

આર્ય-ડીકન એ બંનેને વળાવીને દિગ્મૂઢ થઈ પોતાની કોટડીમાં પાછો આવ્યો. કારણકે, મઠને લગતી ઉપાધિઓના રજિસ્ટરમાં આવતી એક વ્યાખ્યા તેને યાદ આવી હતી : સેઈન્ટ માર્ટિનના ઓબટ એટલે ફ્રાંસના રાજા પોતે !

એમ કહેવાય છે કે, તે દિવસથી માંડીને રાજા લૂઈ-૧૧ જ્યારે જ્યારે પેરીસમાં આવતા, ત્યારે ત્યારે દોમ કલોદ સાથે તેમને વારંવાર મુલાકાતો થતી, અને ધીમે ધીમે દોમ કલોદનો રાજા ઉપરનો પ્રભાવ કોઈતિયર જવાઓ કરતાં પણ ઘણો વધી ગયો.

૨

અમે અહીં આગળ જ, ‘છાપેલું પુસ્તક પ્રાચીન ઈમારતોનો નાશ કરશે,’ એવું કલોદ ફ્રોલોનું મંતવ્ય હતું, તે અંગે કંઈક ખુલાસો કરતા જઈએ.

એ મંતવ્યનાં બે કારણો હોઈ શકે : એક તો ધર્માચાર્ય-પાદરીને છાપેલા શબ્દથી હસ્તલિખિત ગ્રંથ અને ઉપદેશ-વેદીને ભય ઊભો થતો લાગે, તે સ્વાભાવિક છે. પેગંબર તરીકે તે એ મુક્ત થયેલ માનવતાની ગર્જના સાંભળી, બુદ્ધિને શ્રદ્ધાના પાયા તોડતી, અભિપ્રાયને માન્યતાને પદભ્રષ્ટ

જરો, અને જગતને રોમની પ્રતિષ્ઠા ધૂળ મેળવતું જોઈ-જાણીને ચોકે એમાં નવાઈ નથી.

સ્થાપત્ય પ્રાચીન કાળમાં માનવ વિચારને અભિવ્યક્ત કરનાર કિતાબ બન્યું હોય છે. તાકાત તથા બુદ્ધિની માનવ ભૂમિકા, તે વખતના સ્થાપત્યમાં જ મૂર્તિમંત થાય છે. પ્રાચીન પ્રજાની સ્મૃતિ જ્યારે છલો-છલ ભરાઈ જાય, તેના ઉપર એટલો બધો ભાર વધી જાય કે, સાદી સાધી ભાષામાં તે સંઘરાઈ રહેવી કે જળવાઈ રહેવી અશક્ય બને, જ્યારે લોકો પોતાનો એ જ્ઞાનસંગ્રહ જમીન ઉપર લખી દે છે કે ઢાળી દે છે! અર્થાત્ પોતાની દરેક કીમતી પરંપરાને તે એક એક ઈમારત માંથી સીલબંધ કરી દે છે.

એક ઉપર એક ખડકેલા સીધાસાદા પથ્થરો ખરી રીતે માનવ જાતની ચિત્રલિપિ — પ્રતીકલિપિ જ હોય છે. એક એક પથ્થર એક એક શબ્દ રૂપ હોય છે. આખી દુનિયાની સપાટી ઉપર પ્રાચીન પ્રજાઓએ એકસાથે આમ જ કર્યું છે. જ્યાં ખૂબ જગા અને ખૂબ પથ્થર હોય, ત્યાં તેઓએ આખાં વાક્ય એ રીતે લખ્યાં છે — જેમ કે કન્કિનો વિરાટ ઢગલો પૂરું એક વાક્ય છે.

માણસોએ એ રીતે આખાં પુસ્તકો જ લખ્યાં હોય છે. પરંપરાઓએ નિશ્ચિત કરેલાં અમુક પ્રતીકો વધતાં ચાલે છે, તેમ જ એકબીજાનો અધવચ્છેદ કરતાં ચાલે છે; અને છેવટે વધુ ને વધુ પ્રવણિયાં બની રહે છે. એટલે શરૂઆતની ઈમારતો એ બધાંને સમાવી તેવી રહેતી નથી. પરિણામે શિલ્પ પણ માનવ વિચારની સાથે સાથે કસતું જાય છે. તે સહસ્ર મસ્તક અને સહસ્ર બાહુવાળું બની જાય જુદાં જુદાં સ્થાપત્યો જુદા જુદા અક્ષરરૂપ, પદરૂપ, શબ્દરૂપ છે અને તે બધાં મળી તે યુગની અનોખી કિતાબ રચે છે.

આમ શરૂઆતનાં પ્રથમ છ હજાર વર્ષ દરમિયાન હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રીથી માડીને કોલોનના દેવળ સુધીનું સ્થાપત્ય માનવજાતના વિરાટ

હસ્તાક્ષર રૂપ જ છે. અને એ મહાગ્રંથમાં બધાં ધાર્મિક પ્રતીકોને નહિ, પણ બધા માનવ વિચારને પણ પોતપોતાનું પૃષ્ઠ મળેલું છે.

બધી સંસ્કૃતિઓની શરૂઆત ધર્મશાહીથી થાય છે અને લોકશાહી છેવટે પરિણમે છે. સંગઠન-એકીકરણ બાદ મુક્તિનો આ કાયદો શિલ્પમાં પણ લખાયો છે. દરેક સમાજમાં એવી કાણ છેવટે આવે છે જ્યારે ધાર્મિક પ્રતીક ઘસાઈ જાય છે અને મુક્ત વિચારની અસર હેઠળ ભૂંસાઈ જાય છે. તે વખતે મનુષ્ય ધર્મચાર્યના હાથમાંથી છૂટો થાય અને તેની ફિલસૂફીઓ અને દર્શનારૂપી રસોળીઓ ધર્મના સુંદર ચહેરાં આવરી લે છે. શિલ્પ માનવ મનની આ નવી સ્થિતિ પોતામાં ઉતારી શકે. એનું પુસ્તક અપૂર્ણ જ રહે.

ખ્રિસ્તી ધર્મતંત્રો જે રોમન શિલ્પ ઊભું કર્યું, તે પોપ નીચેનું સંગઠનનું અદ્ભુત અલોપ્ય પ્રતીક છે. તેમાં સત્તા-પ્રમાણભૂતતા-સંગઠન બધે જ વ્યાપી રહેલાં જણાય છે. દરેક જગાએ ધર્મચાર્ય જ દેખા છે; માણસ કયાંય નહિ! દરેક જગાએ વર્ણ હોય છે. પણ જનતા કયાંય નહિ! પરંતુ આરબો સાથેની કુઝેડો-ધર્મયુદ્ધો આવતાં, એક મહાન લોક-હિલચાલ શરૂ થઈ; અને લોક-હિલચાલનું કારણ કે પરિણામ ગઈ તે આવે, પણ તેને કારણે આઝાદીની ભાવના મુક્ત થાય જ છે; એક હથ્થુ સત્તા હલી જાય છે; અને તેણે ઊભાં કરેલ સંગઠન-એકત્વ ઇન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

બને છે એવું કે, ધર્મતંત્રની સત્તામાં પ્રથમ સામંતશાહી ભાગ પડાવે છે, અને પછી લોકો અચૂક આગળ આવતા જઈને બધા સત્તામાંથી મોટો ભાગ પડાવી લે છે. ઉમરાવો ધર્મચાર્યોની હરોળમાં ભંગાણ પાડે છે; અને લોકો ઉમરાવોની હરોળમાં.

આમ, આખા યુરોપનો ચહેરો જ બદલાઈ જાય છે. અને બસ એ પ્રમાણમાં શિલ્પનો ચહેરો પણ બદલાઈ જાય છે. સંસ્કૃતિની પૈ શિલ્પની કિતાબનું પૃષ્ઠ પણ ફર્યું હોય છે અને નવા યુગનો ના જુસ્સો જે લખાવે તે લખવા શિલ્પશાસ્ત્ર તૈયાર થઈ જાય છે. આ

રોમની સત્તા છિન્નભિન્ન થવા માંડતાં રોમન શિલ્પ પણ મરવા માંડે છે. અત્યાર સુધી જે શિલ્પ ધર્માચાર્યના હાથમાં હતું, તે કળાકારના હાથમાં આવે છે; અને કળાકાર પોતાની કલ્પના મુજબ હવે શિલ્પને મરોડ આપે છે. એટલે ગૂઢતા, પુરાણકથા અને કાનૂનના સામ્રાજ્યમાંથી શિલ્પ મુક્ત થાય છે, અને તેમાં કલ્પના અને સ્વયંસ્ફુર્તિને અગ્રસ્થાન મળે છે.

એક વસ્તુની નોંધ આ જગાએ લેવી જોઈએ. તે વખતે અત્યા-રના છાપાંના સ્વાતંત્ર્ય સાથે સરખાવી શકાય એવું સ્વાતંત્ર્ય શિલ્પની બાબતમાં જ હતું. અને એ સ્વાતંત્ર્ય બહુ દૂરગામી હતું : કોઈ કોઈ વાર તો ધર્મપંથના સિદ્ધાંતોની સાથે જરાય લેવાદેવા ન હોય એવાં પ્રતીકોથી દેવળ કે મંદિરનું શિલ્પ કરાતું.

એ જમાનામાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનો તો કરુણ અંજામ જ આવે. એ વિચાર ધરાવનારની પેઠે તેના પુસ્તકને પણ જાહેરમાં બાળી જ નાખવામાં આવે. પરંતુ પથ્થરની પોથીરૂપ શિલ્પમાં તમે તમારું ગમે તેવું વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય દાખવી શકો. અને એ સ્વાતંત્ર્યનો લાભ જનતાએ ખૂબ જ લીધો પણ છે. એ જમાનામાં આખા યુરોપમાં દેવળો એટલાં બધાં બંધાયાં છે કે ન પૂછો વાત. બધાં ભૌતિક બળો કે બધાં શ્રોત્રિક બળો શિલ્પરૂપી એક જ કેન્દ્ર તરફ વળેલાં જણાય છે. આમ, ધર્માત્મા માટે ધામ રચવાના નિમિત્તે કળાએ વિરાટ પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યો છે.

હિંદુ, ઈજિપ્શિયન કે રોમન શિલ્પમાં બધે જ માત્ર ધર્માચાર્ય જ ચિત્રિત જણાય છે. પરંતુ જનતાના શિલ્પમાં એવું નથી હોતું. તે વધુ પ્રમુખ હોય છે અને ઓછું ધાર્મિક હોય છે. ફોનિશિયન શિલ્પમાં આપણને વેપારી દેખાય છે; ગ્રીક શિલ્પમાં રિપબ્લિકન (લોકતંત્રવાદી) દેખાય છે, અને ગોથિક શિલ્પમાં નાગરિક દેખાય છે. ધાર્મિક શિલ્પમાં અગિયતા, પ્રગતિનો ડર, પરંપરાની જાળવણી, અને પ્રતીકોના અગમ્ય ભાસ હેઠળ પ્રકૃતિ અને માનવજાતનાં બધાં સ્વરૂપોને સતત નિયંત્રિત

કરતા રહેવાની વૃત્તિ દેખા દે છે. એ બધા અંધકારના ગ્રંથો છે, જેમને દીક્ષિત અને વરાયેલા અમુક જનો જ ઉકેલી શકે. ઉપરાંત એ લોકો દરેક આકૃતિ કે દરેક કદરૂપતાને એવું રહસ્ય અર્પતા હોય છે કે તમારે એને મૂર્તિમંત કરવી જ જોઈએ. કોઈ હિંદુ, ઈજિપ્શ્યન કે રોમન શિલ્પના નકશામાં કે આકૃતિઓમાં તમે ફેરફાર સૂચવી જ ન શકો. ત્યારે જનતાના શિલ્પમાં સત્ય, પ્રગતિ, મૌલિકતા, સમૃદ્ધિ, અને સતત ગતિ તમને જોવા મળે. તે લોકો ધર્મ-તંત્રની જકડામણમાંથી એટલા મુક્ત હોય છે કે, સૌંદર્યની ભાવનાને સ્વતંત્રપણે સેવી શકે, અને તેથી મૂર્તિઓની સજાવટને અને શણગારને સતત સુધારતા રહી શકે.

અર્થાત્, આપણે એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચી શકીએ કે, પંદરમી સૈકા સુધીનું શિલ્પ માનવજાતના મુખ્ય રજિસ્ટર - નોંધપોથી-રૂપ હતું એ યુગ દરમ્યાન જગતમાં એકે એવો અટપટો વિચાર નથી ઉદ્ભવ્યો, જેને શિલ્પમાં રૂપાંતરિત કરી લેવામાં ન આવ્યો હોય. બધા લોકગત વિચારો કે બધા ધાર્મિક કાનૂનો શિલ્પમાં જ મૂર્તિમંત થયા હતા અર્થાત્ માનવજાત પાસે કોઈ એવો અગત્યનો વિચાર હોતો નહિ જેને પથ્થરમાં ઉતારવામાં આવ્યો ન હોય. અને શાથી એમ બનતું? કારણ કે ધાર્મિક કે દાર્શનિક કોઈ પણ વિચાર પોતાનું કાયમીપણું ઈચ્છતો હોય છે. એક પેઢીને જે વિચાર હલાવી શક્યો, તે પછીની બીજી પેઢીને હલાવી શકાય તેવું કશુંક પાછળ કાયમ કરતો જવા ઈચ્છે છે. અને હસ્તલિખિત પોથી જેવું ક્ષણભંગુર બીજું શું કહી શકાય? એના કરતાં એ પોથી પથ્થરમાં ઉતારી હોય, તો કેવી કાયમી નીવડે! લખેલા શબ્દનો નાશ કરવા મશાલ કે તુર્કો શક્તિમાન થઈ શકે; પરંતુ શિલ્પમાં ઉતારેલા શબ્દનો નાશ કરવા તો આખી સામાજિક કે ભૌતિક ક્રાંતિ આવશ્યક બને.

પરંતુ પંદરમી સૈકામાં બધું બદલાઈ જાય છે. માનવ-વિચાર એવું એક ઔપધ શોધી કાઢે છે, જેથી તે અમર બની શકે : શિલ્પ કરતાં તે વધુ કાયમી બની શકે એટલું જ નહિ પણ તેના કરતાં વધુ સહેલાઈથી

અમજી શકાય એવો પણ બની શકે. પથ્થરના અક્ષરો કરતાં સીસાના અક્ષરો એ જાદુ સર્જવાના હતા.

છાપખાનાની શોધ ઈતિહાસની એક મોટામાં મોટી શોધ છે. ક્રાંતિની એ જનની છે. માનવ અભિવ્યક્તિનું એ છેક જ અવનવું સાધન છે.

છાપેલા રૂપે વિચાર વધુ અવિનાશી બની રહે છે. એ વધુ સૂક્ષ્મ અને વધુ પ્રાણવાન પણ બને છે. શિલ્પના જમાનામાં તે પર્વત જેવા નિશ્ચળરૂપે સ્થિર થઈ, આખા યુગનો અને આખા પ્રદેશનો સુદૃઢ કબજો લઈને બેસી જતો. હવે છાપખાનાના જમાનામાં તે પંખીઓના ટોળાનું રૂપ લે છે, જે ચારે દિશામાં ઊડી જઈ, હવામાં તેમ જ જમીન ઉપર દરેક સ્થાને પહોંચી જાય છે.

પરંતુ, આ રૂપે તે વધુ કાયમી કે અવિનાશી બની રહે છે એમ કહેવાય ખરું? હા; ઊલટું એક પ્રકારની ઘન સ્થગિતતામાંથી તે પ્રાણવાન બની જાય છે, અને માત્ર કાયમીપણામાંથી અમરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ઘન-નક્કર જથ્થાનો તો નાશ પણ કરી શકાય; પણ વ્યાપકતાનો નાશ શી રીતે કરી શકાય? પ્રલય-પુર આવે ત્યારે પર્વત ડૂબી પણ જાય; પણ તે પહેલાં તેના ઉપરનાં પંખીઓ ઊડી જાય, અને પછી જ્યાં કંઈ એ પ્રલય-પુર ઉપર તરતું કશુંક માલૂમ પડે, તેના ઉપર તેઓ બેસી જાય!

આમ, છાપખાનાની શોધ થતાં, શિલ્પ ધીમે ધીમે ઘટતું જાય છે, ક્રમાનું જાય છે અને છેવટે તેની પાનખર બેસી જાય છે. ૧૬મા સૈકાથી માંડીને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, શિલ્પ હવે સમાજની અભિવ્યક્તિનું અગત્યનું સાધન રહેતું નથી. બીજી કળાઓ જેવી જ એક કળા તે બની રહે છે; પહેલાંનું તેનું સમ્રાટપદ — સર્વસત્તાધીશપણું ચાલ્યું જાય છે. બીજી કળાઓ તેના રૂંધન-બંધનમાંથી મુક્ત બની જાય છે અને દરેક પોતપોતાનો અલગ રસ્તો ચકડે છે. દરેક કળાને આ છૂટા-છૂટાથી લાભ થાય છે.

૧૪૮૨માં પેરીસની કોટવાળી*ના વડા રોબર્ટ દેસ્તોવિલ હતા. જ્ઞાનદાન ઉમરાવ કુટુંબના હતા, નાઈટ હતા, બૉરન હતા, તથા રાજના કાઉન્સિલર અને ચેમ્બરલેન હતા. ૧૪૬૫ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે તે આખા પેરીસ નગરના કોટવાળા નિમાયા તે વાતને સત્તર વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. આ હોદ્દો નોકરી કરતાં પ્રતિષ્ઠાનો જ વધુ ગણાય કારણ કે, રાજદરબારમાં તેથી મોટી અસર અને લાગવગ પ્રાપ્ત થાય તથા કેટલાય હક-અધિકાર પણ.

રાજા લૂઈ-૧૧ આમ તો શંકાશીલ પ્રકૃતિનો હતો; એટલે મુખ્ય મુખ્ય અમલદારો વગેરેની વારંવાર બદલી કરીને, પદભ્રષ્ટ કરીને, નવી નિમણૂકો કરીને પોતાની સત્તાને સ્થિતિસ્થાપક રાખતો. પરંતુ રોબર્ટ દેસ્તોવિલ પોતાની બાહોશીથી પોતાના પદે જ કાયમ રહ્યા હતા.

રાજમાન રોબર્ટનું જીવન બહુ સુખી હતું: પ્રથમ પત્ની તેમનો પગા ખાસો મોટો હતો; ઉપરાંત દ્રાક્ષની લૂમો પેટે દીવાની અને ફોજદાર રજિસ્ટ્રીઓની બીજી કેટલીય આવક પણ તેમના હાથમાં લગ્યા કરતી. વર્ષનીયલી દીવાની અને ફોજદારી કોર્ટોની આવક પણ તેમને મળતી; અમુક સ્થળોનો નાકાવેરો ઉઘરાવવાનો પણ તેમને અધિકાર હતો; પેરીસમાં લવાતાં ડુંગળી-લસણ ઉપર તે જકાત ઉઘરાવી શકતા; તથા કઠિયારાઓ અને મીઠું વેચનારાઓ પાસેથી પણ તેમને આવક થતી.

* ‘ગ્રેવોસ્ટ્રી’ અર્થલશ્કરી હોદ્દો—ફ્રાંસમાં. દારોગા—કોટવાળા—મેંજિ સ્ટ્રેટ—બધું ભેગું.

જ્યારે આખા શહેરની સરકારી રોન ઉપર તે નીકળે, ત્યારે તે સિતાનો ખાસ સુશોભિત લશ્કરી પોશાક પહેરતા. તે વખતે તેમનો દબ-દબો અને ઠાઠ જોવા જોવા હોતા. અને કેમ ન હોય? તમામ પોલીસ-માર્ટર-વોચ-સારજંટોના સર્વસત્તાધીશ હોવું એ જોવી તેવી વાત છે? તથા શહેરના સોળ ખૂણાઓના સોળ ડેપુટી-અમલદારો, જેલર, ચાર મિસદાર સારજંટો, એક્સો-વીસ ઘોડેસવાર સારજંટો, એક્સો-વીસ ફાધારી સારજંટો, તથા રસાલા સાથેના પહેરેગીરોના નાઈટના પણ?

સાથે સાથે નાના મોટા ગુનાઓનું કામ ચલાવવાની, ફાંસી વગેરે સજાઓનો અમલ કરવાની, તથા આખા નગરમાં થતા નાના ગુનાઓની ખાબતમાં તો પ્રાથમિક ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા પણ તે ધરાવતા.

ઉપરાંત જે મોટા પ્રતિષ્ઠિત લોકોનો રાજજી ન્યાય ચૂકવે અને તેમને સજા કરે, તેમને દોરી જઈને જલ્લાદને સોંપવાની સત્તા પણ તેમને જ હતી.

બામ બધી રીતે સુખ-સગવડની રંગભરી જિંદગી હોવા છતાં ઈ.સ. ૧૪૮૨ના ૭મી જાનેવારીને દિવસે સવારમાં રાજમાન રોબર્ટ ફેસ્ટોવિલનો મિજાજ જરા ખાટો થયો હતો. શા કારણે તેમણે મિજાજ ગુમાવ્યો હશે, ભલા? તેમને પોતાને જ પૂછવું હોત તો પણ ભાગ્યે તે કશું કારણ બતાવી શકત.

પણ આવા સર્વસત્તાધીશ લોકોનો મિજાજ જવો એ જ તેનું મુશ્કેલ ગણાય. તે સિવાય તેનું કોઈ ભૂત-ભાવી-વર્તમાન કારણ શોધવાનું ન હોય વળી.

અલબત્ત આગલે દિવસે તહેવારનો દિવસ હતો, એટલે તહેવાર પૂરો દિવસ સૌ માટે અને ખાસ કરીને મેન્જિસ્ટ્રેટો માટે બહુ થકવનાર દિવસ હોય છે. આગલા દિવસનો બધો ઓગાટ તેમને સાફ કરવાનો હોય છે. આજે તેમની અદાલત બેસવાની હતી—અને જે દિવસે મેન્જિસ્ટ્રેટનો મિજાજ ખરાબ હોય, તે દિવસે તેઓ ખાસ કરીને અદાલતમાં આવે જ, જેથી પોતાનો ગુસ્સો કોઈની ઉપર ઠાલવી શકે,—અને રીતે પોતાનું માથું હળવું કરી શકે!

અને તેઓશ્રીની અદાલત કચારની શરૂ થઈ ચૂકી હતી. સુનાવણી અધિકારી અથવા કોટવાળના ડેપુટી શ્રીમાન ફ્લૉરિયન બાર્બેદિયેએ અદાલતનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું હતું.

હવે વાત એમ હતી કે શ્રીમાન સુનાવણી-અધિકારી પોતે બહેરા હતા. એ ખોડ એવા અધિકારી માટે ખાસ વાંધાભરી ન જ કહેવાય! કારણ કે, શ્રીમાન ફ્લૉરિયન અપીલ ન થઈ શકે તેવા ચુકાદા કુશળતા-પૂર્વક આપી દેતા. ન્યાયાધીશ બધી દલીલો અને રજૂઆતો સાંભળે છે એવું દેખાતું જોઈએ, એટલું જ બસ છે; અને એ કામ શ્રીમાન ફ્લૉરિયન સવિશેષ ઉત્તમ રીતે પાર પાડતા; કારણ કે બીજા કોઈ અવાજથી તેમનું લક્ષ બીજે ખેંચાય તેમ હતું જ નહિ.

જોકે, આજે એમની કામગીરી અને ચોટાઓનો એક ભારે ટીખળી ટીકાખોર અદાલતમાં હાજર હતો : આપણા મિત્ર જોન ફ્રોલો — આર્થ-ડીકનનો ભાઈ. એ વ્યક્તિને આખા પેરીસની નમૂનેદાર ‘ભટકેલ’ વ્યક્તિ કહી શકાય; કારણ કે, એ માત્ર પોતાના પ્રોફેસરની ખુરશી સમક્ષ હાજર રહેવા સિવાય, પેરીસમાં બીજે બધે જ ઠેકાણે હાજર રહેતો.

તેણે પોતાના સાથી રોબિન પુસેપોને કાનમાં કહ્યું, “જોને દોસ્ત! સાળાને કાન નથી પણ આંખોય નથી કે શું? પેલી બિચારીને બે માળાઓ પહેરવા બદલ પંદર સૂ દંડ ઠોકી દીધો! અને ઓહો, આ બે તો સદ્ગૃહસ્થો છે ને! શું — પાસા રમવા બદલ! તો આપણા રેક્ટરને કચારે અહીં પકડી લાવીને સો લિવ્ર દંડ ઠોકશે? અલ્યા, પણ આટલી બધી છોકરીઓ આજે શાની પકડી આણી છે? — એમાંની ઘણીખરીને હું ઓળખું છું! અહા, સોનેરી પટા કેડે પહેરવા બદલ દશ સોલ દંડ? — બાપરે, આ બહેરિયો તો ખરા પૈસા ઝૂડવા બેઠો છે! થોડા જ વખતમાં કેટલો ઢગલો વાળી દીધો! અહા, પેલી અધ્ધરા — થિબોદ લ થિબોદને કેમ પકડી છે? રૂ ગ્લોટિનીની બહાર જવા માટે? અને આ ભાઈ-સાહેબને? ભગવાનના નામ ઉપર લ્યાનત વરસાવવા માટે? વાહ!

અલ્યા દોસ્ત, પણ આ હવે કોણ આવ્યું? ઓહો! આ તો આપણે ખૂંધિયો — મૂર્ખાઓનો પોપ કસીમોદો!”

અને ખરે જ કસીમોદોને ત્યાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેને સારી પેઠે સખત તાણી બાંધીને લાવવામાં આવ્યો હતો, — ખાસ સાવધાનીથી. તેની આસપાસ બંદૂકધારીઓ અને બખ્તરધારીઓનો આખો કોટ રચી દેવામાં આવ્યો હતો.

રાજમાન ફ્લોરિયન સમક્ષ કસીમોદો સામેની ફરિયાદનો કાગળ અદાલત-કારકુને રજૂ કરી દીધો. રાજમાન તેને આગાઉથી વાંચી ગયા, જેથી સવાલો પૂછતા પહેલાં ગુનેગારનું નામ, હોદ્દો, ગુનો વગેરેની માહિતીની પોતાને જાણ થઈ જાય, અને એ શા જવાબો આપશે એ અગાઉથી કલ્પી લઈ, તે બોલી બતાવી, પોતાનું બહેરાપણ છુપાવી શકાય! અલબત્ત, આમ કરવા જતાં કોઈ કોઈ વખત ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ ખરો; પણ એ કાં તો ન્યાયાધીશની ઊંડી વિચારશીલતાને અને તેને પરિણામે આવતા થોડાઘણા બેધ્યાનપણાને આભારી ગણી તેને કાઢી નાખી શકાય. અથવા તો કામકાજના ભારે બોજને આભારી ઠરાવી શકાય.

કસીમોદોને રજૂ કરવામાં આવતાં જ રાજમાન ફ્લોરિયને તેને ગંભીરતાથી તથા કડકતા સાથે પૂછ્યું — “તારું નામ?”

હવે કસીમોદો પણ બહેરો છે, એ વાતની ખબર રાજમાનને આપવામાં આવી હતી નહિ; એટલે કસીમોદો પોતાને પુછાયેલા પ્રશ્નના જવાબમાં મૌનપણે તેમની સામે તાકી જ રહ્યો.

રાજમાને માની લીધું કે, તેણે જવાબ આપ્યો છે, એટલે તેમણે આત્માવેશ્વાસ સાથે આગળ ચલાવ્યું — “ઠીક, તારું નામ જાણ્યું; હવે તારો ઉંમર?”

આ વખતે પણ કસીમોદો કશો જવાબ આપ્યા વિના જોઈ રહ્યો. ન્યાયાધીશે માની લીધું કે, તેણે જવાબ આપ્યો છે; એટલે તેમણે પૂછ્યું, કીક, તારી ઉંમર જાણી; હવે તારો ધંધો?”

કસીમોદો ચૂપ જ રહ્યો. પરંતુ હવે પાસે ઊભેલા પ્રેક્ષકોમાં ગુસ્સા પુસ થવા લાગી તથા એકબીજા સામે આંખો મિચકારાવા લાગી.

“બસ! એ બધી માહિતી પૂરી થઈ. તારી સામે રાતને વખતે ધોંધળ મથાવવાનો આરોપ છે; શંકાશીલ બાઈના શરીર ઉપર બદદાનતથી હુમલો કરવાનો આરોપ છે; તથા એ બધાની ઉપરવટ આપણા નામદાર લોર્ડ રાજજીના બાણાવળી ચોકિયાતો સામે બંડખોરી અને ગેરવફાદારી તેં દાખવી છે.

“આ બધા મુદ્દાઓ બાબત તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવા માંડ. અને કારકુન! અત્યાર સુધી કેદીએ જે કહ્યું, તે બધું તમે બરાબર નોંધી લીધું છે ને?”

આ કમનસીબ પ્રશ્ને કારકુન તેમ જ પ્રેક્ષકોમાં ખડખડાટ હાસ્યનું મોજું ફેલાવી મૂક્યું. એ મોજું એટલું ભારે, એટલું અદમ્ય, એટલું ચેપી તથા એટલું વ્યાપક હતું કે, બંને બહેરાઓના લક્ષ ઉપર ન આવે એ અશક્ય હતું. કસીમોદોએ ખભો અને ખૂંધ ઉછાળી તે તરફથી મોં ફેરવી લીધું; પણ ફ્લૉરિયને એમ માની લીધું કે, પેલા ખૂંધાએ કશો ગેરવાજબી જવાબ આપ્યો છે, એ કારણે જ લોકો હસી પડ્યા છે. અને ઉપરથી વાછો તે ખૂંધિયો પોતાની ખૂંધ મરડે છે! — એટલે તેમણે ગુસ્સામાં આવી જઈ, કસીમોદોને ધમકાવતાં કહ્યું —

“તેં આપેલા એ જવાબને કારણે તને ફાંસીએ જ ચડાવવો જોઈએ. તું કોની સાથે બોલી રહ્યો છે, એ જાણે છે?”

અને ફ્લૉરિયનનો આ નવો ધડાકો વળી વધુ હાસ્ય પ્રેરનાર જ બન્યો. આ વખતનું હાસ્ય તો ચોકિયાટ સૈનિકો સુધી ફેલાયું. માત્ર કસીમોદો જ ગંભીરતા જાળવી રહ્યો; કારણકે, તે બિચારાને પોતાની આસપાસ શું બની રહ્યું છે, તેની કશી સમજ જ પડી ન હતી. ફ્લૉરિયને આ વધુ હાસ્યથી વિશેષ ચિડાઈને, એ ગુનેગાર ડરી જાય — ત્રાસી જાય — એવું કંઈક કરવાનો વિચાર કર્યો, જેની અસર સૌ પ્રેક્ષકો ઉપર પણ એવી

ફરમી થાય, કે જેથી તેઓ પણ અદાલતમાં ન હસવા જોઈએ અકલ-
હોશિયારી દાખવે. તેમણે તરત જ કસીમોદોને સંબોધીને કહ્યું—

‘તો, તું આવો ચોર, બદમાશ હોવા છતાં અદાલત તરફ પણ
પૂરતો આદરભાવ દાખવતો નથી, કેમ ? તું જાણે છે કે, પેરીસની વડી
પોલીસ-અદાલતના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ તું ઊભો છે, જેને બધા ગુના
અપરાધ, અને દુર્વર્તનની તપાસ કરવાનો અધિકાર છે; ઉપરાંત બધા
ધંધાવેપારો નિયંત્રણમાં રાખી ઈજારાશાહી રોકવાની સત્તા છે; જેને રસ્તાની
પગથીઓના સમારકામની દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર છે; જેને મરઘાં-
ખતકાં તથા જંગલના શિકારની ફેરી અટકાવવાની સત્તા છે; તથા જેને
જ્યાં લોકોના માપની દેખરેખ રાખવાની, અને શહેરમાંથી કાદવ તથા
મેથી દુર્ગંધવાળી હવા દૂર કરવાની મહત્ત્વ સેવા બજાવવાની સત્તા છે, -અને
તે બધું પણ પગાર કે મહેનતાણાની કશી આશા રાખ્યા વિના ?”

અને બહેરો માણસ બીજા બહેરો માણસ સાથે વાત કરતો હોય
તો અટકે શું કામ ? એટલે ફ્લોરિયનનો ભાષણનો આ જુસ્સો ક્યાં
પૂરો થયો હોત કે શાંત પડ્યો હોત, એ કહી ન શકાય; પરંતુ અચાનક
તેમની પાછળનું બારણું ઊઘડ્યું અને રાજમાન કોટવાળ સાહેબ રોબર્ટ
ફેસ્ટોવિલ જ જાતે અદાલત-ખંડમાં તથરીફ લાવ્યા.

ફ્લોરિયને પોતાનું ભાષણ રોક્યા વિના, કસીમોદોને સંબોધવાને
બદલે બાજુએ ફેરી, કોટવાળ સાહેબને જ સંબોધવા માંડ્યું—

“મોંસિયોર, અદાલતનો તિરસ્કાર કરવા બદલ આ ગુનેગારને
જોગ્ય માનો એવી સખ્ત સજા ફરમાવવા આપને વિનંતી કરું છું.”

કોટવાળ સાહેબે જુસ્સો થઈ, નસ્કોરાં ફુલાવી કસીમોદોને પૂછ્યું,
“બધ્યા અહીં તને શા માટે પકડી આણ્યો છે, જાનવર ?”

હવે બહેરો કસીમોદોનો અનુમાનથી પ્રશ્નો કહી જવાબ આપવાનો
પ્રારો આવ્યો ! તેણે પોતાનું નામ પૂછવામાં આવ્યું છે, એમ માની
જવાબ આપ્યો—

“મારું નામ કસીમોદો છે.”

પ્રશ્ન અને ઉત્તર વચ્ચેની વિસંગતિથી અદાલતમાં ફરી હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું.

કોટવાળ સાહેબે ચિડાઈને પૂછ્યું, “બદમાશ, મને પણ મશ કરીમા ઉડાવે છે કેમ?”

કસીમોદોએ કલ્પી લીધું કે, નામ પૂછ્યા પછી ધંધો જ પુછાય એટલે તેણે જવાબ આપ્યો, “નોત્રદામનો ઘંટા-ગર.”

“ઘંટા-ગર? એમ? હું તારી પીઠ ઉપર આખા પૌરીસ નગરમાં ફેરવીને દંડા વડે એવા ઘંટ વગડાવીશ કે, તું આવા જવાબ આપવાની ખો ભૂલી જશે!”

બિચારા કસીમોદોએ માન્યું કે, હવે તેની ઉંમર પુછાઈ છે. એટલે તેણે જવાબ આપ્યો, “મારી ઉંમર પૂછતા હો, તો આવતા...તહેવારે હું એકવીસ વર્ષનો થઈશ.”

હવે કોટવાળ સાહેબની ધીરજ રહી નહિ. તેમણે તરત ગુસ્સાથી સળગી ઊઠીને કહ્યું:—

“કુત્તા! પૌરીસ નગરના કોટવાળનું આવું અપમાન કરવાની તારી ગુંજશ છે કેમ? આ બદમાશને ગ્રેવે મેદાનની પિલરી* ઉપર લઈ જાઓ અને ત્યાં તેને ફટકા મારતા એક કલાક ધુમાવો. આ સજાની જાહેરાત ચાર રણશિર્ગાવાળાઓ પૌરીસની કોટવાળીની હકૂમતના સાતે જિલ્લાઓમાં કરે!”

કારકુન આ સજાની નોંધ કરવાના કામે લાગી ગયા.

“કૂસ ઉપર ચડાવે એને! બહુ સારી સજા ફટકારી કહેવાય!” વિદ્યાર્થી-રત્ન જોન ફ્રોલો પોતાના મિત્ર રોબિન પુસેપોં તરફ જોઈને બોલ્યો.

* ધુમાવી શકાય એવું બંધુ છત્રી પેઠે ગાઠવેલું ચક્ર. તેના ઉપર ગુનેગારને બાંધી, સજા જેટલા સમય માટેની હોય તેટલો સમય ગૈફ ગાળ ફેરવતા ફેરવતા, ફટકા મારવામાં આવે છે. જેથી ચામેર એક થયેલા લોકો તેની વેદના તથા તેનું મોં બરાબર જોઈ શકે.

કોટવાળ સાહેબને કાને શરૂઆતના શબ્દો પહોંચ્યા. તેમણે કસીમોદો તરફ આગ ઠાલવતી નજર ઠેકવીને કહ્યું, “હે? તું ‘કૂસ ઉપર ચડાવે એને!’ એવા અપશબ્દ બોલ્યો કેમ? બાર દેનિયરનો દંડ એની સજામાં ઉમેરી લો!”

રજિસ્ટ્રારે સજાની નોંધનાં કાગળિયાં વિધિસર કોટવાળ-સાહેબ સમક્ષ રજૂ કર્યાં; તેના ઉપર પોતાનું સીલ લગાવી તેઓશ્રી વિદાય થયા.

પછી જ્યારે શ્રીમાન ફ્લોરિયન સહી કરતા અગાઉ એ કાગળ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોતા હતા, તે વખતે રજિસ્ટ્રારે બિચારા કસીમોદોની બાબતમાં બધું આંધળે-બહેરું કુટાયા જેવું થયું ગણી, સજા કંઈક હળવી કરાય તો સારું એવી આશાથી, તેમના કાનમાં મોં લઈ જઈને કહ્યું, “આ બિચારો છેક જ બહેરો છે.”

હવે શ્રીમાન ફ્લોરિયન પોતે બહેરો છે, એવો દેખાવ થાય તે રીતે પોતાને કાન પાસે મોં લાવીને કોઈ બોલે, તે સખ્ત નાપસંદ કરતા. એટલે તેમણે રજિસ્ટ્રારે કહેલો એકે શબ્દ સાંભળ્યો ન હોવા છતાં, ચિડાઈને ફરમાવ્યું — “એમ? એમ? તો તો વાત જુદી છે. એમ કહેવું પડે — મને એ વાતની ખબર નહોતી. સજામાં અવશ્ય વધારો કરવો જોઈએ: એ ગુનેગારને ફટકા માર્યા બાદ પિલરી ઉપર એક કલાક વધુ રાખવાનું ફરમાવવામાં આવે છે.”

અને એમણે એ પ્રમાણે સજામાં ફેરફાર કરીને સહી કરી.

“ઠીક થયું!” રોબિન પુસેપોં બોલ્યો; “હવે એ બદમાશને બીજા સજાજનો સાથે કેમ વર્તવું એનો પાઠ શીખવા મળશે.” કસીમોદોએ નાટ્યસમારંભ વખતે પોતાના મોં સામે હસવા બદલ ચિડાઈને પુસેપોંને ઊંચકીને ફગાવી દીધો હતો, એ દાઝ તે ભૂલ્યો નહોતો.

ઉંદર-ખાનું

૧

ખાસ દ ગ્રેવે મેદાન તરફ હવે અમે વાયકને પાછો લઈ જઈએ જ્યાંથી લા એસમરાલ્દાનો પીછો પકડતા ગિંગોરની સાથે સાથે આપણે બહાર નીકળી ગયા હતા.

સવારના દશ વાગ્યા હતા. તહેવાર પછીની સવારનું દૃશ્ય ચોગરદમ હતું. ચીંચરાં, ડૂચા, પીંછાં, મશાલમાંથી ટપકેલું મીણ અને જાહે ભોજન-સમારંભના ખાદ્ય પદાર્થોના ઓગાટ ચોતરફ નજરે પડતાં હતાં સવારના પહોરમાં પણ લોકો હોળીનાં ખેલોમાં લાતોએ ચડાવતા તથા ગઈ કાલે દેવાયેલી સરસ ફાંસીઓના દૃશ્યનું આપસઆપસમાં વર્ણન સંભળાવતા ટોળે વળ્યા હતા. તેમની આસપાસ બીર-સાઈડર વેચનાર બૂમો મારતા ફરતા હતા. દુકાનદારો પોતાપોતાના ઉંબરે ઊભા રહી તહેવાર, એમ્બેસેડો, કોપનોલ, મૂર્ખાઓનો પોપ વગેરેને લગતી વાતે અને મજાકો મોટેથી બોલીને તથા હસીને સંભળાવતા હતા.

આજે પિલરીની ઉપર સજા જેવા મળવાની હોઈ, પિલરીન ચારે બાજુ સારજંટો ગોઠવાયા એટલે તરત લોકો આગળની હરોળમ સ્થાન મેળવવા જલદી તે તરફ ધસવા લાગ્યા.

હવે જે આ મેદાન ઉપર ધક્કા તરફની બાજુએ પશ્ચિમ ખૂણા તર વાયક પોતાની નજર દોરી જાય, તો તુર રોલાં નામનું પુરાણું મકાન તેની નજરે પડે. તેને એક ખૂણે, ઓસરી નીચે, જાહેર પાઠ-ઘ આવેલું છે, જ્યાં જઈ લોકો ધર્મગ્રંથનો પાઠ કરી શકે. તે પાઠ-ઘરન આસપાસ સળિયા ભરેલા છે, જેથી ચોરો તેમાંથી કશું ઉપાડી ન જાય એ પાઠ-ઘરની નજીક જ એક કમાનદાર સાંકડી બારી છે, — જેમાં ૦

મજબૂત સળિયા, વચ્ચેથી ફૂસની આકૃતિ થાય એ રીતે—એક આડો અને બીજો ઊભો—એમ જડી દેવામાં આવ્યા છે. એ બારીનું મોં ખરાબર ગ્રેવે મેદાન તરફ જ છે.

એ બારી એક સાંકડી અંધારી કોટડીની છે. એ સિવાય એ કોટડીમાં હવા-અજવાળાને કે બીજા કોઈને પેસવાનું કશું બારી-બારણું જ નથી.

વાત એમ છે કે, એ કોટડી અલગ બાંધેલી નથી, પણ જૂના મકાનની જડી ભીંતમાંથી કોતરી કાઢેલી છે. અને તેથી, પ્લાસ ગ્રેવે જેવા હંમેશાં લોકોની અવરજવર કે ભીડથી ગાજતા રહેતા મેદાનને કિનારે તે આવેલી હોવા છતાં, તેમાં નીરવ શાંતિ જ ચાપેલી રહે છે.

આ અંધાર-કોટડી ત્રણ સૌકાથી પેરીસમાં મશહૂર છે. રોલાં ટાવર ચાળી મોડમ રોલાંએ કુઝેડ—ધર્મયુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા પોતાના પિતાનો શોક કરવા પોતાના મકાનની ભીંતમાંથી આ કોટડી કોતરી કાઢાવી હતી. તેણે પોતાના આખા મહેલમાંથી આટલો જ હિસ્સો પોતાને કબજે રાખી, બાકીનો આખો મહેલ તથા તમામ મિલકત ઈશ્વર તથા ગરીબોને અર્પણ કરી દીધાં. ત્યાર બાદ પોતે એ કોટડીમાં પેસી, બારણામાં ભીંત ભરાવી લીધી. એટલે એ કોટડીમાં હવા-અજવાળું આવવા માટે આડાઊભા જડી દીધેલા બે સળિયાવાળી પેલી બારી સિવાય બીજું કશું રહ્યું નહિ. એ બારીમાં થઈને શિયાળામાં ટાઢ, ઉનાળામાં તડકો અને ચોમાસામાં પાણી યથેચ્છ પ્રવેશી શકતાં.

મોડમ રોલાં એ કસમચની કબરમાં વીસ વર્ષ સુધી જીવી. દિવસ-રાત તે પોતાના પિતાની સદ્ગતિ માટે પ્રાર્થના કર્યા કરતી; રાખોડી ઉપર જ સૂતી, ઓશિકા તરીકે પથરો પણ ન વાપરતી, કાળા કંતાનનો ખોશાક પહેરતી, અને બહાર જતા-આવતા લોકો બારીની કિનાર ઉપર દયા-દાનમાં જે કંઈ ખાવાનું મૂકે, તે ખાઈને જીવતી. અર્થાત્ પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં દઈ દીધા બાદ, પોતે બીજાના દાન ઉપર જીવતી રહ્યાં ગઈ.

મૃત્યુ સમયે, અર્થાત્ એક કબરમાંથી બીજી કબરમાં પેસતી વખતે, મોડમ રોલાંએ આ કોટડી પણ દુઃખી માતાઓ, વિધવાઓ કે કુંવારિકાઓને અર્પણ કરી દીધી. અર્થાત્ જે સ્ત્રીઓને બીજાંઓ માટે કે પોતાને માટે પ્રાર્થના કરવાની કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર હોય, તેઓ આ કોટડીમાં જીવતાં દટાઈ શકે.

શહેરનાં ગરીબ-ગુરબાંઓએ એ બાઈને મૃત્યુ પછી સંત તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી. પણ પૂરતી રાજ્ય-ભલામણના અભાવે પોપ તરફથી તેને એ પદવી મળી નહિ. પરિણામે લોકોએ તેની કંથા-ગોદડીનાં ચીથરાંને જ સ્મારક અવશેષ તરીકે સંઘરી લીધાં. શહેરે તે કોટડીની બાજુમાં જાહેર પાઠઘર બંધાવ્યું, જેથી ત્યાં પ્રાર્થના કરવા માટે પણ લોકો જરા થોભે, અને તે વખતે એ કોટડીમાં કોઈ રહેતું હોય, તો તેને ખાન-પાન મળતું રહે.

અને આ કોટડી મોડમ રોલાંની પેઠે જીવતાં દટાવા ઈચ્છતી સ્ત્રીઓ વિનાની કદી ખાલી રહી ન હતી !

એ કોટડીની બારી ઉપર તુ, ઓ રા (“ તું પ્રાર્થના કર ”) એવા શબ્દો લખેલા હતા. લોકોએ તે શબ્દોનો અપભ્રંશ ‘ ત્રુ ઓ રા (‘ ઉંદર ખાનું ’) કરી દીધો હતો.

૨

આપણી વાતનિ સમયે તુર રોલાંવાળી એ અંધાર-કોટડી ખાલી ન હતી. તેમાં કોણ રહેતું હતું તે જાણવા માટે, વાચકને અમે તે તરફ જતી ત્રણ બાનુઓની વાતચીત સાંભળવાનું જ સૂચવીએ છીએ.

તે ત્રણમાંની બે તો પહેરવેશ તેમ જ લટકે મટકે શુદ્ધ પૌરીસની મધ્યવર્ગીય તવંગર વેપારી કુટુંબની સ્ત્રીઓ હોય એવું દેખાઈ આવતું હતું; અર્થાત્ દરબારી હજૂરિયાઓ ‘ બૈરી ’ કે “ લેડી ” એવા જે જે વિભાગો પાડે, તેમાં વચલા વાંઘાની ! ત્રીજી જણે પોતાની આંગળીએ એક હટપુટ છોકરો વળગાડેલો હતો, તે ગ્રામપ્રદેશની લાગતી હતી. અલબત્ત, પોશાક તો તેણે પેલીઓ જેવો જ પહેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો એ છોકરાના હાથમાં એક ચપકી મોટી કેક હતી.

છોકરો ઝટ ચાલતો ન હોવાથી તેની મા તેને વારંવાર ધમકાવ્યા તથા ખેંચ્યા કરતી હતી. અલબત્ત એ છોકરો ચાલવા કરતાં કે રસ્તા તરફ જોવા કરતાં પોતાના હાથમાંની કેક તરફ જ વધારે જોયા કરતો હતો. ઝટ ઝટ તે એ કેકમાં બચકાં ભરી તેને પેટમાં કેમ પધરાવી દેતો નહોતો, અને હાથમાં પકડી રાખવાની અને તેની જ સામે તાક્યા કરવાની તકલીફ ઉઠાવી રહ્યો હતો, તે સમજી શકાય તેવું ન હતું; કદાચ તે કેક તિને ખાવા માટે નહિ, પણ કેવળ હાથમાં પકડવા જ આપવામાં આવી હતી.

આ ત્રણ બાનુઓમાંથી પેરીસની પહેલી બેને આપણે પહેલી અને બીજી એ નામે જ સંબોધીશું અને ત્રીજીને ગ્રામ-ગોરી તરીકે.

બીજીએ - કે જે એ ત્રણમાં પૂરબહાર નવથોવના હતી, તેણે ગ્રામ-ગોરીને કહ્યું, “આપણે મોડાં પડવાનાં! મને તો એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, તેઓ તેને તરત જ પિલરી ઉપર ચડાવી દેવાના છે.”

“તુંય મારી બહેન કેવી વાત કરે છે? એને ખાસો બે ક્લાક પિલરી ઉપર રાખવાનો છે,” પહેલીએ જવાબ આપ્યો અને પોતા તરફથી ગ્રામ-ગોરીને પૂછ્યું, “તેં કોઈ દિવસ પિલરી જોઈ છે કે?”

“હા, રીમમાં.”

“એંહ! તમારી રીમની પિલરી એટલે શું? એક નાનું સરખું પાંજરું છે, અને તેમાં સામાન્ય ખેડૂતોને તેઓ ફેરવે છે, બીજું શું?” પહેલીએ કહ્યું.

“લે, કર વાત! સામાન્ય ખેડૂતોને? અરે કાપડ-બજારની અમારી રીમના પિલરીમાં તો પોતાનાં બાપ-માને જબ્બે કરનારા ભલભલા ખૂનીઓને ચડાવેલા અમે જોયા છે! લો, કહે છે કે, માત્ર સામાન્ય ખેડૂતો! તમે તે અમને શું ગણી કાઢો છો, ભલા?”

બીજીએ હવે ગ્રામ-ગોરીને ખાટું ન લાગી જાય તે માટે પૂછ્યું, “અમારા ફ્લેમિશ અમ્બોસેડોરો તેં જોયા ને? એવું ભપકાબંધ દૃશ્ય તમને રીમમાં જોવો મળે ખરું?”

“ એ વાત ખરી; અમને અમારા રીમમાં આવા ઝેંમ્બેસેડરો જોવાના ન મળે. ખરે જ, શો ભપકો હોય છે, એ લોકોનો ! ”

“ અને ગઈ કાલે એ ફ્લોમિશ ઝેંમ્બેસેડરોને માટે હોટલ દ વિલમ વેપારી મહામંડળના પ્રમુખે જે ભોજન-સમારંભ ગોઠવ્યો હતો, તેમાં જે વાનીઓ પીરસવામાં આવી હતી, તેની તો કલ્પના જ ન આવે ! ” પહેલીએ ઉમેર્યું.

“ શી વાત કરો છો, પડોશી? એ મહાભોજન-સમારંભ તો કાર્ડિનલે પોતાના મહેલ પેતિત બુર્જોમાં રાખ્યો હતો. ” બીજીએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

“ ના, ના; હોટલ દ વિલમાં ! મને ખાતરી છે ને ! મારા પતિ પરવાના-દાર બૂક્સેલર છે, તેમણે મને સગી જીભે કહ્યું છે ! ”

“ અરે, મારા પતિ કોમનાલ્ટી હોલમાં પચાસ માણસોના કેપ્ટન છે; તેમણે આજે સવારે આ ફ્લોમિશ ઝેંમ્બેસેડરો અને પહેલાં મેસેપોટેમિયાથી આવેલા પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સરખામણી કરતાં પેતિત બુર્જો જ નામ દીધું હતું ને ! ”

“ અરે હોટલ દ વિલમાં જ એ બધા છપ્પન ભોગ પીરસવામાં આવ્યા હતા, એમાં જરાય જેટલી શંકા નથી ! ત્યાં તે વખતે હુસેન વોઈએ વાંસળી વગાડી હતી, એટલે સુધીની મને ખબર છે ને ! ”

“ હું કહું છું કે, એ ખોટું છે ! ”

“ હું કહું છું કે, તદ્દન સાચું છે ! ”

આ તકરાર કદાચ લાંબી ચાલત, એટલામાં પેલી ગ્રામ-ગોરી અચાનક નવાઈ પામી બોલી ઊઠી, “ અરે, પુલને છેડે પેલા લોકો શા માટે ટોળે વળ્યા હશે, વારુ ? વચ્ચે કશું હોય એમ લાગે છે, જેની આસપાસ તેઓ કુંડાળે વળ્યા છે. ”

“ અરે, તંબૂરીનો અવાજ પણ આવે છે ને ? તો તો પેલી ઝેંસમ રાલ્દા હોવી જોઈએ, જે તેનો બકરીનો ખેલ બતાવતી હશે. ચાલ ચાલ ઉતાવળ કર જોઈ, બહેન, અને તારા છોકરાને જરા જલદી દોડાવ — એ તો પેરીસની જોવા જેવી અજાયબી છે. તુંય ભાગ્યશાળી કે, ગઈ કાલે

નં ફ્લોમિંગો જોવા મળ્યા, અને આજે આ જિખ્સી-કન્યા!” પહેલીએ કહ્યું.

“જિખ્સી કન્યા?” ગ્રામ-ગોરી બૂમ પાડી ઊઠી; “ના, ના, તો મારે નથી આવવું. એ લોકો તો મારા છોકરાને ઉપાડી જાય!” મને એમ કહીને તે તો પુલથી દૂર ગ્રેવે તરફ છોકરાને પાછળ સડતી ભાગી જ.

પેલી બે પૅરીસ-બાનુઓ પણ ઉતાવળ કરી તેની સાથે થઈ.

“એ જિખ્સી-કન્યા તારા છોકરાને ઉપાડી જશે? શી વાત કરે છે, હિન?” પહેલીએ કંટાળીને કહ્યું.

ગ્રામ-ગોરી કશું બોલ્યા વિના માથું ધુણાવવા માંડી.

“નવાઈની વાત છે; સાશેતને પણ એવો જ ખ્યાલ છે કે, જિખ્સીઓ છોકરાં ઉપાડી જાય છે!” બીજીએ ટલુકો કર્યો.

“સાશેત વળી કોણ?” ગ્રામ-ગોરીએ પૂછ્યું.

“અરે ઉંદર-ખાનાની તપસ્વિની!”

“જેને માટે આપણે આ કેક લઈ જઈએ છીએ, તે?”

બીજીએ હકારમાં ડોકું હલાવ્યું.

“બારીના બાકામાંથી હમણાં જ આપણે તેને જોઈ શકીશ તેને તંબૂરી વગાડતાં અને ભવિષ્ય ભાખતાં આ ઈજિપ્તનાં ભટકેલોનાં વાળ જ ડર, કોણ જાણે શાથી પેસી ગયો છે! પણ એ લોકો નજરે આં આમ ભાગાભાગ મચાવવી ન જોઈએ, ભાઈ!”

“અરે, પાકેત લા શાંતેફ્લરીને જેવું બન્યું હતું તેવું મારે નથી થવા દેવું તો!” એમ કહી ગ્રામ-ગોરી પોતાના હૃદયપુષ્ટ છોકરાનું માથું પંજ વડે મમતાપૂર્વક પસવારવા લાગી.

“એની વાત શી છે? કહો તો ખરાં!” પહેલીએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

“અરે, અઢાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે; તે વખતે પાકેત લા ફ્લેવરી પણ મારા જેટલી જ અને કહો ને કે મારા જેવી જ

રૂપાળી અઢાર વર્ષની જુવાન છોકરી હતી. અને જુઓ હું અ છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પતિ અને પુત્રવાળી કેવી ભલી ચંગી છું; એ બિચારીની તો ૧૪ વર્ષની ઉંમરથી જ વલે બેસી ગઈ. એનો રીમમાં રાજા નૌકા-વિહારે નીકળે ત્યારે ચારણ-સંગીત કરનારો રહેતો. પાકેત નાની બાળકી હતી તેવામાં જ તે મરી ગયો. પાકેતને માત્ર શોભા-શણગારની ચીજો અને રમકડાં બનાવતાં શીખવ્યું હતું, એટલે તે બહુ ઊંચી વધી પણ ગરીબ જ રહી. જણ રીમમાં નદીકિનારા તરફ રહેતાં હતાં; અને એમાંથી એમની વલે બેઠી.

“ ‘૬૧માં આપણા રાજા લૂઈ-૧૧ના રાજ્યાભિષેક વખતે પાકેત આનંદી અને સુંદર બાળકી હતી કે બધા તેને ‘લા શાંતેશ્વર (કાવ્ય-પુષ્પ) જ કહેતા. તેના દાંત એવા સુંદર હતા કે તે વાસે હસ્યા કરતી અને બતાવ્યા કરતી. પણ બહુ હસવું એ બહુ રડવાનું કારણ થઈ પડે છે, એ સાચી વાત છે. પાકેતને અને તેની ગુજરાન ચલાવવા ભારે મહેનત કરવી પડતી; છતાં તેમના સોયકામ તેમને અઠવાડિયે છ દેનિયર જેટલી કમાણી થતી. તે વર્ષના શિયાળા ભારે ઠંડી પડી અને બંને જણ પાસે બળતણનું લાકડું પણ ન રહ્યું. પણ એક રવિવારે એ ચૌદ વર્ષની છોકરી ચર્ચમાં સોનાનો કૂસ ગળા પહેરીને આવી! તરત જ અમે સમજી ગયાં કે, હવે તેણે જાત વેચ માંડી! પહેલાં તો તે યુવાન વાઈકાર્ટ દ કોંના હાથમાં પડી, પછી રાજા ઘોડાવાળાના હાથમાં, પછી સારજંટના હાથમાં, પછી રાજાના સલાહકારના હાથમાં, પછી પાટવીના હાથમાં, પછી રાજાના રસોઈયાના હાથમાં, પછી તો નીચે ઊતરતી ઊતરતી વાયોલિન વગાડનારા અને દીવાલ સજાવનારાઓ જેવાના હાથમાં તે જતી ગઈ.”

“ પણ આ વાતમાં અનોખાપણું શું છે? તથા એમાં જિજ્ઞાસા કે બાળકોની વાત શી આવી?” પહેલીએ કહ્યું.

“ધીરજ ધરો બહેન! થોડા વખત બાદ પાકેતની મા પણ મરી ગઈ. પછી પાકેતને ચાહનારું કે પાકેત જેને ચાહે એવું દુનિયામાં કોઈ જ ન રહ્યું. પાંચ વરસથી — જ્યારથી પાકેતે વેશ્યાવૃત્તિ આદરી હતી, ત્યારથી તે એકલવાથી તેમ જ હડધૂત બની ગઈ હતી. સૌ કોઈ તેના તરફ આંગળીઓ કરતું, કાંકરાચાળી કરતું, હુરિયો બોલાવતું, અને સારજંટો તો તેને મારપીટ કર્યો જ રાખતા. આમ કરતાં કરતાં તે ૨૦ વર્ષની થઈ — અને વીસ વર્ષની ઉંમર આ જાતની સ્ત્રીઓ માટે વૃદ્ધાવસ્થા જ ગણાય. હવે તેને વેશ્યાવૃત્તિમાંથી પોતાના પહેલાંના સોયકામ જેટલી જ નજીવી આવક થતી. કારણ કે, આ જાતની છોકરીઓનાં શરીર તરત ઊતરી જાય છે, અને તેમનો ભાવ પણ ઘટતો જાય છે.

“એ અરસામાં પાછો એક આકરો શિયાળો આવ્યો. પાકેતના ચૂલામાં લાકડું ન રહ્યું અને તેના કબાટમાં રોટી ન હતી. તેનાથી બીજું કંઈ કામકાજ તો થઈ શકે તેમ રહ્યું ન હતું; કારણ કે આ જાતની સ્ત્રીઓનાં શરીર કામકાજ કરવાની દૃષ્ટિએ બહુ સુંવાળાં અને આળસુ બની જાય છે, અને સુખ્યેન ભોગવવાની તેમની આકાંક્ષા તો વધતી ગઈ જાય છે; એટલે ગરીબાઈ અને તંગીનાં દુઃખ પણ તેમને વધુ આકરાં લાગે છે.”

“પણ આમાં જિપ્સીઓ કયાં આવ્યા ?”

“ધીરજ ધરો! મોટી બહેન! પાકેતને કયાંયથી સાચો પ્રેમ મળ્યો ન હતો. કોઈ એવી સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રેમ કરી પણ ન શકે. છતાં એ સ્ત્રીઓનેય પ્રેમની ભૂખ પણ કાયમ રહેતી હોય છે. તેઓને પોતાનું કંઈક ભરી કાઢવા કાં તો પ્રેમી જોઈએ, અથવા બાળક જોઈએ. નહિ તો તેઓ વિશેષ દુઃખી થઈ જાય છે. એટલે કોઈ સાચો — સ્થિર પ્રેમી મળતાં, પાકેતની બધી ઈચ્છાઓ બાળક મેળવવા તરફ વળી. તેણે અંતરની સાચા અંતરથી બાળક માટે પ્રાર્થના કરવા માંડી. અને ઈશ્વરે પણ તેના ઉપર કૃપા કરી, અને, 'દેવની સાલમાં એટલે કે આજથી

સોળ વર્ષ પહેલાં પાકેત એક બાળકીની માતા બની. તેનાં આનંદને પાર ન રહ્યો.

“તેણે પોતાનાં છેલ્લાં કપડાં ફાડી ફાડીને પોતાની બાળકી માટે ઝભણ સીવી તેને પહેરાવવા માંડ્યાં ! તે તેને જાતે જ ધવરાવતી. પ્રેમ કરવો બાળકી મળ્યાના સંતોષથી તે પાછી ફૂટડી અને જુવાન પણ બનતી ચાલી ! અને પરિણામે તેની પાસે ઘરાકો પાછા આવવા લાગ્યા. એ રીતે થતી પોતાની બધી જ કમાણી પાકેત પોતાની બાળકી એની શણગારવા સજવવામાં જ વાપરી નાખતી. એમ કહેવાય કે રાજકુવરી પણ જેવાં જરી-રિબન પહેરવા ન મળતાં હોય, તેવાં જરી-રિબન પોતાની બાળકીને પહેરાવતી. વળી આપણા રાજા લૂઈ-૧૧માએ નાનકડો ત્યારે જેવા ભરત-ગૂંથણવાળા જોડા નહિ પહેર્યા હોય, તેવા જોડાને જોડ તે પોતાની બાળકીને પહેરાવતી. તે જોડા ઉપરનું બધું ભરતકાર તેણે પોતે કર્યું હતું. એ જોડા મારા અંગૂઠા જેટલા નાનાશીક હતા અને પાકેતની નાનકડી એનીના નાનકડા પગ એમાં પેસતા નજરે જોય ન હોય, તો કોઈ માની પણ ન શકે, એ કોઈ બાળકીના જોડા છે એ બાળકીના પગ એવા નાનકડા - સુંદર હતા. પણ એ બાળકીના પગ જ સુંદર હતા એમ નહિ, તે ચાર મહિનાની થઈ ત્યારે મેં પણ તેને જોઈ હતી; તેની આંખો તેના મોં કરતાં પણ મોટી હતી, અને તેને કાળા સુંદર ગૂંછળિયા વાળ હતા.

“એની મા તો એને જોઈ જોઈને રોજ વધુ ને વધુ ગાંડી બનતી ચાલી. આખો વખત જાણે તે તેને છાતીએ દબાવ્યા કરે અને ચુંબ્યા કરે. ખાસ કરીને પોતાની બાળકીના નાનકડા ગુલાબી પગ તેને ખૂબ ગમતા. વારંવાર એના પગ તે ચૂમ્યા કરતી; અને એમનું ફૂટડાપાણું તથા નાનકડાપાણું જોઈ જોઈને નવાઈ પામતી.”

“આ કહાણી મનોરંજક છે, એ વાત ખરી; પણ એમાં હજી જિજ્ઞાસીઓ કયાં આવ્યા ?”

“ જુઓને, હવે જિપ્સીઓની જ વાત બાકી રહે છે. એક દિવસ રીમમાં આ બધા જિપ્સી ભિખારીઓ અને ભટકેલાનું ટોળું આવી ચડ્યું. તેમના નાયકો પોતાને ડૂકો અને કાઉંટો કહેવરાવે છે. તેઓના વાળ ગૂંછળાદાર હોય છે, અને તેઓ કાનમાં રૂપાની વીંટીઓ પહેરે છે. તેમના વાળ માથા પાછળ ખભા સુધી ઘોડાની પૂંછડીની પેઠે ભટકતા હોય છે. એ બધી સમાજ-બહાર ગણાતી જાતિઓ છે. તેઓ શહેરમાં થઈને ઈજિપ્તથી સીધા રીમ આવ્યા હતા. પોપે તેમનાં પાપોની કમૂલત સાંભળી હતી અને તેઓને સાત વર્ષ સુધી એક જગાએ સ્થિર થયા વિના ભટકતા રહેવાનું અને પથારીમાં કદી ન સૂવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું છે એમ કહેવાનું. તેઓ અલ્લિજ્યર્સના રાજાને અને કર્મનીના બાદશાહને નામે રીમમાં આવ્યા હતા અને લોકોનાં ભવિષ્ય ભાખી આપવાનું કામ કરવા લાગ્યા.

“ તેમને શહેરમાં તો દાખલ થવા દેવામાં ન આવ્યા, એટલે તેઓએ જૂની ચાકની ખાણો નજીક દરવાજા પાસે પડાવ નાખ્યો. તરત જ આખું શહેર તેમની પાસે જવા ઊમટ્યું. તેઓ હાથ જોઈ જોઈને કમૂલત ભવિષ્ય ભાખી આપતા. ગમે તેવો બદમાશ હોય કે ભિખારી હોય, તેને તે મોટો ધર્મચાર્ય બનશે કે રાજા-મહારાજા બનશે એવું ભવિષ્ય ભાખી આપે! તેઓ બાળકો ઉપાડી જાય છે, ખીસાં કરે છે, અને માનવ-માંસ ભક્ષણ કરે છે, એવી વાયકાઓ પણ આપતી. અને તેથી સ્ત્રીઓ એકબીજાને હંમેશાં તેમની પાસે ન જવાની નિષેધ સલાહ આપતી, પણ પછી છાનીમાની પોતાના બાળકને તેમની પાસે લઈ જઈ, તે શું થશે વગેરે ભવિષ્ય રસ-પૂર્વક સાંભળી આવતી. ઘેર પાછી આવી, પડોશણો આગળ પોતાનો છોકરો પોપ થશે, એવું થશે કે શહેનશાહ થશે, એવી વાતોની બડાશો મારતી. એ સાંભળી સ્ત્રીઓને પણ પોતાના સંતાન માટે એવું ભારે ભવિષ્ય જાણી પોતાની ચટપટી થતી !

“બિચારી પાકેતને પણ એ રીતે જ પોતાની કૂટડી છોકરીનું ભવિષ્ય જાણી આવવાનું મન થયું. તે એ લોકોને પડાવે ગઈ. એક જિપ્સી સ્ત્રીએ તે બાળકીની સુંદરતાનાં બહુ વખાણ કર્યાં, પોતાના હાથમાં લઈ તેને ચૂમી, તથા તેના નાના પગ અને સુંદર જોડા જોઈ જાણે તે દિગ્મૂઠ થઈ ગઈ. બાળકી તે વખતે એક વરસની થઈ હતી. તે સામાન્ય રીતે મા સામું જોઈને હસ્યા કરતી, ટલુકા કર્યા કરતી અને હાથપગ ઉછાળી ગેલ કરતી. પણ આ જિપ્સી સ્ત્રીને જોઈને તો તે એવી રડવા લાગી કે ન પૂછો વાત. માએ તેને પાછી પોતાના હાથમાં લઈ ખૂબ પંપાળી, બચ્ચીઓ કરી, તથા શાંત પાડી. પેલી જિપ્સી બાઈએ છોકરી બહુ સુંદર, સચ્ચરિત્ર, તથા રાજ-રાણી થશે એવું ભવિષ્ય ભાખી આપ્યું.

“બીજા દિવસે એની જરા ઊંઘમાં પડી એટલે પાકેત તેનું જ ભવિષ્ય જિપ્સીઓ પાસેથી પોતે જાણી લાવી હતી, તે પોતાની પડોશણને કહેવા ઘર ઉઘાડું મૂકી, હોસમાં ને હોસમાં દોડી — ‘અરે મારી નાનકડી એની જમવા બેઠી હશે ત્યારે ઈંગ્લેન્ડનો રાજા અને યુથોપિયાને આર્ય-ડચ્ઠક તેની તહેનાત ભરશે!’ ઈ૦, ઈ૦. પડોશણ આગળ એ બધે અંતરનો આનંદ ઠાલવીને તે ઘર પાછી આવી, ત્યારે પોતાની દીકરીને કશો અવાજ ન આવતો જાણી, તે તેને જોવા ગઈ — તો બાળકી મળે! માત્ર તેના બે જોડામાંથી એક જ જોડો બાજુએ પડી રહ્યો હતો.

“તરત તે બૂમાબૂમ કરતી આખા ઘરમાંને આસપાસ દોડી વળી, પણ ક્યાંય છોકરીનો કશો પરતો જ લાગ્યો નહિ કે તેની કશી ભાળ મળ નહિ. આખો દિવસ તેણે ગાંડાની પેઠે આખા શહેરમાં દોડાદોડ કરી મૂકી; જેને ને તેને પકડીને તે પોતાની દીકરી ગુમ થયાની વાત હૃદય દ્રાવક રીતે કરતી. એમ કરતાં કરતાં રાત પડી ત્યારે તે ઘર પાછી ફરી

“તે ગેરહાજર હતી એ દરમિયાન બે જિપ્સી-સ્ત્રીઓ હાથમાં પોટલા જેટલાં કશું લઈને આવી હતી અને ગુપચુપ તેના ઘરમાં પેઠી હતી; તેઓ બહાર નીકળી, ત્યારે તેમના હાથમાં પેલું પોટલું ન હતું, એવું એ

શ્રીમ નગરની બહાર ઉતાચે કરીને પડેલી જિભ્મીઓની મંડળી ભવિષ્ય ભાળે છે. - પૃ. ૧૩૩.

શણે બરાબર જોયું હતું. પણ તેમના ચાલ્યા ગયા પછી ઘરમાંથી મકના રડવાનો અવાજ આવતો હતો — એવું એ પડોશણે ઘેર પાછી થી પાકેતને રસ્તામાં જ કહ્યું. ત્યારે પાકેત રાજી થતી, પોતાની બકીને જ પેલી જિપ્સી બાઈઓ પાછી મૂકી ગઈ હશે એવું માની, માં દોડી. ઘરમાં બાળક હતું એ સાચી વાત; પણ તેના દિદાર િને પાકેતે એવી કારમી ચીસ પાડી કે ન પૂછે વાત. તેની ફૂટડી નીને બદલે પથારી ઉપર એક નાનો ખવ્વીસ છોકરો જ ઢબૂરીને લેા હતો. તે ભયંકર વિદ્રુપ હતો, એક આંખે કાણિયો હતો તથા થી ચીસો પાડતો આમતેમ અમળાતો હતો. પાકેતે છળીને આંખો કરી દીધી. તેને લાગ્યું કે પેલી જિપ્સી બાઈઓએ મંત્રીને તેની ડી છોકરીનું આમ રૂપાંતર કરી દીધું છે! તેને જોઈ જોઈને તે એવી ગાંડી થવા લાગી કે, પડોશણોએ તરત પેલા ખવ્વીસને તેની નજર બળથી ઉપાડી લીધા. તે ચાર વર્ષની ઉંમરનો હોય એવો લાગતો ા, તથા તે જ કંઈ થોડા શબ્દો બોલતો હતો, તે જાણે માણસોની યા જ ન હતી.

“પાકેત હવે પોતાની બાળકીના એકમાત્ર અવશેષ પેલા એક િને જ વળગી પડી અને હૃદયાક્ષાટ આર્કટ કરવા લાગી. અમે િય તેના એ કલ્પાંતથી રડી ઊઠ્યાં. પછી અચાનક પાકેત જિપ્સીઓના કેપમાં ચાલો! તેઓને પકડો! તેઓ મારી છોકરી ાડી ગયા છે!” એવી બૂમો પાડતી જિપ્સીઓના પડાવ ભણી દોડી. તુજિપ્સીઓ ત્યાંથી ઊપડી ગયા હતા, અને અંધારી રાતે તેમનો ઊ પકડવો અશક્ય હતું.

“બીજે દિવસે અજવાળું થતાં લોકો પગેરુ કાઢતા એ િપ્સીઓની ભાળ મેળવવા દોડ્યા, ત્યારે રીમથી બે લીગ દૂર એક ામાં એક મોટા તાપણાના અવશેષ તેમની નજરે પડ્યા. ત્યાં પાકેતની િના પોશાકની થોડી રીબનો, લોહીનાં થોડાં ટીપાં, અને બકરીની િઓ પડી હતી. લોકોને ખાતરી થઈ ગઈ કે, જિપ્સી લોકોએ

પોતાના કોઈ પર્વને નિમિત્તે માનવ-માંસ-ભક્ષણ કરવા, પાકેતન બાળકીને જ શેકી ખાધી છે. જ્યારે પાકેતને આ બધા સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તે રડી નહિ, પણ એકદમ ચૂપ થઈ ગઈ. બીજી સવા જ તેના માથાના બધા વાળ સફેદ થઈ ગયા. અને એ દિવસે અલોપ થઈ ગઈ, તે પછી કોઈએ તેને જોઈ નથી.”

“બહુ બિહામણી વાત છે!” બીજી બોલી.

“તને શાથી જિખ્સીઓની આટલી બધી બીક લાગે છે, તે હ સમજાય છે. પણ પછી એ શાંતિ લરીનું શું થયું તેની ખબર જ નહિ કેમ?” પહેલીએ પૂછ્યું.

“કેટલાકોએ તેને રાતે ફ્લેઠ દરવાજાથી શહેર બહાર ચાલી જ જોઈ હતી, અને જ્યાં ગુજરી ભરાતી હતી તે મેદાનના પથ્થરના કૂ ઉપર એક ગરીબ માણસે પાકેતનો સુવર્ણ-કૂસ લટકતો જોયો હતો. કૂસ પાકેતને તેના પ્રથમ પ્રેમી વાઈકાઉન્ટ દે કોઠ તરફથી મળ્યો હતો પાકેત મરતાં લગી એ કૂસથી કદી વિખૂટી ન પડે—ગમે તેવી ગરીબાઈ અને તંગીના દિવસોમાં પણ તેણે એ કૂસ વેચી નાખ્યો ન હતો. એટલે તે મરી જ ગઈ હતી, એમ માનવું જોઈએ. જોકે કેટલાક એમ કહે કે, તેમણે તેને ખુલ્લા પગે પોરીસ તરફને રસ્તે જતી જોઈ હતી. પ મારું માનવું છે કે, તે નદીમાં ડૂબી જ ગઈ હોવી જોઈએ.”

“અને પેલો નાનો જોડો—તેનું શું થયું?”

“એ જોડો પણ માની સાથે જ નદીને તળિયે પહોંચ્યો હો જોઈએ.”

“અને પેલા ખવ્વીસનું પછી શું થયું?”

“ક્યો ખવ્વીસ વળી?”

“કેમ, લા શાંતેફલરીને ત્યાં પેલી જિખ્સી-બાઈઓ મૂકી ગ હતી તે? મને લાગે છે કે, તેને પણ તમે લોકોએ નદીમાં જ ડુબા દીધો હશે કે પછી સળગાવી મૂક્યો હશે! ડાકણો જેવી જિખ્સી બાઈએ સેતાનથી થયેલાં છોકરાંને બીજું વળી શું કરાય?”

“ના, ના; તેને તો મોંશ્યોર આર્યબિશપે પોતાના રક્ષણ હેઠળ લઈ, તેમાંથી પેલા ખવ્વીસને હાંકી કાઢ્યું; પછી તેને આશીર્વાદ આપીને શુદ્ધ કરી, કોઈ દત્તક લઈ જાય તે હેતુથી, નોત્રદામના અનાથ બાળકોના ખાટલામાં ખુલ્લો મૂકવા પેરીસ મોકલી આપ્યો.”

“આ બિશપ લોકોને પણ શું કહેવું? એ લોકો દરેક સીધી સાદી બાબતમાં કંઈક પંચાત જ ઊભી કરવાના. પણ નોત્રદામના ખાટલામાં-થીય એ ખવ્વીસ જેવા છોકરાને કોણ પાળવા પોષવા લઈ ગયું હશે?”

“મને એ વાતની આગળ કશી ખબર નથી.”

૩

આમ વાતો કરતાં કરતાં તે ત્રણે બાનુઓ ખ્વાસ દ ગ્રેવેમાં આવી પહોંચી. પણ વાતમાં ને વાતમાં તેઓ તુર રોલાંના જાહેર પાઠ-ઘરને વટાવીને આગળ પિલરી તરફ ચાલી આવી હતી. અને પિલરીની સજ થતી જોવામાં એ લોકો પેલા ઉંદર-ખાનાની વાત છેક જ ભૂલી ગયાં હોત; પણ એટલામાં પેલી ગ્રામ-ગોરીના છોકરાએ માને પૂછ્યું, “મા, ત્યારે આ કેક હું ખાઈ જઉં?”

તરત તેની માને યાદ આવ્યું, “અરે, આપણે પેલાં તપસ્વિનીને આ કેક આપવાનું ભૂલી જ ગયાં ને કંઈ?” મને એ ઉંદર-ખાનું ક્યાં આવ્યું તે કહો એટલે હું આ કેક ત્યાં મૂકી આવું.”

“ચાલો, આપણે બધાં સાથે જ ત્યાં જઈએ.”

પેલા જાડિયા છોકરાને એ વાત મુદ્દલ પસંદ ન આવી.

ત્રણે જાણીઓ તુર રોલાં પાસે પહોંચી એટલે બીજાએ બાકીની બેને કહ્યું, “આપણે ત્રણે એકસાથે બાકામાંથી ડોકિયું કરવા જઈશું, તો સાથેત નકામી ભડકશે. એટલે તમે બે જણ પાઠ-ઘરમાં જઈ થોડો પાઠ કરી આવો, એટલામાં હું પહેલી એ બારીમાં ડોકિયું કરી લઉં. સાથેત મને થોડી ઘણી ઓળખે પણ છે. પછી હું તમને બોલાવું, ત્યારે તમે આવી પહોંચજો.”

એ પ્રમાણે તેણે એકલીએ જઈ પહેલાં સાથેતનાં દર્શન કર્યાં. એક ક્ષણ બાદ તેણે પેલી ગ્રામ-ગોરીને એકલીને પાસે આવવા નિશાની કરી. તેણે આવી અંદર ડોકિયું કર્યું.

અંદરનો દેખાવ ભારે કરુણ હતો. પહેલી નજરે ખૂણામાં બેઠેલી સાથેત પથ્થરનું નિર્જીવ પૂતળું જ લાગે. પણ થોડી થોડી વારે તેના ભૂરા થઈ ગયેલા હોઠ શ્વાસ લેતાં-મૂકતાં પહોળા થતા, એ ઉપરથી તે જીવતી છે એવી કલ્પના જાય.

પછી તો પહેલીને પણ બોલાવવામાં આવી, અને ત્રણે જણ સાથે જ એ બાકામાંથી નજર કરવા લાગી.

થોડી વાર જરા ગાભરી થઈને અંદર જઈ રહ્યા બાદ ગ્રામ-ગોરી તરત ચોંકીને આંખમાં આંસુ સાથે બહારની તરફ મોં ફેરવીને બોલી ઊઠી, “અરે આ જ અમારી પાકેત લા શંતેશ્વરી!”

પછી તો કોટડીના ખૂણામાં પડેલા એક નાના જરી ભરેલા ગુલાબી સાટીનના જોડા ઉપર પણ તેમની નજર ગઈ. ત્રણે જણ સમજી ગઈ કે, એ જ પેલી બાળકીની કમનસીબ માતા પાકેત જ છે! ત્રણે જડસડ થઈ ગઈ: કોઈની એક શબ્દ બોલવાની પણ હિંમત ન રહી.

અચાનક પેલા છોકરાએ માને બૂમ પાડીને કહ્યું, “મા, મને પણ ઊંચો કરીને અંદર શું છે તે જોવા દો!”

નાના છોકરાનો અવાજ સાભળીને પેલી અંદર બેઠેલી તપસ્વિ ચોંકી. તે તરત જ ચીસ પાડીને ઊઠી — “ભગવાન, કંઈ નહિ તો મ બીજાનાં બળકો તો ન જ બતાવશો!”

અને તે એકદમ આંખે શરીરે ધૂજી ઉઠી. પેલી બાનુઓએ તેને ટાઢ વાતી ગણીને ગરમ કંઈ ઓઢવા પહેરવાનું આપવા પરવાનગી માગી; પણ પેલીએ ઘસીને ના પાડી. પેલાંએ પોતાની પાસેનું કંઈક ગરમ પીણું તેને પીવા ધર્યું, તેની પણ તેણે ના પાડી. “મારે તો પાણી જઈએ!” એમ તે બોલી. તહેવારને કારણે બે દિવસથી તેના તાંસળામાં કોઈએ પાણી રેડયું ન હતું!

પછી અચાનક તેણે ગ્રામ-ગોરી તરફ મોં ફેરવીને કહ્યું, “આ છોકરાને આ જગ્યાએથી લઈને દૂર ચાલી જા! અહીં થઈને હમણાં પેલી રાંડ ઈજિપ્શ્યન નીકળશે!”

આટલું કહી તે થાકથી અને માનસિક આઘાતથી ફરસબંધી ઉપર ચત્તાપાટ ગબડી પડી. તેને હાલ્યા ચાલ્યા વિના લાંબો વખત પડી રહેલી જોઈ, તે જીવે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા, પેલી બે પૅરીસિયન બાનુઓએ તેનું પ્રચલિત નામ લઈને તેને બૂમ પાડી: “ગુદુ-મા! ગુદુ-મા!”

પણ પેલીએ કશો જવાબ ન આપ્યો.

એટલે ગ્રામ-ગોરીએ હવે બૂમ પાડી, —“પાકેત! પાકેત લ શાંતે-ફલરી!”

તરત પેલી તપસ્વિની વાઘણની પોકે ઊછળીને ઊભી થઈ અને એ બારી ભણી લપકી. ત્રણે જણે તેની આ વિકરાળતાથી બીનીને ત્યાંથી ખસી ગયાં. પેલી તપસ્વિની તેમની પાછળ ત્રાડતી હતી — “ઓહો! તું જ પાછી મારી પાસે આવી કેમ? મારી બાળકીને ચોરી જનારી કુત્તી! તારું સન્યાનાશ જાય! તું ઊભી ને ઊભી ફાટી પડે! તું મને ન ઓળખે, તો બીજું કોણ ઓળખે? રાંડ? બેશરમ! તારું નર્વશ જાય!”

પાણીના ટીપાના બદલામાં આંસુ

થોડા વખત થયાં પ્લાસ દ ગ્રેવે મેદાનમાં પિલરી અને માંચડાની આસપાસ પુષ્કળ માણસો ભેગાં થવા લાગ્યાં હતાં.

સવારના નવ વાગ્યાથી ચાર ઘોડેસવાર સારજંટો પિલરીની આસપાસ ચાર ખૂણે આવીને ઊભા રહ્યા, ત્યારથી જ લોકો ફટકા-બાજીની કે એવી કોઈ સજા જેવાની મળશે એવી આશા સાથે ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે પિલરી તરફ ટોળાનો ધક્કો એટલો ભારે થવા લાગ્યો કે, પેલા સારજંટોને એ ધક્કો પાછો હઠાવવા પોતાના હાથમાંના ચાબૂકો તથા ઘોડાના થાપાનો ઉપયોગ વારંવાર કર્યા કરવો પડતો.

લોકોને આવી જાહેર સજાઓ જેવા દિવસભર રાહ જેતા ખડા રહેવાની દેવ પડેલી હોવાથી, તેઓ કશી અધીરાઈ બતાવ્યા વિના પિલરીની આસપાસ ભીડ કરતા ગોઠવાયે જતા હતા.

એ પિલરીનું બાંધકામ સીધું-સાદું હતું. પથ્થરનું ઘનચોરસ જેવું, દશેક ફૂટ ઊંચાઈનું ચણતરકામ કરવામાં આવ્યું હતું. તે વચ્ચેથી પોલું હતું. તેની બાજુએ પથ્થરનાં જ પગથિયાંના એક ઉભડક દાદર જેવું ચણતરકામ કરવામાં આવ્યું હતું. તેના વડે ઉપરના ઓટલા ઉપર જાઓ એટલે વચ્ચે કુંભારના ચાકળા જેવું ઓકનું એક જંગી ચક્કર આડું ગોઠવેલું નજરે પડે. એ ચક્કરની વચલી લાટ ઉપર ઊભી ધરી જેવા એક લાકડાના ડીમચા સાથે, ગુનેગારને ઘૂંટણિયે પાડી તેના હાથ તથા પગની મૂંટીઓ પીઠ પાછળ કાઢી, મોં મેદાન તરફ રહે એ રીતે બાંધી દેવામાં આવતો.

પછી એ બાંધકામની વચ્ચે ખોડેલી એ જંગી પૈડાની ધરીને ધુમાવવામાં આવે એટલે પેલું ઉપરનું પૈડું ગોળ ફરવા માંડે, જેથી ચોતરફ ઊભેલા પ્રેક્ષકોને વારાફરતી પેલા ગુનેગારનું મોં જોવા મળે.

છેવટે ગુનેગારને ગાડાની પાછળ બાંધીને ત્યાં લાવવામાં આવ્યો અને તરત પિલરી ઉપર ચડાવી દેવામાં આવ્યો. લોકો એને ઓળખી ગયા : એ કસીમોદો હતો !

ગઈ કાલે તો મૂખાઓના પોપ અને રાજા તરીકે, ઈજિપ્તના ડ્યૂક, ટયુનિસના રાજવી તથા ગેલીલીના શહેનશાહ કહેવરાવનારાઓએ તેનો સરઘસરૂપે વરઘોડો કાઢ્યો હતો; પણ આજે તેને ફટકાની સજા પણ જાહેરમાં જ કરવા લાવવામાં આવ્યો હતો. લોકોને એ બાબતની કશી પરવા ન હતી.

રણશિગાવાળાએ તરત સૌને ચૂપ રહેવા ફરમાવી કસીમોદોને કરવામાં આવેલી સજાનું એલાન કર્યું.

કસીમોદો હાલ્યા-ચાલ્યા વિના શાંત જ રહ્યો હતો. તે ધૂટો થઈ મારી ન બેસે એ બીકે તેને તાણી બાંધવામાં આવેલા બંધ જરા વધારે સખત રીતે કસવામાં આવ્યા હતા અને તેની ચામડીમાં સખત કળતા હતા.

તેને ઘૂંટણિયે બેસાડી તરત પેલા થડા સાથે બાંધી દેવામાં આવ્યો. પછી કેડ સુધીનાં તેનાં કપડાં ઉતારી લેવામાં આવ્યાં. કસીમોદો કશી ચેષ્ટા કર્યા વિના પેલાઓ જેમ કરે તેમ કરવા દેવા લાગ્યો. અવારનવાર તે ઊંડો શ્વાસ લેતો—કસાઈના ગાડામાં ચાર પગ બાંધીને નાખેલા અને માથું ગાડાની કિનારી બહાર લબડતું હોય એવા વાછડાની જેમ.

હવે એક પહેલવાન જેવો માણસ નિસરણીએ થઈને પિલરી ઉપર ચડ્યો. તેણે નગરનો ગણવેશ પહેર્યો હતો—અર્થાત્ ગુનેગારોને સરકારી સજા પ્રમાણે રિબાવનાર અધિકારી તે હતો.

તેણે પિલરીને એક ખૂણે કાળી ક્વાક-શીશી મૂકી. ઉપરના ભાગમાંથી લાલ રેતી નીચે સરકતી હતી. તેણે હવે પોતાનું જાકિટ ઉતારી નાખ્યું, તથા બાંયો બરાબર ચડાવી. પછી તેણે પોતાના જમણા હાથમાં એક જંગી ચાબખો પકડ્યો. તેની લાંબી લાંબી ચામડાની પટ્ટીઓને છેડે ગાંઠો તથા ધાતુની ખોળીઓ હતી.

તેણે પગ જરા પછાડ્યો એટલે વચ્ચેના પોલાણમાં નીચે બેઠેલા માણસે ધરી ફેરવવા માંડી. ફરતી ફરતી કસીમોદોની પીઠ આ ચાબૂકવાળા તરફ આવી એટલે તેણે તરત પોતાનો ચાબખો હવામાં વીંઝી જોરથી ફટકાર્યો.

કસીમોદો બિચારો ઊંઘમાંથી ઝબકી ઊઠ્યો હોય એમ ઊછળ્યો. પણ સખત તાણિયાથી તેને જકડેલા હોઈ, તે માત્ર થોડો અમળાયો એટલું જ. સાંઢને જોમ પડખે બગાઈ કરડે ત્યારે ત્યાં કશું પૂછડું કે મોં પહોંચી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે ડંખની ઊલટી બાજુએ પોતાનું મોં નાખી દે છે, તેમ જ કસીમોદોએ પોતાનું માથું પાછળની તરફ જમણી બાજુ ઉછાળ્યું.

પછી ચાબુકનો બીજો ફટકો - પછી ત્રીજો - એમ પિલરીનું ચક્ર ફરતું જ રહ્યું.

થોડા ફટકા બાદ કસીમોદોની ખુલ્લી ચામડી ચિરાઈ જતાં તેમાંથી લોહીની છાંટ ઊડવી શરૂ થઈ, અને પછી તે લાંબી ધાર જ. ચાબખાની ઊછળતી વાધરીઓ સાથે ચોટતા એ લોહીની ફરફર નીચે ઊભેલા ટોળા સુધી પણ પહોંચવા લાગી.

કસીમોદોએ દુઃખ અસહ્ય બન્યું ત્યારે એક વખતે પોતાનું બધું રાક્ષસી જેર અજમાવી એ બંધનમાંથી છૂટા થવા પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ એના બંધ થોડો તડ તડ અવાજ કરીને તેની ચામડીમાં ઊલટા વધુ ઊંડા ઊતર્યા, એટલે તે થાકીને જંપી ગયો. તેણે પોતાની એક આંખ બંધ કરી દીધી અને માથું પોતાની છાતી ઉપર ઢાળી

પિલ્લરી ઉપર સ્થાપિત - પૃ. ૧૪૯.

દીધું — જાણે મરી ગયો હોય એમ. પછીથી ફટકા પૂરા થતાં સુધી તે જરાય હાલ્યો નહિ — જો કે, ચાબખા મારનાર તો વધુ જુરસામાં આવતો જઈ, વધુ જોરથી ચાબખા ફટકારવા લાગ્યો, અને લોહી પણ વધુ ઊડવા લાગ્યું.

છેવટે કાળા ઘોડા ઉપર પગથિયાં પાસે ઊભેલા અધિકારીએ સજા પૂરી થયાની જાહેરાત કરી, ત્યારે પેલો ફટકા મારનારો થોભ્યો. સાથે સાથે પિલરી પણ ફરતી બંધ થઈ.

તરત જ ફટકા મારનારના બે મદદનીશો ઉપર આવ્યા; તેમણે કસીમોદોનો લોહીલુહાણ થયેલો ખભો અને પીઠ કથાકથી ઘોઈ કાઢ્યાં. તેમના ઉપર કંઈક મલમ જેવું ચોપડ્યું અને પછી લૂગડાનો એક કટકો ઢાંકી દીધો.

પરંતુ હજુ શ્રીમાન ફ્લોરિયન બાર્બેટિયે'એ ઉમેરેલી, એક કલાક પિલરી ઉપર જ બાંધી રાખવાની સજા ભોગવવાની બાકી રહેતી હતી. એટલે કલાક-શીશીને ઉલટાવી દેવામાં આવી, અને કસીમોદોને પિલરી ઉપર બાંધેલી હાલતમાં જ મૂકી રાખવામાં આવ્યો. પણ લોકોમાં હવે જાણે પેલા ચાબુકવાળા અધિકારીનો જુરસો સંક્રાંત થયો હોય તેમ તેઓ કસીમોદોના મોં સામે વિવિધ ચાળા કરવા લાગ્યા, અને તેના ઉપર હાથમાં જે આવ્યું તે છૂટું ફેંકવા લાગ્યા. તેમણે નાખેલા પથરા કસીમોદોને લમણામાં કે બીજે કંઈ વાગતા, ત્યારે લોકો ખડખડાટ હસી પડતા.

કસીમોદો શરૂઆતમાં તો શાંત રહ્યો; પણ પછી તેણે લોકોને ડરાવવા પોતાના વિકરાળ મોંઢાથી ધુરકિયાં અને છાંછિયાં કરવાનાં શરૂ કર્યાં; તથા બાંધ તોડી, છૂટો થઈ, લોકો ઉપર ફૂદી પડે એવું જોર કરવા માંડ્યું. પણ તેના બાંધ એવા સખત હતા કે, લોકો ઊલટા તેના પ્રયત્નથી વધુ ને વધુ હસવા લાગ્યા અને વધુ ને વધુ પથરા મારવા લાગ્યા.

છેવટે બિચારો કસીમોદો લાચારીથી શાંત થઈ ગયો. અને બધાં અપમાન તથા બધી છેડછાડ સહન કરી રહ્યો.

અચાનક દૂરથી તેણે એક ખચ્ચર-સવારને તે તરફ આવતો જોયો. એ ખચ્ચર-સવાર તેના આશ્રયદાતા આર્ય-ડીકન પોતે હતો. કસીમોદોના મોં ઉપર હવે આનંદની એક ઝલક છવાઈ ગઈ; — આર્ય-ડીકન જરૂર તેની આ યાતનામાંથી તેનો છુટકારો કરાવવા પ્રયત્ન કરશે જ! અથવા લોકોને પથ્થર મારતા કે છેડછાડ કરતા રોકશે જ!

પરંતુ આ શું? એ ખચ્ચર-સવાર પિલરી ઉપર બાંધેલા માણસને ઓળખી શકે તેટલો નજીક આવ્યો કે તરત પોતાના ખચ્ચરને એડી લગાવી ત્યાંથી ચાલતો થયો! જાણે કસીમોદોની આંખમાં તેની સામું જોઈ જે કુરુણ આશા પ્રગટ થતી દેખાતી હતી, તે ઉપરથી એની સાથેના પોતાનો સંબંધ લોકોમાં છતો થઈ જાય તેની એને શરમ આવી હોય!

કસીમોદોનું મોં એ જોઈ કાળું ઠણક થઈ ગયું.

વખત પસાર થવા લાગ્યો. તેને અહીં પિલરી ઉપર ચડાવ્યે દોઢ કલાક થઈ ગયો હતો. અચાનક તેણે જોર કરીને પોતાના ગળામાંથી નીકળે તેટલો મોટો અવાજ કાઢી બૂમ પાડી, “પાણી! પાણી!”

પણ તેની એ બૂમથી લોકોના ટોળાનો આનંદ જ વધ્યો, અને તેમણે પાણીને બદલે અમુક પ્રાણીનું મૂતર પીવાની તેને ઓફરો આપવા માંડી. કોઈ દયાળુ સ્ત્રી-પુરુષને ખરેખર તેને પાણી આપવાનું મન થાય, તો પણ લોકોનાં આ ઠઠા-મશકરીનો સામનો કરી, પિલરી જેવી જગાએ ઉપર ચડીને તેને પાણી આપી આવવું, એ અશક્ય જ હતું.

થોડી વાર રાહ જોઈ રહી, કસીમોદોએ ટોળા તરફ પોતાની હતાશ નજર નાખીને ફરી બૂમ પાડી, “પાણી!”

જેન ફ્રોલો અને તેનો મિત્ર રોબિન પુસેપોં આ ટોળામાં પહેલેથી હાજર હતા, અને કસીમોદોની મશકરીઓની આગેવાની તેઓ જ કરી

રહ્યા હતા. પુસેપોંએ ગટરના પાણીમાં વાદળી પલાળી લાવી, ‘લે પી’ કહી તેના મોં ઉપર છૂટી ફેંકી; અને બૂમ પાડીને કહ્યું, “બદમાશ, તેં મને ઉછાળીને ફેંક્યો હતો તેનો આ બદલો!”

બીજી એક બાઈએ પથરો છૂટો મારીને બૂમ પાડી, “સતે તારા ઘંટ પછાડી અમને નિંદરમાંથી જગાડે છે તેનો આ બદલો!”

એક લાંગડાએ નીચે ઊભા ઊભા પોતાની ઘોડી તેના તરફ વીંઝીને કહ્યું, “અકકરમી, નોત્રાદામ મંદિરનાં શિખરો ઉપરથી મંતર-તંતર કરી અમને અપંગ બનાવે છે, તેનો લે બદલો!”

એક જણાએ ફૂટેલા ઘડાનું કલાડું તેના ઉપર ફેંકીને કહ્યું, “તારા જાદુ-ટોણાથી મારી બૈયરને બે-માથાળું છોકરું જન્મ્યું, તેનો લે બદલો!”

એક બુઢ્ઢી સ્ત્રીએ નળિયાનો ટુકડો તેના મોં ઉપર ફેંકીને બૂમ પાડી, “મારી બિલાડી છ નહોરવાળા પંજ સાથે જન્મી, તેનો લે બદલો!”

કસીમોદોએ ફરીથી ‘પાણી! પાણી!’ એવી કરુણ ત્રાડ નાખી.

તે ઘડીએ લોકોના ટોળામાં અચાનક ભંગાણ પડ્યું. વિચિત્ર વેશધારી એક છોકરી સોનેરી શીંગડીઓવાળી એક સફેદ બકરી સાથે ટોળું વીંધતી આગળ નીકળી આવી. તેના હાથમાં તંબૂરી હતી.

કસીમોદોની આંખો ચમકી ઊઠી. એ છોકરીને ઉપાડી જવાના ગુનાસર જ તેને આ સજા થઈ હતી. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, એ છોકરી પણ બીજાઓની જમ તેને પથરો બથરો મારીને સખત બદલો લેશે.

પેલી ઝટપટ પિલરીના દાદરનાં પગથિયાં ચડવા લાગી. કસીમોદો ગુસ્સાથી ધમધમી ગયો. ઓહો! આ તો દાદર ચડી, નજીક આવીને તેને પ્રહાર કરવા માગે છે!

પેલી કાંઈ બોલ્યા વિના તેની પાસે પહોંચી; પછી પોતાની કમરેથી તૂમડી છોડીને તેણે ધીમેથી કસીમોદોના મોંએ લગાડી.

કસીમોદોની આંખમાંથી એક મોટું આંસુ તેના વિદ્રૂપ ચહેરા ઉપર થઈને અચાનક નીચે સરી પડ્યું. — કદાચ તેણે આખી જિંદગીમાં રેડેલું પહેલું જ આંસુ !

દરમ્યાન તે તૂમડીમાંથી પીવાનું ભૂલી ગયો; એટલે પેલી છોકરીએ પોતાના નીચલો હાઠ લંબાવી અધીરાઈનો ચાળો કર્યો; અને જરા હસી કસીમોદોના મોં ઉપર તૂમડીનું મોં જરા જેરથી દબાવ્યું.

મોટા મોટા ઘૂંટડે હવે કસીમોદો બધું પી ગયો.

જ્યારે તે પી રહ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના જાડા કાળા હાઠ, એ છોકરીના હાથ ઉપર આભારનું ચુંબન કરવા લંબાવ્યા. પણ પેલી છોકરીને તેની આગલી રાતની કામગીરી યાદ હતી, એટલે પેલો બચકું ભરશે કે શું એમ માની, તેણે પોતાનો હાથ જલદી પાછો ખેંચી લીધો.

કસીમોદોએ તેના તરફ ઠપકાની અને અવાચ્ય ખેદની નજર નાખી.

લોકો આ છોકરીની હિંમત અને દયાળુતા જોઈ વિચલિત થયા. તેઓએ તાળીઓ પાડી એ છોકરીને ધન્યવાદ આપ્યા.

તે વખતે જ તુર રોલાંવાળી તપાસિવની બારીના સળિયામાંથી તે છોકરી તરફ જોઈ બૂમો પાડી પાડીને શાપ વરસાવવા લાગી —

“ તારા ઉપર બધા શાપ ઊતરજે ! ઈજિપ્તની દુસ્તી ! તારું સત્યાનાશ જાય ! ”

એસમરાલ્દા દૂરથી એ અવાજ સાંભળી એકદમ ફીકી પડી ગઈ અને પિલરી ઉપરથી લથડતે પગે નીચે ઉતરી પડી.

પેલી તપસિવીની હવે બોલી — “ ઊતર ! ઊતર ! ચોરટી ! પણ તારે ફરી એ જ જગ્યાએ ચડવાનું છે, મારો શાપ છે ! ”

કસીમોદોનો કલાક પૂરો થયો ત્યારે તેને છોડવામાં આવ્યો, અને ટોળું વિખરાઈ ગયું.

પેલી ગ્રામ-ગોરીએ પોતાના પુત્રને હવે પૂછ્યું, “અલ્યા તેં પેલી કેકનું શું કર્યું?”

“મા, જ્યારે તમે પેલા બાકાની અંદરથી બાઈ સાથે વાતો કરતાં હતાં, ત્યારે એક મોટો કૂતરો આવી એ કેકમાંથી એક મોટું બચકું ભરી ગયો — એટલે પછી મેં પણ એમાંથી એક બચકું ભરી લીધું.”

“અલ્યા ભૂંડ! તું આખી કેક ખાઈ ગયો એમ ને!”

પોતાની ગુપ્ત વાત બકરીને સોંપવામાં જોખમ

૧

ઉપરની વાતો બાદ થોડાં અઠવાડિયાં પસાર થઈ ગયાં છે.

માર્ય મહિનો બેસી ગયો છે. સૂર્ય આથમવા અગાઉ નોત્રદામના મંદિરને સોનાનો અદ્ભુત ઢોળ ચડાવી દે છે.

એ મંદિરની બરાબર સામે આવેલા એક સુંદર મકાનના પથ્થરના ઝરૂખામાં, સૂર્યાસ્ત સમયે જ, કેટલીક સુંદર કિશોરીઓ હસતી મજાક કરતી બેઠી હતી.

એ ઘર મોંઝમ આલોઈ દ ગોન્દલોરિયેરનું હતું. પેલી યુવાન કિશોરીઓમાં એક તો એમની પોતાની પુત્રી ફ્લર-દ-લી હતી. અને બાકીની આસપાસના પ્રદેશમાંથી આવેલી તેમનાં સગાંવહાલાંની સુકન્યાઓ હતી. અલબત્ત; તેમાંની એક સાતેક વર્ષની ઉંમરની નાની છોકરી પણ હતી.

વાત એમ હતી કે ફ્રાંસના પાટવી કુંવર ડોફિનનું લગ્ન જેની સાથે થવાનું હતું તે ડોફિનેસ માર્ગેરિતનું સ્વાગત પિકાર્દમાં ફ્લેમિંગો* કરવાના હતા. તે વખતે માર્ગેરિત માટે રાજ-સખીઓ પસંદ કરવા રાજજીના મોટા જમાઈ મોંસિન્યોર દ બીજુ અને તેમનાં પત્ની મોંઝમ એપ્રિલ મહિનામાં પેરીસ આવવાનાં હતાં. એટલે એ બહુમાન માટે પોતાની પુત્રી પણ પસંદ થાય, એ આશાએ, કેટલા બધા સદ્ગૃહસ્થોએ પોતાની

* ફ્લેન્ડર્સનું રાજપ્રતિનિધિઓ.

પુત્રીઓને ખેરીસ નગરમાં પોતાનાં સગાંવહાલાંને ત્યાં મોકલી આપી હતી.

ઓરડાના સાજ-શણગાર ઉપરથી લાગતું હતું કે આ મકાન નાઈટ બેરોનેટની પત્નીનું કે વિધવાનું છે. વસ્તુતાયે પણ એ મકાન રાજજીના બાણાવળીઓના સરદારની વિધવાનું જ હતું. લેડી ગોન્ડલોરિયેરની ઉંમર તે વખતે પંચાવન વર્ષની હશે. અત્યારે તેમની પાસે એક લશ્કરી જુવાનિયો ઊભો હતો. એનો દેખાવ ફટડો તથા રૂઆબદાર હતો — જેની બાબતમાં બધી સુંદર સ્ત્રીઓ હંમેશાં પ્રશંસાભાવ જ દાખવે, પણ વિવેકી ગંભીર પુરુષો જેને જોઈ ડોકું જ ધુણાવે! એ જુવાનિયો મોડમનો કુટુંબી હતો અને તેમણે તેને પોતાની સુપુત્રી ફ્લર-દ-લી માટે પસંદ કર્યો હતો. તે બે જણાં એક બીજાની વધુ નજીક આવે તે માટે તેમના પ્રયત્નો ક્યારના જરૂરી થઈ ગયા હતા.

પરંતુ, ફોબસ દ શેંટોપરને ફ્લર-દ-લી તરફ ખાસ આકર્ષણ ઊભું થયું હોય તેમ લાગતું ન હતું. તે પોતે બહુ ચંચળ પ્રકૃતિનો ઉછાંછળો જુવાનિયો હતો; અને સારા ખાનદાનનો હોવા છતાં પહેલેથી લશ્કરી બરાકોથી જ ટેવાયો હોઈ, રીતભાત, વર્તન, શોખ વગેરે બાબતમાં છેક જ રહી બની ગયો હતો. દાડના બાર આગળ બેસી સ્થૂલ મશ્કરીઓ અને ટોંજટપ્પા કર્યા કરવા, તથા હલકી સ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધોનાં તથા વ્યવહારનાં બણગાં ફૂંક્યા કરવાં — એ જ તેને માટે સ્વાભાવિક વસ્તુઓ હતી. એટલે ખાનદાન કુટુંબોમાં તેને થોડો વખત શિષ્ટતાથી ગાળવો પડે, તો તે તેને માટે ભારે કંટાળાની વસ્તુ બની રહેતી.

એટલે આજે પણ પોતાને ફાંદવાના મા-દીકરીના પ્રયત્નોથી તે છેક જ વાજ આવી ગયો હતો. દરમ્યાન કંઈક અજુગતું પોતાનાથી બોલી ન બેસાય એની તેને ફિક્કર રહ્યા કરતી. તેવામાં અચાનક નાની શેંપ-શ્લેવિયેર કે જે ઝરૂખાનો કઠેરો પકડી બહાર ચકલા તરફ નજર નાખી રહી હતી, તે બોલી ઊઠી, “અરે ગોડ-મમ્મા ફ્લર-દ-લી, જુઓ પેલી ન્નાચનારી તંબૂરી વગાડીને કેવું સુંદર નાચે છે?”

તરત જ બીજી ફૂટડીઓ કઠેરા પાસે દોડી ગઈ. ફ્લર-દ-લી પણ પોતાના થનારા પતિની કંટાળાભરી ઠંડી સોબત છોડી ધીમે ધીમે ત્યાં આવી.

પેલી નર્તકીને થોડો વખત જોયા બાદ, ફ્લર-દ-લીએ કેપ્ટન ફોબસ તરફ ફરીને કહ્યું, “મારા સુંદર સરદાર, તમે મહિનાએક પહેલાં કોઈ જિપ્સી-કન્યાને ચોરિના હાથમાંથી બચાવ્યાની વાત કરતા હતા, તે તો આ છોકરી ન હોય? જરા અહીં આવીને જુઓ તો ખરા!”

ફોબસે આવીને એ છોકરી તરફ જોઈને કહ્યું, “હા, હા! એ જ છોકરી છે; તેની બકરી ઉપરથી જ તેને ઓળખી કઢાય.”

એટલામાં નાનકડી શેંપશિયરે ફરીથી બૂમ પાડી, “હે ગોડ-મમ્મા, જુઓને નોત્રદામ મંદિરનાં ટાવરોની ટોચે પેલો કાળો માણસ કોણ ઊભો છે?”

બધાએ એ તરફ નજર કરી, તો ઓતરાતા ટાવર ઉપરથી પાદરી જવો એક માણસ સ્થિર નજરે પેલી નાયતી છોકરી તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

ફ્લર-દ-લી તરત તેને ઓળખી ગઈ. “એ તો મોંશ્યોર આર્ચ-ડીકન પોતે છે!”

“પણ કેવા તાકીને પેલી નાયતી છોકરી તરફ જોઈ રહ્યા છે!” એક યુવતી બોલી.

“બાપરે, ઈજિપ્શ્યન છોકરીનું આવી બન્યું! એ માણસને આ બધાં લોકો ઉપર ભારે તિરસ્કાર છે!”

“પણ મરદ થઈને એ છોકરી તરફ આવી ઝેરીલી નજરે તે શા માટે જોઈ રહ્યા છે? આ છોકરી કેવી ફૂટડી છે, અને કેવું સરસ નાચે છે!” બીજી સુકન્યા બોલી.

અચાનક ફ્લર-દ-લીને યાદ આવ્યું; તેણે કેપ્ટનને સંબોધીને કહ્યું, “સુંદર કેપ્ટન ફોબસ, તમે એ જિપ્સી-કન્યાને ઓળખો તો છો જ; તો તેને ઉપર બોલાવોને! મજા પડશે!”

‘ખરી વાત ! જરૂર બોલાવો સરદારજી ! જરૂર બોલાવો !’
બીજીઓ તાલીઓ પાડતી બોલી ઊઠી.

સરદારજીએ તરત બહાર જરા ઝૂકીને બૂમ પાડી : “એહેય નાનકડી !”

પેલી જિપ્સી-કન્યાએ તરત ઊંચું જોયું. સરદારજી સાથે આંખ મળતાં જ તે પોતાને બચાવનારને ઓળખી ગઈ, અને તેના ગાલ ઉપર આનંદ-શરમની સુરખી છવાઈ ગઈ.

સરદારજીએ તેને ઉપર આવવા હાથ વડે નિશાની કરી, એટલે તે તંબૂરી પોતાની બગલ નીચે દબાવી, ટોળામાંથી માર્ગ કરતી ઉપર ચાલી આવી.

નાનકડી શેંપશેવિયેર તાલી પાડી ઊઠી.

પેલી ઉપર કમરાના બારણામાં આવીને ઊભી રહી. પણ પેલી સુંદરીઓ હવે ચોંકી ઊઠી : અત્યાર સુધી એ સૌ સમાન સુંદરતાવાળી હોવાથી આપસઆપસમાં કશો ખાર દાખવતી નહોતી; પરંતુ આ ફૂટડી જિપ્સી-કન્યાને જોતાં જ તેઓનાં મોં ઉપર શાહી ઢળી ગઈ ! એ જિપ્સી-કન્યા તે બધીય કરતાં કયાંય સુંદર તથા ફૂટડી હતી.

એટલે એ લોકોએ તેને ઉપર આવેલી જોવા છતાં કશો આવકાર ન આપ્યો. છેવટે સરદારજીને જ આગળ પડવું પડ્યું.

“વાહ, કેવું સુંદર પ્રાણી છે ! મારાં સુંદર પિત્રાણ, તમે એને વિશે શું ધારો છો ?”

ફલર-દ-લીનું બિચારીનું મોં કડવું કડવું થઈ ગયું, છતાં તેણે જવાબ આપ્યો, “ખરાબ તો નથી !”

બીજીઓ તો પેલી છોકરી તરફ લાંબી લાંબી નજરો નાખતી અરસપરસ ગુસપુસ કરવા લાગી.

છેવટે મોંઝમ આવોઈએ પેલીને પાસે બોલાવી.

ફોબસ તરત વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો, “મારી લાડકડી ! મને ઓળખે છે કે ?”

પેલીએ આખી દુનિયાના અમૃતભર્યું મોં કરી, મધુર હસીને કહ્યું,
“આપને ઓળખું છું સ્તો !”

“પણ સાચું કહે જાઉં, તે રાતે મેં તને બિવરાવી મૂકી હતી કે નહિ ?”

“ના રે ના, આપે શાની બિવરાવી ? આપે તો મને બચાવીને આપની પાસે ઘોડા ઉપર બેસાડી લીધી હતી.”

“પણ તેના બદલામાં તેં શું કર્યું તેં ખબર છે ? તું તો કયાંય સરકી ગઈ અને મારા હાથમાં ધર્માધ્યક્ષનો પેલો ખૂંધિયો જ આવ્યો ! આપણે તો જાણ્યું કે આપણા હાથમાં જીવતી જાગતી અપ્સરા જ આવી છે તો; પણ નીકળ્યો જીવતો જાગતો ખવ્વીસ ! પણ એ ખવ્વીસ તને શા માટે ઉપાડી જતો હતો ? જાણે તારા જેવી ફૂટડી કન્યાઓ એવા મંદિરના ગોલા-ગુલામો માટે જ સરજાઈ ન હોય ! પણ એ તારું શું કરવા માગતો હતો, તે તો કહે !”

“હું કર્યું નથી જાણતી !”

“પણ કેવી બદમાશી ? એના જેવો એક ઘંટ વગાડનાર નોકર વાઈકાઉંટની પેઠે એક ફૂટડી છોકરી ઉપર હાથ નાખે ? સદ્ગૃહસ્થોના શિકારની એક હાલીમવાલી ચોરી કરે ? પણ બેટમજીને તેનું બરાબર ફળ ચાખવા મળ્યું છે—આજે એનો બરડો પિલરીવાળાઓએ બરાબર છેલ્લી નાખ્યો છે !”

“બિચારો !” જિખ્સી-કન્યા હમણાં જ પોતે જે દેખાવ નજરે જોઈને આવી હતી તે યાદ આવતાં બોલી બેઠી.

પણ એટલામાં તો આસપાસની પેલી ફૂટડી યુવતીઓ એ જિખ્સી-કન્યાના પોશાકની વિચિત્રતાની તથા સારી છોકરીઓ તે આમ રસ્તા વચ્ચે નાચતી-ફૂટતી ફરતી હશે—એવી એવી ટીકા-નિંદા મોં મચકોડીને કરી કરી, પોતાના કરતાં વધુ સુંદર હોવાના તેના અપરાધની સજા તેને કરવા લાગી.

જિપ્સી-કન્યાને તેમનાં આ દ્વેષ-બાણ નહોતાં વાગતાં એમ નહીં. કોઈ વખત તેનો ચહેરો ગુસ્સાથી લાલ લાલ પણ થઈ જતો, તથા પોતાની ટેવ પ્રમાણે અવજ્ઞા બતાવવા તે પોતાનો નીચલો હોઠ લાંબો કરવા પણ જતી. પરંતુ તે કશું બોલ્યા-કર્યા વિના જડ સડ થઈને ઊભી જ રહી, અને અવારનવાર કેપ્ટન ફોબસ ઉપર મધુર, ખિન્ન તથા અવશપણાની નજર નાખવા લાગી. જાણે તેની હાજરીમાંથી હાંકી ન કાઢે તે માટે જ તે એ બધું જાણી જોઈને સહન કરી રહી હતી.

ફોબસ પરિસ્થિતિ સમજી ગયો; તેણે તેના પ્રત્યે દયા તથા પેલી ફૂટડીઓ પ્રત્યે અવજ્ઞાનો ભાવ દર્શાવતાં કહ્યું -

“મારી મીઠડી, એ લોકોને બોલવા દે, જે બોલવું હોય તે; તારો પોશાક જરા ગામઠી કહેવાય ખરો; પરંતુ તારા જેવી ફૂટડી છોકરીને પોશાકથી સુંદર દેખાવું પડતું હોય તો ને?”

“બાપરે! રાજજીના બાણાવળીઓ ચમકતી જિપ્સી આંખોથી ઝટ વીંધાઈ જતા લાગે છે, કંઈ!” એક સુકન્યા પોતાની હંસલા જેવી ડોક લાંબી કરીને બોલી ઊઠી.

“અને કેમ વીંધાઈ ન જાય?” ફોબસે પૂછ્યું. આ પ્રશ્નના જવાબમાં બધી સુંદરીઓ હસી પડી; જોકે, ફ્લર-દ-લીની આંખમાં એક આંસુ પણ અજાણતાં આવી રહ્યું.

અત્યાર સુધી નીચું માથું કરી રહેલી પેલી જિપ્સી-કન્યાએ આનંદ અને અભિમાન સાથે ફોબસ સામું મોં ઊંચું કરીને હવે જોયું.

પણ એટલામાં પેલાં બુઢા બાનુ ચિત્કાર કરી ઊઠ્યાં - “અરે, માતાજી બચાવે મને! આ કયું જંગલી પ્રાણી મારાં કપડાંમાં અટવાયું છે, રે?”

અને ખરે જ, તે ઘડીએ પેલી જિપ્સી-કન્યાની બકરી, પોતાની માલિકાને શોધતી ઉપર દોડી આવી હતી. પણ વચમાં બુઢાં આલોઈ બાનુના બહોળા વિખરાયેલા પોશાકમાં તેનાં શીંગડાં ભરાઈ જતાં, તે ધ્રુવી થવા કૂદાકૂદ કરવા લાગી હતી.

જિપ્સી-કન્યાએ તરત દોડી જઈ, બકરીને કપડાંના ઢગલામાંથી છૂટી કરી, અને તેને પાછળ ભૂલીને પોતે એકલી ઉપર ચાલી આવી તે બદલ જાણે તેની માફી માગતી હોય તેમ તેના માથાને પોતાના ગાલ સાથે દબાવવા લાગી.

પેલી ફૂટડી સુકન્યાઓમાંની એકે બીજીના કાનમાં કહ્યું, “ઓહો, આ તો પેલી બકરી-વાળી કહેવાતી જિપ્સી-કન્યા છે, કંઈ! એ બકરી તો ભારે ચમત્કારી ખેલ કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે.”

તરત જ એ બે જણીઓ, ‘બકરી પાસે જાદુ-મંત્ર કરાવ, ચમત્કાર કરાવ’ એમ આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગી.

“તમે શું કહેવા માગો છો, તે હું સમજી નહિ,” પેલી જિપ્સી-કન્યા બોલી ઊઠી.

“કેમ વળી? નજરબંધી — મેલી વિદ્યાના ચમત્કાર — તારી બકરી કરી બતાવે છે, તે!”

“એવું કશું હું કે તે જાણતાં નથી!” પેલીએ ભારપૂર્વક વળતો જવાબ આપ્યો.

પેલાં બુઢ્ઢાં બાનુ હવે તડૂકી ઊઠ્યાં, “જે તારે કે તારી બકરીએ કંઈ ખેલ બતાવવાના ન હોય, તો તું અહીં ઊભી રહી છે, શા માટે? ઝટ ચાલતી થા.”

પેલી કશે જવાબ આપ્યા વિના બહાર ચાલી જવા બારણા ભણી વળી.

“વાહ, અમ ત હાય? મારો ફૂટડો, થાડુક નાચતો તો જ! પણ પહેલાં તારું નામ શું એ તો કહે.”

“એસમરાદદા.” પેલીએ ક્રેષ્ટનની આંખોમાં પોતાની આંખ પરીવીને જવાબ આપ્યો.

એ નામ સાંભળીને તરત પેલી સુંદરીઓએ ખભા મચકોડયા અને ખડખડાટ હસી લીધું.

“વાહ, છોકરીનું આ તે કેવુંક નામ?”

“જાદુગરણી અને ડાકણની સાગરીતોનું બીજું શું રૂપાણું નામ હોય વળી!”

“અરે જલ-દીક્ષાનો સંસ્કાર કર્યો હોય તો રૂડું રૂપાણું ખિસ્તી નામ હોયને!” બુઢું ડોસીએ ઉપસંહાર કર્યો.

દરમ્યાન પેલી નાનકડી શૅંપશેવિયેર પલી બકરીને કેકની લાલચ બતાવી એક બાજુ લોભાવી ગઈ હતી. તેણે બકરીને ગળે બાંધેલી નાનકડી ઝાળી હાથમાં લઈ નીચે ઠાલવી — તો તેમાં એ — બી — સી — વગેરે એક એક અક્ષર લખેલ લાકડાની ચકતીઓ હતી. એ ચકતીઓ જમીન ઉપર ફેલાતી પડી, તેની સાથે પેલી બકરી પોતાની એક પગની ખરી વડે એ ચકતીઓમાંથી અમુક અક્ષરવાળી ચકતીઓ બાજુએ કાઢીને કમમાં ગોઠવવા લાગી.

એ ગોઠવાઈ રહી એટલે તરત નાનકડી શૅંપશેવિયેર રાજી થતી અને તાળીઓ પાડતી ફલર-દ-લીને સંબોધીને બોલી ઊઠી —

“ગોડ-મમ્મા ફલર-દ-લી, જુઓ તો ખરાં, આ બકરીએ કયું નામ ગોઠવ્યું તે!”

ફલર-દ-લી તરત તે તરફ ઉતાવળે દોડી ગઈ; પણ પેલું નામ પાંચતાં જ ફીકી પડી ગઈ. એ ચકતીઓ ગોઠવીને આ શબ્દ બકરીએ બનાવ્યો હતો —

phoebus (“ફોબસ”)

સૌ હવે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં, અને એ શબ્દ વાંચી આભાં થઈ બિયાં.

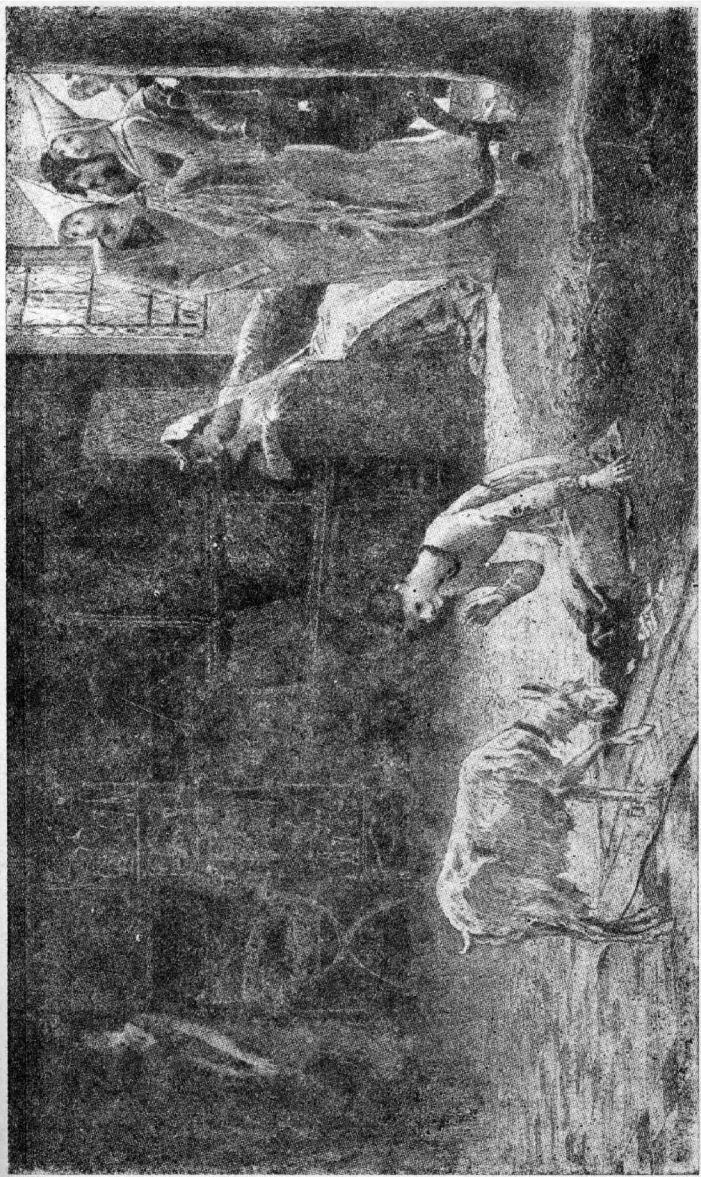
જિપ્સી-કન્યા પોતાની બકરીએ વાળેલો આ દાટ જોઈ એકદમ ફીકી પડી ગઈ. જાણે કેપ્ટન ફોબસનો મહાપરાધ કર્યો હોય તેમ તે દીન દુઃખી થઈને જોઈ રહી. પરંતુ કેપ્ટન તો રાજી થતા પોતાની છના આંકડા ચડાવવા લાગ્યા.

તરત જ ફલર-દ-લી હિસ્ટીરિયા ચડ્યો હોય એમ ત્રાડી ઊઠી —

“ડાકણ! જાદુગરણી!” પણ તેના અંતરમાં તો ‘શોકય’ શબ્દ જ સંભળાતો હતો અને તે બેભાન થઈને નીચે ગબડી પડી.

સૌ હલ્લો મચાવતાં અને બીજા ઓરડામાં ઊંચકી ગયાં. પેલી જિપ્સી-કન્યા પણ જલદી જલદી પેલાં ચકતાં ઝોળીમાં ભરી લઈ, બકરી સાથે મકાન બહાર ચાલી ગઈ.

કેપ્ટન ફ્લર-દ-લી પાછળ જવું કે જિપ્સી-કન્યાની પાછળ જવું, એની ગડભાંજમાં થોડાક થોભી, છેવટે જિપ્સી-કન્યાની પાછળ જ ચાલી નીકળ્યા.

અડદી ચડતાં વડે 'કૌભસ' નામ ગોઠવી કાઢે છે. - પૃ. ૧૫૫.

ધર્માચાર્ય અને ફિલસૂફ એ બે જુદી જતો છે

પેલી જુવાન કૂટડીઓએ પોતાના ઝડખામાંથી જે પાદરી જેવા માણસને ઓતરાતા ટાવર ઉપરથી પેલી નાયતી જિપ્સી-કન્યા તરફ તાકીને જોઈ રહેલો દેખ્યો હતો, તે વસ્તુતાએ આર્ય-ડીકન કલોદ ફોલો હતો.

વાચકોને યાદ હશે કે આર્ય-ડીકને આ ટાવરમાં પોતાને માટે એક ગુપ્ત કોટડી કબજે રાખી હતી. સૂર્યાસ્ત પહેલાં એક કલાક અગાઉ શેજ તે આ કોટડીમાં આવતો અને અંદરથી બારણું બંધ કરીને બેસતો. ઘણી વાર આખી રાત પણ તે ત્યાં જ રોકાતો.

આજે પણ તે દાદર ચડીને કોટડીના બારણા પાસે આવ્યો અને તાળું ઉઘાડવા કૂંચી તેણે હાથમાં લીધી, એટલામાં, તેને મંદિર સામેના ચકલામાંથી તંબૂરી અને તાલ-ચીપટોનો અવાજ આવતો સંભળાયો. તરત જ ચાવીને પોતાની કમરે હંમેશ રહેતી થેલીમાં પાછી મૂકી દઈ, તે ટાવરની ટોચ ઉપર ચડી ગયો. કારણ કે, તેની આ કોટડીને તો ત્રિશુલમની પછીત ભણી પડતી એક જ બારી હતી.

ઉપર જઈ તે ગંભીરતાથી સ્થિર થઈને એક-પલક, એક-વિચાર બની પેલી તરફ જોઈ રહ્યો. તેની આંખ નીચે આખું પૌરીસ શહેર નિબદનું પડયું હતું; અને ખાસ તો ચકલામાંનું પેલું ટોળું. પરંતુ એ એક જ વ્યક્તિ—પેલી જિપ્સી-કન્યાને જ જોતો હતો.

એની એ નજરમાં શું ભર્યું હતું, તે કોણ કહી શકે? એ નજર સ્થિર હતી, પણ તેમાં કંઈક વિશ્લેષ અને મૂંઝવણ દેખાતાં હતા. તેનું બાકીનું શરીર એવું પથ્થર જેવું નિશ્ચલ હતું કે, તેની આંખો સિવાય આખા શરીરનો બીજો કોઈ ભાગ જીવતો હોય એમ લાગે જ નહિ.

પેલી જિપ્સી-કન્યા આંગળી વડે તંબૂરીના તાર છેડતી, તેને હવામાં ઉછાળતી, લોકનૃત્ય કરતી હતી. તેના મુખ ઉપર આનંદ-કલ્લોલનો નિર્દોષ ભાવ છવાઈ રહ્યો હતો. તેના ઉપર ટાવર ઉપરથી જે તીવ્ર દૃષ્ટિ નંખાઈ રહી હતી, તેની તેને કશી કલ્પના ન હતી.

લોકો તેને જોવા ભીડ કરતા કૂંડાળે વળ્યા હતા. અવારનવાર લાલ-પીળો ડગલો પહેરેલો એક માણસ ચોતરફ ફરીને કૂંડાળું અમુક અંતરે દૂર રહે એમ હઠાવતો હતો. લોકોને દૂર ખસેડ્યા પછી, એ માણસ એક ખુરસીમાં બેસી જતો, અને બકરીના માથાને પોતાના ઢીંચણ ઉપર મૂકી હાથ વડે પસવારતો. એ માણસ એ જિપ્સી-કન્યાની માંડળીનો જ માણસ હતો, એ ઉઘાડું હતું.

આર્ય-ડીકનની નજરે એ માણસ પડ્યો, ત્યારથી તેનું લક્ષ જિપ્સી-કન્યા તથા એ માણસ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. એટલે દૂરથી તે કોણ હતો તે ઓળખવું અશક્ય હતું. આર્ય-ડીકન અકબીતો જતો હતો. તે વારંવાર ગણગણતો — “એ વળી કોણ છે? અત્યાર સુધી મેં જિપ્સી-કન્યાને એકલી જ ફરતી જોઈ છે.”

તરત જ તે ટાવર ઉપરથી આમળાવાળી નિસરણીએ થઈ સડ સડાટ નીચે ઊતરવા માંડ્યો. ઘંટા-ગરના બારણા આગળથી પસાર થતાં તેણે જોયું કે, સ્વેટ-તખ્તીઓના એક કાણામાંથી કસીમોદો પણ બરાબર એ જિપ્સી-કન્યા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તે એવો લવલવીન થઈ ગયો હતો કે, પાસે થઈને તેના પાલક પિતા આર્ય-ડીકન—ધર્મોદ્યક્ષ પસાર થતા હતા છતાં તેને ખબર ન પડી. એની વિકરાળ આંખમાં અત્યંત મોહ-મુગ્ધતાનો મધુર ભાવ ઊભરાતો હતો. ધર્મોદ્યક્ષ એકદમ ચોંક્યા

“નવાઈની વાત છે; એ પેલી ઈજિપ્શન કન્યા તરફ તો આ નજરે મથી જોઈ રહ્યો?”

પણ ધર્માધ્યક્ષ ત્યાંથી વધુ થોભ્યા વિના સડસડાટ છેક નીચે ઊતરી આવ્યો, અને ટાવરના તળિયા પાસેના બારણામાંથી બહાર નીકળી ચકલામાં પેલા ટોળા પાસે આવી પહોંચ્યો. પણ આ શું? પેલી જિપ્સી-કન્યા ક્યાં ગઈ? આસપાસના પ્રેક્ષકોને પૂછપરછ કરતાં જાણવા મળ્યું કે, સામેના મકાનમાં તેને નચાવવા કોઈકે બોલાવી છે.

દરમ્યાન પેલો લાલ-પીળા કોટવાળો વિદ્વષક જોવો માણસ, પોતાની કોણી પોતાના કૂલા ઉપર ટેકવાય એમ કમાન વળીને, પોતાના દાંત વચ્ચે એક ખુરશી પકડી, એ ખુરશી ઉપર પડોશની કોઈ બાઈની માગી આણેલી બિલાડી બાંધી, પ્રેક્ષકોના કંડાળા સામે ફરતો હતો.

ધર્માધ્યક્ષ તેને પાસેથી જોતાંવેંત જ ઓળખી ગયો અને બોલી ઊઠ્યો: “વાહ! આ તો પાયેરી ગિંગોર મહાશય! તેઓ અહીં આ શું કરી રહ્યા છે?”

ધર્માધ્યક્ષનો કઠોર અવાજ પેલા બાપડા વિદ્વષકના કાનમાં પહોંચ્યો કે તરત તે ચોંકીને જોવા ગયો એવામાં તેની ખુરશી બિલાડી વગેરે મધુ પ્રેક્ષકો ઉપર જ ગબડ્યું. પ્રેક્ષકોએ તરત તેનો ધુરિયો બોલાવ્યો; અને જમને વાગ્યું તેઓ તો તેને મારવા જ તડચા. એટલે એ બિચારો બપ બચાવવા મંદિર તરફ જ નાઠો. વસ્તુતાએ ધર્માધ્યક્ષે તેને તે તરફ ધી ધી જવા જ નિશાની કરી હતી.

મંદિરમાં અંધારું હતું તથા આસપાસ કોઈ માણસ ફરકતું હોવાનાં હિન્ પણ ન હતાં. બંને જાણ થોડાંક ડગલાં આગળ વધ્યા એટલે ધર્માધ્યક્ષ કલોદે એક થાંભલાને અઢેલીને ઊભા રહી, ગિંગોર સામે ઈને પૂછ્યું — “પાયેરી મહાશય, તમારે મને ઘણા ઘણા ખુલાસા આપના રહે છે. એક તો છેલ્લા બે મહિનાથી તમે ક્યાં અલોપ થઈ છો? અને હવે જ્યારે દૃશ્યમાન થયા ત્યારે આવા વિદ્વષકના તારમાં ક્યાંથી?”

ગ્રિગોરે દયામાણા અવાજે કહ્યું, “મહાશય, બધા મારા ફાટી ગયેલા કોટનો વાંક છે! તેણે એનાં બાકોરાં વડે મારી ટાઢ ખાળવાની ના પાડી, અને સંસ્કૃતિ હજુ આગળ વધતી વધતી પ્રાચીન ડાયોજિનિસ ઋષિની દિગંબર રહેવાની કક્ષાએ આવી ન હોવાથી, મને આ વિદૂષકનો જલ્લો ઓઢવા મળ્યો કે તરત મેં નછૂટકે સ્વીકારી લીધો.”

“બહુ સારો ધંધો પસંદ કર્યો; કહેવું પડે!”

“શું કરું, મહાશય? મેં ઉત્સાહપૂર્વક જે ધર્મ-નાટ્ય તૈયાર કર્યું હતું, તેને માટે મને એક ત્રાંબિયો પણ મહેનતાણાનો ન મળ્યો. અને મારાં જડબાં ચાવવાનું તો માગતાં જ હતાં — એટલે મેં તેમને શિક્ષા કરી કે, તો પછી તમે જ કામકાજ કરીને ચાવવાનું કમાઓ! મારાં જડબાં ભારે તાકાતવાળાં છે, તે તો મેં એમના વડે બિલાડી સમેત જે ખુરશી ઊંચકી હતી, તે ઉપરથી જ આપે જોયું હશે.”

“પણ પાયેરી મહાશય, તમે આ જિપ્સી-નર્તિકાની પંડળીમાં શી રીતે જોડાયા?”

“બીજું કશું જ કારણ નથી; તે મારી પત્ની છે, અને હું તેનો પતિ છું! એટલે આમેય અમે જોડાયેલાં જ કહેવાઈએ ને?”

ધર્મધ્યક્ષની ઘેરી આંખોમાંથી આગ ભભૂકવા લાગી.

“કમભાગી-માણસ! તેં એ જિપ્સી-કન્યા સાથે સહવાસ કર્યો એમ? તું એટલી બધી અધોગતિએ પહોંચી ગયો, શું?”

ગ્રિગોર ધર્મધ્યક્ષની આગથી જાણે સેકાઈ ગયો હોય એમ ડરતો ડરતો બોલ્યો, “મોંસિન્યોર, ક્ષમા કરો! જે તમને એ બાબતનો જ્ઞાં વાંધો લાગતો હોય, તો એ વસ્તુ હજુ મેં નથી કરી.”

“પણ હમણાં તો તું બોલ્યો કે, તું પતિ છે અને તે તારી પત્ની છે.”

ગ્રિગોરે ટૂંકમાં પોતાની તે દિવસની અને રાતની આખી આખ વીતી કહી સંભળાવી; તથા છેવટે ઘડો ફોડી કેવી રીતે લગ્ન થઈ વસ્ત્રની રાતે પેલીએ કટાર કાઢી તેને કેવી રીતે દૂર રાખ્યો, તથા જુ

તોરડામાં અંદરથી બારણું વાસી તે સૂઈ ગઈ, વગેરે વાળી વિગતે કરી નતાવ્યું.

એ જિજ્ઞાસી-કન્યા સાથે ઊંગોરને પતિ-પત્નીનો સંબંધ થયો નથી, જાણી ધર્માધ્યક્ષને જાણે શાંતિ વળી હોય એમ તેણે હવે જરા ટાઢા પીને ધીમે અવાજે પૂછ્યું —

“પણ લગ્ન કર્યા પછી, આવી રીતે કુંવારિકા રહેવાનો તેનો સગ્રહ શા માટે છે, એ વિષે કંઈ તારી જાણમાં આવ્યું?”

“એ ટોળીનો ડચૂક ઓફ ઈજિપ્ત કહેવાતો જે બુઢો ચોર છે, મને કહ્યું હતું કે, એ કન્યા કોઈની ખોવાયેલી - જડેલી બાળકી તેના ગળામાં એક માદળિયું છે, જેમાં એવી તાકાત છે કે, તે વિષયમાં તેનાં માતપિતાને શોધી આપશે. પણ જો એ કન્યા દરમ્યાન-કોઈની સાથે દેહસંબંધ કરે, તો એ માદળિયાની એ તાકાત નાશ મે. એટલે એ કન્યા પોતાનાં માત-પિતાને ભવિષ્યમાં મળવાની ઇશ્વાર પોતાના પતિને મળવાની ના પાડે છે!”

“પણ તું શું એમ માને છે કે. એ ફૂટડી કન્યા હજુ કોઈ પણ પથી અસ્પૃષ્ટ રહી છે?”

“એમ ને એમ તો કદી ન રહી શકી હોત; પણ કહે છે ને કે, હેમનું ઓસડ નહિ!” આ જિજ્ઞાસી ટોળીઓની સ્ત્રીઓ કન્યાઓ રે સામાન્ય રીતે પોતાનો દેહ સસ્તામાં વેચતી હોય છે; પણ આ પાની બાબતમાં ત્રણ કિલ્લા તેનું રક્ષણ કરી રહ્યા છે: એક તો ડચૂક ઓફ ઈજિપ્ત પોતે, જેણે તેને પોતાના સંરક્ષણમાં રાખી લીધી છે, જેકે તેની દાનત તો છેવટે તેને કોઈ રંગીલા ધર્માચાર્યને રકમ લઈને વેચી ખાવાની છે. બીજે કિલ્લા તે એની આખી છે. તેઓ બધાં જ — નાનાં-મોટાં, સ્ત્રી-પુરુષ — તેના પ્રત્યે આપણાં માતા જેવો આદરભાવ દાખવે છે. અને ત્રીજે કિલ્લા તે એની છુપાવી રાખેલી કટાર છે, જેને તે કયાંથી એકદમ કાઢે છે, અને

પાછી ક્યાં છુપાવી દે છે, તે જ ખબર પડતી નથી ! તમે એને કેણે પકડવા જાઓ કે તરત એ મધમાખ પોતાનો એ છુપાવી રાખેલો કં વાપરે છે જ !”

ધર્માધ્યક્ષે હવે ગ્રિંગોરને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછવા માંડયા ગ્રિંગોરે પણ જાત-માહિતીથી તેના ખાતરીપૂર્વક જવાબ આપ્યા — “કન્યા સીધીસાદી ભલીભોળી બાળા છે; તે કશી મેલી-વિદ્યા, મોહનશક્તિ કે જાદુટોણા નથી જાણતી કે નથી વાપરતી; તેની બકરી પણ કો ભૂત-પિશાચના આવેશવાળી નથી. કેટલાંક પ્રાણીઓ બહુ ચાલાક હોય છે અને તેમને જે કરામતો શીખવો તે શીખી જાય છે, — આ બકર પણ તંબૂરીને અમુક રીતે તેની તરફ ધરો એટલે અમુક ક્રિયાઓ વગર સમજાયે કરે છે; મૂળે આ છોકરી ક્યાંની છે એ નથી કહી શકાતું પણ તે આ ટોળી સાથે જ બચપણથી સ્પેન, કેટેલોનિયા, સિસિલી આદિજગતનાં વગેરે સ્થળોએ ફરતી ફરતી આવી છે; ફ્રાંસમાં તે નાનકડી ત્યારથી હંગેરીને રસ્તે એ ટોળી સાથે જ આવી છે; બધે જ લોકો તેની નિર્દોષતા, ચપળતા, સુંદરતા અને નૃત્ય-સંગીત ઉપર આકર્ષિત થઈ જાય છે; પેરીસમાં બે જણ તેને ધિક્કારે છે, એમ તે માને છે એક તો નુર-રોલાની કોટડીમાં પુરાઈ રહેલી પેલી સાથેત ડોસી, જે જિપ્સી-બાઈઓ પ્રત્યે કોણ જાણે કશુંક એવું વેર છે કે, આ બિચા જ્યારે જ્યારે ત્યાં થઈને પસાર થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેના ઉપર કર કારમી નજર નાખીને વિચિત્ર શાપો વરસાવે છે; તેનો બીજો દુશ્મન છે એક પાદરી, જે પણ હંમેશા તેના તરફ એવી જાળભરી નજર નાંખે છે અને એવા આગભર્યા બોલ બોલે છે કે, તેનાથી પણ તે ત્રાસ ગઈ છે. આમ તો એ છોકરી બહુ નીડર છે; પણ આ બે જણ બાળા એ છોકરીના પોતાના મનમાં જ કંઈક એવો અગમ્ય અંદેશો છે એમાંના કોઈને હાથે કે એ બંનેને હાથે પોતાનું કંઈક કારમું અનિયંત્રિત થવાનું છે; તે પોતે કોઈનું ભવિષ્ય ભાખતી નથી, તથા નિષિદ્ધ એ કશા મંત્ર-તંત્ર-પ્રયોગ કરતી નથી; તે એવી કશી વિદ્યા જાણતી

નથી, અને જાણતી હોવાનો ઢોંગ પણ કરતી નથી. તેની બકરી પણ કશી જાદુઈ શક્તિ ધરાવતી નથી - માત્ર શીખવ્યા પ્રમાણેની કરામતો જ કરી જાણે છે. જેકે એમાં પેલી જિપ્સી-કન્યાની પણ અનોખી આવડત જ કારણભૂત છે - જુઓને, હમણાં છેલ્લા બે મહિના થયાં તેણે ચક્રતાં ઉપર લખેલા અક્ષરોમાંથી phoebus - ફોબસ નામ ગોઠવતાં શીખવી દીધું છે !

“ફોબસ ?” ધર્માધ્યક્ષે ચોકીને પૂછ્યું; “એ શબ્દ જ શા માટે શીખવ્યો છે, વારુ ?”

“મને ખબર નથી, કદાચ સૂર્ય અર્થવાળા એ શબ્દમાં કંઈ જાદુઈ શક્તિ રહેલી જિપ્સીઓમાં મનાતી હોય ! મેં તેને એ શબ્દ વારંવાર રટતી અને જપતી સાંભળી છે. ”

“પણ એ ખાલી શબ્દ છે કે, કોઈનું નામ છે ?”

“કોનું નામ હોય વળી ?”

“મને શી ખબર ? ઠીક, પરંતુ તમને ફરીથી પૂછું છું કે, તમે સોગંદપૂર્વક એવું કહેવા તૈયાર છો કે, તમે તેને કદી સ્પર્શ નથી કર્યો ?”

“હા, હું સોગંદપૂર્વક કહું છું. ”

“છતાં, તમે તેની સાથે એકાંતમાં તો રહેતા જ હશો ?”

“રોજ સાંજે એક કલાક તો ખરો જ. ”

“તો તમારી માતાના સોગંદ ખાઈને કહો કે તમે એ પ્રાણીને આગળની ટોચથી પણ કદી સ્પર્શ્યું નથી. ”

“અરે, મારા બાપના સોગંદથી પણ હું એ વાત કહેવા તૈયાર પરંતુ પૂજ્ય મુરબ્બી, મને એક પ્રશ્ન હવે પૂછવા દેશો ?”

“પૂછો !”

“આ બધા સાથે તમારે શી લેવાદેવાં છે વારુ ?”

ધર્માધ્યક્ષ જુવાન છોકરીની જેમ શરમાઈને લાલ લાલ થઈ ગયો. પણ પછી થોડી વાર ચૂપ રહીને મૂંઝાયા જેવો બોલ્યો —

“જુઓ પાયેરી ગ્રિગોર મહાશય, મને તમારામાં રસ છે, અને હું તમારું હિત ઈચ્છું છું. એ છોકરી સેતાનની સાગરીત — ડાકણ છે. તેની સાથે સહેજ પણ સંબંધ કરશો કે, તમારા જીવનની કાયમી અધોગતિ થઈ જાણજો. શરીર જ આત્માનો નાશ કરે છે. બસ, મારે એટલું જ કહેવાનું છે.”

૧૧

ઘંટ

૧

પિલરી ઉપર ચડાવ્યાના દિવસથી નોત્રદામ મંદિરની આસ-
પાસ રહેતા લોકોના લક્ષ ઉપર એક વાત આવી હતી કે, કસીમોદોનો
ઘંટ વગાડવાનો ઉત્સાહ ઈંટો પડી ગયો હતો. પહેલાં તો હર વખત ઘંટ
વાગ્યા જ કરતા - દરેક વિધિ વખતે, દરેક પ્રસંગે આખું નોત્રદામ
મંદિર વાગતા ઘંટોથી હંમેશાં ગાજતું - રણકતું - જાગતું જ રહેતું.

પણ હવે જાણે આખા મંદિરમાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય એમ
લાગતું હતું. ઉત્સવ વખતે કે સ્મશાનયાત્રા વખતે રોજનો ચાલુ જે
ઘંટાનાદ થવો જોઈએ તે જ થતો : પહેલાં જે ઉમંગપૂર્વક બીજા
ઘંટોનો સાથ તેમાં ભળતો, તે હવે ચૂપ થઈ ગયો હતો. જાણે શિખરોમાં
રહેતો મંદિરનો સંગીતાત્મા અચાનક અલોપ થઈ ગયો હતો.

કસીમોદો જોકે હજુ ત્યાં જ રહેતો હતો. તો પછી તેને શું થઈ
ગયું હતું? પિલરી ઉપર થયેલી સજની નામોશી અને ડંખ તેના અંતરને
કોરી ખાતાં હતાં? કે મંદિરની મુખ્ય ઘંટા - મોરી, અને તેની બીજી
શોદ બહેનો કરતાં કસીમોદોના અંતરમાં વધુ સુંદર, મનોરમ અને જીવંત
આવી બીજી કોઈ નારીએ સ્થાન મેળવ્યું હતું?

તા. ૨૫મી માર્ચ, ૧૪૮૨નો દિવસ હતો. આજે કોણ જાણે
આથી કસીમોદોમાં ઘંટ વગાડવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો હતો. તેથી તે ઓત-
જાતા ટાવર ઉપર ચડ્યો, અને તેમાંની છયે ઘંટાઓને પહેલાંના ઉત્સાહથી

૧૬૫

રણુકાવવા લાગ્યો, અને એક દોરડા પાસેથી બીજા દોરડા તરફ દોડતો વારંવાર બોલવા લાગ્યો —

“ગજ્યે જા! ગાયે જા! આજે ઉત્સવ છે. આજસુની ફોઈઓ! તમારી જીભો કટાઈ જવા બેઠી છે — ઉતાવળ કરો! મારી પેઠે સૌને બહારાં બનાવી દો! શાબાશ! હજુ જરૂરી! વાહ વાહ!”

અચાનક ઘંટા-ઘરને જડેલી સ્વેટોની તરાડમાંથી તેની નજર મંદિર બહારના ચકલામાં પડી : વિચિત્ર પોશાકવાળી એક છોકરી ત્યાં આવીને એક શેતરંજી બિછાવવા લાગી હતી. એક બકરી આવીને એ શેતરંજી ઉપર બેસી ગઈ, અને પછી લોકો એની આસપાસ કૂંડાળું રચતા ભોગા થવા લાગ્યા.

કસીમોદો તરત ઘંટ વગાડવાનું ભૂલી, તરાડમાંથી એ છોકરી તરફ મીઠી નજરે જોવા લાગ્યો. એક વખત પહેલાં પણ ધર્મધ્યક્ષ તેને એ રીતે એ છોકરી તરફ જોતો દેખી ગયા હતા.

કલોદ ફોલોની ગુપ્ત કોટડી

એ જ મારો મહિનાની એક સુંદર સવારે આપણા વિદ્યાર્થી-
મિત્ર જોને ફોલો ઉર્ફે જોહાં દુ મુલિને કપડાં પહેરતી વેળા ખબર પડી
છે કે, તેમની પૈસાની થેલી તદ્દન ખાલી થઈ ગઈ છે. શરાબ-સુંદરી-
જુગાર — એ ત્રણ વાનાંથી થેલીના માલિકોની જમ છેવટે વલે બેસે
જેમ જ !

એ થેલી તાત્કાલિક પાછી ભરી કાઢવાનો કશો જ ઉપાય તેમની
જગે ન પડતાં, તેમણે મરણિયા થઈ પોતાના મોટા ભાઈ આર્ચ-ડીકનઃ
ધર્મધિક્ષ પાસે જઈને થોડા પૈસાની માગણી કરવાનો મનસૂબો કર્યો.
જે થવાની હોય તે થાય; ભલે એક આખો ધર્મોપદેશ સાંભળવા
જો. પણ તેમની પાસે પૈસા માગવા જવું તે જવું જ !”

અને એ મક્કમ નિરધારને જોરે, તે ચાલતા ચાલતા છેક મઠમાં પણ
પહોંચ્યા ! પૂછપરછ કરતાં તેમને માલૂમ પડ્યું કે, ધર્મધિક્ષ તો
સર ઉપરની તેમની એકાંત કોટડીમાં છે. તે સાંભળી જોને ફોલોને વિશેષ
નંદ થયો : ટાવર ઉપર એકાંતમાં ગમે તેટલો ધર્મોપદેશ કે ઠપકો
ભળવા મળે તો પણ વાંધો નહીં, — અને પોતાના ભાઈની એ ગુપ્ત
ડીમાં શું ભર્યું છે, તથા પોતાના ભાઈ શું કરે છે, તે જોવા મળશે એ

આમળા ખાતી નિસરણીનાં પગથિયાં ચડીને છેવટે તે એક કોટડીના
જેવી જગાએ આવી પહોંચ્યા.

ચાવી તાળામાં જ હતી. તેમણે બારણું થોડુંક ધકેલ્યું અને ડાક કર્યું, ઓરડી અંધાર-ઘેરી હતી. એક આરામખુરશી અને મોટું ટેબલ અંદર હતાં. કેટલીય શીશીઓ, પ્રાણીઓનાં હાડપિંજરો, વિચિત્ર આકારના પાત્રો, ગોળો, ખોપરીઓ, અને પોથીઓ જેવો સરસામાન આસપાસ વીખરાયેલો પડ્યો હતો. એક ભઠ્ઠી અને ધમાણ જેવું પણ હતું. પરંતુ જોન ફ્રોલોને જોતાંવેત સમજાઈ ગયું કે, એ બધું કેટલાય વખતથી વપરાયા વિનાનું જ પડ્યું છે. બધી વસ્તુઓ ઉપર ધૂળ અને જાળ જામી ગયાં હતાં.

ધર્મધ્યક્ષ ટેબલ ઉપર નમીને આરામખુરશીમાં બેઠો હતો. બારણું તરફ તેમની પીઠ હોવા છતાં તેમની ટાલ ઉપરથી તેમને ઓળખવામાં કોઈને અડધું ભૂલ થાય તેવું ન હતું.

બારીના કાચમાંથી ઝાંખો પ્રકાશ આવતો હતો; પણ એ બારી ઉપર પણ વચ્ચે એક કરોળિયો મોટું જાળું બાંધી નિરાંતે શિકારની લાલચમાં બેઠો હતો.

આસપાસ ભીંત-છત ઉપર જુદી જુદી ભાષામાં કેટલાક મુદ્રાલેખો જેવાં ટૂંકાં વાક્યો લખેલાં કે ધાતુના અણિયાથી કોતરેલાં હતાં.

આખી કોટડીના ગોબરા દેખાવ ઉપરથી એકદમ જ જણાઈ આવે કે, ઘણા વખતથી એના માલિકનું લક્ષ બીજી કોઈ બાબતમાં ચડી ગયું છે — અને કોટડી જે કામ માટે સજવવામાં આવી છે, તે કામ કરતે જુદી જ કોઈ ફિક્કર-ચિંતા-કે-ધખણમાં.

ધર્મધ્યક્ષની નજર એક મોટી હસ્તલિખિત પોથી ઉપર ઢળેલ હતી. તે પોથીમાં વિચિત્ર ચિત્રો ચીતરેલાં દૂરથી દેખાતાં હતાં.

ધર્મધ્યક્ષ તે પોથીનું લખાણ વાંચતા હતા કે સાથે સાથે પોતાના મનના વિચારો જ મોટેથી ગણગણતા હતા, એ પીઠ પાછળ દૂર ઊભો રહીને નક્કી કરવું જોન ફ્રોલો માટે શક્ય ન હતું. પોતાની પૈસાના માંગણી યોગ્ય વખતે રજૂ થાય તો સારું, એમ માની તે લાગ જોળતે થોડા ઉધારેલા બારણામાં ડોકિયું કરી ચુપચાપ બહાર જ ઊભો રહ્યો.

ધર્મધ્યક્ષ ગણગણતા હતા — “હા, ખરી વાત છે; મનુએ તો ચોખ્ખું વિધાન કર્યું છે અને જરથુષ્ટ્રે પણ ઉપદેશ્યું છે કે, સૂર્ય અગ્નિમાંથી પેદા થયો છે, અને ચંદ્ર સૂર્યમાંથી. અગ્નિ આખા વિશ્વનો પ્રાણ છે! તેનું મૂળ મહાભૂત — મૂળતત્ત્વ આખા વિશ્વમાં જુદી જુદી ધારાઓ રૂપે વીખરાયેલું અને સતત પ્રસરતું રહે છે. આકાશમાં જ્યાં તે ધારાઓ એકબીજીને કાપે છે, ત્યાં પ્રકાશ પેદા થાય છે; પણ પૃથ્વીમાં જ્યાં તે ધારાઓ એકબીજીને કાપે છે ત્યાં સોનું પેદા થાય છે. જુઓને, આ સૂર્યપ્રકાશ મારા હાથ ઉપર પડે છે, તે સોનું જ છે — સોનાનાં અને પ્રકાશનાં આણુઓ એક જ છે. પ્રકાશનાં આણુઓ અમુક રીતે એકઠાં થયેલાં છે, અને સોનાનાં બીજી રીતે. પણ એમનો મૂળ મસાલો એક જ છે. એ મસાલો ભેળવતાં આવડવું જોઈએ. કેટલાકોએ સૂર્યનાં કિરણોને જમીનમાં દાટીને સોનું બનાવવાનો નુસખો વિચાર્યો છે. હા, હા, એવરોએ કોડોવાની મસ્જિદમાં જ્યાં કુરાન રાખવામાં આવ્યું છે, તેના પહેલા સ્તંભ નીચે એ સૂર્યકિરણ દાબ્યાં છે. પણ એ કિરણો જમીનમાં આઠ હજાર વર્ષ રહે ત્યાર પછી સોનું બનશે, એમ તેણે જણાવ્યું છે.”

જોન ફ્રોલો પોતાના ભાઈની આ સુવાર્ણ-ચિંતાથી મૂંઝાવા લાગ્યો : “સોનું મેળવવા તો આઠ હજાર વર્ષ રાહ જોવી પડે, તો થોડું રૂપાનાણું મેળવવા કેટલી રાહ જોવી પડે,” એવી ગણતરી તેના મનમાં સ્ફુર્યા ના ન રહી !

ધર્મધ્યક્ષે પોતાનું મૌખિક ચિંતન આગળ ચલાવ્યું —

“કેટલાક (મૃગશીર્ષમાંના) વ્યાધ તારાના કિરણ ઉપર અખતરો કરવાનું જણાવે છે; પણ એનાં કિરણો નિર્ભેજ રીતે પકડવાં શી રીતે? આસપાસના બધા તારાઓનાં કિરણો સાથે ભળેલાં જ આવે ને! ફક્તમેલ અગ્નિ ઉપર પ્રયોગ કરવાનું કહે છે. હા, એ બરાબર છે. હીરો કોવસામાં છે; તેમ સોનું અગ્નિમાં છે. પણ અગ્નિમાંથી તેને તારવી મઢવું શી રીતે? મૅગિસ્ટ્રી એ પ્રયોગ દરમ્યાન સ્ત્રીઓનાં અમુક મધુર શામો ઉચ્ચારવાનું કહે છે. મનુ પણ કહે છે કે, જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે

ત્યાં દેવો આનંદ પામે છે, અને જ્યાં સ્ત્રીઓની અવજ્ઞા થાય છે, ત્યાં ઈશ્વરની પ્રાર્થના નકામી બની જાય છે. સ્ત્રીનું મુખ હંમેશા પવિત્ર છે. વહેતા પાણીના પ્રવાહ જેવું કે સૂર્યકિરણ જેવું. સ્ત્રીનું નામ મધુર, કર્ણપ્રિય તથા કલ્પનામય હોવું જોઈએ, તથા તેને છેડે દીર્ઘસ્વર આવેલું જોઈએ. હા, એ ઋષિનું કહેવું સાચું છે— મૌરિયાં, સોફિયા ... એસમરાલ્દા ... અરે, એ કમબખ્ત નામ ક્યાંથી યાદ આવ્યું? સત્યાનાથ !”

અને તેમણે ચોપડીને જોરથી બંધ કરી દીધી.

તેમણે પોતાની ભમર ઉપર હાથ ફેરવ્યો, જાણે અચાનક રકુરી આવેલા દુષ્ટ વિચાર ખંખેરી કાઢવો હોય ! પછી તેમણે ટેબલમાંથી એક ખીલા કાઢ્યો અને એક હથોડો. પછી કડવાશભર્યા અવાજે તે બોલ્યા —

“છેલ્લા કેટલાક સમયથી મારા બધા પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે. આ એક જ વિચાર વારંવાર મારા મગજમાં ઘોળાયા કરે છે, અને તપાવેલા સળિયાની પેઠે ડામ્યા કરે છે. મારે કેસિયોડોરોએ વર્ણવેલા તેલ કે દિવેટ વગરનો દીવો શોધી કાઢવો હતો, તે પણ મારાથી શોધી ન કઢાયો — જોકે, એ કેટલી બધી સહેલી બાબત છે? અને એ બધી નિષ્ફળતાનું કારણ પેલો એક જ દુર્વિચાર છે ! ગમે તેવો માણસ પણ એમ તો ગાંડો થઈ જાય ! નિકોલસ ફ્લૉમેલ પોતાનો મહા-પ્રયોગ કરતો હતો ત્યારે ક્લૉદ પર્નેલ ગમે તેટલાં ફાંફાં મારી ગઈ, પણ તેને જરાય વિચલિત કરી શકી નહોતી. પણ મારા હાથમાં એઝેકિલનો જાદુઈ હથોડો જ છે ! એ ઋષિ પોતાની કોટડીમાં બેસી એ હથોડા વડે ખીલા ઉપર જે ઘા કરે, તે તેમનો શત્રુ બે હજાર ગાઉ દૂર પડ્યો હોય તો પણ તેના માથા ઉપર વાગે, અને એ માણસ જમીનમાં એક ક્યૂબિટ * જેટલો ઊંડો ઊતરી જાય અને પૃથ્વી તેને ગળી જાય. એ હથોડો અને ખીલા તો મારા હાથમાં છે, પણ જે જાદુઈ શબ્દ બોલીને એ હથોડો ઠોકવો જોઈએ, એ શબ્દ હું જાણતો નથી. પણ આજે તો જે કેટલાક મંત્ર-

* કોણીથી માંડીને વચલી આંગળીના ટેરવા જેટલા અંતરનું પ્રાચીન માપ: અઢારથી બાવીસ ઇંચ જેટલું.

શબ્દો હું જાણું છું તે બોલી બોલીને આ હથોડો જ હું અજમાવું !
જો સાચો મંત્ર બોલાશે, તો તરત એ ખીલાના માથામાંથી ભૂરો તણખો
ઊડશે; તો લાવો અજમાવીએ — એમેન — હેતાન ! એમેન — હેતાન ! — ના, ના;
એ મંત્ર નકામો છે. તો સિજિયાની ! સિજિયાની ! — આ મંત્ર વડે ફોબસ
નામધારી તરત ઊંડી કબરમાં ઊતરી પડે ! હે ? એ વિચાર પાછો ક્યાંથી
આવ્યો ? એ વાત જ મારા મગજમાં કેમ ધૂમ્યા કરે છે ?”

આમ કહી, ગુસ્સામાં અને હતાશામાં તેમણે પોતાના હાથમાંનો
હથોડો દૂર ફગાવી દીધો. પછી એકદમ મોં દબાવી આરામ-ખુરશીમાં
બેસી થઈને તે પડ્યા.

જોન ફ્રોલો ભાઈની આ વિચિત્ર દશા જોઈને ઘણો નવાઈ
પામ્યો. ઑસમરાલ્દા, અને ફોબસ, એ બે નામો શાથી વારેવારે ભાઈના
મગજમાં ધૂસી આવી તેમને પજવે છે, એ તેને સમજાયું નહિ. પોતાના
ભાઈને તે હંમેશા શાંત-સ્વસ્થ જોતો અને જાણતો. માણસોને પજવતી
વિવિધ કામનાઓ અને વાસનાઓ તેમના અંતરમાં ઊભી થતી હશે,
તો પણ બીજી પ્રવૃત્તિઓ અને ધખાણાઓની નીકો વાટે તે બધી બારોબાર વહી
પ્રય છે, એમ તે માનતો. એ વાસનાઓ તેમના અંતરને જરાય
કલુષિત તથા વિક્ષુબ્ધ કરી શકે નહિ. માનવ વાસનાઓને દબાવવા-
માં આવે અને તેમને તેમનું જોઈતું તૃપ્તિસ્થાન ન મળે, તો તેઓ
કેવું ધમસાણું મચાવે છે અને જવાળામુખી પેઠે અંદર ને અંદર ઊકળી
પડે ઉપરનું કોટલું ધડાકાભેર ઉરાડી દઈ, કંવો કારમો વિનાશ સરજે છે,
ની પોતાના ભાઈને કલ્પના સરખી પણ નહોતી, એવું તે જાણતો.

અચાનક ધર્માધ્યક્ષ પોતાની ખુરશીમાંથી ઊભા થયા. તેમણે
પાસની જેડી લીધી અને તેનાં અણિયાં વડે ભીંત ઉપર એક ગ્રીક શબ્દ
ખોદાવ્યો, ana'tkh જેનો અર્થ થાય “ નિયતિ ! ”

જેહાં પોતાના મનમાં ગણગણ્યો : “ વાહ, મારા ભાઈ સીધો
દી fatum શબ્દ વાપરવાને બદલે આવો અટપટો ગ્રીક શબ્દ કેમ
પ્રયોગ કરે છે ? બધા જ કંઈ ગ્રીક ભાષા ભણ્યા નથી હોતા. ”

ગમે તેમ પણ તે એટલું સમજી ગયો કે, તે પોતે પોતાના ભાઈના કોઈ ગુપ્ત મનોમંથનનો સાક્ષી થયો છે. પોતાના ભાઈ એસમરાલ્દા તથા ફોબસ નામની વ્યક્તિઓ અંગે કંઈ પંચાત છે; અને પોતે તેમની એ બધી અજાણતાં ઉચ્ચારેલી વાત સાંભળી ગયો છે એવું તે જાણશે, તો પોતાની ઉપર ગુસ્સે થઈ, પોતાને એક પૈસા પણ નહિ પરખાવે! એવું સમજી જઈ, તેણે તરત બારણું બંધ કરી દીધું અને થોડો પાછો જઈ, અબઘડી જ દાદર ચડીને આવ્યો હોય એમ પગલાંનો ધબધબાટ કરતો બારણા પાસે પાછો આવ્યો.

“અંદર આવો; તમે આવવાના છો એમ માની, મેં બારણામાં જ ચાવી રાખી મૂકી છે. આવો જાક મહાશય.”

પણ એ ‘જાક મહાશયને’ બદલે જોન ફ્રોલો જ અંદર દાખલ થયો. તેને જોઈ આર્થ-ડીકન બોલી ઊઠ્યા: “તું આવ્યો છે, જેહાં?”

“તમે જેની રાહ જોઈ રહ્યા છો, અને હું જે આવ્યો તે બંનેના નામનો પહેલો અક્ષર ‘જ’ છે, એટલે વાંધો નહિ ભાઈ!”

“અહીં કેમ પધારવું થયું છે?”

“મારે તમારા થોડા ધર્મોપદેશની જરૂર છે; અને થોડા પૈસાની પણ!”

“સાહેબ, મને તમારા વર્તનથી ઘણો ઘણો અસંતોષ છે. મને ઘણી ફરિયાદો મળી છે. તમે નાના વાઈકાઉટ આલ્બર્ટ દ રેમોશેપને શા માટે ધોકાથી માર્યો?”

“અરે એ તે કંઈ ફરિયાદ છે? એ ગોલો ઘોડા ઉપર બેસી કાદવ ઉછાળી બધા વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં બગાડતો હતો.”

અને! મૉ ફાૉ નું ગાઉન તમે ચીરી નાખ્યું, તેનું શું? લૉટિન ભાષામાં એ અપરાધને ‘ટયુનિસમ દેશિરેવેરંટ’ કહે છે, એ ખબર છે? પણ આજકલ લૉટિન કોણ ભણે છે? અને છતાં કહેવાય વિદ્યાર્થી લૉટિન, સિરિયાક એ ભાષાઓ તો જાણે દુનિયામાં છે જ નહિ! અને

ભલા ભલા પંડિતો વાયન વખતે વચ્ચે ગ્રીક શબ્દ આવે ત્યારે - ‘ગ્રીક શબ્દ વાંચવાનો હોય નહીં’ એમ કહી આગળ ચાલે છે!”

“પણ મોટાભાઈ, હું પેલી ભીંતે લખેલો ગ્રીક શબ્દ વાંચી આપું તો તમે રાજી થશો?”

“કયો શબ્દ?”

“પેલો શબ્દ જેનો અર્થ ‘નિયતિ’ થાય છે. ઉપરાંત જુઓ તેની નીચે બીજો ગ્રીક શબ્દ છે, તેનો અર્થ થાય ‘કલંક’.”

ધર્મધ્યક્ષ એ શબ્દો અને તેમના અર્થ સાંભળી એકદમ તો તદ્દન હીકા પડી ગયા, અને ચૂપ રહ્યા. પછી તેમણે પૂછ્યું: “તારે શું જોઈએ છે?”

“પૈસા!”

“તું જાણે છે કે, આપણી જગીરમાંથી આપણને કુલ મળી ૩૯ પાઉંડ, અગિયાર પેન્સ અને છ પેરીસ - ફાધિગની આવક થાય છે. જોકે, મૂળ માલિકને તો તેનાથી બમણી આવક થાય. હવે આપણે એ જગીર પૂરેપૂરી ખંડી લઈએ તે પેટે તેઓ બે માર્ક માગે છે. પણ ઘણી કોશિશ કરવા છતાં હું હજુ એ બે માર્ક બચાવી શક્યો નથી, એ તું જાણે છે?”

“હું એટલું જાણું છું કે, મારે પૈસાની અત્યારે બહુ કારમી જરૂર છે.”

“શા માટે જોઈએ છે, ફરમાવશો વારુ?”

“હું કંઈ દારૂનાં પીઠાંમાં જઈને કે સુંદર પોશાક ખરીદીને ઉરાડી શા એ પૈસા નથી માગતો. એક કંગાળ વિધવાના છોકરા માટે કપડાં ખરીદવા અમે વિદ્યાર્થીઓ ઉઘરાણું કરીએ છીએ, તે માટે ત્રણેક મોરિન જોઈશે, તેમાં મારે મારો હિસ્સો ભરવાનો છે.”

“વાહ, એવી કંગાળ વિધવાઓ પોતાના છોકરાઓને ત્રણ ત્રણ મોરિનના રાજશાહી પોશાકો પહેરાવતી ક્યારથી થઈ, વારુ?”

“તો આજે રાત્રે ઈસાબુલા થિરીને જોવા માટે થોડા પૈસા માગે જોઈએ છે, એમ કહું તો તમને સંતોષ થશે, વારુ?”

“ક્લંકિત, ભ્રષ્ટ દુરાત્મા! ટળ અહીંથી, અત્યારે મને મળવા કોઈ આવવાનું છે.”

જોને હવે છેલ્લો પ્રયત્ન આદર્યો — “ભાઈ, મને અત્યારે એક નાનો ક્ષધિગ તો આપો, હું ભૂખ્યો છું.”

“હું તારી કશી વાત સાંભળવા માગતો નથી.”

“પણ ભાઈ, મારા આ જોડા સામું તો જુઓ; નીચે તળિયું જ રહ્યું નથી.”

“હું નવા જોડા ખરીદીને મોકલાવીશ; રોકડા પૈસા તારા હાથમાં નહીં મૂકું.”

“પણ મોટાભાઈ અત્યારે ભયંકર ભૂખ મને ભરખી રહી છે, મને એક પેની તો આપો.”

“ના, ના; જે કામ ન કરે, તેને ખાવાનું ન મળે, એવું સૂત્ર વાક્ય છે. તું કશું ભણતો નથી, કે બીજું કાંઈ કામ કરતો નથી.”

હવે જોને બીજી તરફીબ અજમાવી. તેણે પોતાનો ટોપો સામી ભીંતે પછાડીને કહ્યું, “બસ, ત્યારે હવે મારે રખડેલ-ભટકેલની જ જિંદગી ગાળવાની હોય તો શું વાંધો છે? — હમણાં જ પીઠામાં જઈ વાસણો ફેડું છું, ખુરશીઓ ઉછાળું છું, અને ગલ્લો લૂંટીને પછી નિરાંતે વેશ્યાને ત્યાં જાઉં છું!”

આર્ય-ડીકન તેના તરફ ખિન્ન નજરે જોઈ રહ્યા. છેવટે તે બોલ્યા “તારામાં આત્મા જેવી ચીજ જ હવે રહી નથી. તું કયે માર્ગે જઈ રહ્યો છે, તેનું તને ભાન છે?”

“હા, હું પીઠા તરફ જઈ રહ્યો છું.”

“પીઠાનો રસ્તો પિલરી તરફ જાય છે, એ ખબર છે?”

“શો વાંધો છે?”

“પણ પિલરીનો રસ્તો ફાંસીના માંચડે પહોંચે છે.”

“વાહ, એ તો ભારે મજની વાત કહેવાય - ફાંસીના ત્રાજવાના એક પલ્લામાં આપણે એકલા હોઈએ, અને બીજામાં આખી દુનિયા, એના જેવી ગૌરવની વાત બીજી કઈ?”

“પણ ફાંસીનો માંચડો નરકે પહોંચાડે છે!”

“વાહ, ત્યાં સરસ અગ્નિ તાપવા માટે કાયમ સળગતો હોય છે!”

“ભલા ભગવાન! તારું શું થશે?”

પણ એ જ ઘડીએ કોઈનાં પગલાં પાસે આવતાં સંભળાયાં. એટલે આર્થ-ડીકને તરત હોઠ ઉપર આંગળી મૂકીને જોનને ચૂપ રહેવા ફરમાવ્યું. “જો જાક મહાશય આવી પહોંચ્યા; તું જલદી જલદી ભઠ્ઠી નીચે છુપાઈ જા; શ્વાસ પણ ન લઈશ.”

“પણ મોટાભાઈ, શ્વાસ પણ ન લઉં એના મહેનતાણાનો એક ફ્લોરિન તો તમારે આપવો ઘટે.”

“મૂંગા રહે! હું પછીથી આપીશ, બસ?”

“ના, હમણાં જ!”

“લે ટળ!” એમ કહી આર્થ-ડીકને પોતાની થેલી તેના ઉપર ગુસ્સે થઈને ફેંકી. જોન તરત ભઠ્ઠી તળે પેસી ગયો, અને તે જ ઘડીએ કોટડીનું બારણું ઊઘડ્યું.

૨

આવનાર માણસ સાઠેક વર્ષની ઉંમરનો હતો; અને તેના કાળા આઉન ઉપરથી તે વૈદ હશે કે મેજિસ્ટ્રેટ હશે, એટલું ભઠ્ઠી નીચે બેઠાં બેઠાં પણ નક્કી કરતાં જોનને વાર ન લાગી. પેલાનો ચહેરો ગમગીન જેવો હતો; અને તેનું નાક તેના મોં કરતાં વધારે પડતું ઊંચું જોઈ, જોનને સાથે સાથે એ પણ સમજાઈ ગયું કે, એ માણસ છેક જ મૂરખ એવો જોઈએ! એવા માણસની મુલાકાતમાંથી કશું અવનવું કે રસભર્યું સંભળવા-જાણવા મળશે, એવી આશા તેને ન રહી; અને તેના આવવાને

કારણે પોતાને ભઠ્ઠીમાં સંકડાઈને બેસી રહેવાનું થયું, એ કમનસીબ બદલ તેને અફસોસ થવા લાગ્યો.

ધર્માધ્યક્ષે ઊભા થઈ તેને વિશેષ કંઈક આવકાર આપવાનો દેખાવ કરવાને બદલે સીધું જ પૂછ્યું, “કેમ જાક મહાશય, કંઈ વળે છે ખરું?”

“ધમાણ ફૂંક્યા જ કરું છું, અને રાખ ઊડ્યા જ કરે છે, પણ સોનાનો એક ચમકારો પણ નજરે જોવા મળતો નથી.”

દોમ કલોદે જરા અકળાઈને કહ્યું, “એ વાત ક્યાં પૂછું છું? હું તો હિસાબી ખાતાનો પેલો બટલર, માર્ક સેને, કેશું તેનું નામ, મેલી-વિદ્યા સાધવાના ગુનાસર તેને પકડ્યો છે, તો એને રિભાવવાથી કંઈ કબૂલાત કરાવી શકાઈ કે નહિ?”

“ના, ના; એ માણસ પથ્થર જેવો ચૂપ બની બેઠો છે. એને ભૂંડ-બજારમાં લઈ જઈને જીવતો ઉકાળવાનું જ બાકી રહ્યું છે. અમે તેનો એકેએક સાંધો છૂટો પાડી દીધો છે; તથા ચાબૂક, ડામ, દંડા-બેડીઓ વગેરેનો તો આડો આંક વાળ્યો છે; પણ હજુ તે કરું જ કબૂલ કરતો નથી.”

“તેના ઘરમાંથી કરું મળ્યું કે નહિ?”

“હા, આ એક કાગળ નીકળ્યો છે, પણ તેમાં લખેલી ભાષા અમને સમજાઈ નથી.” એમ કહી જાક મહાશયે એક કાગળ ખીસામાંથી કાઢીને ધર્માધ્યક્ષ સામે મૂક્યો.

ધર્માધ્યક્ષે તેના ઉપર નજર કરીને તરત કહ્યું, “આ તો હિબ્રુ ભાષાના સીધા જાદુ-મંતરના શબ્દો જ છે ને! ‘એમેન હેતાન’ એ શબ્દ તો મધરાતે સભામાં ભેગી થતી ડાકણોનો પોકાર છે. ‘પેર ઈપ્સમ, એટ કમ ઈપ્સો, એટ ઈન ઈપ્સો!’ (તેની મારફતે, તેની સાથે, અને તેની અંદર!) આ તો સેતાનને નરકમાં ફરીથી સાંકળે બાંધવા માટેનાં હુકમ છે. ‘હેક્સ, પેક્સ, મેક્સ’ એ શબ્દ હડકાપું ફૂતરું કરડ્યું હોય

ત્યારે ઉચ્ચારાતો મંત્ર છે. જાક મહાશય, તમે તો રાજની ધર્મ-અદાવતમાં શજના ઝેટની છો,—આ કાગળ તો ભયંકર છે !”

“અમે એ માણસને ફરીથી રિભાવીશું; અને આ પણ એના ઘરમાંથી મળ્યું છે, એમ કહી જાક મહાશયે પોતાની થેલીમાંથી કશુંક કાઢીને ધર્માધ્યક્ષ સમક્ષ રજૂ કર્યું.

“આ તો કીમિયા માટેનું મૂસ છે.”

“મેં એને સોનું બનાવવા મારી ભઠ્ઠી ઉપર મૂકી જ્યું; પણ મારા મૂસ કરતાં એમાં કશો વધુ ચમત્કાર માલૂમ ન પડ્યો !”

“પણ એની નીચે શું લખેલું છે ? ‘ઓય !’—અરે એ તો માત્ર માખીઓ હાંકી કાઢવા બોલાતો શબ્દ છે. એમાં ચમત્કારી કશું નથી.”

“ઠીક, પણ હું અહીં ઉપર ચડ્યો, ત્યાં આગળ નીચેના દરવાજાની કમાન ઉપર જે લખાણ છે, તે મારે સમજવું છે.”

“હા, ઈટાલિયન ઓગસ્ટિન નિકોએ લખેલા ભૌતિક શાસ્ત્રના એ પ્રારંભિક શબ્દો છે. એક દાઢીવાળું ભૂત તેને બધી માહિતી આપતું. હું તમને નીચે આવીને તે સમજાવીશ.”

“આભાર ! આભાર !” પેલાએ જમીન સુધી નીચા લળીને કહ્યું; “પણ હું પૂછવાનું ભૂલી જ જતો હતા ! પેલી નાની જાદુગરણીને કયારે પકડી લઈએ એવી તમારી ઈચ્છા છે ?”

“કઈ જાદુગરણી ?”

“પેલી જિપ્સી-કન્યા. મનાઈ હોવા છતાં મંદિરના ચોકમાં આવીને રાજ નાચી જાય છે, તે ! એની બકરીમાં તેણે એક ભૂત પૂર્યું છે, જેથી તે બકરી વાંચી શકે છે, લખી શકે છે અને ગુણાકાર-ભાગાકાર કરી શકે છે. એના ઉપર ફરિયાદનામું તૈયાર થઈ ગયું છે. પણ મારા પંડના શોગંદ ! એ છોકરી છે મજની ! શી કાળી કાળી મજની બે આંખો છે ? તો હવે તેને પકડી લઈએ ?”

આર્ય-ડીકન કાળોઠણક પડી ગયો. થોડી વારે તત પપ કરતો બોલ્યો, ” હું તમને તેની બાબતમાં પછી જણાવીશ, અત્યારે તો તમે પેલા માર્ક સેનેનું જ પતવોને. ”

“ કશી ચિંતા ન કરશો; અમારી પસે હજી તેને રિબાવવાના ઘણા રસ્તા બાકી છે. હમણાં જઈને જ એ બધું શરૂ કરાવું છું — પછી ભાઈસાહેબને કબૂલ કરી દીધા વિના શી રીતે ચાલે છે, એ જોઉં છું દરમ્યાન પેલી છોકરીનું તો તમે કહેશો ત્યારે — પણ મુરબ્બી, તમે શા વિચારે ચડી ગયા છો ? ” પેલાએ દોમ કલોદને અચાનક જુદા જ વિચારે ચડી ગયેલા જોઈને પૂછ્યું. દોમ કલોદની નજર બારીના કાચ ઉપરના કરોળિયા ઉપર ચોટી હતી. એક માખી ભાન ભૂલી, બહાર સૂર્ય-પ્રકાશમાં દોડી જવા, કાચ આગળ બહાર જવાનો ખુલ્લો રસ્તો દે એવા ભ્રમમાં પડી, સીધી કરોળિયાના જાળામાં જ અટવાઈ ગઈ. પેલે કરોળિયો તરત કૂદકો મારી તેના ઉપર કૂદી પડ્યો.

દોમ કલોદની નજર પાછળ પાછળ જાક મહાશયે પણ તે તર જાયું અને માખીને બચાવવા પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો.

દોમ કલોદે તરત તેનો હાથ પકડી લીધો અને કહ્યું, “ જા મહાશય, નિયતિની કારવાઈમાં દખલગીરી કરવા ન જશો ! ”

જાક તેમના મોં સામું નવાઈ પામી જોઈ રહ્યો; એટલે દોમ કલોદ આગળ ઉમેર્યું, “ એ તો આખા વિશ્વના સામાન્ય બનાવનું પ્રતીક છે. જુઓને, એ માખી ઊડયા કરે છે — આનંદી છે — અને વસંતના બહાર વરવા માટે બહાર જવા ઇચ્છે છે, ત્યાં કાચમાં અથડાઈ આ કદરૂપા કરોળિયાના હાથમાં જ સપડાય છે ! બિચારી નતિકા ! નિયતિએ તેને માટે જ એ નિર્મ્યો છે, તેમાં વચ્ચે ન આવશો ! કલોદ, તું કરોળિયો છે ! કલોદ તું માખી પણ છે ! તું જ્ઞાનની, પ્રકાશની, સૂર્યની શોધમાં દોડયે જ છે. ચોખ્ખી હવા અને શાશ્વત સત્યના ખુલ્લા પ્રકાશમાં પહોંચવા ન તું નીકળ્યો હતો. પણ મૂરખ, એ પ્રકાશ અને તારી વચ્ચે લટકત સૂક્ષ્મ જાળાને તું જોઈ ન શક્યો ! તું સીધો તે જાળામાં જ ધસી ગયો ! ”

ફૂટેલે માથે અને તૂટેલી પાંખોએ નસીબના લોખંડી આંકડાઓમાં
અવાઈ ગયો છે. જાક મહાશય! કરોળિયાને પોતાનું કામ પૂરું
લા દો!”

“ભલે, ભલે, મુરબ્બી. હું એ કરોળિયાને કશું નહિ કરું; પણ
મારો હાથ તો છોડો! કેટલા જરથી તમે દબાવ્યો છે?”

આર્ય-ડીકન તેની વાત સાંભળ્યા વિના, તથા બારીના કાચ ઉપરથી
જર ખસેડ્યા વિના આગળ બોલવા લાગ્યા — “અને મૂરખ! તું
શી નાજુક પાંખોથી એ કઠોર જાળાને તોડી નાખી છૂટી થઈ શકે
પણ, તું પેલા પ્રકાશને પામી શકી હોત ખરી? હરગિજ નહિ!
સૂકે, પેલા પારદર્શક કાચ કેવું છેતરામણું અને નક્કર વિઘ્ન છે?
એ કાચને શી રીતે ભેદીને બહાર નીકળી શકે, માખી? આ જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિનું ઘમંડ તો જુઓ! કેટલા જ્ઞાનીઓ પ્રકાશ પામવાના ઘમંડમાં
દૂરથી ઊડતા આવી, એની સામે માથું પટકી મરે છે!”

તે થોડી વાર ચૂપ બની ગયો. જાક મહાશયે પોતાનો પ્રશ્ન પૂછી
ને પાછા હોસમાં આણ્યા — “ચાલો, ચાલો, મુરબ્બી, મને સોનું
પવતાં ક્યારે શીખવી દેશો, કલો? મારે એ વિદ્યા સિદ્ધ કરવી
છે!”

“જાક મહાશય,” આર્ય-ડીકને ડોકું હલાવી, કડવું હાસ્ય હસીને
“માઈકેલ સેલસે લખ્યું છે તે વાક્ય યાદ કરો — આપણે જે
ની પાછળ પડ્યા છીએ, તે છેક નિર્દોષ ન ગણાય.”

“મુરબ્બી, ધીમેથી બોલો; તમારી વાત ખરી છે, એ કબૂલ કરું
પરંતુ ધર્મ-અદાલતમાં રાજના એટર્ની જેવી કંગાળ પગારની નોકરી-
થોડું ઘણું આવું કીમિયાનું કામ ન કરે, તો બીજું શું કરે?”

તે જ ઘડીએ ખૂણામાંથી કોઈ કશીક કઠણ વસ્તુ ચાવતું હોય એવો
જ આવ્યો. જાક મહાશય તરત ચોંકીને બોલી ઊઠ્યા —

“એ શું છે?”

વાત એમ છે કે, પેલા જોન ફ્રોલો ભઠ્ઠીમાં સંતાયો હતો ભૂખ તો ખૂબ લાગી જ હતી; એવામાં તેની નજરે ફૂગ વળેલી અને સૂકી ઓડનો ટુકડો પડતાં જ તેણે ઉતાવળે બડાક બડાક અ કરતાં કરતાં ખાવાનું શરૂ કરી દીધું હતું.

આર્ય-ડીકને પરિસ્થિતિ સમજી લઈ, તરત જવાબ દીધો — “ એ તો બિલાડી છે; તેને ઊંદર બુંદર હાથમાં આવ્યો તે મજાથી ખાતી હશે.”

જક મહાશયને એ ખુલાસાથી સંતોષ થઈ ગયો.

પણ હવે દોમ કલોદને ડર લાગવા માંડ્યો કે પોતાનો કંઈક નવું નવતર ઊભું કર્યા જ કરશે; એટલે તેમણે તરત જક શયને દરવાજા ઉપરના પેલા અક્ષરો સમજાવવા માટે નીચે લીધા

સાત ગાળો સાથે ન બોલવી !

૧

પેલા બે જાણા નીચે ઉતરી જતાં જોન ફોલો ભઠ્ઠી નીચેથી નીકળ્યો, અને એક અંગડાઈ લઈ, ઝટપટ નીચે ઊતરી ગયો.

પોતાની પાસે પૈસા ભરેલી થેલી આવી હતી એટલે તે ખુશમાં દરવાજાની પાસે પેલા બે જાણા કમાન ઉપરના અક્ષરો ઉકેલતા હતા.

તેવામાં અચાનક સામેથી ઉપરાઉપરી સોગંદપૂર્વક ગાળો બોલવાનો જાજ આવ્યો — “ ભગવાનના લોહીના સોગંદ* ! ભગવાનની ફાંદના ગંદ ! ભગવાનના સોગંદ ! ભગવાનની કાયાના સોગંદ ! સેતાનના સોગંદ ! મના સોગંદ ! સાલાઓને પીલીને તેલ કાઢે ! ”

જોન ફોલો તરત બોલી ઊઠ્યો, “ વાહ, મારા મિત્ર કેપ્ટન ફોબસ બીજું કોઈ સાત સાત સોગંદ એકીસાથે ન ઓચરે ! ”

ભાઈના હોઠમાંથી ઉચ્ચારાયેલો ‘ ફોબસ ’ શબ્દ કમાન નીચે ઊભેલા ધ્યક્ષના કાનમાં પહોંચ્યો, અને તે તરત ચોક્યો. તેણે તે તરફ ર કરીને જોયું, તો જોન ફોલો કેપ્ટન ફોબસ દ શૈતોપરની પાસે પહોંચ્યો હતો. કેપ્ટન તેની વિવાહિતાના બારણામાં જ ઊભો હતો.

* સોગંદ શબ્દ અંગ્રેજીમાં બે અર્થમાં વપરાય છે : આપણા સામાન્ય શબ્દનો અર્થ મુખ્ય છે; પરંતુ ઈશ્વરના નામને અનાદરની રીતે તેમ વાપરવું તથા શાપ આપવા જેવું કહેવું એને પણ oath — જ કહે છે.

“વાહ દોસ્ત! સોગંદ ઉચ્ચારવામાં પણ તમારા જેવી કલ્પના કોઈ દોડાવી ન શકે! પણ ભલાદમી, આટલું બધું શું છે? શા આટલા બધા આકળા થઈ ગયા છો, વારુ?”

“અરે હમાણાં જ હું પેલી વાંદરીઓના ટોળામાંથી છટકી આવ્યો છું. તેમની સાથે જ્યારે જ્યારે હું હાજર હોઉં છું, ત્યારે તે સંભળાવવા મારા ગળામાં એટલા બધા સોગંદ આવીને ભરાય છે! ત્યાં તો બોલી શકાય નહિ, એટલે બહાર આવી મારે આમ ખુલ્લામાં એ બધા ઠાલવી દઈ હળવા થવું પડે છે.”

“ચાલો મહેરબાન, પીવા આવવું છે?”

“જરૂર; ઘણી ખુશીથી; પણ બંદા પાસે એક કાવડિયુંય નથી

“પણ મારી પાસે છે ને!”

“હોય નહિ! મને પહેલાં બતાવ જાઉં.”

જેન ફ્રોલોએ પોતાના ભાઈની થેલી કેપ્ટનની આંખ અભિમાનપૂર્વક ધરી. દરમ્યાન, જાકને વિદાય કરી, ધર્મધ્યક્ષ દૂર ઊભા રહી, આ બે દોસ્તોની વાતો સાંભળવા લાગ્યા—

ફ્રોલોએ નવાઈ પામી કહ્યું, “તારા ખિસ્સામાં થેલી! અસંભાવદીના પાણીમાં ચંદ્ર દેખાય, પણ એ તો માત્ર પ્રતિબિંબ જ છે તેમ તારી થેલીમાંય ખાલી કાંકરા જ ભરેલા હશે!”

જેન ફ્રોલોએ તરત એ થેલી પાસેના ઓટલા ઉપર ઠાલવી

“વાહ, વાહ! નાના મોટા ચાંદીના જ ટુકડાઓ છે ને! બેટ્ટે, વાહ! કાલે રાતે કોને ત્યાં ધાડ પાડી છે, ભાઈ?”

“લે, કોઈને ધર્મધ્યક્ષ—આર્થ-ડીકન જેવો ભાઈ ન હોઈ શકે પણ ચાલો દોસ્ત, હવે પીઠા ભણી વળીએ. અહીં ખુલ્લી હવામાં સુકાવા લાગ્યું!”

“પણ ક્યાં જવા ધાર્યું છે? ‘લા-પોમ-દ-ઈવ’માં ચાલ; ત્યાં મજા છે!”

“ઠીક, ત્યાં ચાલો.”

બંને મિત્રો રસ્તે ધાંધલ મચાવતા લા-પોમ-દ-ઈવ તરફ ચાલ્યા.

આર્ય-ડીકન તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ગ્રિંગોરની મુલાકાત પછી જે ફોબસ નામ તેના મગજમાં ધૂમી રહ્યું હતું, તે જ આ ફોબસ ? એ વાતની ખાતરી કરી લેવા ખાતર જ તે આ બંને દોસ્તોની પાછળ પાછળ ગુપચુપ ચાલ્યો, તથા તેમની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

બંને જણ દ્વંદ્વયુદ્ધો, મારામારી, વેશ્યાઓ, દારૂ, અને ઠઠામશ્કરીની વાતો, સૌ રાહદારીઓ સાંભળે તેની પરવા કર્યા વિના, મોટેથી કર્યે જતા હતા.

અચાનક એક શેરીના વળાંક આગળ ચકલામાંથી આવતો તંબૂરીનો અવાજ તેમને સાંભળાયો. ફોબસે તરત જોન ફ્રોલોને કહ્યું, “અલ્યા જલદી ભાગ જાઉં.”

“કેમ, કેમ ?”

“પેલી જિપ્સી છોકરી મને જાઈ જશે, તો આફત થશે !”

“કઈ જિપ્સી છોકરી, વળી ?”

“પેલી બકરીવાળી.”

“લા, એસમરાલ્દા ?”

“એ જ, મને નામ યાદ નથી રહેતું; પણ જે તે મને જાશે તો તરત સામી દોડી આવશે; અને શેરી વચ્ચે એમ એ મને મળવા આવે, એ સારું ન દેખાય.”

“તો શું તમને એ ઓળખે છે ?”

ફોબસે જોનના કાન પાસે મોં લઈ જઈને ડચકારો વગાડતાં કંઈક કહ્યું, અને પછી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“હેં ? ખરી વાત છે ?”

“હા, હા, મારા જીવની સોગંદ !”

“આજે રાતે જ ?”

“હા, હા; આજે રાતે જ દોસ્ત !”

“પણ તમને ખાતરી છે કે, એ આવશે?”

“તને વળી શંકા શાની થાય છે?”

“કેપ્ટન ફોબસ, તમે ખરેખર ભાગ્યશાળી છો; એવી સુંવાળી સુંવાળી કુમળી કળી જેવી છોકરી તમારા હાથમાં —”

આર્ય-ડીકને મુક્કી વાળીને દાંત કચકચાવ્યા. હવે તો આ લોકોનો પીછો પકડશે જ છૂટકો!

૨

લા-પોમ-દ-ઈવનું પીઠું યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં આવેલું હતું. ભોંય-તળના વિશાળ ઓરડામાં ચારે તરફ ટેબલો ગોઠવેલાં હતાં અને પીના-રાઓ પણ થોકબંધ હતા.

રાત પડવા લાગી હતી અને શેરીઓમાં અંધારું જામતું હતું. પીઠામાં ટેબલો ઉપર મીણબત્તીઓ સળગી રહી હતી. રાતના વખતે કોઈ કામસર એ બાબુને રસ્તે થઈને નીકળેલા રાહદારીઓ, એ પીઠાની કાયની બારીઓ તરફ નજર કર્યા વિના જલદી જલદી ત્યાંથી પસાર થઈ જતા.

પરંતુ એક માણસ એ પીઠા તરફ જ નજર રાખીને આમથી તેમ ફર્યો કરતો હતો. પગથી નાક સુધી પહોંચે તેવો મોટો જલ્મો તેણે હમણાં જ જૂનાં કપડાંવાળાની દુકાનેથી ખરીદીને પહેરી લીધો હતો,—માર્ય મહિનાની રાતની ઠંડીથી બચવા માટે જ કદાચ.

છેવટે પીઠાનું બારણું ઊઘડ્યું; અને એ વસ્તુની જ પેલો જલ્મો-વાળો જાણે રાહ જોઈ રહ્યો હતો. તે તરત શેરીની સામેની બાબુની દરવાજાની એક કમાન પાછળ છુપાઈ ગયો.

બે જુવાનિયા નશાથી ટેં થઈ ગયેલી હાલમાં લથડિયાં ખાતા પીઠામાંથી નીકળ્યા. પેલો જલ્મોવાળો બંનેને ઓળખી ગયો—એક હતો જોન ફોલો, અને બીજો હતો કેપ્ટન ફોબસ. બંનેમાંથી જોન ફોલો છેક જ ભાન ગુમાવી બેઠો હતો, ત્યારે કેપ્ટન ફોબસ તેના

જટલુ જ પીવા છતાં, રીઢો માણસ હોવાથી, હજુ તેનાં ભાન-સાન ઠેકાણે હતાં.

કેપ્ટન બોલવા માંડ્યો, “સેતાનના ગળાના સોગંદ ! બ્રહ્મચારીજી હવે હું તો જઈશ; સાત વાગવા આવ્યા, અને મારે પેલીને બરાબર સાત વાગ્યે મળવાનું છે. તમારી સાથે આમ શેરી વચ્ચે નાચ્યા કરવું મને નહીં ચાહે ! પણ કહું છું, મારી દાદીમાની રસોળીના સોગંદ ! તારી પાસે થોડા ઘણા પૈસા પણ બચ્યા છે કે નહિ ? મારે પેલી છોકરીને લા ફ્લૉર્ડેલના ખાંજરામાં લઈ જવાની છે. પણ એ બુઢી પ્રકણ ઓરડીનું ભાડું પહેલું માગે છે — ઉધાર જરાય રહેવા દેતી નથી. તો મહેરબાની કરીને જો તો ખરો, બાવાજીની થેલીમાં એકાદ પેની થોટી રહ્યો છે કે નહિ !”

પેલાએ કંઈ કંઈ ભાષણ સાથે લથડિયાં ખાતાં ખાતાં જો કંઈ જણાવ્યું તેનો અર્થ એટલો તો થતો જ હતો કે, આખી થેલીના પૈસાનું પ્રવાહી થઈ ગયું છે, અને બંનેના પેટમાં ગયા પછી એ પ્રવાહીનું તેના ભાઈ જો કીમિયો નથી જાણતા એવા કીમિયાથી પાછું સોનું રૂપ થઈ જાય તો જુદી વાત !

છતાં જોન ફ્રોલોને કેપ્ટન ફોબસની કાયા ઉપર એવી મમતા ઊભરાઈ આવી હતી કે, તેને પકડીને તે શેરીની આ બાજુએથી સામેની બાજુએ — એમ વાંકોચૂંકો ચાલ્યા કરતો હતો. પણ કેપ્ટન ફોબસ તો હવે સાત વાગવાની તૈયારી હોવાથી ઉતાવળા થઈ ગયા હતા. તેમણે તેની પકડમાંથી છૂટા થવા પેલાને એક ધક્કો લગાવતાં જ તે કુંદરડી ખાતો ખાતો ધડામ દઈને સામેની બાજુએ ચત્તાપાટ પડ્યો.

કેપ્ટન ફોબસે ઘડી પહેલાંના પોતાના શરાબ-બંધુ ઉપર દયા લાવી તેને પગ વડે ગબડાવી, શાક-ભાજીનાં પાંખડાં ડાંખળાંનો ઢગલો પડ્યો હતો તેના ઉપર એના માથાને ઓશિકું કરાવી દીધું. જોન ફ્રોલો તરત નાક ટાલાવતો ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડ્યો. કેપ્ટન ફોબસે મિત્રના મોં સામું સામું જોઈ તેને આશીર્વાદ આપ્યા — “સેતાન પોતાનું ગાડું લઈ આ

બધા ઉકરડા ભેગા કરવા નીકળે, ત્યારે તેની ભેગા એ ગાડામાં બેસી જશે, દીકરા !”

પછી તેણે ચાલતી પકડી.

પેલો જભભાવાળો હવે ચાલતો ચાલતો જૅન ફોલો પાસે આવ્યો અને કંઈક દ્વિધામાં પડી તેની પાસે થોડી વાર ઊભો રહ્યો. પછી એક ઊંડો નિસાસો નાખી, તેણે કેષ્ટનનો જ પીછો પકડવાનું ચાલુ રાખ્યું.

૩

કેષ્ટન ફોલસને થોડો વખત થયાં લાગતું હતું ખરું કે, કોઈ જભભાધારી માણસ તેનો પીછો પકડી રહ્યું છે. શરૂઆતમાં તો તેણે વિચાર્યું કે, ‘મારી પાસે ખીસામાં એક ફદિયું પણ ક્યાં છે? બેટમજી નકામા હેરાન થાય છે!’

પણ પછી એક નિર્જન ભાગ આવતાં તેને પેલા પીછો પકડનારની વધુ માહિતી મેળવી લેવાનું આવશ્યક લાગ્યું. તે અચાનક એક જગાએ થોડો થોભ્યો. પેલો જભભાધારી શેરીમાં એવી જગાએ હતો કે તેણે કાંતો દૂર થોભવું પડે કે પાસે આવવું પડે. જભભાધારી ધીમે ધીમે પાસે આવ્યો. કેષ્ટને જોયું કે એ જભભાધારી કોઈ પાદરી જેવો માણસ છે. તેને હવે બીક લાગવા માંડી : હાથમાં હથિયાર લઈ કોઈ લૂંટારુ સામે આવ્યો હોત તો તે ન બીનત; પણ તેણે વાતવાતમાં સાંભળ્યું હતું કે પંરીસમાં રાતે એક પાદરી જેવો ઓળો અંધારી ગલીઓમાં ફર્યા કરે છે, જેનો હેતુ શો છે, તે કોઈ જાણતું નથી.

કેષ્ટને હવે તેને વધુ પાસે આવવા દીધા અને પછી જશ હસીને એને સંબોધીને કહ્યું—

“જો તમે ચોર મહાશય હો, અને હું માનું છું કે તમે એવા જ કોઈ સદ્ગૃહસ્થ છો, તો હું તમને જાણાવી લેવા રજા લઉં છું કે, હું એક ખાનદાન કુટુંબનો નબીરો છું, એ સાચી વાત છે; પણ પૈસે ટકે પાયમાલ થયેલા કુટુંબનો છું! એટલે મારી પાછળ પડ્યે કશો લાભ તમને થાય તેમ નથી; એના કરતાં આ પાસેની કોલેજના મંદિરમાં

ચાંદીથી મઢેલો કૂસ છે : હું આ કોલેજમાં જ ભણ્યો હોઈ, મને બધી ખબર છે; એટલે તે તરફ જ હાથ કે નસીબ અજમાવો !”

“કેપ્ટન ફોબસ દ શેતોપર !” પેલા ઓળાએ જવાબમાં કહ્યું.

“હે ? તમે મારું નામ જાણો છો, શું ?”

“નામ જ નહિ; તમારે અત્યારે સાત વાગ્યે એક મુલાકાત છે, એ પણ હું જાણું છું.”

“હે !”

“ફ્લોર્ડેલવાળા ખાંજરામાં.”

“સેતાનનાં શીંગડાં જેવી સાચી વાત.”

“એક સ્ત્રી સાથે.”

“હું કબૂલ કરું છું.”

“જેનું નામ —”

“લાએસ્મરાલ્દા છે !” ફોબસે જ પૂતિ કરી આપી.

પણ એટલું બોલતાંની સાથે જ પેલા ઓળાએ કેપ્ટનનો હાથ સખત રીતે પકડીને કહ્યું, “કેપ્ટન ફોબસ શેતોપર, તમે જૂઠું બોલો છો !”

કેપ્ટન ફોબસે તરત તરવાર ખેંચીને ગુસ્સાથી ધમધમી જઈને કહ્યું, “ચાલ ! તારી તલવાર કાઢીને અબઘડી જ તૈયાર થઈ જા ! કેપ્ટન ફોબસ જૂઠું બોલે છે, એમ કહેવાની કોઈની મગદૂર નથી. તેં મારા ઉપર એ આક્ષેપ મૂક્યો છે, અને મારે તારા લોહીથી એ આક્ષેપ ધોઈ કાઢવો પડશે !”

પણ પેલા ઓળાએ જરા પણ હિલચાલ કર્યા વિના એટલું જ કહ્યું, “પણ કેપ્ટન તમારે અત્યારે પેલી મુલાકાતનો સંકેત પાળવાનો છે, એ કેમ ભૂલી જાઓ છો ?”

કેપ્ટને તરત દ્વિધામાં પડી જઈ, પોતાની તરવારની આણી જમીન તરફ નમાવી દીધી.

“કેપ્ટન, કાલે, અથવા પરમ દિવસે, કે મહિના પછી — અર. દશ વર્ષ પછી — ગમે ત્યારે હું તમારું ગળું કાપવા તૈયાર છું. પરંતુ

આજે તો તમારે તમારી મુલાકાત પૂરી કરવા જવું જ રહ્યું.”

“વાહ, સંકેતસ્થાને તરવાર અને સુંદરી બંને મળે તેના જેવું રૂડું એકેય નહિ; એટલે બેમાંથી એકેય જતી કરવી શા માટે? તો પણ, તરવારની વાત ભલે કાલે!” એમ કહી તેણે પોતાની તલવાર મ્યાન કરી દીધી.

“તો બસ, તમારા સંકેતસ્થાને પહોંચી જાઓ!”

“અલબત્ત, મને તારી છાતી ચીરીને, અને ગટરમાં યોગ્ય જગાએ સુવાડી દઈને પછી જ મારી મીઠડીને મળવા જવાનું મન હતું. થોડું ઘણું મોડું થાય તો મીઠડીઓને એમ રાહ જોવાની થોડી રગરગાવીએ એ તો પ્રેમ-સને વધુ મીઠો બનાવવા જેવું જ થાય. પણ તું બહુ પ્રેમ-શૌર્યભર્યો માણસ લાગે છે, અને હું મારી મીઠડીને વખતસર મળવા જાઉં એની દરકાર મારા કરતાં તને વધારે લાગે છે — તો બસ હું તારો આભાર માની જલદી ત્યાં જવા ઊપડી જાઉં છું — તારી સાથેનો તરવારનો હિસાબ ચૂકવવાનું ભલે કાલ ઉપર મુલતવી રાખીએ.” એમ કહી કેપ્ટન ફોબસ જવા તત્પર થયા, પણ પછી અચાનક કાન ખંજવાળતા બોલી ઊઠ્યા — “મા’ણું, મારી પાસે પેલી ડોકરીને કમરાના ભાડાના આપવા માટે પૈસા જ નથી; અને એ ડોકરી અગાઉથી પૈસા લીધા વિના ઘરમાં જ પેસવા દેતી નથી.”

“લો, તમારે જોઈતા ભાડાના પૈસા!” — એમ કહી પેલા જભભાધારીએ એક મોટો સિક્કો કેપ્ટનના હાથમાં સરકાવી દીધો.

“કહેવું પડે, ઈશ્વરના સત્યના સોગંદ! તમે એક ભારે સજ્જન માણસ છો.”

“પણ એક જ શરત છે; મને તમારે ખાતરી કરાવવી પડશે કે, હું ખોટો છું અને તમે સાચા છો. હું એમ કહું છું કે, જ છોકરી સાથે મુલાકાત ગોઠવી હોવાની વાત તમે કરો છો, એ જૂઠી વાત છે — કારણ કે, હું જાણું છું ત્યાં લગી તે એમ કોઈને મળવા જાય તેવી છે જ નહિ. એટલે તમે એ જ છોકરીને મળ્યા છો, એ ખાતરી હું મારી નજરે જોઈને કરી શકું એવી વ્યવસ્થા તમે કરી આપજો.”

“અરે, મને તો બધું સરખું જ છે ! જે કમરામાં હું તેને મળવાનો છું તેની પાસે એક ઘોલકું છે; તેમાં હું તમને પહેલેથી છુપાવી દઈશ, જેથી તમે બધું જ નજરે જોઈ શકશો. અલબત્ત, તમારે એટલો વખત એ ઘોલકામાં અંદર પુરાઈ રહેવું પડશે; અલબત્ત, નદી તરફ તેને એક બારી જેવું છે ખરું; પણ તે બંધ હોય છે.”

“આવતી કાલે જે વસ્તુની સચ્ચાઈ - જુઠ્ઠાઈ બાબત મારે તમારી સાથે જીવન-મરણનું યુદ્ધ લડવાનું છે, તેની મને આજે ખાતરી થઈ જાય એ મારે કે તમારે માટે લાભની વાત ગણાયને ?”

“બસ, તો ચાલો, વાર શી છે ? હું પહેલાં જ તમને તમારે સંતાવાને ઠેકાણે મૂકીને, પછી પેલી છોકરીને તેડવા જઈશ !”

૪

જેઠન ફોબસે પેલા જભ્ભાધારી સાથે ડોસીના ખાંજરામાં આવી ઉપરની ઓરડીના લાડા પેટે ડોસીના હાથમાં એક કાઉન-સિક્કો પકડાવી દીધા. અંદર બધું ગોળું-ગોબરું હતું. એક ગંદું છોકરું એક ખૂણામાં સખના ઢગલામાં રમતું હતું. ડોસીએ પરિચિત ઘરાક જાણી, કશી વિશેષ પૂછપરછ ન કરી. તેણે તરત એ સિક્કો ગલ્લાના ખાનામાં મૂકી દીધા અને પેલાઓ સાથે ઓરડી ઉઘાડી આપવા તે ઉપર ગઈ.

પેલા છોકરાએ ડોસીને ઉપર ગયેલી જોઈ કે તરત ઊઠીને ટેબલના ખાનામાંથી પેલો સિક્કો કાઢી લીધા અને તેની જગ્યાએ લાકડાના ફાયરા ઉપરથી તોડી લીધેલું એક સૂકું પાન મૂકી દીધું.

ડોસીએ ઉપર જઈ ટેબલ ઉપર મીણબત્તી ગોઠવવા માંડી, એટલામાં ફોબસે પેલા જભ્ભાધારીને બાજુના ઘોલકામાં પેસાડી દઈ, બારણું બંધ કરી દીધું; પછી તે પોતે ડોસી સાથે દાદર ઊતરી, પેલી જિપ્સી-કન્યાને તેડી લાવવા બહાર ચાલ્યો ગયો.

પાંચેક કલાક પછી પેલાં બે જણ દાદર ચડતાં હોય એવો અવાજ આવ્યો. કલોદ ફોલો પેલા ઘોલકામાં ઊભો ઊભો ધૂજી ઊઠ્યો.

વાચક અન્યાર આગમચ કથારના જાણી ગયા હશે કે, એ જલ્લાધારી કલોદ ફોલો-ધર્માધ્યક્ષ પોતે જ હતો.

પેલાં બંને જણ કમરામાં આવીને બારણું બંધ કરીને બેઠાં. જિપ્સી-કન્યાના ઘૂંટણ પાસે માથું રાખી તેની બકરી પણ બેસી ગઈ.

જિપ્સી-કન્યા શરમથી લાલ લાલ થઈને બોલી ઊઠી, “મોંસિન્યોર, પછીથી તમે મને તુચ્છકારવા ન લાગતા.”

“તને તુચ્છકારું, મારી મીઠી? શા માટે?”

“આમ તમારી સાથે ચાલી આવવા માટે!”

“તો તો મારે તને માત્ર તુચ્છકારવી જ ન જોઈએ, તને તો ખૂબ ધિક્કારવી જોઈએ.”

“હાયરે! મને ધિક્કારવી જોઈએ? શા માટે બલા? મેં એવો તે શો અપરાધ કર્યો છે?”

“તને અહીં આવવા માટે બહુ બહુ મનાવવી પડી તે બદલ!”

“પરંતુ શું કરું? મારે મારું વ્રત તોડવું પડ્યું છે. મને મારાં માતૃપિતા હવે કદી નહિ જડે — મારા માદળિયાનું સત નાશ પામશે.”

“તારી એકે વાત મને સમજતી હોય તો સેતાન મને ભરખે!”

એસમરાલ્દા થોડી વાર ચૂપ રહી; તેની આંખમાંથી આંસુનું એક ટીપું સરી પડ્યું, અને તેના હોઠમાંથી એક નિસાસો. પણ પછી તે તરત ઉત્સાહમાં આવી જઈને બોલી ઊઠી — “ઓ મોંસિન્યોર, હું તમને એટલા બધા ચાહું છું કે ન પૂછો વાત.”

એ છોકરીના એ શબ્દોની આસપાસ શીલ અને સચ્ચાઈની એવી ફોરમ વ્યાપેલી હતી કે કેપ્ટન ફોબસને પણ જરા આંચકો લાગ્યા વિના ન રહ્યો. પરંતુ ‘હું તમને ચાહું છું’ એવી કબૂલત પેલીના મોંમાંથી નીકળી કે તરત તેમણે હિંમત લાવી પેલીની કમરની આસપાસ પોતાનો એક હાથ વીંટાળી દીધો.

કલોદ ફોલોએ તરત પોતાની છાતી આગળ સંતાડી રાખેલી કટારની અણી ઉપર આંગળી ફેરવીને તેની તીક્ષ્ણતાની ખાતરી કરી લીધી.

“ફોબસ, તમે બહુ સારા છો - બહુ ઉદાર છો - બહુ સુંદર છો — હું તો એક અનાથ જિંદગી છોકરી છું. મારા માતૃપિતાની મને કશી ખબર નથી — છતાં તમે મને આટલો પ્રેમ કરો છો એથી મને બહુ બહુ આનંદ થાય છે — નાનપણથી મને એવો ખ્યાલ આવ્યા કરતો કે એક બહાદુર અફસર મને બચાવશે અને પ્રેમ કરશે. તમને નજરે જોયા તે પહેલેથી હું તમારા જ સ્વપ્ન જોયા કરતી હતી. તમારું નામ પણ ફોબસ છે — કેવું સુંદર નામ છે — તમારી પાસે મોટી તલવાર છે — હું એ કાઢીને જાઉં? તમને એ કેવી સરસ શાભે છે !”

“હા, હા, ઘેલી ! લે જા !” એમ કહી ફોબસે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢીને તેના હાથમાં મૂકી.

પેલી જિંદગી છોકરીએ તરત એ તલવારને પ્રેમથી બે હાથમાં લઈ, તેના ઉપર ચુંબન કર્યું અને કહ્યું, “તું એક બહાદુર માણસની તલવાર છે — મારા વહાલા કેપ્ટનની !”

પેલી તલવારને ચુંબન કરવા નીચી નમી, તેનો લાભ લઈ ફોબસે તેની સુંદર ડોક ઉપર એક ચુંબન કરી લીધું. પેલી શરમની મારી લાલ થાલ થઈ ગઈ. પેલી કોટડીમાં ભરાયેલા પાદરીએ દાંત કચકચાવ્યા.

“ફોબસ, તમે હવે જરા ઊભા થઈને ચાલો જાઉં, જોયું તમારી પૂરી ઊંચાઈ હું જોઈ શકું તથા તમારી એડીઓનો અવાજ હું સાંભળી શકું. તમે કેવા બહાદુર, કેવા સુંદર છો !”

કેપ્ટન ખુશ થઈને ઊભા થયા, તથા જરા ઠપકાના સ્વરે બોલ્યા, “ઘેલી, તેં મને કદી મારા સરકારી યુનિફોર્મમાં જોયો છે ?”

“ના રે ના !”

“બસ, તે વખતે તેં મને જોયો હોય તો ખરું !”

પછી ફોબસ ધીમે રહીને પેલી છોકરીની વધુ નજીક જઈને બેઠો. પેલીનાં રૂંદેરૂંવાં ખડાં થઈ ગયાં. તેણે લાડથી કેપ્ટનના હોઠ ઉપર મિથી પોતાની આંગળી લગાડીને કહ્યું, “સાંભળો તો, પ્રિય, મને ખાસેસાય કહી દો કે, તમે મને ખરેખર ચાહો છો ?”

“મારા જીવન, મારા પ્રાણ, તું શું મને એમ પૂછે છે કે તને ચાહું છું? હું તને ચાહું છું, એટલું જ નહિ પણ, મેં બીજા કોઈને કદી ચાહી નથી.”

કેપ્ટને એટલી બધી સ્ત્રીઓ સમક્ષ એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હતું કે તે વાક્ય બોલવામાં તેમની જીભ લીસી થઈ ગઈ હતી.

પેલી તો કેપ્ટનના મોંના આ શબ્દો સાંભળતાં જ પ્રેમથી અને આનંદથી ધૂજ ઊઠીને બોલી, “હાયરે, આ ક્ષણે તો માણસે મરી જ ન જોઈએ! આ આનંદ જીવે શી રીતે શકાય?”

ફોબસે એ ક્ષણે વધુ એક ચુંબન કરી લેવા માટે યોગ્ય તમામની. પણ આર્ય-ડીકન તો એ જોઈ તેની બોડમાં રહ્યાં રહ્યાં સમસ્યા ઊઠ્યો.

“વાહ, તું આ પરમ સુખની ક્ષણે મરવાની વાત શા માટે કરે છે? તું મને ચાહે છે, અને હું તને ચાહું છું, હવે શું બાકી રહે છે? હું તને આખી દુનિયામાં સુખીમાં સુખી પ્રાણી કરી મૂકીશ. તને હું સુંદર મકાનમાં રાખીશ, અને પછી તારી બારી નીચેથી મારી ટુકડીની બધા બાણાવળી-સૈનિકોને તેમનાં બધાં છોગાં સાથે પરેડ કરાવીશ અરે, જ્યારે ૮૦ હજાર સૈનિકોની તથા ૩૦ હજાર બખ્તરધારીઓની ધજા-પતાકા સાથે ગ્રાન્ડ-પરેડ થશે, ત્યારે તે જોવા હું તને ત્યાં લઈ જઈશ. અરે રાજજીના મહેલના સિંહો જોવા પણ હું તને લઈ જઈશ - બધી સ્ત્રીઓને એ જોવા બહુ ગમે છે. તને હું ખુશ ખુશ કરી મૂકીશ. એટલું કહી ફોબસે હવે તેની કમરનો પટ્ટો છોડવા માંડ્યો.

“આ શું કરો છો?” પેલી એકદમ ચાંકીને બોલી ઊઠી.

“કશું નહિ; હું એમ કહેવા માગતો હતો કે, મારી સાથે રહેવા આવશે એટલે તારે આ પટ્ટા અને બીજા બધા શેરીમાં નાચવાનો પોશાક કાઢી નાખવો પડશે.”

“તમારી સાથે રહું ત્યારે! આહા! કેટલી બધી સુખની વાત ત કહે છે, પ્રિય!”

કેપ્ટને એના એ સુખ-સ્વપનના ઘેનનો લાભ લઈ, તેની બોડિસની કસો છોડવા માંડી. તે વખતે તેના ખભા ઉપર વીંટલો રૂમાલ ખસી જતાં તેના સુંદર ખભા પેલી કોટડીમાં ઊભેલા પાદરીની આંખે પડ્યા; અને તેને અંધારાં આવી ગયાં. તેના આખા શરીરનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું હોય એમ ગરમ ગરમ થઈ ગયું.

પેલીનું ધ્યાન બીજે જ હતું. અચાનક તે ઊંઘમાંથી જાગી હોય એમ બોલી ઊઠી— “ફોબસ, તમે મને તમારો ધર્મ શીખવો ને !”

“મારો ધર્મ ! ઘેલી, તારે મારા ધર્મને શું કરવો છે ?”

“કેમ, તો જ આપણે પરણી શકીએ ને ?”

“લે, પરણવું શા માટે પડે, વળી ?”

પેલીનું મોં એકદમ પડી ગયું.

“પણ મારી મધુરી, આ બધા કેવા ગાંડા ખ્યાલો તને છે ? લગ્ન એ મોટી બાબત છે, એ ખરી વાત. પણ કોઈ પાદરીની દુકાને જઈ બે ચાર લૉટિન વાક્યો બોલી ન આવીએ, તેથી કરીને આપણા પ્રેમ ઓછો થઈ જાય શું ?”

પણ આ બધું બોલતાં બોલતાં ફોબસે પેલીને કમરેથી પકડીને પોતાના શરીર સાથે વધુ ને વધુ ભીડવા માંડી હતી. અને પછી તો વીજળીના ચમકારાની પેઠે તેનો ખભા અને છાતી ઉપરનો રૂમાલ તેણે ખેંચી કાઢ્યો. પેલી શરમની મારી મરવા જેવી થઈ ગઈ, અને છળીને દૂર ખસી ગઈ. તેણે પોતાની શરમ ઢાંકવા ખુલ્લા હાથ છાતી ઉપર દાબી દીધા.

પણ તેના ગળામાં બાંધેલું માદળિયું હવે ખુલ્લું થઈ ગયું. એ જુ છે એમ પૂછવાને બહાને ફોબસ તેની નજીક સરક્યો.

“એને ના અડકશો ! એની મને રક્ષા છે ! એની શક્તિથી જ હું મારા કુટુંબ ભેગી થઈ શકીશ;— પણ એ માટે મારે મારું શીલ અખંડ રાખવી રાખવું જોઈએ— એ મારી મા, મને બચાવ ! કેપ્ટન ફોબસ આ કરો મને મારો રૂમાલ પાછો આપો !”

ફોબસ એકદમ ચિડાયા જેવો થઈને બોલી ઊઠ્યો— “બસ, હવે હું સમજી ગયો કે તું મને ચાહતી નથી.”

“શું કહો છો? કેપ્ટન ફોબસ, હું તમને ચાહતી નથી, એમ ! મારું હૃદય તમારા એ શબ્દોથી કેવું ચિરાઈ જાય છે, એ તમે જાણો છો? તમારી આશાએ હું જીવી રહી છું. મારે મારી માને શું કરવી છે? તમે જ મારી મા છો—તમે જ મારા પ્રિય છો—સર્વસ્વ છો—બસ? હું તમારી જ છું, અને તમે જ મારું સર્વસ્વ સ્વીકારો;—હું જ હવે એ બધું તમને અર્પણ કરું છું; પણ મને પ્રેમથી વાંચિત રાખવાની વાત કદી ન કરશો! તે વિના હું જીવી શકીશ નહિ. અને તમારી વાત ખરી છે; ગટરોમાં રવડતી મારા જેવી અનાથ છોકરી કયે મોઢે તમારી સાથે લગ્ન કરવાની વાત કરી શકે? મારા કુળનું કે માતૃપિતાનું કથા ઠેકાણું જ છે? તમે માત્ર તમારો પ્રેમ જ મને અર્પજો—એટલાથી જ મને શાંતિ થશે—તૃપ્તિ થશે—એટલાથી હું આખી દુનિયામાં મારું જાતને સૌ સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ ભાગ્યશાળી માનીશ—સુખી માનીશ. તમે તમારે છાજતી કુલીન સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરજો—પણ મને તમારી દાસ તરીકે તમારી સમક્ષ રાખજો. હું તમારી બંનેની સેવા ઉઠાવીશ—તમારું પ્રિય પત્નીની દાસી થવામાં પણ મને વિશેષ આનંદ આવશે. મારું મને ચાહજો—ખૂબ ચાહજો—ખૂબ પ્રેમ કરજો, એટલે બસ !”

આટલું કહી તેણે પોતે જ પોતાના બંને હાથ ફોબસના ગળામાં નાખી દીધા.

ફોબસે પોતાના ધગધગતા હોઠ તેના મધુર હોઠ ઉપર ચાંપ દીધા, અને તેને પોતાના શરીર સાથે ભીડી દીધો.

તે જ વખતે અચાનક તેની સામે આવેલો એક વિકરાળ ચહેરો તેની નજરે પડ્યો. પેલો જલ્મભારી પોતાનો કટારવાળો હાથ ઉગામી તેની છુપાવાની જગામાંથી બહાર ધસી આવ્યો હતો. તેની કટાર તરત ફોબસના શરીરમાં ઊંડે ઊતરી ગઈ અને લોહીથી નીતરતી પાછી ખેંચાઈ.

કેપ્ટન તરત એક ભયંકર ગાળ ઉચ્ચારી જમીન ઉપર તૂટી પડ્યો.
પેલી પણ બેભાન થઈ ગઈ.

પણ જ્યારે તે બેભાન અવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી હતી, ત્યારે તેને
લાગ્યું કે, જલ્લાદના ડામ કરતાં પણ વધુ ઉજ્જ્વળ ચુંબન કોઈએ તેના
છોઠ ઉપર કર્યું હતું.

જ્યારે તે ભાનમાં આવી, ત્યારે રાતના પહેરેગીર સૈનિકો આસ-
પાસ ઘેરો વળીને ઊભા હતા. તેઓએ લોહીલુહાણ કેપ્ટનને ઉપાડીને
મહાર લીધા. પેલો પાદરી અલોપ થઈ ગયો હતો. તેના ઘોલકાની એક
ભારી જે નદી તરફ પડતી હતી, તે ફટાબાર ઉઘાડી પડી હતી. સૈનિકોએ
જમીન ઉપર પડેલો એક જભ્ભો કેપ્ટન ફોપસનો જ અંધારપછેડા
માટેનો માની ઉપાડી લીધો. તેઓ આપસઆપસમાં ગુસપુસ કરતા
હતા— ‘આ જદુગરણીએ કેપ્ટનનું કટાર વડે ખૂન કર્યું છે.’

અદાલતમાં

ગ્રિંગોર અને ડચૂક ઓફ ઈન્જિનિયરનો આખો સમુદાય ભારે ચિંતામાં પડી ગયા હતા. એક આખા મહિનાથી લા એસમરાલ્દાનું થયું છે તેની કશી ભાળ તેમને ચળી ન હતી. તેની બકરીનું થયું એ પણ અજ્ઞાત જ હતું. તે લોકોએ પેરીસને ખૂણેખાંચરે આદરેલી તપાસ નિષ્ફળ નીવડી હતી.

એક એવી વાત આવી હતી કે, કોઈએ તેને એક અફસર સાથે રાતના અંધારામાં ક્યાંક ચાલી જતી જોઈ હતી. પરંતુ ગ્રિંગોરને ખાતર હતી કે, એસમરાલ્દા કોઈ કારણે એવું ન કરે. તેનાં માતાપિતાની શોધ, તે અક્ષત કુંવારિકા રહે તો જ એના માદળિયાને પ્રતાપે કરી શકે એમ હતું.

એક દિવસ ગ્રિંગોર ખિન્ન ચિત્તે, રસ્તાઓ ઉપર લટાર મારતો મારતો નીકળ્યો હતો, તેવામાં પેલેસ ઓફ જસ્ટિસ આગળ તે લોકોના મોટા ટોળાને ભેગું થયેલું જોયું. તેના નાટકની નિષ્ફળતા માંડીને તેના ઉપર જે જે વીત્યું હતું તેની શરૂઆત એ પેલેસ ઓફ જસ્ટિસ આગળથી જ થઈ હોઈને, તેને એ મકાનનો એક પ્રકારને ડર પેસી ગયો હતો.

તેણે કોઈને પૂછ્યું, “ અહીં વળી આજે શી ધમાલ છે ! ”

“ મને ચોકસ ખતર નથી; પણ એમ કહે છે કે, એક સ્ત્રીએ જુવાન અફસરનું ખૂન કર્યું હોવાથી તેના ઉપર કેસ ચાલે છે. પણ અદાલતમાં કંઈ મેલી-વિદ્યાની વાત પણ ભળેલી હોવાથી, બિશપ આ

શપની અદાલતના ન્યાયાધીશ પણ અંમાં સામેલ થયા છે; અને મારા મોટા ભાઈ આર્ય-ડીકન તો આખા ને આખા એ ખટલામાં ડૂબી જ ગયા છે. મારે તેમને તાકીદે મળવું છે, — કારણ, મારે તેમની પાસેથી પૈસા લેવાના છે; પણ તે છેક અંદર છે, અને મારાથી આ ભીડને કારણે તેમની પાસે પહોંચાય તેમ નથી. ”

“ અરેરે, હું તમને જરૂર થોડાઘણા પૈસા ઘણી ખુશીથી ઊછીના માપત; પરંતુ મારાં ખીસાં ફાટી ગયાં છે અને તે પણ કંઈ ખંદરના પૈસાના ભારથી નહીં, એટલે લાચાર છું, ” ગ્રિગોરે સહાનુ-ભૂતિપૂર્વક જોન ફ્રોલોને જવાબ આપ્યો.

પોતે તેના ભાઈને ઓળખે છે, એવું કહેવાની તો ગ્રિગોરની કમત ન ચાલી; કારણકે, ખુરશીના ખેલ વખતે જિન્સી-ટોળામાં ભળવા દેલ ગ્રિગોરને આર્ય-ડીકને બાજુએ બોલાવીને ધમકાવ્યો હતો, તે વાત પ્રાગળ આવી ગઈ છે.

જોન ફ્રોલો તો ચાલ્યો ગયો, પણ ગ્રિગોરને બીજે કયાંય જવાનું હતું, અને અત્યારે તેની ખિન્ન દશામાં, ફેજદારી કેસની વિગતો ભળવાથી પણ બે ઘડી મન-બહેલાવ થશે, એમ માની તે ટોળા પ્રથે હોલનાં પગથિયાં તરફ આગળ વધવા લાગ્યો.

ગ્રિગોર હોલમાં કંઈક દેખી શકાય એવી જગા સુધી પહોંચ્યો મારે એક બુઢી અદાલત સમક્ષ જુબાની આપી રહી હતી.

“ મારું નામ ફ્લોર્ડેલ જેટલું સાચું છે, એટલી જ હું કહું છું બધી હકીકત સાચી છે. એ રાતે હું રેંટિયો કાંતતી બેઠી હતી, વામાં મારું બારણું કોઈએ ઠોકયું. મેં ઉઘાડયું, તો બે જણ અંદર ખલ થયા — કાળો જભ્ભો પહેરેલો એક અને બીજો એક ફૂટડો અફસર. બે જભ્ભો પહેરેલાનું મોં એવું ઢંકાયેલું હતું કે તેની બે આંખો જ ત્ર દેખી શકાતી હતી — લાલ લાલ અંગારા જેવી. તેઓએ મને ક કાઉન મારી ઉપરની કોટડી રાત પૂરતી રોકવા માટે ભાડાનો આપ્યો, અને મેં ઉપર જઈ એ ઓરડી ઉઘાડી આપી. પછી પેલો

અફસર તો મારી સાથે નીચે આવ્યો અને બહાર ચાલ્યો ગયો, પેલો જલ્મધારી ક્યાં અલોપ થઈ ગયો તેની મને ખબર જ નહીં. નીચે હું પાએક કોકડું કાંતી રહી એવામાં પેલો અફસર જુવાન સુંદર છોકરીને લઈ પાછો આવ્યો. એ છોકરી સાથે એક બહુ હતી — મોટો નર — બકરો હતો, એમ જ કહેાને. એ બકરી ઘોળી કે કાળી એ અત્યારે હું યાદ કરી શકતી નથી. એ લોકો ઉપર એટલે હું પાછી મારે કાંતવાને કામે ફરીથી બેસી ગઈ. અચાનક ઉપર એક ચીસ સંભળાઈ, અને પાછળની બારી ઊઘડવાનો અવાજ સંભળાયો. કશુંક બારીમાંથી જાણે નીચે પડ્યું. મેં તરત મારી બારી ઉઘાડી જોયું તો એક પાદરી જેવો માણસ દોડતોકેને નદીમાં પડ્યો અને થોડે તરફ તરતો તરતો ચાલ્યો ગયો. અજવાળી રાત હોવાથી બધું મેં સ્પષ્ટ જોયું હતું. મેં તરત રોન ફરનારાઓને ખબર આપી; પણ તેઓ જ મસ્તીમાં હતા એટલે અંદર દાખલ થઈને કશું જોયા-મૂકયા વિના તેમણે જ જૂડવા માંડી. મેં તેમને ખુલાસો કર્યો એટલે તેઓ ઉપર ગયા. પેલો અફસરના ગળામાં આખી કટાર ખોસી દીધેલી હતી — અને પેલી છોકરી બેભાન થયાનો ઢોંગ કરીને સૂઈ ગયેલી હતી. તેની પેલી બકરી બીન મરી હોય તેમ ધમાલ કરતી હતી. મેં એ બધું લોહી જોઈને જ કંઈ દીધું — બાપરે! આ બધું ઘાતાં ને સાફ કરતાં પૂરા દિવસ પંદર થશે સૌનિકો પેલા અફસરને ઉપાડી ગયા અને પેલી છોકરીને પણ. પરો એક વાત મારે કહેવાની રહી જાય છે, તે કહી દઉં — બી દિવસે જ્યારે હું ગલ્વાના ખાનામાંથી પેલો કાઉન લેવા ગઈ, ત્યારે તેની જગ્યાએ એક સૂકું ચિમળાઈ ગયેલું પાંદડું જ પડ્યું હતું.”

ચારે બાજુ અદાલતમાં એ છેલ્લા શબ્દોથી મેલી-વિદ્યાના ચમત્ કાબત ગણગણાટ અને ગભરાટ ફેલાઈ ગયો.

પ્રેસિડન્ટે હવે રાજશાહી અદાથી પૂછ્યું, “બાઈ ફ્લૉટે અદાલતને તારે વિશેષ કંઈ કહેવાનું છે ?”

“ના જી; માત્ર મારે એટલો વિરોધ નોંધાવવો છે કે, તેઓએ મારા ઘરને ‘ગંદું ગોળું ઘોલકું’ કહીને વર્ણવ્યું છે તે બરાબર નથી; - પુલ ઉપરનાં ઘરો બીજાં કેટલાંક મકાનો જેવાં બહુ સારાં ન કહેવાય, છતાં ત્યાં બધા તલંગર કસાઈઓ યોગ્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને રહે છે.”

હવે મેજિસ્ટ્રેટે ઊભા થઈને કહ્યું, “સદ્ગૃહસ્થો, હું આપને એટલી વાત લક્ષમાં રાખવા કહીશ કે, આ છોકરીના શરીર ઉપરથી એક તીક્ષ્ણ કટાર મળી આવી હતી. બાઈ ફ્લોઈલ, ભૂતે આપેલા કાઉનનું જે પાંદડું બની ગયું, તે તું અહીં લાવી છે!”

“હા જી! આ રહ્યું.”

અદાલતમાં બધે જ ગણગણાટ વ્યાપી ગયો. “આ પાન, મેલી-વિદ્યાના જ પુરાવારૂપ છે,” એમ ધર્મ-અદાલતના એટની જક મહાશય બોલી ઊઠ્યા.

હવે એક કાઉન્સેલરે શરૂ કર્યું, “સાક્ષી! તારા ઘરમાં બે માણસો દાખલ થયા હતા. તેમાંનો એક કાળા જભ્ભાવાળો હતો, જે ઉપર જ અલોપ થઈ ગયો, અને પછી પાદરીના પોશાકમાં નદીમાં પડીને ભાગી ગયો, એમ તું કહે છે; અને બીજો એક અફસર હતો. એ બેમાંથી કોણે તને કાઉન ચૂકવ્યો હતો?”

ડોસીએ થોડો વિચાર કરી લઈને જવાબ આપ્યો, “પેલા અફસરે સાહેબ.”

તરત બધા ગણગણાટ કરી ઊઠ્યા : “તો પછી એ કાઉન સિતાનની માલકીનો ન કહેવાય!”

પણ રાજજનો અંડવોકેટ વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો, “સદ્ગૃહસ્થા આ અફસરના કાઉન બાબત એક વિશેષ માહિતી આપવાની રહે છે. આ અફસરે મરણ-પથારીએથી લખાવેલી કેફિયતમાં જણાવ્યું છે કે, આ જભ્ભાવાળો માણસ પેરીસમાં રાતે ફરતો મનાતો ભૂત-પાદરી એવો વહેમ તેને પહેલાં ગયો હતો, અને પોતે પોતાનો મિલન-કેત જાળવી શકે તે માટે તેણે ભારપૂર્વક આગ્રહ કરીને પેલા કાઉન

આપ્યો હતો. એ જ કાઉન તે અફસરે લા ફ્લોર્દેલને ચૂકવ્યો હતો. એટલે એ કાઉન નરકમાંથી આવેલો દૂષિત સિક્કો હતો એ સાબિત થાય છે. તમે ફોબસ દ શેતોપરની કેફિયતના કાગળો જાતે વાંચીને એ વાતની ખાતરી કરી શકો છો.”

ફોબસનું નામ ઉચ્ચારાયેલું સાંભળતાં જ પેલી જિપ્સી-કન્યા અંક-દમ છળી મરી હોય એમ કૂદકો મારીને ઊભી થઈ ગઈ. ગ્રિગોરે તરત તેને ઓળખી લીધી. તે એસમરાલ્દા હતી.

“ફોબસ ! ક્યાં છે ? અરે મહાશયો, તમે મને મારી નાખો તે પહેલાં દયા લાવીને એટલું કહો કે, તે હજુ જીવે છે કે નહિ ?”

“ચૂપ રહે બાઈ,” પ્રેસિડન્ટે ધૂરકીને કહ્યું; “એ બાબત સાથે અમારે કશી લેવા દેવા નથી.”

“દયા ! દયા ! મને માત્ર એટલું જ કહો કે, તે હજુ જીવે છે ?” તેણે પોતાના સુકાઈ ગયેલા સુંદર હાથો આમળતાં આમળતાં વિનંતી કરી; તે વખતે તેના હાથે બાંધેલી સાંકળો ખખડી ઊઠી.

“સાંભળ,” રાજજીના ઓડેનોકેટે રૂક્ષતાથી કહ્યું, “તે મરવાની તૈયારીમાં છે; તને એ સાંભળી સંતોષ થયો ?”

એ ત્રિચારી તરત પોતાની બેઠક ઉપર શૂનમૂન થઈને બેસી પડી.

હવે, બીજા આરોપીને હાજર કરવાનું પ્રેસિડન્ટે ફરમાન કર્યું.

એક બકરીને અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી. તેણે એસ-મરાલ્દાને જોઈ કે તે ટેબલો ઉપર થઈને બે ઠેકડામાં જ એસમરાલ્દાના ઢીંચણ આગળ પહોંચી ગઈ અને તેના પગ આગળ માથું ધસવા લાગી.

ધર્મ-અદાલતના એટર્ની જક મહાશયે હવે અદાલતને ઉદ્બોધન કર્યું, “આ બકરીમાંથી ભૂતનો આવેશ દૂર કરવા ઘણી ઘણી પવિત્ર ક્રિયાઓ કરવામાં આવી છે; છતાં હજુ જો તે તેના મેલા ચમત્કારો કરતી જ રહે, તો તેને ચેતવણી આપવી ઘટે કે, તેને પણ ભૂત-પિશાચના સાગરીત તરીકે આપણે દેહાંતદંડની જ સજા ફરમાવવી પડશે.”

પછી તરત જિજ્ઞાસી-કન્યાની તંબૂરી લઈને એ બકરી સામે ધરીને પૂછવામાં આવ્યું, “કેટલા વાગ્યા છે?” પેલી બકરીએ પગની ખરી વડે સાત ટકોરા માર્યા. અને ખરેખર તે વખતે સાત જ વાગ્યા હતા!

ત્રિગોર ગણગણી ઊઠ્યો, “આ મૂરખ પ્રાણી પોતાની જાતે જ પોતાની મોતની સજા ફરમાવતું જાય છે!”

પછી તંબૂરીને જુદી જુદી રીતે ધરીને જાક મહાશયે એસમરાલ્દા જે રીતે ખેલ કરતી, તે બધા એ બકરી પાસે કરી બતાવરાવ્યા. આખી અદાલતમાં સન્નાટો છવાઈ રહ્યો. જે લોકો ચકલા-ચોકમાં એ બકરીના ખેલ જોઈ આનંદથી તાળીઓ પાડતા, તે બધા જ અત્યારે વાતાવરણની અસર હેઠળ આવી, જાણે એ બકરીની પિશાચ-લીલાથી ચોંકી ઊઠ્યા.

પરંતુ પછી જ્યારે તેમણે બકરીના ગળામાંથી થેલી છોડીને તેમાંથી જુદા જુદા અક્ષરો લખેલી ચકતીઓ કાઢીને બકરી સમક્ષ મૂકી, અને બકરીએ phoebus નામ ગોઠવી બતાવ્યું, ત્યારે તો સૌને ખાતરી થઈ ગઈ કે પેલી જિજ્ઞાસી-કન્યા ખરેખર મનુષ્યનું લોહી પીનારી પિશાચિની જ છે, જે જાદુવિદ્યાથી આવા જુવાન અફસરોને લોભાવી, તેમને મારી નાખી, તેમના જીવને સેતાનના હાથમાં સોંપી દે છે! જે બિચારાને આ રીતે મારી નાખવાનો હોય, તેનું નામ આ બકરીને આ રીતે ગોઠવવાનું શીખવવામાં આવતું હોવું જોઈએ, જેની જાદુઈ શક્તિથી પછી પેલો માણસ જાતે ખેંચાઈને આ જિજ્ઞાસી-બલાના હાથમાં આવી પડે!

દરમિયાન પેલી જિજ્ઞાસી-કન્યા જીવતી હતી કે મરી ગઈ હતી, એ જ ખબર પડે તેવું રહ્યું ન હતું. આસપાસ બની રહેલું કશું તે જોતી ન હતી કે સાંભળતી ન હતી. એક સૈનિકે તેને જરા તુચ્છકારથી દેહોળીને જગાડી અને તે જ વખતે પ્રેસિડન્ટે ગંભીર અવાજે તેને પૂછ્યું

“૨૯મી માર્ચની રાતે તે મેલી વિદ્યા અજમાવીને, રાજાજીના માણાવળીમાંના એક ફોબસ દ શેતોપરને એકાંત સ્થળે બોલાવીને કટારથી મારી નાખ્યો, એ ગુનો તું કબૂલ કરે છે કે નહિ?”

“ભયંકર ! મારા ફોબસ ! આ બધું હું શું સાંભળું છું?”

“તું હજુ ગુનો કબૂલ કરવાની ના પાડે છે, એમ ? તો પછી આ બધી ઘટનાઓ અંગે તારો ખુલાસો શો છે ?”

“મેં ક્યારનું કહી દીધું છે કે, મને કશી ખબર નથી. એક પાદરી — કે જે મારી પાછળ કેટલાય વખતથી પડેલો છે — તેનું આ ક્રમ છે. એ સિવાય બીજો કશો ખુલાસો હું આપી શકતી નથી.”

જિપ્સી-કન્યાના ગુનાની કબૂલત કરાવવા તેને રિબાવવાની પરવાનગી ધર્મ-અદાલતના જક મહાશયે રાજ્ય-અદાલત પાસે માગી.

રાજ્ય-અદાલતે તે પરવાનગી તરત આપી.

ન્યાયને પ્રકાશ લાઘ્યે

કેટલાંય પગથિયાં ચડીને અને ઊતરીને સૈનિકોથી ઘેરાયેલી અવસ્થામાં એસમરાલદાને એક ભયંકર ઓરડામાં લઈ જવામાં આવી. આ ઓરડો એક ટાવરના ભોંયતળનો ઓરડો હતો. તેને એકે બારી ન હતી, માત્ર ભારે વજનના લોખંડી દરવાજવાળું એક નાનું પ્રવેશદ્વાર જ હતું.

એમાં પ્રકાશ આવે તેવી કોઈ જોગવાઈ જ ન હતી; પરંતુ ખૂણામાં ભીંત આગળ ભઠ્ઠી ભડ ભડ સળગાવવામાં આવી હોવાથી ઝાંખો લાલ પ્રકાશ આખા કમરામાં વ્યાપેલો હતો. એ પ્રકાશમાં કેદીએ જોયું કે રિબામણ માટેનાં ગભરાવી મૂકે એવાં સાધનો ચારે તરફ ખડાં કરવામાં આવેલાં હતાં :

કમરાની વચ્ચે છત ઉપર કોતરેલા રાક્ષસના ઉઘાડા મોંના દાંત વચ્ચે પરાયેલી એક ચામડાની મજબૂત રસી નીચે સુધી લટકતી હતી. ભઠ્ઠીમાં કેટલાય ચીપિયા, સાંડસીઓ અને અણીદાર હળપૂણી જેવાં લોઢાં તપાવવા મૂકેલાં હતાં.

કસીમોદોને ફટકાવનાર પેલો વિકરાળ રિબામણ-અધિકારી એક બાજુ ખાટલા ઉપર બેઠો હતો. તેના બે મદદનીશો ભઠ્ઠીમાં મૂકેલાં પેલાં લોઢાંને ફેરવી-સંકોરી રહ્યા હતા, જેથી તે સળંગ લાલચોળ બને.

બિચારી એસમરાલદાની બધી હિમત આ ભયંકર દેખાવ જોઈને ઓસરી ગઈ.

ધર્મ-અદાલતવાળા જાક મહાશયે છેવટના તેને પૂછ્યું, “ તું હજુ ગુનો કબૂલ કરવા ના પાડે છે ? ”

“ મેં એ ગુનો કર્યો જ નથી ! ” પેલીએ ધીમે અવાજે જવાબ આપ્યો.

કેદીને રિબાવવા માટે પ્રથમ ‘બૂટ’ અજમાવવાનું ફરમાન થયું.

તરત જ પેલા બે મદદનીશોએ આવીને એસમરાલ્દાને પકડી અને પેલા ચામડાના દોર નીચેની શેતરંજી ઉપર બેસાડી.

ડાક્ટર અને કબૂલાતનામું લખનાર કારકુન હવે સાબદા થઈ ગયા.

પેલાઓએ હવે એસમરાલ્દાનો એક પગ ખુલ્લો કરી નાખ્યો અને લોખંડે જડેલાં બે પાટિયાં વચ્ચે તેને દબાવી દેવામાં આવ્યો. પેલી બિચારી એકદમ ત્રાસીને છળી પડી અને પેલા ધર્મ-અદાલતના જાક મહાશયના પગ આગળ હાથ લાંબાવી બોલી ઊઠી — “ દયા ! દયા ! ”

પરંતુ તેને પકડીને છત ઉપરથી લટકતી પેલી ચામડાની રસી સાથે બાંધી દેવામાં આવી.

પછી છેલ્લી વાર તેને ગુનાની કબૂલત કરવા કહેવામાં આવ્યું; અને તેણે આ વખતે પણ ખૂન પોતે કર્યું હોવાની ના જ પાડી, એટલે તરત પેલાં પાટિયાંના સ્ક્રૂ ફેરવવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું. પાટિયાં પગ ઉપર ભીડાતાં ગયાં તેની સાથે પેલી બિચારીએ આકાશ ત્યરાઈ જાય એવી વેદનાની ભયંકર ચીસ પાડી.

જાક મહાશયે તેને પૂછ્યું —

“ બોલ, કબૂલ કરે છે ? ”

“ હા, હા, હું કબૂલ કરું છું — બધું જ કબૂલ કરું છું, દયા કરો ! દયા કરો ! ”

“ પણ યાદ રાખજે કે, કબૂલાત કરવાથી પણ તારે મોતની સજા જ વેઠવાની છે, એ હું કેવળ માનવતાની દૃષ્ટિએ, તારા ઉપર દયા લાવીને કહી દઉં છું. ”

“ ભલે. ”

“તો કારકુન લખો, આ બોહીમિયન છોકરી પિશાય-પિશાયિનીઓ સાથે સંતલસમાં હોવાનું અને તેમની સાથે તેમની લોહીની મિજબાની-ઓમાં ભાગ લેવાનું, અને એ કામમાં તેમની મદદગાર હોવાનું કબૂલ કરે છે. ખરી વાતને ? બોલી નાખ ?”

“હા.”

“સેતાનનો જે ઘેટો વાદળો ઉપર આવી, બધી ડાકણોને નમંત્રણ આપે છે, તે જોયાનું પણ તું કબૂલ કરે છે ?”

“હા.”

“એ જ પિશાયોએ તને આપેલી એક બકરી તારી સાગરીત છે, એ તું કબૂલ કરે છે ?”

“હા.”

“ચાલો, હવે કેદીને જતરડામાંથી છોડો અને અદાલતમાં લો.” જાક મહાશયે પરમ સંતોષ સાથે હુકમ આપ્યો.

અદાલતમાં જતાં જતાં જાક મહાશયે એસમરાલ્દાને કહ્યું, “બેટી, વખતસર તેં કબૂલ કરી દીધું એ ઠીક થયું; નહિ તો તારા પગ હંમેશ માટે નાયતા બંધ થઈ જત ! હવે તો તું તારાં સાગરીત ભૂત-પિશાયોને તારો છેવટનો નાય બતાવી શકશે.”

જાક મહાશયે અદાલતમાં પહોંચી જાહેર કર્યું : “છેવટે ન્યાયના માર્ગમાં પ્રકાશ લાઘ્યો છે; અને આ બાઈ સાક્ષી પૂરશે કે, અમે શક્ય તેટલી હળવાશથી જ તેના પ્રત્યે વર્ત્યા છીએ.”

જાક મહાશયે હવે અદાલત સમક્ષ લાંબું બાણણ કર્યું. એ બધું લંબાણ આપણે ધર્મ-અદાલત અને રાજ્ય-અદાલતમાં જંગી દફતરોમાં સંઘરાવા માટે જ રહેવા દઈએ; પણ આપણી વાર્તાને પ્રસ્તુત એવું નીચેનું વક્તવ્ય જ આપણે અહીં નોંધીએ —

“આ મુકદ્દમામાં મેલી વિદ્યાની જ કારવાઈ પહેલેથી છેવટ સુધી સાબિત થઈ છે. અને ‘સિદ્ધી’ ટાપુમાં માતાજીના પવિત્ર મંદિરને બધા નાના મોટા ગુનાઓનો ન્યાય ચૂકવવાનો હક સમર્પિત થયેલો હોઈ,

તેને નામે અમે ફેંસલો માગીએ છીએ કે, પ્રથમ તો ખૂનનો કંઈક આર્થિક બદલો વસૂલ કરવામાં આવે; બીજું, માતાજીના મંદિરના દરવાજા સમક્ષ ગુનેગાર પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવે; અને ત્રીજું, એને અને એની સાગરીત બકરીને લા ગ્રેવે જેવી જાહેર જગાએ દેહાંતદંડ દેવામાં આવે.”

તરત જ કેદીના વકીલ તરીકે બેઠેલો એક જણ ઊભો થયો અને બોલ્યો, “કેદીએ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરી લીધો છે, એટલે હવે સેલિક-લૉ*માંની કલમ પ્રમાણે કે, કોઈ ડાકણ કોઈ માણસને ભરખી ગઈ હોય, અને તેના ઉપર એ ગુનો સાબિત થાય, તો તેને આઠ હજાર દેનિયર એટલેકે સોનાના બસો સુ દંડ કરવો જોઈએ; નામદાર કોટે* ગુનેગારને આટલા દંડની જ સજા કરવી જોઈએ, દેહાંતદંડની નહિ.”

ધર્મ-અદાલતના એટર્નીએ એ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો કે, એ કલમ હવે જરીપુરાણી થઈ હોઈ, રદબાતલ ગણવી.

કેદીના વકીલે એ વસ્તુ માનવાની ના પાડી.

તરત એ મુદ્દા ઉપર ન્યાયાધીશોનો મત લેવામાં આવ્યો. મોડું થઈ ગયું હતું અને બધા ઉતાવળમાં હતા; એટલે બધાએ કેદીના વકીલની વાત માનવા ના પાડી. એટલે ચુકાદો મોટેથી વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો —

“રાજજી પસંદ કરશે તે દિવસે, બપોરના વખતે મોત-ગાડમાં બેસાડી, તને ખુલ્લે પગે, ગળામાં દોરડું નાખી નોત્રદામના મંદિરના મોટા દરવાજા પાસે લઈ જવામાં આવશે. ત્યાં તારે બે રતલ વજનની મીણ-મશાલ હાથમાં પકડી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે; પછી ત્યાંથી તને પ્લાસ દ ગ્રેવેમાં લઈ જઈ ફાંસી દઈ મારી નાખવામાં આવશે. તારી આ બકરીને પણ. તારા મેલી-વિદ્યાના અપરાધો બદલ બિશપની અદા-

* યુરોપનાં પ્રાચીન ઉમરાવ કુટુંબોમાં પ્રચલિત એવો કાયદો. પુરુષ જ વારસદાર બની શકે એવું એમાં મુખ્ય વિધાન છે.

લતને તારે સોનાના ત્રણ ‘લાયન’ દંડ તરીકે ચૂકવવા રહેશે. ઈશ્વર તારા આત્મા ઉપર રહેમ દાખવે !”

એસમરાલ્દા માત્ર એટલું જ ગણગણી, “આ બધું સાચું છે કે, સ્વપ્ન છે ?”

પણ એટલામાં સૈનિકોના કઠોર હાથોએ તેને પકડીને ઊંચી કરી અદાલતની બહાર લીધી.

બધી જ આશાઓ પાછળ મૂકીને -

૧

મધ્યયુગમાં મહેલ, ગઢ કે મંદિર જેવાં મકાનો, હમેશાં જેટલાં જમીનની ઉપર હોય તેટલાં નીચે જમીનની અંદર પણ બાંધવામાં આવતાં. અર્થાત્ તેમને બે તળ હોતાં, - એક જમીન ઉપરનું અને બીજું જમીનની નીચેનું. દેવળ નીચેનું તળ કોઈ કોઈ વાર મડદાં-પેટીઓ રાખવાના કબ્રસ્તાન તરીકે કામમાં લેવાતું; તો મહેલો અને ગઢ નીચેનું તળ કેદખાના તરીકે.

સેન્ટ એંતોઈનો ગઢ, પેરીસનો પેલેસ ઓફ જસ્ટિસ, લુવ્ર રાજ મહેલ વગેરે ઈમારતોની નીચે મોટાં મોટાં કેદખાનાં હતાં. એ ભોંયતળ નીચેના માળ જેમ જેમ નીચે ઊતરતા જતા, તેમ તેમ સાંકડા તે સાંકડા થતા જતા. દાંતે કવિ, નરકના વર્ણન માટે આ બધા માળ કરતાં વધુ ભયંકર વસ્તુની ભાગ્યે કલ્પના કરી શકે. આ બધા ટનક જેવા ભૂગર્ભ-માળોને છોક તળિયે એક પીપ જેવો કે ફૂવા જેવો ઊંડો ખાડો હોતો. તેવા અંધારા ભીના ખાડામાં દાંતે જેવો કવિ સેતાનનું રાજ સિંહાસન સ્થાપે, અથવા સમાજ મોતની સજા દીધેલા પોતાન કેદીઓને સ્થાપે. એક વખત માણસ એ ખાડામાં ઊતર્યો કે, પછી પ્રકાશ, હવા, જીવન અને બધા જ પ્રકારની આશાઓ પાછળ મૂકીને જ ગયો સમજવો. ત્યાંથી તેને સીધા ફાંસીને માંચડે જવા માં જ બહાર નીકળવાનું હોય. કેટલીક વખત તો ત્યાં ઉતારવામાં આવેલે કેદી ત્યાં જ રહી જાય! માનવ ન્યાય એ ઘટનાને ‘ભૂલી ગયા’ કહીને

કાઢી નાખે છે. આમેય એ અભાગિયા કેદી અને માનવજાત વચ્ચે એટલા બધા પથ્થરો, જેલરો, ભૂગર્ભ માળ અને ઉપર આખો ધિંગો ગઢ આવી જાય છે કે, એને જીવતો રહેલો ગણવો એ પણ કેવળ વિડબના જ છે.

એસમરાલ્દાને દેહાંતદંડની સજા કર્યા પછી, તે નાસી ન જાય તે માટે પોલેસ ઓફ જસ્ટિસની નીચેનાં ભોંયરાંની તળિયે આવેલા કૂવામાં ઢબૂરી દેવામાં આવી હતી. એક નાનીશી માખી, કે જે તે ઈમારતના એક પથ્થરને પણ હલાવી શકે નહિ, તેના ઉપર એ આખી ઈમારતનો બોજ જણે ખડકી દેવામાં આવ્યો હતો. આ અવિચારમાં ઈશ્વર તેમ જ માનવ બંને સરખા હિસ્સેદાર ગણાય : આવા કુમળા પ્રાણીને માથે આટલા મોટા કમનસીબનો કે આટલી મોટી રિબામણનો બોજ નાખવા માટે !

એસમરાલ્દાને જે કોઈએ સૂર્યપ્રકાશમાં આનંદથી નાચતી કલ્લોલતી જોઈ હોય, તે તો તેને આ સ્થિતિમાં જોતાં વેંત જ કંપી ઊઠે : રાત્રી કે મૃત્યુ જેવી ઠંડક, હવાનું સહેજ પણ હલન-ચલન નહિ, માણસની કોઈ પણ હિલચાલનો કશો અવાજ નહિ, આંખોમાં પ્રકાશનું સહેજ પણ કિરણ નહીં, બેવડી વળી જાય તેટલો સાંકળોનો ભાર, આસપાસ ઝમતા પાણીના ખાબોચિયાને કિનારે મૂકેલો પાણી ભરેલો ચંબુ, એકાદ રોટીનો ટુકડો, અને પથારી માટે થોડુંક પરાજ ! આ સ્થિતિમાં હલનચલન વિના કે શ્વાસોચ્છવાસ વિના એસમરાલ્દા લગભગ વેદના-માત્ર પ્રત્યે અભાન થઈને જ પડી હતી.

તે જાગતી પણ નહોતી કે ઊંઘતી પણ નહોતી, એમ જ કહેવું પડે. આ જગાએ જેમ દિવસ અને રાતને જુદાં પાડવાનું શક્ય ન હોય, તેમ જ જાગ્રત અને સુષુપ્તને કે સ્વપ્નને યા વાસ્તવિકતાને પણ જુદાં પાડવાનું શક્ય ન હોય. તેનામાં કશી લાગણી, કશાં સાન-ભાન, કે વિચાર-ચિંતન મુદ્દલ રહ્યાં નહોતાં. બહુમાં બહુ તો તેને સ્વપ્ન જેવું કંઈક રહ્યા કરતું, એમ જ કહી શકાય;— જેમાં ફોબસ, પેલી ઉગામેલી કેટાર, અદાલતનાં દૃશ્યો વગેરે ચાલુ દેખાયા કરતું.

અલબત્ત અમુક અમુક નિયત સમયે જેલર તેની તપાસે આવત્યારે તેના માથા ઉપરના બારણામાંની નાની ડોકાબારી ઉઘડવાને અવાજ આવતો. પણ તે વખતેય પ્રકાશનું એક ઝાંખું કિરણ પણ અંદર દાખલ થતું નહિ. માત્ર રોટીનો ટુકડો અને પાણીનો ચંબુ મુકાઈ જતો સંભળાતો. માનવ જાત સાથે આ કેટલાક અવાજનો જ તેને સંબંધ રહ્યો હતો. તેનું ધ્યાન યાંત્રિક રીતે પકડી રાખનાર બીજો એક અવાજ પણ હતો : ઉપરની છતના ભેજમાંથી અવારનવાર નીચેના ખાબોચિયામાં ટપકતા પાણીના ટીપાનો.

તેને આ કૂવામાં નાખ્યે કેટલો વખત થયો, એની તેને ખબર નહોતી. મોતની સજા સંભળાવ્યા પછી તેને લગભગ ઊંચકીને જ લઈ આવવામાં આવી હતી અને આ કૂવામાં નાખવામાં આવી હતી. જ્યારે તે મૂર્છામાંથી જાગી હતી, ત્યારે તો તેની આસપાસ આ રાત જેવું ઘોર અંધારં વીંટળાઈ ગયું હતું. સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના હાથને આસપાસ પસારી, પોતે ક્યાં છે તે જાણવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વખતે તેના કાંડા ઉપરની બેડીઓ સખત ખેંચાઈ હતી તથા તે બેડીઓ સાથેની મોટી સાંકળો ખખડી હતી; પણ ને પ્રયત્નથી તેને એટલું જાણવા મળ્યું હતું કે, ચારે તરફ નક્કર પથ્થરની દીવાલ છે, નીચે પાણીથી ભીની પથ્થરની ફરસબંધી છે, તથા થોડું પરાળ છે; પણ દીવો કે હવાના બાકા જેવું કંઈ જ નથી. શરૂઆતમાં કંઈક પ્રવૃત્તિ ખાતર પણ તેણે પાણીનાં ટપકતાં ટીપાં ગણવાનું શરૂ કર્યું હતું, પણ પછી તેના બીમાર બનતા જતા મગજે એ પ્રવૃત્તિ પણ ક્યારની બંધ કરી દીધી હતી.

૨

છેવટે એક દિવસે કે એક રાતે — કારણ કે આ કબરમાં બપોર કે મધરાત એક જ પ્રકારનાં હોતાં — તેને માટે પાણીનો કૂજો અને રોટી લાવનાર પહેરેગીર ડોકાબારી ઉઘાડવા કરે તેના કરતાં જરા વધારે મોટો અવાજ થયો; ભારે તાળું ઉઘડ્યું અને કટાયેલાં મિજગરાં ઉપર વજનદાર બારણું જ ખસ્યું. તેણે નજર કરીને જોયું તો એક ફાનસ, એક હાથ

અને બે માણસના કેડ નીચેના ભાગો તેને દેખાયા. બારણું નીચું હોવાથી બહાર ઊભેલા માણસોનાં માથાં દેખાય તેમ નહોતું. એ ફાનસનો પ્રકાશ તેની આંખમાં એટલો બધો વાગ્યો કે, તેણે આંખો જ મીંચી દીધી.

થોડી વાર પછી તેણે આંખો ઉઘાડી, તો બારણું બંધ થઈ ગયું હતું; ફાનસ દાદરના એક પગથિયા ઉપર મૂકેલું હતું અને એક માણસ તેની સામે ઊભો હતો. કાળા જલ્મથી તેનું આખું શરીર ઢંકાયેલું હતું, અને સાધુઓ પહેરે છે તેવી કાન-ટોપીથી તેનું મોં પણ.

ઔસમરાદાએ પૂછ્યું —

“તમે કોણ છો?”

“એક પાદરી.”

ઔસમરાદા એના અવાજથી ચોંકી ઊઠી.

“તું મૃત્યુ માટે તૈયાર છે?”

“હા, હા. પણ હજુ કેટલી વાર છે?”

“કાલે જ બધું પતી જશે.”

“એ તો બહુ જોડું કહેવાય; એ લોકો શા માટે આટલી વાર લગાડે છે?”

“તો શું તને બહુ દુઃખ થાય છે?”

“અહીં ટાઢું બહુ લાગે છે”

પેલા પાદરીએ આખા કૂવામાં ચોતરફ નજર કરી: “નહીં અજવાળું! નહીં આગ! અને આ નિરંતર ટપકવા કરતું પાણી! ખરે જ બહુ ભયંકર પરિસ્થિતિ કહેવાય.”

“અને ઉપરાંતમાં દિવસને ચાળી નાખી, મને એકલી રાત જ તેઓ આપી રહ્યા છે; શા માટે તેઓ એમ કરે છે?”

“તું જાણે છે, અહીં તને શા માટે નાખવામાં આવી છે?”

“હા, પહેલાં ખબર હતી; હવે મને ખબર નથી રહી.” કંઈક યાદ કરી જોવા ભરમ ઉપર પોતાની પાતળી આંગળી ફેરવતાં તે બોલી.

અચાનક તે નાના બાળકની પેઠે રડી ઊઠી — “મારે અહીં. નથી રહેવું — મને ટાઢ વાથ છે-મને બીક લાગે છે — અને જીવડાં મારી શરીર ઉપર ચડી જાય છે.”

“તો ચાલ, મારી પાછળ પાછળ આવ.” એમ કહી, પેલા પાદરીએ તેનો હાથ પકડ્યો.

પેલી છોકરી ટાઢથી છેક જ ઠૂંકવાઈ ગઈ હતી છતાં તેને પાદરીનો હાથ બરફ જેવો ઠંડો લાગ્યો.

“અરે, આ તો મોતનો ઠંડો હાથ છે; તમે કોણ છો !”

પેલા પાદરીએ તરત પોતાનું માથા ઉપરનું ઢાંકણ પાછળ સરકાવી દીધું. પેલી છોકરી તરત તેનું મોં ઓળખી ગઈ — લા ફ્લોર્ટેલને ત્યાં ફોબસના માથા ઉપર કટાર ઉગામતો જેને જોયો હતો તે જ જલ્માધારીનું એ મોં હતું.

આ માણસનો ઓળો જ તેને અત્યાર સુધી એક કમનસીબમાંથી બીજા કમનસીબમાં ધકેલતો આવ્યો હતો — અને છેવટે પોતાના આ કરુણ મૃત્યુદંડનું પણ કારણ બન્યો હતો. ફોબસનું ખૂન ણે કર્યું હતું અને એ ખૂન બદલ તેને આ સજા વેઠવાની થઈ હતી !

તેના આખા શરીરમાં થઈને એ માણસ પ્રત્યે ધૂણાની — નફરતની એક જોરદાર લાગણી પસાર થઈ ગઈ.

પેલો પાદરી તેના પ્રત્યે શકરા-બાજની તીક્ષ્ણ નજરે જોઈ રહ્યો હતો.

પેલી છોકરી છેવટે ધીમે અવાજે ગાણગણી — “બસ તો હવે છેલ્લો ધા કરી નાખો — જેથી બધું પૂરું થાય !” એમ કહી તેણે ભય-ત્રાસમાં પોતાનું માથું બે ખભા વચ્ચે દબાવી દીધું અને ઘેટાની પેઠે કસાઈની છરીનો ધા થાય તેની રાહ તે જોઈ રહી.

“તું મારા પ્રત્યે આમ ભયભીત થઈને કેમ જુએ છે, વારુ ?”

પેલીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

“તું મારાથી ડરે છે ?” પેલાએ ફરી પૂછ્યું.

“વાહ, જલ્દાઈ હવે પોતાના શિકારને ટાણાઓ મારવાની મજા લૂંટે છે! મહિનાઓ સુધી જેણે મારો કેડો મૂક્યો નથી, જે હરહંમેશ મને ડરાવતો-ધમકાવતો આવ્યો છે! એ મારા માર્ગમાં—મારા જીવનમાં આડે ન આવ્યો હોત, તો હું કેવી સુખી થાત?—એણે જ મને આ અંધાર-ખીણમાં નાખી છે! ઓ ભગવાન! એણે જ મારા ફોબસને પણ મારો નાખ્યો છે!”

આટલું બોલતાંમાં તો તે ડૂસકે ચડીને ભાગી પડી. પછી પોતાની આંખો એ પાદરી તરફ ઊંચી કરીને તે બોલી—

“હાય! તમે કોણ છો? મેં તમારું શું બગાડ્યું છે? તમે શા કારણે મને આટલી બધી ધિક્કારો છો? મેં તમારો શો ગુનો કર્યો છે?”

“હું તને ચાહું છું!”

પેલીતાં આંસુ તરત બંધ થઈ ગયાં. તે પાગલની પેઠે તેના તરફ શૂન્ય નજરે જોઈ રહી. પેલો તેને ઘૂંટણિયે પડ્યો હતો અને તેને પોતાની કામનાની આગભરી આંખોથી જાણે ભરખી રહ્યો હતો.

“સાંભળે છે? હું તને ચાહું છું!” પેલાએ ફરીથી જરા મોટે અવાજે કહ્યું.

“આ તે કેવી જાતનો પ્રેમ?”

“અધોગતિને પંથે પળેલા એક શાપિત આત્માનો પ્રેમ!”

૩

બંને થોડી મિનિટ ચૂપ રહ્યાં: પેલો ગાંડોતૂર બનીને, અને પેલી જડસડ થઈને.

“સાંભળ, તને હું વધું કહી સંભળાવીશ;—અત્યાર સુધી જે વાત મને પોતાને સંભળાવવાની હું હિમત કરી શક્યો નથી. ઈશ્વર પણ જોતા ન હોય તેવે મોડી રાતને વખતે મેં મારા પોતાના અંતરને ધૂપી રીતે મૂછપરછ કરી છે, પણ ત્યાંય એ જવાબ આપવાની મારી હિમત ચાલી નથી. તો સાંભળ. તને મેં પહેલવારકી જોઈ, તે પહેલાં હું બહુ સુખી હતો.....”

“હું પણ!” પેલીએ ધીમેથી નિસાસો નાખીને કહ્યું.

“વચ્ચે ન બોલીશ! હા, હું સુખી હતો; કંઈ નહિ તો હું એમ માનતો તો હતો. હું પવિત્ર હતો; મારું અંતર ઉજ્જવળ પ્રકાશથી ભરેલું હતું; મારા જેટલું માથું ઊંચું રાખીને ગૌરવભેર-પ્રતાપભેર કોઈ નહિ ચાલતું હોય. ભલભલા પાદરીઓ-સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય-પાલન અંગે મારી સલાહ લેતા, અને મદદ માગતા; ભલભલા દાર્શનિકો સિદ્ધાંતો અંગે મને પૂછવા આવતા. વિજ્ઞાન-વિદ્યા જ મારું સર્વસ્વ હતી — તે જ મારી બહેન હતી — અને બહેનથી મને પૂરો સંતોષ હતો. પરંતુ, વખત જતો ગયો, તેમ તેમ બીજા વિચારો મારા અંતર-આકાશમાં ઘેરાવા લાગ્યા વાદળની પેઠે પસાર થવા લાગ્યા. કોઈ સ્ત્રી મારી પાસે થઈને ચાલી જાય કે તરત મને ધૂજારી થઈ આવતી. વેદીના દંડા પથ્થરો સાથે મને જકડી રાખતાં ઘરોની શૃંગલા કામવાસનાના પ્રબળ આયકાઓથી તૂટી જાય એ રીતે ખેંચાવા લાગી — જે કામવાસનાને હું મારા અંતરમાં હમેશ માટે ચૂપ કરી દીધેલી માનતો! પછી તો હું સ્ત્રીઓને ધિક્કારનારો જ બની રહ્યો.

“ઉપવાસો, પ્રાર્થનાઓ, અભ્યાસ અને મઠના તપ-પ્રાયશ્ચિત્ત વાં મેં કઠોર દેહ-દંડ આદર્યો. ધીમે ધીમે હું મારી જાત ઉપર કાબૂ લાવી શક્યો. પછી તો વિજ્ઞાન-વિદ્યાનું પુસ્તક જ હું ઉઘાડતો અને મારા મગજમાંથી બધી અપવિત્ર ધૂણી કે જ્વાળાઓ દૂર થઈ જતી. સેતાન જ્યાં સુધી એમ મંદિરમાં કે શેરીઓમાં અણધારી પસાર થતી સ્ત્રીઓના ઓળા જ મારી પાસે મોકલતો, ત્યાં સુધી તો હું તેને ગાંઠ્યો નહીં.

“પણ મારો એ વિજય હરહમેશ કાયમ રહ્યો નહી. તેનો વાંક ખરી રીતે ઈશ્વરનો જ ગણાય, કારણ કે તેણે માણસ અને સેતાનને બંનેને સરખા શક્તિશાળી બનાવવાને બદલે સેતાનને વધુ શક્તિશાળી બનાવ્યો છે.”

અને એ વખતે પાદરીના કંઠમાંથી દુઃખનો એક એવો ઊંડો નિસાસો નીકળ્યો કે, તેની વાણી છેક જ રૂંધાઈ ગઈ અને એસમરાલ્દા પણ એ જાઈ ચાંકી ઊઠી.

પછી થોડી કોશિશ કરીને સ્વસ્થ થઈ, પાદરીએ આગળ બોલવા માંડ્યું —

“એક દિવસ મારા હાથમાંની ચોપડીમાંથી કંઈક વાંચતો વાંચતો હું મારી કોટડીની બારીએ ઉભો હતો, એવામાં મેં મંદિર સામેના ચોકમાંથી આવતો તંબૂરી અને સંગીતનો અવાજ સાંભળ્યો મારા અભ્યાસ-ચિંતનમાં આવી ડબલ થવાથી હું ચિડાઈ ગયો અને મેં તે તરફ નજર કરી, તો મેં શું જોયું? મેં એક એવી સુંદર છોકરીને સૂર્યના પ્રકાશમાં આનંદથી નૃત્ય કરતી જોઈ કે, ઈશ્વરે પણ ઈશુ તરીકે જન્મ લીધો તે પહેલાં તેને જોઈ હોત, તો જન્મ લેવા માટે તેમણે કુંવારિકા મેરા માતા કરતાં તેને જ પસંદ કરી હોત! તેની આંખો કાળી તથા તેજસ્વી હતી; તેના કાળા વાળમાં કેટલાંક જુલફાં સૂર્યના પ્રકાશમાં જાણે સોનાના તાર ચમકતા હોય તેમ ચમકતાં હતાં; તેના પગ જોરથી ફરતા પૌડાના આરા હોય તેવા ઝડપથી ફરતા હતા; અને તેના માથાની આસપાસ ધાતુનાં બાંધેલાં ચક્રતાં સૂર્યના પ્રકાશમાં, તેના લમણાની આજુબાજુ તારાઓનો મુગટ પહેર્યો હોય એવો આભાસ ઊભો કરતાં હતાં. અરેરે! જુવાન છોકરી, તે તું હતી! ચકિત થઈ, મુગ્ધ થઈ, હું તારા તરફ જોતો જ રહ્યો. હું એટલી બધી વાર સુધી તારા તરફ જોઈ રહ્યો કે, છેવટે હું જ ભયભસ્ત થઈને ચાંકી ઊઠ્યો—જાણે નસીબે મારા ઉપર કઠોરતાથી પોતાનો પંજો ઠપકારી દીધો હતો.

પાદરી પાછો લાગણીના આવેશથી રૂંધાઈ, બોલતાં થોભી ગયો. પછી થોડી વારે તે આગળ કહેવા લાગ્યો—

“હું મોહમુગ્ધ થઈ જઈ, મહાપરાણે કશાકનો ટેકો લઈ નીચે ગબડી પડતો અટકી શક્યો. એ યુવતીનું સૌંદર્ય માનુષી ન હતું: તેને સ્વર્ગીય જ કહેવું પડે કે પછી સેત્રાની યા નારકી. એ બેમાંથી એ કઈ જાતનું

હતું તે હું નકકી ન કરી શક્યો. પણ એવામાં મારી નજર તારી પાસેના બકરા ઉપર પડી. એ ડાકણોનું માનીતું પ્રાણી કહેવાય છે, અને તે મારા પ્રત્યે હસતું હોય એવી નજરે જાણે જોતું હતું. તરત જ હું સમજી ગયો કે, આ તો સેતાનની જાળ છે, અને તને નરકમાંથી મારી અધોગતિ માટે જ મોકલવામાં આવી છે. મને એ બાબતમાં શંકા રહી નહીં.”

પાદરીએ આટલું કહી પેલી બંદિનીના મોં સામે નજર કરી, અને ટાઢાશ સાથે ઉમેર્યું—

“અને હજુ પણ હું એમ જ માનું છું. પરંતુ તારો જાદુ મારા મગજમાં તારા નૃત્ય સાથે ધીમે ધીમે વ્યાપતો ગયો. મારા અંતરમાં જે બધું જાગ્રત-સાવધાન રહેવું જોઈએ, તે તારી મોહિનીમાં આવી જઈ ઘેનમાં પડી ગયું. પછી તો અચાનક તેં ગાવાનું શરૂ કર્યું. અને એ ગાત તારા નૃત્ય કરતાંય વધુ મોહક—વધુ ઘેનમાં નાખી દેનારું હતું. હું પગમાં ખીલા માર્યા હોય તેમ ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર થઈને ઊભો રહ્યો. મારા પગ બરફ જેવા ઠંડા બની ગયા હતા, પણ મારું મગજ ચરુની પેઠે ઊકળી રહ્યું હતું. પણ એટલામાં જાણે મારા ઉપર દયા કરીને તેં તારુ સંગીત બંધ કર્યું અને તું ચાલતી થઈ. ત્યાર પછી હું કચારે બારીના ખૂણા ઉપર પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે જડ—અસહાય થઈને ગબડી પડ્યો, તેની કસો ખબર મને ન રહી. છેવટે જ્યારે રાત્રી-પૂજાનો ઘંટ વાગ્યો, ત્યારે જ હું ભાનમાં આવ્યો. હું ત્યાંથી ઊઠીને ભાગ્યો પરંતુ હાય ! મારા અંતરમાં કશુંક હંમેશને માટે એવું તૂટી પડ્યું હતું કે જે ફરીથી ઊભું થઈ શકે તેમ ન હતું; તથા કશુંક મને એવું વળગ્યું હતું, જેની ચુંગલમાંથી છૂટો થઈ હું ભાગી શકું તેમ નહોતું.”

૪

પાદરી થોડુંક થોભીને ભાલવા લાગ્યો —

“હા; તે દિવસથી માંડીને હું એક જુદો જ માણસ બની રહ્યો છું. મેં કેટલાય ઉપાયો અજમાવ્યા : વ્રત, તપ, ઉપવાસ ! પરંતુ એકે ઉપાય કારગત ન નીવડ્યો. — મારું મારું કંઈક વિચિત્ર વરાળથી ભરાઈ

મથું હતું. અરે, હું ચોપડી લઈને બેસતો, તે વખતે ક્યાંથી આવીને તુંજ વચ્ચે ખડી થઈ જતી !

“ તારી એ છાયાને હું મારી નજર સમક્ષથી દૂર કરી શકતો નહીં. છેવટે ત્રાસી-કંટાળીને, મેં તને ફરીથી નજરે જોવા મરજી કરી. તું કોણ છે, એની મારે ખાતરી કરવી હતી; કારણકે, મારા અંતરમાં મેં સ્થાપેલી તારી મૂર્તિ જેવી જ તું જે નિર્મળ-પવિત્ર ન નીકળે, તો મારા અંતરમાંથી તારી મૂર્તિને કદાચ સહેલાઈથી ભૂંસી નાખી શકાય, એમ હું માનતો હતો.

“ મેં તને ફરી વાર જોઈ : પણ આ શું ? મને તો ઊલટું હજાર હજાર વખત તને જોવાનું મન થઈ આવ્યું - તને હંમેશા જોયા કરવાનું જ ! હવે તો એ અધોગતિના ઢાળમાં સરકતી મારી જાતને રોકવી મારે માટે અશક્ય જ થઈ ગયું. હું પણ છેવટે તારી પેઠે ભટકેલ બની ગયો : જ્યાં જ્યાં તું નાચે ત્યાં ત્યાં હાજર રહેવા તારી પાછળ હું ભટકવા લાગ્યો. અને દરેક વખતે તને જોઈને હું વધુ ને વધુ મોહમુગ્ધ - હતાશ થવા લાગ્યો.

“ દરમ્યાન મારા જાણવામાં આવ્યું કે, તું જિપ્સી છે - મેલી વિદ્યા સાધનારાઓની જાતની ! મને થયું કે, મેલી વિદ્યા જાણનારી ડાકણ તરીકે તારા ઉપર કામ ચલાવી તને મારી નંખાવું, તો મારા દરદનો ઉપાય થઈ જાય; આસ્તીના બ્રુનોને એ રીતે મૂઢ બનાવનારી જદુગરણીને માળી નાખવામાં આવતાં જ તે સાજો થઈ ગયો હતો. પહેલાં તો મેં ત્રિદામ મંદિર સામેના ચોકમાં તું ન નાચવા આવે એવું તને સેવરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેં માન્યું નહિ. તું તો ચાલુ એ ચોકમાં નાચવા આવવા જ લાગી. પછી તારું અપહરણ કરવાનો મને વિચાર આવ્યો. અમે બે જણ તારી પાછળ પડ્યા; અને તને અમે પકડી મૂકી ખરી; પરંતુ તે વખતે એક કમબખ્ત અફસર અમારી ઉપર ધસી આવ્યો, અને તને છોડાવી ગયો. આમ તારા, મારા અને તેના એમ ત્રણ જણના કમનસીબની શરૂઆત થઈ.

“મને પછી એવો વિચાર આવ્યો કોઈ પણ રીતે તને સજા કરાવરાવી, મારા હાથમાં લેવી. કારણકે, કેદખાનામાં તું પુરાઈ હોય ત્યારે તું મારી જકડમાં જ હોય — અને તું મારા હાથમાંથી દૂર ભાગી ન શકે. તેં મને બહુ લાંબા વખત સુધી તારી જકડમાં રાખ્યો છે, એટલે હવે તને મારી જકડમાં લેવાનો મને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો કહેવાય.”

“એટલે મેં જ તારા ઉપર આરોપો મૂકવા શરૂ કર્યા. અલબત્ત મારા મનમાં કશું નક્કી ન હતું, અને અવારનવાર મને હું જે કરતો હતો તેમાંથી પાછા ફરવાનું મન થઈ આવતું. પણ હું એમ માનતો હતો કે, જ્યારે મારે મારા એ પગલામાંથી પાછા ફરવું હશે, ત્યારે હું સહેલાઈથી પાછો ફરી શકીશ. પરંતુ દરેક દુષ્ટ વિચાર છેવટે દુષ્ટ કૃત્ય તરફ અચૂક લઈ જ જાય છે — અને તેમાંથી પીછેહઠ કરવી એ મુશ્કેલ બનતું જાય છે — એ વસ્તુનો તે વખતે મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો.”

“એક દિવસ સૂર્ય પ્રકાશતો હતો અને મેં એક માણસને તારું નામ દેતો તથા હસતો હસતો તારી વાત કરતો જતો જોયો. તરત જ મેં તેનો પીછો પકડ્યો. અને પછી શું બન્યું તે તું જાણ છે.”

આટલું કહી પેલો થોભ્યો, એટલે પછી પેલી છોકરી એક જ શબ્દ બોલી: “હાયરે, મારા ફોબસ!”

એકદમ પેલા પાદરીએ તેનું કાંડું જોરથી પકડ્યું અને કહ્યું — “એ નામ કદી મારા સાંભળતાં મોંએ ન લાવીશ. એ નામે જ આપણી બરબાદી સાધી છે. તને અહીં બહુ દુઃખ-કષ્ટ થાય છે, ખરું? અહીં બધું ટાઢું ટાઢું છે, અંધારું છે, ત્યાં સાંકડું સાંકડું છે; — પરંતુ હજી પેલો જે નાદાન બદમાશ તારા પ્રેમભર્યા હૃદય સાથે ખેલ ખેલતો હતો તેના પ્રત્યેના તારા બાલિશ પ્રેમના પ્રકાશની થોડી હૂંફ પણ તને છે; પરંતુ હું તો મારા અંધાર-ઘેરા અંતરમાં કેવળ શિયાળો, કેવળ ઢિં અને કેવળ હતાશાનો ભાર ભરીને જ ફર્યા કરું છું.”

“અત્યાર સુધી હું જે દુઃખ — વેદના સહન કરતો આવ્યો છું, તેનો તને ક્યાં ખ્યાલ પણ છે? હું તારો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે અદાલતમાં બાજર હતો; તને જ્યારે અદાલત-ખંડમાં લાવવામાં આવી, ત્યારે હું ત્યાં હતો; જ્યારે તારી જુબાની થઈ, ત્યારે હું ત્યાં હતો! એ નાપાક વરુઓ તારી સામે તને દેહાંતદંડ દેવા માટે એક એક પુરાવો ઊભો કર્યો જતા હતા, ત્યારે હું ત્યાં હતો; અને છેવટે તને પેલા રાક્ષસે રિબામણ માટે લીધી — હું ખરું કહું છું કે, તને રિબાવવામાં આવશે એવી મને કલ્પના જ ન હતી — ત્યારે પણ હું પાછળ પાછળ રિબામણ-ખંડમાં હતો. પેલા બદમાશે તારો પગ ખુલ્લો કરવા તારા ઉપર પોતાના ઘાતકી હાથ નાખ્યા, ત્યારે પણ હું ત્યાં હતો; મેં તારો ખુલ્લો પગ તે વખતે જોયો — જેના ઉપર એક ચુંબન કરવા હું આખું સામ્રાજ્ય આપી દઉં — જે પગની નીચે ઇંદાઈ જવા હું રાજાખુશીથી તૈયાર થાઉં! એ પગને ‘બૂટ’ — ચંત્રની જકડમાં ઘાલી તેનો ઇંદો કરી નાખવા તેઓએ સ્કૂ ફેરવવા માંડ્યો, ત્યારે હું ત્યાં હતો. કેવો કમનસીબ માણસ! જેના અણુ અણુને હું મારા સમગ્ર પ્રાણથી ચાહતો હતો, તેને હું હાથે કરીને આ રિબામણ-ચંત્ર સુધી લઈ આવ્યો હતો. તેં પહેલી ચીસ નાખી, તેની સાથે મેં મારા જભ્ભા નીચે હાથ નાખી ત્યાં છુપાવેલી કટાર મારા હૃદય ઉપર ખોસી અને તેં બીજી ચીસ નાખી હોત, તો તરત જ મેં તે કટારને મારા હૃદયની આરપાર પસેવી જ દીધી હોત. જો હજુ મારો કટારનો ઘા લોહી-ભીનો જ છે.”

આમ કહી, તેણે પોતાનો જભ્ભો ખુલ્લો કર્યો. તેની છાતી જાણે માથના નહોરથી ઉઝરડાઈ હોય તેવી બની ગઈ હતી, અને એક બાજુ ખોટો — જેમ તેમ દબાવી દીધેલો ઘા હતો.

પેલી બંદિની એ જોઈ, ત્રાસથી સંકેચાઈ ગઈ.

“અરે છોકરી! હવે તો તું જ મારા ઉપર કૃપા કર! તું તારી મતને દુઃખી માને છે; પણ દુઃખ શાને કહેવાય, તે તું જાણતી નથી. એક સ્ત્રીને ચાહવી — જાતે પાદરી હોવું — પેલી સ્ત્રીથી ધિક્કારાવું — અને

છતાં એ સ્ત્રીનું એક હાસ્ય મળે તે ખાતર પોતાનું સમગ્ર લોહી, સમગ્ર પ્રાણ, સમગ્ર આબરૂ, સદ્ગતિ, મુક્તિ, અમરતા, શાશ્વતતાને ન્યોછાવ કરવા તૈયાર હોવું; — પોતે રાજા, બાદશાહ, દેવદૂત કે ઈશ્વર હોઈએ તે કેવું સારું, જેથી એ સ્ત્રીના ચરણમાં વધુ કીમતી ભેટ ચડાવી શકીએ એવી તડપ વેડ્યા કરવી; — સ્વપ્નમાં એ સ્ત્રીને રાત અને દિવસ પોતાની ઘાતીએ વળગાડી રાખવી; — અને છતાં પોતાની સગી આંખોએ એ સ્ત્રીને પોતાનું સર્વસ્વ એક છીછરા, કામુક, વ્યભિચારી અફસરને અર્પણ કરતી જોવી; — અને છેવટે એ સ્ત્રીના જે સુંદર પગને, બાહુને, ખભાને ભૂરી નસોને, કિરમજી ત્વચાને ચિતનમાં અને મનનમાં અધ્ધર તોળી રાખ્યાં હોય, તે સ્ત્રીનાં સમગ્ર અંગોને રિબામણ-ચંત્રમાં પિલાતાં જોય તથા છેવટે આવા અંધાર-કૂપમાં નંખાતાં જોવાં — એ બધું નરકના અગ્નિથી સહેજ પણ ઓછું પીડાકારી કહેવાય ખરું? એના કરતાં તે મને બે પાટિયાં વચ્ચે નાખી જીવતો વહેરી નાખે, કે ચાર ઘેડાઓને ચાર જુદી દિશાઓમાં દોડાવી મને ફડાવી નાખે, તો તે દુઃખ બહુ સહ્ય બને. આખી રાતોની રાતો પોતાની નસોમાં થઈને ઊકળતા સીસા જેવા ગરમ ગરમ લોહીને વહેતું અનુભવવું, હૃદયને કાણે કાણે ફાટતું — ચિરાતું તથા માથાને સો સો ટુકડા થઈ જતું અનુભવવું — અને એ બધું પ્રેમ-અદેખ ખાઈ-હતાશાના માર્યા! હાય, છોકરી, મારા ઉપર દયા લાવ! મારા સળગત અંગારા ઉપર રાખ ઢાંકવાની કૃપા કર! મારી ભ્રમર ઉપર ઝૂંમત પરસેવાનાં મોટાં બિંદુ લૂછી નાખ! છોકરી, એક હાથે જેટલો રબાવ લોય તેટલો રિબાવ પણ બીજે હાથે મને પંખાળ! સુંદરી! મારા દયા લાવ! દયા લાવ!”

પ

આટલું બોલતાં તો એ પાદરી ભીની ફરસાંધી ઉપર ઊભી પડી અપઝાવા લાગ્યો અને પગરતાં પગચાળાંની કિનારી માથું અફાળવા લાગ્યો.

તે ભીની ફરસઅંધી ઉપર ઊભડો પડી અમળાવા લાગ્યો...અને માથું અક્ષળાવા લાગ્યો. - પૃ. ૨૨૦.

પેલો બોલતો બંધ થયો એટલો એસમરાલ્દાએ નિસાસો નાખી એટલું જ કહ્યું, “ઓ મારા ફેબસ !”

પેલો રડતે અવાજે ત્રાડી ઊઠ્યો, “તારામાં જે જરાય દયાભાવ હોય, તો તું મારા સાંભળતાં એ નામ તારે મોંએ ન લાવતી. એ નામ તું મને સંભળાવે તે કરતાં તારા દાંત વડે મારા હૃદયને આખું ને આખું તું ચાવી ખાય, તો મારા ઉપર તેં મોટી દયા દાખવી કહેવાય. દયા કર! દયા કર! તું જે નરકમાંથી આવી હશે, તો હું મારી સાથે નરકમાં આવવા તૈયાર છું;—તારી સાથેનું નરક પણ મને સ્વર્ગ સમાન સુખદાયક લાગશે. પરમાત્મા કરતાં પણ તારું દર્શન મને વધુ કલ્યાણકર લાગે છે. મારો આટલો ઉગ્ર પ્રેમ પણ તું પાછો દેલશે, અને મારો સ્વીકાર નહીં કરે, તો પર્વતો પણ પોતાનાં મૂળમાંથી કંપી ઊઠશે! જે તું કબૂલ થાય તો..... આપણે બંને નાસી જઈએ! હું તને નાસી છૂટવામાં મદદ કરીશ; આપણે બંને ક્યાંક એવી જગાએ ચાલ્યાં જઈશું, જ્યાં સૂર્ય વધુમાં વધુ પ્રકાશિત હોય, જ્યાં વૃક્ષો વધુમાં વધુ હરિયાળાં હોય, તથા જ્યાં આકાશ વધુમાં વધુ ભૂરું હોય. ત્યાં આપણે બંને એકબીજાને ચાહતાં ચાહતાં અને પ્રેમ કરતાં કરતાં આપણા આત્માઓને એકબીજામાં રેડીને એકરસ કરી દઈશું. આપણે બંનેમાં એકબીજા માટે એવી અતર્પ્ય પ્રેમ-તૃષ્ણા ઊભી થઈ હશે, જે આપણે નિરંતર વહેતા પ્રેમ-પ્રવાહમાં બુઝાવ્યા કરીશું.”

પેલીએ હવે ખડખડાટ હસી પડીને પાદરીને આગળ બોલતો ચોભાવ્યો.

“જુઓ પિતાજી! તમારા હાથ ઉપર આ કોનું લોહી ચોંટેલું છે?”

“હા; ઠીક; તું મને મહેણાં-ટોણાં મારી શકે છે. એ બધું જે કરવું હોય તે કર; પણ મારી સાથે ભાગી આવવા તૈયાર થઈ જા. ઉતાવળ કર! કાલે તો તને ગ્રેવેના માંચડા ઉપર ચડાવી દેશે. એની તૈયારીઓ આજથી શરૂ થઈ ગઈ છે. હું તને આટલી બધી ચાહું છું, એની ખબર આજ પહેલાં મને કદી નહોતી પડી. મારી પાછળ પાછળ

ચાલી આવ, અને જીવતી રહેવા પ્રયત્ન કર. પછી તું ભલે મને જોડે
ધિક્કારવો હોય તેટલો ધિક્કારજે. પણ કાલે તો બહુ મોડું થઈ ગયું
હશે. તારી જાતને બચાવ, અને સાથે સાથે મને પણ!”

પેલાએ હવે પેલીનો હાથ પકડી તેને પરાણે ઊભી કરવા પ્રયત્ન
કર્યો.

પેલીએ તેના ઉપર તીવ્ર નજર ફેરવી.

“મારા ફેબસનું શું થયું છે, તે મને કહો !”

પાદરીએ તેનો હાથ પડતો મૂકી દયામણા અવાજે એટલું જ
પૂછ્યું, “તને મારી સહેજે દયા આવતી નથી?”

“મારા ફેબસનું શું થયું છે?” પેલીએ ટાઢાશથી પ્રશ્ન
બેવડાવ્યો.

“તે મરી ગયો છે,” પેલાએ ભૂમ પાડીને કહ્યું.

“તો પછી તમે મને જીવવા માટે નાસી છૂટવાનું શા માટે
કહો છો?”

પેલા પાદરીએ એની વાત સાંભળ્યા વિના જ આગળ ચલાવ્યો
“મારી કટાર તેના શરીરમાં ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી; તેના હૃદયને મે
એ કટારથી વીંધી નાખ્યું હતું — અને તેના આત્માને પણ !”

પેલી છોકરી તરત ઇંછેડાયેલી વાઘણની પેઠે તેના ઉપર લપકી
તેણે તેને દાદરનાં પગથિયાં સાથે અસાધારણ બળથી દબાવી દીધા.

“ચાલ્યો જ, રાક્ષસ ! ચાલ્યો જ, ખૂની ! મારે હવે મરવું જ છે
અમારા બંનેના લોહીનો ડાઘ હંમેશને માટે તારી ભંમરો ઉપર કાઢી
બનીને ચોટી રહે ! તારી સાથે હું નાસી આવું? કદી નહીં
એના કરતાં નરકમાં જવું હું વધુ પસંદ કરું ! ચાલ્યો જ, શાપિ
દુરાત્મા !”

પેલા પાદરી પેલીના ધક્કાથી પોતાના જભ્ભામાં અટવાઈ ગયો
હતો. તે હવે જેમ તેમ પગ છૂટા કરી, ફાનસ લઈ, ત્યાંથી વિદાય
થઈ ગયો.

માતા !

વહેલી સવારે મેં મહિનાનો સૂર્ય આકાશમાં ઊંચે આવવા લાગ્યો હતો, એ અરસામાં તુર-રોલાંની તપસ્વીનીએ પૈડાંનો ગડગડ અવાજ તથા ઘોડાઓના દાબડાનો અવાજ ખ્વાસ દ ગ્રેવેના મેદાનમાંથી આવતો સાંભળ્યો.

પેલી તપસ્વીનીએ એ અવાજને કાનમાં પેસતો રોકવા પોતાના માથાના છૂટા વાળ કાન ઉપર દાબ્યા, અને પંદર વર્ષથી જે નાના જોડાની તે ભક્તિભાવથી ઉપાસના કરી રહી હતી, તેની પૂજા ઘૂંટણિયે પડીને શરૂ કરી.

એ નાનો જોડો તેને મન આપી દુનિયા હતી. એના બધા વિચારો, એનું સમગ્ર અસ્તિત્વ એ જોડા સાથે જ જોડાયેલું હતું — માત્ર મૃત્યુ જ તેમાંથી તેનો છુટકારો કરી શકે!

એ જોડાને જોઈ જોઈ, પોતાની બાલ-પુત્રીની યાદ લાવી લાવીને જાણે કેટલાં આંસુ વર્ષોથી વહાવ્યાં છે, એનો હિસાબ કોણ કાઢી શકે? ઉપરાંત, પોતાની એ નાની બાળકીને ઉપાડી જનાર જિખ્સી-બાઈઓ ઉપર તેણે કેટલા શાપ અને કેટલી લ્યાનત વરસાવી છે, તેનો પણ?

આજ સવારથી, કોણ જાણે સાથી, તેનાં દુઃખશોક વધુ તીવ્ર બની રહ્યાં હતાં.

“ઓ મારી દીકરી! મારી નાનકડી! મારી લાડકી! હવે શું હું થીથી તને કદી આ આંખોએ નહિ નિહાળી શકું? છતાં બધું ગઈ છે જ બન્યું હોય એમ હજુ મને લાગ્યા કરે છે. ભલા ભગવાન! જે મારે એને મારી પાસેથી એટલા થોડા વખતમાં જ છીનવી લેવી હતી, તેમને મને એ દીકરી આપી શા માટે? તમને ખબર નથી કે, અમે

માતાઓ તો અમારાં સંતાનોને અમારા પેટ રૂપ જ માનીએ છીએ, એ જ ઈશ્વર માતાના સંતાનને છીનવી લે છે, તે ઈશ્વરમાં પછી માતા વિશ્વાસ કે શ્રદ્ધા રહેતાં નથી? તે દિવસે હું ભૂંડી શા માટે પડેશ સાથે વાત કરવા, ઘર ખુલ્લું મૂકીને બહાર ગઈ? અરેરે, આ નાનકડો જોડો અહીં પડ્યો છે, પણ તેને પહેરનાર ક્યાં છે? પ્રભુ! મને મારી બાળકી પાછી આપો! પંદર પંદર વર્ષથી હું ઘૂંટણિયે પડી પડીને તમે પ્રાર્થ્યા કરું છું — મારા ઘૂંટણ પણ છોલાઈ — ઘસાઈને કઢંગા થઈ ગયા એટલું શું તમને બસ થતું નથી? અરેરે, જે તમારા વચ્ચનો એક છે પણ મારા હાથમાં આવી જાય, તો જ્યાં સુધી તમે મારી બાળકી પાછા ન આપો, ત્યાં સુધી હું તેને મારા હાથમાંથી ન છોડું! ભલાં માતાજી મારા બાળ-ઈશુને મારા હાથમાંથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે; પેલા ડાકણે તેને ચોરી ગઈ છે અને તાપણામાં ભૂંજી તેનું લોહી પી ગઈ છે — તેનાં હાડકાં પથ્થર વડે છૂંદી છૂંદીને! માતા મેરી, મને મારી બાળકી પાછી આપો: ભલે મારું સ્વર્ગ તમે બદલામાં છીનવી લો! હું કેવી મહા પાપણી હતી, પણ એ બાળકી આવ્યા પછી હું કેવી સુધરી ગઈ હતી! એ બાળકી માટે હું ધર્મવાળી — ભક્તિવાળી બની ગઈ જેથી તે બાળકીને મારાં પાપનું કશું કલંક ન લાગે! એના હાસ્ય મને હંમેશાં સ્વર્ગનાં — તમારાં દર્શન થતાં. ઓ પ્રભુ! મને મરતા પહેલાં એક ક્ષણ વાર એ મધુર હાસ્ય, એ કોમળ મુખ — એક વાર ફરી જોવા દો. હું તેના પગે આ જોડા પહેરાવી લઉં એટલી વાર જ! તો તેને તરત લઈ લેજો અને મને પણ નરકમાં કે જ્યાં નાખવી હોય ત્યાં નાખી દેજો. પંદર પંદર વર્ષની આ તપસ્યા હું બદલામાં તમને સમર્પી છું! મરીને સ્વર્ગમાં તેને મળવાની આશા મને હરગિજ છે જ નહિ, તેના જન્મ પહેલાંનાં મારાં પાપ મને યાદ છે. મારા જેવી પાપણી સ્વર્ગમાં કેવી રીતે જઈ શકે?”

એ અભાગિયણે આટલું કહી પછી ઊછળીને પેલા નાનકડા જોડા ઉપર પડતું નાખ્યું.

તે વખતે બહાર થોડાંક છોકરાં મોટેથી કંઈક વાતો કરતાં અને બૂમો પાડતાં જતાં હતાં—

“અલ્યા, પેલી જિખ્સી-બાઈને આજે અહીં ફાંસીએ ચડાવવાની છે!”

તરત જ પેલી તપસ્વિની કરોળિયો જાળામાં ભરાયેલી માખી ઉપર લપકે તે ઝડપથી સાળિયાવાળી બારી પાસે ગઈ; અને ગ્રેવેના મેદાન તરફ જોવા લાગી. ખરે જ, પેલા કાયમી માંચડા આગળ નિસરણી જોઈવાઈ ગઈ હતી અને ફાંસીગરનો મદદનીશ, કટાયેલી સાંકળને સાફ કરતો હતો. કેટલાક લોકો આસપાસ ટોળે વળી ઊભા હતા.

પેલી તપસ્વિની, પોતાની બારી પાસે થઈને કોઈ જાય તો વધુ વિગત પૂછવા માટે તત્પર થઈ રહી. પાસે જ જાહેર પાઠ-ઘરમાં એક પાદરી ધર્મગ્રંથનો પાઠ કરતો ઊભો હતો; જોકે તેની નજર વારંવાર ગ્રેવે-મેદાનના પેલા માંચડા તરફ જ જતી હતી. તપસ્વિની એ પાદરીને બોળખી ગઈ : એ મોંસ્યેર આર્ય-ડીકન, ધર્મધિક્ષ પોતે હતા. તેણે તરત જ તેમને પૂછ્યું :

“પિતાજી, આજે તેઓ અહીં કોને ફાંસી દેવાના છે?”

ધર્મધિક્ષે તેના તરફ કશો જવાબ આપ્યા વિના નજર કરીને ચાલ્યું. બુઢ્ઢીએ ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબમાં તેણે કહ્યું—“મને ખબર નથી.”

“પણ અહીં થઈને થોડાંક છોકરાં એમ બોલતાં બોલતાં ગયાં કોઈ જિખ્સી-બાઈને ફાંસી દેવાની છે?”

“કદાચ એમ હશે.”

તરત જ પેલી તપસ્વિની ખડખડાટ હસી પડી.

ધર્મધિક્ષે તેને પૂછ્યું, “બહેન, તમને જિખ્સી-બાઈઓ પ્રત્યે બહુ ઈશ્કાર છે, ખરું?”

“ધિક્કાર? હા, હા; ખૂબ જ ધિક્કાર છે! છોકરાં ચોરી જનારાં બદમાશો મારી નાનકડી છોકરીને ભૂંજીને ખાઈ ગયાં! મારી એકની નાનકડી - લાડકીને, અને મારા આખા હૃદયને પણ!”

પેલી બુઢી થોડી વાર ચૂપ રહી, ધર્મધ્યક્ષ ટાઢાશથી તેના જોઈ રહ્યા.

“પણ એ બધીમાં હું એક જિખ્સી-છોકરીને ખૂબ ધિક્કારું છે તેના ઉપર નિરંતર મેં શાપ વરસાવ્યા કર્યા છે. શા કારણે, જાણો છે કારણકે, એની મા જો મારી લાડકીને ખાઈ ન ગઈ હોત, તો મા લાડકી પણ આજે પંદર વર્ષની બરાબર એ છોકરી જેવી જ-જેટલી જ થઈ હોત, એટલે એ જિખ્સી-છોકરી જ્યારે જ્યારે મારી કો આગળ થઈને પસાર થાય છે, ત્યારે મારું લોહી ઊકળી ઊઠે છે.

“તો બહેન, રાજી થાઓ; કારણકે આજે તે છોકરીને જ ફાંસી ચડાવવાની છે.”

આટલું બોલતાંમાં તો ધર્મધ્યક્ષનું માથું તેની છાતી ઉપર પડ્યું, અને તે ત્યાંથી ધીમે પગલે ચાલતો થયો.

પેલી તપસ્વિની આનંદથી પોતાના બે પંજા એકઠા કરી અજવા લાગી.

“મેં પહેલેથી ભાખ્યું હતું ડાકણ, કે તું એક દિવસ કાંઈ માંચડે જ ચડવાની છે; મારો અંતરનો શાપ તને હોતો!”

અને જોસભેર એ પોતાની કોટડીમાં આંટા મારવા લાગી. આનંદ તેનું હૃદય ફાટું ફાટું થઈ ગયું હતું—જાણે તેની કોટડીમાં સમાતું ન હતું!

જુદાં જુદાં ઘડતર

૧

પણ ફોબસ મરી ગયો ન હતો. એ જાતના માણસો બહુ થવડ હોય છે. એટલે એસમરાલ્દાને અદાલતમાં જે કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ફોબસ મરવાની તૈયારીમાં છે, અને ધર્મધ્યક્ષે તેના કેદખાનાના અંધાર-કૂપમાં જે કહ્યું હતું કે, ‘ફોબસ મરી ગયો છે’ – એ બંને વાતો ખોટી હતી.

ખરી વાત એ હતી કે, ફોબસનો ઘા બહુ કાશ્મો ન હતો. એટલે ચોકિયાટ સૈનિકો જે સરજનને ત્યાં તેને ઉપાડી ગયા હતા, તેણે પણ શરૂઆતમાં તેના ‘જીવવાની આશા નથી’ એવું શુદ્ધ લેટિનમાં કહ્યું હોવા છતાં, કૉષ્ટન ફોબસની યુવાની વિજયી નીવડી હતી, અને કુદરતે દાક્તરને જૂઠો પાડવાની મજા લેવા માટે જ ફોબસને સાજો કરી દીધો હતો.

અને એક સવારે પોતાની જાતને કંઈક સાજી થયેલી જોઈ, કૉષ્ટન ફોબસ પોતાની સોનેરી એડી સરજનને બિલ પેટે આપી દઈ, મીઠા સ્વાના થઈ ગયા.

તે જમાનામાં, ન્યાયાધીશો, ખૂન કરનારને હાથે પેલો માણસ ખરંખર મરી ગયો છે કે નહિ, એની બહુ પંચાત કરતા નહીં: ગુનેગાર ફાંસીએ ચડ્યો કે નહિ, એટલી જ દરકાર તેઓ રાખતા. એસમરાલ્દા સામે ખૂનનો ગુનો કર્યાના પૂરતા પુરાવા હતા, એટલે ફોબસ ખરંખર મરી જ ગયો છે કે કેમ, એની ખાતરી કરવાની તેમને જરૂર નહોતી.

ફોબસ પણ પોતાને વધુ પૂછપરછ ન થાય તે માટે ત્યાજી સ્વ-ક્યૂ-એન-બ્રી મુકામે જઈ પોતાની ટુકડીમાં જોડાઈ ગયો હતો.

અદાલતમાં જે મુકદ્દમા ચાલતો હતો તેમાં ભાગ લેવાની તે મરજી ન હતી, તેને લાગતું હતું કે, ત્યાં જુબાની આપવા જવા પોતાની જ ઠેકડી જેવું થશે. તે બિન-ધાર્મિક વહેમી પ્રકૃતિનો માણસ હતો, એટલે તેને પેલીના ચમત્કારી બકરા વિષે, પહેલી વાર જે વિવિધ રીતે પોતાનો ભેટો એસમરાલ્દા સાથે થયો હતો તે વિષે, તે એક જિજ્ઞાસુ કન્યા હોવા વિષે, અને છેવટે પેલા ભૂતના ઓળા જેવા પાદરી વિષે ખૂબ જ વહેમ અને શંકા હતાં. આ બધું તેને પોતાનું પેલી સાથેનું પ્રકરણ હોવાને બદલે તેનું મેલી વિદ્યાનું કામણ-ટૂમણ જ વિશેષ લાગતું હતું.

અને તે જમાનામાં લોકોને પણ ગુનેગારને સજા થાય — બનાવ સિક્કા પાડનારને જીવતો ઉકાળવામાં આવે કે ડાકણને ફાંસીએ ચડાવવા આવે, કે ધર્મ-વિરોધી કાફરને જીવતો સળગાવવામાં આવે — એ દેવળીને જેવા સાથે જ નિસબત હતી, — એ ગુના સાથે સંલગ્ન સૌનાં નામ કે બીજી વિગતો સાથે નહિ.

પરંતુ ધીમે ધીમે ફોબસનું મન પેલી કામણગારી એસમરાલ્દામાં પોતાને થયેલા જીવલેણ ઘામાંથી, કે પેલા ભૂતના ઓળા જેવા પાદરી વાતમાંથી મુક્ત થયું, એટલે તેને તરત પોતાની વિવાહિત ફ્લર-દયાદ આવવા લાગી. કેપ્ટન ફોબસને, કુદરતના પેલા કાયદાની ખાલીપણા પ્રત્યે ધિક્કાર હતો.

ઉપરાંત જે ગામમાં તેની ટુકડી મુકાઈ હતી, તે ગામમાં ભરવા અને ઘોડાને નાળ જડનારા લુહારોની લુહારણો સિવાય બીજી કે સારી જાતની સ્ત્રી જેવા મળે તેમ ન હતું. એ સ્થિતિમાં મબલક વાત લઈને આવનારી પોતાને માટે નિયત થયેલી વિવાહિતા કેપ્ટન ફોબસ વિશેષ યાદ ન આવે તો બીજું શં થાય?

એટલે બે મહિના બાદ, પૂરેપૂરા સાજ થઈને, તથા હવે તો પેલી જિપ્સી-બાઈવાળું પ્રકારુ પણ પતી ગયું હશે તથા ભુલાઈ ગયું હશે એમ માનીને, નોત્રદામ મંદિરની સામે આવેલા પોતાના શ્વસુર-ગૃહે (સાસુ-ગૃહે) ઘોડેસવારી કરતા આવીને તે હાજર થયા.

તે વખતે નોત્રદામ મંદિરના દરવાજા આગળ લોકોનું વિચિત્ર જોણું ભેગું થયું હતું, પણ તેમણે માનાં લીધું કે, મેં મહિનો હોવાથી, ઈ ને કંઈ ઉત્સવ-વ્રતનું સરઘસ કે સવારી નીકળવાનાં હશે, તેની માલ હશે.

ફ્લર-દ-લીને પેલી જિપ્સી-કન્યાના બકરાએ ચકતીઓ તારવીને ફાબસનું નામ ગોઠવી આપ્યું હતું ત્યારથી મનમાં ભારે ઉથાટ રહ્યા રહ્યા હતા. અને ઉપરથી બબ્બે મહિના થયાં કેપ્પન લા-પતા હતા; એટલે કેપ્ટનને આપમેળે આવેલા જોઈ, તે ખરેખર રાજી થઈ, અને રમથી લાલ બની ગઈ.

કેપ્ટન ફાબસ પણ ભરવાડણો અને લુહારણો જોઈ જોઈને જ રાસ્યા હોવાથી, પોતાની વિવાહિતાને ટાપટીપ - વેશભૂષા તથા ખીવતી માનીના મનોહર રૂપેરંગે ઓપતી જોઈ, એવા રંગમાં આવી ગયા કે મેં જાણ વચ્ચે તરત સમાધાન થઈ ગયું; અને ફ્લર-દ-લીની મા પૂરા તોપથી એ બંનેને એકબીજા સાથે પ્રેમ અને આનંદની વાતો કરતાં થઈ રહી.

“પણ તોફાની માણસ, તમે આ બે મહિના ક્યાં છૂ થઈ ગયા છો તે તો કહો!”

“વાહ ભાઈ! મને મારી ટુકડીમાં બોલાવી લેવામાં આવ્યો છો, વળી.”

“કયે મુકામે? અને તો પણ મારી વિદાય માગવા આવ્યા છો, વળી કેમ ચાલ્યા ગયા?”

“છોક ક્યૂ-એન-બ્રી જવું પડ્યું, એટલે!” કેપ્ટને એક પ્રશ્નના સાબથી, બીજા પ્રશ્નનો જવાબ ટાળી દીધો.

“પણ એ જગા તો બહુ નજીક છે; તમે ત્યાંથી એક વખત મને મળવા ન આવ્યા, એ કેવું?”

“એવી ડચૂટી બજાવવાની હતી કે — અને ખરી વાત તો એ કે, હું જરા બીમાર પડી ગયો હતો.”

“બીમાર?”

“હા, હા; ધાયલ સ્ટો!”

“ધાયલ?”

“મારી મધુરી, એમ ચોંકવાથી જરૂર નથી. બહુ સામાન્ય હતી — થોડી તકરાર થઈ — તરવારો ઊછળી પડી-અને થોડુંક વાપણ તારે મીઠડી, એ કારણે આવા ગાભરા થવાની કંઈ જરૂર નથી

“હેં? તમને તલવાર વાગે, અને મારે ગાભરા થવાની શી જરૂર તમને એવું બોલતાં કશો વિચાર પણ આવે છે? પણ શાથી તરવ ઊછળી, અને કેટલું વાગ્યું હતું, એ બધું મને વિગતવાર કહી બતાવે એટલે બસ; નહીં તો આજે તમારી માઠી વલે થવાની છે, નક્કી!”

“અરે સામાન્ય વાત છે; પેલાના ઘોડા વિષે મેં જરાક ટેક કરી, એટલે તેને ખોટું લાગ્યું, અને ઝટ નાનુંશું છમકલું થઈ ગયું પણ હવે તો એ બધું પતી ગયું — મારો ધા પણ રુઝાઈ ગયો રહ્યો હવે તો તને ખાતરી કરાવવા માટે બતાવવો હોય તો પણ મુશ્કેલી — પણ હેં? પેલા ચકલામાંથી આટલો બધો અવાજ શાનો આવે! લોકોનું ટોળું ત્યાં શા માટે ભેગું થયું છે?”

“મને વિશેષ ખબર નથી; પણ એક ડાકણને માતાજી સતપ-પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા લાવવાની છે, અને પછી ફાંસી દેવા લઈ જવું છે, એવું કંઈક સાંભળ્યું છે.”

કેપ્ટન ફેબસને લા એસમરાલ્દાનું પ્રકરણ તો ક્યારનું પતી ગયું હશે એવી ખાતરી હોવાથી તેમણે આગળ પૂછપરછ જરી રાખી. “એ ડાકણનું નામ શું છે? અને તેનો ગુનો શો છે?”

“મને કંઈ ખબર નથી.”

પછી અચાનક ફ્લર-દ-લીએ કૅપ્ટન ફોબસ તરફ ફરીને પૂછ્યું, “જુઓ, ફોબસ, ત્રણ મહિના બાદ આપણું લગ્ન થવાનું છે. તો બાજે મને સાચેસાચું કહી દો કે, તમે મારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને કદી પ્રેમ કર્યો છે કે નહિ?”

“વાહ, મારા સુંદર દેવદૂત! હું સોગંદ-પૂર્વક એમ કહેવા તૈયાર છું.”

પણ એટલામાં તો નીચે લોકોનું બુમરાણ વધતું ચાલ્યું. નોત્રદામ મંદિરના ઘડિયાળમાં બારના ટકોરા પડ્યા, અને તેની સાથે જ નીચે યક્ષામાંથી, ઉપર છાપરામાંથી અને વચ્ચે બારીઓમાંથી એકસાથે અવાજ આવ્યો —

“જુઓ પેલી!”

ફ્લર-દ-લીએ પોતાની આંખો ટાંકી દીધી જેથી પેલી ગુનેગાર જાઈ ઉપર નજર ન પડે.

“વહાલી, તો પછી આપણે અહીંથી ખસીને કમરામાં જ ચાલ્યાં જઈએ, તો કેમ? તારા જેવી નાજુક હૃદયવાળીથી એ બધું જોયું નહિ જાય.”

“ના, ના; અહીં જ ઊભાં રહીએ, એ તો સહેજ મને શરૂઆતમાં એકદમ થઈ આવ્યું.”

તરત જ ઘોડેસવાર સૈનિકોથી ઘેરાયેલું એક ગાડું ગડગડતું આવ્યું. સારજંટો ચાબખા મારી મારી, ટોળામાંથી ગાડા માટે રસ્તો ફરવા લાગ્યા. ગાડાની બાજુએ ન્યાયખાતાના અમલદારો અને પોલીસો પ્રેમના કાળા પોશાકમાં હતા. જોક મહાશય તેમને મોખરે હતા.

એ ગાડામાં એક છોકરીને હાથ પીઠ પાછળ બાંધીને બેસાડેલી હતી. તેના આખા શરીરે માથા ઉપરથી ખભા ઉપર પરોવી દીધું ગાય તેવું ખુલ્લા જભભા જેવું જ એક કપડું હતું અને તેના પગની આસપાસ દોરડાનો ફાંસો બાંધેલો હતો. તે દોરડા નીચે લીલા

કાય સાથેનું એક નાનું માદળિયું હતું. મોતની સજા પામેલાંઓની એવી નાની ઈચ્છાઓ મંજૂર રાખવાનો રિવાજ હોઈ, એનું ગળાનું માદળિયું છેવટ સુધી કાયમ રાખવાની તેને પરવાનગી આપવામાં આવી હતી. બારીઓમાંથી જોનારા પ્રેક્ષકો એ બિચારીના ખુલ્લા નાગા પગ જોઈ શકતા હતા, તેણે એ પગને ઘૂંટણોથી બેવડા વાળીને બને તેટલા છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. બધા લોકોની નજર સમક્ષ પોતાને આમ અર્ધનગ્ન હાલતમાં રજૂ કરવામાં આવી હોવાથી, શરમની મારી તે બિચારી પોતાના જભાની કિનાર પોતાના દાંત વચ્ચે જોરથી દબાવી રહી હતી.

તેના પગ આગળ એક સફેદ બકરી બાંધેલી હતી.

ફ્લર-દ-લી એ જોતાં જ તરત બોલી ઊઠી, “ જિસસ ભગવાન ! આ તો પેલી બકરીવાળી જિપ્સી-છોકરી છે, જેને આપણે અહીં ખેલ કરવા તે દિવસે બોલાવી હતી ! ”

ફોબસ પણ એને જોઈને આભો થઈ ગયો હતો.

“ હે, શું કહ્યું ? મને કંઈ સમજાયું નહિ. ” તે તતપપ કરતો બોલી ગિક્યો.

“ હે ? તમને શું થઈ ગયું ? એ છોકરીને જોઈને તમે આવા ગાભરા કેમ થઈ ગયા, વારુ ? ”

“ ના રે ના ! હું ગાભરો થાઉં ? શા માટે ? ”

૨

મંદિરને દરવાજો ગાડું પહોંચતાં જ, અંદર ઊભેલા પાદરીઓએ સ્તોત્રોનો ગણગણાટ શરૂ કરી દીધો. પેલી છોકરીને ગાડામાંથી ઉતારવામાં આવી. તેના અને પેલા બકરાના બંધ છોડવામાં આવ્યા; પછી તેને ખુલ્લા પગે અને ગળા ઉપર બાંધેલા દોરડાના ફાંસા સાથે મંદિરના મુખ્ય દરવાજા આગળ લઈ જવામાં આવી. સામેથી મોટો કૂસ અને સળગતી મીણબત્તીઓનું ઝુંડ આવતું દેખાયું — એ બધા પાદરીઓ હતા.

સોનેરી કૂસ લઈને સામે આવનાર આર્ય-ડીકન ધર્મધ્યક્ષ પોતે હતો.

પેલી તરત તેને ઓળખી ગઈ.

પેલાઓએ સ્તોત્રો ગાઈ લીધાં એટલે પછી જિપ્સી-બાઈના હાથમાં પીળા મીણની અને સળગતી એક વજનદાર મીણબત્તી પકડાવી દેવામાં આવી. પેલી યંત્રની પેઠે તેઓ જે કરાવે તે બધું કરવા લાગી.

પણ તેનું લોહી પેલા આર્ય-ડીકનને જોઈને ઊંચળી ઊંચળું હતું. પેલો પાસે આવી તેના કાન પાસે માં લાવી જરા મોટેથી બોલ્યો, — “જુવાન સ્ત્રી, તેં તારાં પાપ અને અપરાધની માફી ઈશ્વર પાસેથી માગી લીધી?” અને પછી તરત ધીમે અવાજ તેણે ઉમેર્યું — “બોલ, હજુ મારી થવા તૈયાર છે? તો હજુ પણ હું તને બચાવી લઉં તેમ છું!”

પેલીએ તેના સામું તીવ્ર નજરે જોઈને કહ્યું, “દૂર હટ, રાક્ષસ! નહીં તો તારાં કરતૂત સૌ સમક્ષ ખુલ્લાં કરી દઈશ!”

પેલો વિકટ હાસ્ય હસીને બોલ્યો — “કોઈ તારી વાત માનશે નહિ; અને બીજાની જૂઠી બદગોઈ કરવાના અપરાધનો તારા મૂળ અપરાધમાં ઉમેરો થશે, એટલું જ; માટે બોલ, હજુ તું મારી બનવા તૈયાર છે?”

“તેં મારા ફોબસનું શું કર્યું છે?”

“એ મરી ગયો છે.”

પણ તે જ ઘડીએ આર્ય-ડીકનની નજર સામેના મકાનના ઝરૂખા ઉપર પડતાં, તેણે કેપ્ટન ફોબસને ફ્લર-દ-લી સાથે ઊભેલો જોયો. તેણે એકદમ લથડિયું ખાધું, અને પોતાની આંખો ઉપર હાથ ફેરવી લઈ, તે તરફ ફરી નજર નાખી — અને તેનો આખો ચહેરો જાણે વિચિત્ર રીતે ખેંચાઈ ગયો હોય તેવો બની ગયો.

“તો જા, મર ત્યારે! હવે તને કોઈ બચાવી નહિ શકે.” પછી તેણે હાથ ઊંચો કરી, છેવટનું ધર્મવાક્ય મોટેથી ઉચ્ચાર્યું —

“મોડું કરતા હે જીવાત્મા! તું હવે તારે રસ્તે પળ; જેથી ઈશ્વર પાસે જઈ તું તેમની ક્ષમા માગી શકે!”

આ વાક્ય પાદરીએ જલ્લાદને આપેલી છેલ્લી પરવાનગીરૂપ હતું.

તરત આસપાસના બધા લોકો ધૂંટણિયે પડ્યા.

૩

જક મહાશયે હવે નિશાની કરી, એટલે જલ્લાદના બે મદદનીશો પેલી કમનસીબ યુવતીના બે હાથ ફરીથી બાંધવા માટે નજીક આવ્યા.

પીઠ પાછળ તેના હાથ બાંધી તેને ફરીથી મોત-ગાડી ઉપર ચડાવે તે પહેલાં જાણે જીવનની છેલ્લી ક્ષણો તેને માણી લેવી હોય તેમ, પોતાની સૂકી લાલ લાલ આંખો તેણે આકાશ તરફ, સૂર્ય તરફ, રૂપેરી વાદળો તરફ, જમીન તરફ, લોકો તરફ અને આસપાસનાં મકાનો તરફ ફેરવી,

પેલો પીળો પોશાક પહેરેલો જલ્લાદનો મદદનીશ તેના હાથ બાંધતો જ હતો, તેટલામાં એ જિખ્સી-યુવતીએ એક કારમી ચીસ પાડી — આનંદની ચીસ! પાસેના ઝરૂખામાં ઊભેલા કેપ્ટન ફોબસ ઉપર તેની નજર પડી હતી! શું તે સ્વર્ગમાંથી તેને દર્શન આપવા ઊતરી આવ્યો હતો? ના, ના, તેની બગલમાં તેની વિવાહિતા ફ્લર-દ-લી હતી, જેને તે ઓળખી ગઈ.

એટલે કે ન્યાયાધીશ પણ જૂઠું બોલ્યા હતા! અને ધર્મધ્યક્ષ પણ! ફોબસ જીવતો જ હતો!

તરત જ તેણે મોટેથી બૂમ પાડી, “ફોબસ! મારા ફોબસ!” અને તેણે પોતાના હાથ તેના તરફ ઊંચા કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે એની પીઠ પાછળ બંધાઈ ગયા હતા.

તેણે જ્યું કે, કેપ્ટને તેનો અવાજ સાંભળી ગુસ્સામાં ભવાં ચડાવ્યાં, અને તેના હાથે હાથ વીંટાળીને ઊભેલી તેની વિવાહિતાએ ફોબસ તરફ નુચ્છકારમાં હોઠ લંબાવી, ગુસ્સાભરી નજર નાખી.

ફોબસ કંઈક શબ્દો બોલ્યો, જે એસમરાલ્દાને સાંભળાયા નહીં. અને પછી તો તે બંને જણાં ઝરૂખામાંથી અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

“ફોબસ ! તમે પણ એ વાત સાચી માનો છો ?” એસમરાલ્દાએ ફોબસનું ખૂન કરવા બદલ પોતાને દેહાંતદંડની થયેલી સજા યાદ કરીને બૂમ પાડીને પૂછ્યું. કદાચ ફોબસ પણ એમ માનતો હોય કે, તેને એણે જ કટાર મારી હતી ! — ડાકણ તરીકે તેનું લોહી પીવા !

અત્યાર સુધી એસમરાલ્દા ટકી રહી હતી; પણ ફોબસની પોતા પ્રત્યે શંકાભરેલી અને તિરસ્કારભરી વર્તણૂક જોઈને તે એકદમ ભાગી પડી; અને બેહોશ થઈ જમીન ઉપર ગબડી ગઈ.

જાક મહાશયે તરત હુકમ કર્યો, “એને ઊંચકીને ગાડામાં નાખો અને પાર લાવો.”

અત્યાર સુધી નોત્રદામ મંદિરના દરવાજા ઉપરની રાજાઓની મૂર્તિઓવાળી ગેલરી તરફ કોઈનું લક્ષ ગયું ન હતું. ત્યાં એક વિચિત્ર આકારનો પ્રેક્ષક નીચે બનતું આ બધું લક્ષપૂર્વક નિહાળી રહ્યો હતો. શરૂઆતથી જ, કોઈનું લક્ષ ન જાય તે રીતે, ગેલરીના એક સ્તંભ સાથે આમળાવાળું મજબૂત દોરડું તેણે બાંધી દીધું હતું, જેનો છેડો મંદિરનાં પગથિયાં સુધી છેક નીચે લટકતો હતો.

હવે જાક મહાશયના હુકમથી પેલા બે મદદનીશો બેભાન એસ-મરાલ્દાને ઉપાડીને ગાડામાં નાખવા નીચે નમ્યા કે, તરત ગેલરી ઉપરના પેલા પ્રેક્ષકે એક પગ કઠેરા બહાર કાઢ્યો અને પગ, ઢીંચણ તથા હાથ વડે એ દોરડા ઉપરથી તેણે સડસડાટ નીચે ઊતરવા માંડ્યું. નીચે ફરસ ઉપર પગ અડકતાં વેંત તે સીધા પેલા બે મદદનીશો ઉપર વાઘની પેઠે લપક્યો. બંનેને એક એક મુક્કો મોં ઉપર જોરથી લગાવીને તેણે જમીન ઉપર તોડી પાડ્યા અને પછી એક હાથે જ પેલી જિપ્સી-કન્યાને ઢીંગલીને પેઠે હાથમાં ઉપાડી લીધી અને ભયંકર ગર્જનાને અવાજે “આશ્રય-ધામ !” “આશ્રય-ધામ” એવી બૂમો પાડતો એક જ કૂદકે તે મંદિરમાં પેસી ગયો.

આ બધું એટલું ઉતાવળે કરવામાં આવ્યું હતું કે, રાત હોત તો વીજળીના એક ચમકારા દરમ્યાન જ જાણે એ બધું બની ગયેલું લાગત..

લોકો ‘આશ્રય-ધામ’ એ પોકારનો અર્થ સમજી ગયા, અને તેમણે પણ આનંદના ઉદ્દેશમાં સામેથી બૂમો પાડી — “આશ્રય-ધામ !” સાથે સાથે દશ હજાર હાથોએ પાડેલી તાળીના અવાજે કસીમોદોની એક આંખમાં આનંદ અને ગર્વનાં આંજણ આંજી દીધાં.

બેભાન બની ગયેલી એસમરાલદા આ બધી બૂમાબૂમ અને ધમાલથી ભાનમાં આવી ગઈ. તેણે પોતાની આંખો ઉઘાડીને કસીમોદો ઉપર નજર નાખી; પણ તે તો પોતાની પાછળ પડેલો અને પોતાને પહેલાં ઉપાડી જવા પ્રયત્ન કરનાર પેલો ખવ્વીસ હતો એમ જાણી, પોતાની આંખો તેણે પાછી બંધ કરી દીધી.

જોક મહાશય અને અદાલતનો બધો રસાલો આ ઓચિતી ઘટનાથી ઉઘાઈ ગયા. કારણ, નોત્ર-દામ મંદિરમાં પેસી જઈને તેમાં આશરો લેનારા દેહાંતદંડના કેદીને પાછો પકડી ન લવાય !

વાત એમ છે કે, મધ્યયુગમાં, રાજા લૂઈ-૧૨ ના સમય સુધી, ફ્રાંસના દરેક શહેરમાં આવાં કોઈ ને કોઈ ‘આશ્રય-ધામ’ હતાં, જ્યાં દુન્યવી સત્તાની કોઈ આણ ચાલી ન શકે, એવો પરંપરાગત શિરસ્તો હતો. તે વખતની રાજસત્તાના જંગલી જેવા કઠોર ન્યાયમાંથી આશરો આપવા માટે જાણે મધદરિયે ટાપુઓ જેવાં આ સ્થાનો પરંપરાએ નિયત કરેલાં હતાં. કોઈ પણ ગુનેગાર એ સ્થાનોમાં પહોંચી ગયો, પછી તે બચી ગયો જાણવો. આમ, સજા કરવાની સત્તાના દુરુપયોગની સાથે સાથે જ, બચી જવાના અધિકારનો દુરુપયોગ પણ ચાલતો રહેતો — જાણે બે ખરાબ વસ્તુઓ એકબીજીને સુધારવા પ્રયત્ન કરી કરતી હોય ! રાજાનો મહેલ, અને ખાસ કરીને મંદિરો અને દેવળો આવાં આશ્રય-ધામ ગણાતાં. કોઈ કોઈ વાર તો શહેરમાં વસ્તી વધારવાની જરૂર ઊભી થઈ હોય, તો તે આખા શહેરને ગુનેગારોને નાસી છૂટીને ભરાઈ જવા માટે આશ્રય-ધામ તરીકે જાહેર કરાતું. રાજા લૂઈ-૧૧ — માએ ૧૪૭૭ માં આખા પેરીસને આવા આશ્રય-ધામ તરીકે જાહેર કર્યું હતું.

ગુનેગાર આવા કોઈ સ્થાનમાં પગ મૂકે, એટલે પછી તેનું શરીર પવિત્ર મનાય — રાજસત્તા તેના ઉપર હાથ ન નાખી શકે. અલબત્ત, પહેરેગીરો — સૈનિકો વગેરે એ બહાર નીકળે કે તેને ઝડપી લેવા સતત ચોકી રાખ્યા કરે; પણ જ્યાં સુધી પેલો અંદર જ રહે, ત્યાં સુધી તેઓ બીજું કંઈ કરી શકે નહિ. કેટલાય નાસી છૂટેલા કેદીઓ એ રીતે મઠમાં, રાજમહેલના દાદરમાં, મંદિરના બગીચામાં કે ચર્ચના દરવાજામાં પડવા રહી ઘરડા થઈ ગયાના દાખલા નોંધાયા છે. એક રીતે આ પણ બીજા પ્રકારની કાયમી કેદ જ ગણાય; પરંતુ મોતની સજામાંથી છૂટવાનો આનંદ એ અભાગિયાને રહે ખરો.

અલબત્ત, પાર્લમેન્ટ ખાસ કાયદો પસાર કરીને એ ગુનેગારને એવા આશ્રય-સ્થાનમાંથી પકડીને પણ જલ્લાદના હાથમાં સોંપી દેવાની સત્તા આપી શકે, એવા દાખલા નોંધાયા છે. પણ એવા દાખલા બહુ વિરલ હોતા. સામાન્ય રીતે આવાં આશ્રય-ધામની પવિત્રતા અખંડિત રાખવામાં આવતી.

કેટલાંય દેવળોમાં તો આવા આશ્રિતોને રહેવા માટે નાનીશીક કોટડીઓ પણ બાંધેલી તૈયાર રખાતી. નોત્રદામ મંદિરમાં પણ બાજુની એક પાંખના છાપરા ઉપર બહાર ઝૂકતી અર્ધ-કમાનોના બાંધકામ નીચે એવી એક કોટડી રાખવામાં આવી હતી.

કસીમોદો પોતાના કદોર હાથ એસમરાલ્દાને જાણે સ્પર્શી નહિ — દુઃખાડે નહિ, એમ કાળજીથી ફૂલની પેકે તેને ઉપાડી ઝટઝટ દાદર ચડવા લાગ્યો. ઉપરના એક પછી એક ઝૂખાઓમાં નીકળી તે જ્યારે જ્યારે દેખા દેતો, ત્યારે નીચે ઊભેલા લોકો, “આશ્રય-ધામ”! “આશ્રય-ધામ!” એવા હર્ષના પોકારોથી તેને વધાવી લેતા. છેવટે કસીમોદો ઘંટા-ઘરના છેક ઉપરના ઝૂખામાં પહોંચી ગયો ત્યાર બાદ જાણે આખા શહેરને પોતે બચાવી લીધેલી એસમરાલ્દાને બતાવતો હોય તેમ, હાથમાં રાખી, તેણે “આશ્રય-ધામ!” એવી ભયંકર ગર્જના છેવટના કરી.

આ બધા વખત દરમ્યાન ધર્મોદ્યક્ષ — કલોદ ફ્રોલો કયાં હતો ?

તે તો એસમરાલ્દાની સાથે સવાલજવાબ પૂરા કરી, તરત હોડીમાં બેસી સીં નદીના ડાબે કિનારે પહોંચી જઈ, યુનિવર્સિટી વિસ્તારની ટેકરીઓ ઉપરની શેરીઓમાં પેસી ગયો હતો. કયાં જવું એ કશું તેણે વિચાર્યું ન હતું — તેને માત્ર ગ્રેવે મેદાન તેની પાછળ પડ્યું હોય તેમ તેનાથી બચવા દૂર નાસી છૂટવું હતું.

તે ફીકો પડી ગયો હતો, અને તેની આંખ વિકરાળ બની ગઈ હતી. તેની ચાલ પણ ગાંડા જેવી હોઈ છોકરાં તેની પાછળ હુરિયો બોલાવતાં.

પરંતુ એ શેરીઓમાં પણ તેને ગ્રેવે મેદાનમાં ડાકણને ફાંસી અપાતી જેવા દોડી જતાં ટોળાં મળતાં — જેઓ ‘હજુ વખતસર પહોંચી શકાશે’ એ આશાએ ઉતાવળ કરતાં હતાં.

છેવટે તે માઉન્ટ સેઈન્ટને કિનારે થઈ શહેર બહાર નીકળી ગયો. હવે વચમાં ડુંગરી આવી જવાથી પેરીસ શહેર દેખાતું બંધ થયું, અને નિર્જન વેરાન જેવો ભાગ આવતાં તે હાથ કરીને જરાક શ્વાસ ખાતો થોભ્યો.

પણ તે જ વખતે તેના અંતરમાં વિચારોનું આખું ધમસાણું, અચાનક ઊપડેલા તોફાનની જેમ ધસી આવ્યું. જેણે તેનું સત્યાનાશ વાળી મૂક્યું હતું, અને પછી જેનું સત્યાનાશ પોતે વાળ્યું હતું, તે જિહ્વી-કન્યાનો વિચાર તેને આવ્યો. પોતાનાં મહાવ્રતોની નિરર્થકતા અને મૂર્ખા-મીનો વિચાર તેને આવ્યો. બ્રહ્મચર્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સદાચાર વગેરેની પોકળતા, તથા ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાની નિરુપયોગિતાનો તેને વિચાર આવ્યો. એવા એવા બીજા કેટલાય અનિષ્ટ વિચારો ઘોડાપૂરની જેમ તેને ઘેરાઈ વળ્યા.

તેણે પોતાનું અંતર તળિયા સુધી તપાસવા માંડ્યું. તેને માલૂમ પડ્યું કે કુદરતે વિવિધ કામનાઓ અને વાસનાઓને માટે કેટલી બધી જગા તેમાં નિર્માણ કરી છે! તેણે પોતાના અંતરમાં ભરેલો બધો ધિક્કાર—બધી દુષ્ટતા ડખોળી જોઈ, તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, એ બધો ધિક્કાર તથા એ બધી દુષ્ટતા, વિક્ષ્ણ બનેલો—વિપરીત માર્ગે વળેલો પ્રેમ જ હતો! એ પ્રેમ કે જે સામાન્ય માણસમાં દરેક સદ્-ગુણનો જન્મદાતા બને છે;—પરંતુ પોતાના જેવા તપસ્યા-નિગ્રહને વરતા સાધુ તપસ્વીના અંતરમાં દરેક પ્રકારના અનિષ્ટરૂપ જ બની રહે છે! તેના જેવા ઘડતરવાળો માણસ સાધુ-તપસ્વી બનવા જાય, તો તે એક રાક્ષસ જ બની રહે, એ તેને જાણે સમજઈ ગયું! કોઈ દરદીને કોઈ વૈદ્ય તપાસે, તે રીતે અત્યારે તે પોતાની જાતનાં ઘટકો જરા પણ શરમ વગર, ગભરાટ વગર, કે સંકોચ વગર તપાસી રહ્યો હતો—કેવળ વિજ્ઞાની ની દૃષ્ટિએ!

પરંતુ તેને જ્યારે વિચાર આવ્યો કે, તેના આ વિપરીત બનેલા પ્રેમે તેને પોતાને નરકાગ્નિ તરફ ધકેલી મૂક્યો છે, તથા તેની પ્રેમપાત્ર પેલી જિજ્ઞાસી-કન્યાને ફાંસીના માંચડા તરફ ધકેલી મૂકી છે, ત્યારે પાછો તે એકદમ ગાભરો થઈ ગયો.

પરંતુ, ફોબસ જીવતો છે એ વસ્તુ પાછી તેના ખ્યાલમાં આવતાં, તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. ફોબસ જીવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ, વધુ સારાં કપડાં અને વધુ સારાં છોગાં સાથે, પોતાની નવી પ્રિયતમાને બગલમાં લઈ, જૂની પ્રિયતમાને ફાંસીને માંચડે જતી બતાવી રહ્યો હતો! પણ પછી જ્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે, બધાં મનુષ્યપ્રાણીઓ-માંથી જેમનું મોત તે વિશેષે ઈચ્છતો હતો, તેઓમાંથી જેને તે જરાય નહોતો ધિક્કારતો, તે પ્રાણી જ તેની ચુંગલમાંથી બચી શક્યું નહોતું, ત્યારે તેની પોતાની જાત પ્રત્યેની ધૂણા એકદમ વધી ગઈ.

પણ પછી તેના વિચારો ફોબસ ઉપરથી પેરીસનાં પ્રજાજનો તરફ વળ્યા, અને તેને તેમની વિચિત્ર પ્રકારની અદેખાઈ થઈ આવી.

એ લોકોએ ગાડામાં બેસાડેલી એ જિપ્સી-કન્યાને નગ્ન સ્થિતિમાં જોઈ હતી — ઘાળે દિવસે, જાહેર સ્થળમાં જે સ્ત્રીના સૌંદર્ય તરફ તે સામે મોંએ આંખ ઊંચી કરીને જોઈ શકતો નહોતો, જેની બેભાન અવસ્થા વખતે પણ પોતાના હોઠોથી તેને ચુંબતાં તેને આંખે શરીરે કંપ થઈ આવ્યો હતો, તે નગ્ન સ્ત્રીના સૌંદર્યનું ગમે તેવા ભામટાઓ, ભિખારીઓ, ચોરો, એમ બધા જ, જાહેર હવાડો હોય તેમ ખોમે ખોમે પાન કરતા હતા.

અને પછી તેને વિચાર આવ્યો કે, એ કન્યા જે જિપ્સી જાતિની ન હોત, અને પોતે પાદરી ન હોત, ફોબસ નામનું પ્રાણી જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું ન હોત, અને એ કન્યા તેને હૃદય ભરીને ચાહતી હોત, તો પોતાને માટે કેવું પ્રેમસભર, દિવ્ય, સ્વર્ગીય જીવન શક્ય બન્યું હોત?

અને તે જ ઘડીએ તેની નજર સમક્ષ તાદૃશ ચિતાર ખડો થયો કે અન્યારે હવે છોકરી ફાંસીને માંચડે લટકે છે, અને તેનું પ્રાણખંખેરું હવે આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યું ગયું છે.

તેને આખે શરીરે તરત પરસેવો થઈ આવ્યો.

તેણે આગળ ભાગવાનું ફરીથી શરૂ કર્યું. તે કુદરતથી, જીવનથી, પોતાની અને ઈશ્વર પાસેથી ક્યાંક ભાગી જવા માગતો હતો. આમ આખો દિવસ તેની ભાગદોડ ચાલુ રહી. છેવટે સૂર્યાસ્ત સમયે તે જરાક થોભ્યો. પેલી જિપ્સી-કન્યાને બચાવી લેવાની બધી જ આશા અને ઈચ્છા જ્યારથી નષ્ટ થઈ ગયેલી તેને જણાઈ હતી, તે ક્ષણથી માંડીને તેના મનમાં એક પણ તર્કસંગત વિચાર કે એક પણ મક્કમ નિરધાર કાયમ રહ્યો ન હતો. તેની બુદ્ધિશક્તિ જ જાણે કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ હતી. તેના મન સમક્ષ એસમરાહ્યા અને ફાંસીનો માંચડો — એ બે ખ્યાલો જ વળી-વળીને ધૂમ્પા કરવા લાગ્યા. અને તેના વિક્ષિપ્ત મનની તાકાત જેમ જેમ વારાફરતી તે

બે ખ્યાલો ઉપર કેન્દ્રિત થવા લાગી, તેમ તેમ એસમરાલ્દા તેને મતે સૌંદર્ય, પ્રકાશ અને નિર્દોષતાની બાબતમાં સ્વર્ગ-તારિકા જેવી કેવળ જ્યોતિર્મય બનતી ચાલી, અને ફ્રાંસીનો માંચડો આકારમાં તેના પોતાના ખુલ્લા નિષ્કુર હાથ જેવો!

આમ છતાં એ હતભાગીને એક પણ વખત આત્મહત્યા કરીને આ બધી યાતનાનો અંત લાવવાનો વિચાર આવ્યો નહીં. કદાચ પોતાના મૃત્યુ પછીનું અફાટ નરક તેને અત્યારથી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું હોય!

૫

રાત પડયે જ્યારે કોઈ પણ માણસ પોતાને ઓળખી નહિ શકે એવું લાગ્યું, ત્યારે ક્લૉદ ફ્રૉલોએ પોતાના રહેઠાણ તરફ પાછાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં.

રસ્તામાં જેના મકાનમાં પોતે કેપ્ટન ફ્રેબસને કટાર ખોસી દીધી હતી, તે લા ફ્લૉર્દેલનું મકાન આવ્યું. એક બારીના તૂટેલા કાચમાંથી તેણે જોયું તો એક જુવાનિયો બગલમાં એક વેશ્યાને લઈને ખડખડાટ હસતો બેઠો હતો, અને પેલી ડોસી કાંતતી હતી.

અચાનક પેલો જુવાનિયો ઊઠ્યો અને પાસે પડેલી ખાલી શીશી લઈને જમીન ઉપર પછાડતો પેલી વેશ્યાને સંબોધતો બોલ્યો, “આ શીશી ખાલી થઈ ગઈ; અને ખીસાં તો એ પહેલાં જ ખાલી થઈ ગયાં છે. હવે તો જુપિટર દેવ આવીને તને જ દાડ્ડની એક બાટલી મનાવી દે, તો તને હોઠેથી, દોંટડીએથી એમ અનેક જગાએથી ચૂસીને આખી ને આખી પી જાઉં.”

આટલું કહી, તે હવે પેઢી વેશ્યાની ભાવભરી રજ લઈ બહાર ચાલી ચીકળ્યો. ક્લૉદ ફ્રૉલો હવે તેને ઓળખી શક્યો: એ તેનો નાનો ભાઈ પ્રિન ફ્રૉલો ઊર્ફે જેહાં દ મુલિ હતો! તાત્કાલિક તો ક્લૉદ ફ્રૉલોએ રસ્તામાં આડા પડી જઈ, પોતાનું મોં પોતાના ભાઈથી છુપાવી દીધું. હવે તેને દાડ્ડિયો માની, ઠેબે ચડાવી આગળ ચાલતો થયો.

કલોદ ફોલો જ્યારે નોત્રદામ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે મઠનો દરવાજો તો બંધ થઈ ગયો હતો. એટલે હવે આજની રાત પૂરતો તેણે મંદિરના ટાવર ઉપરની પોતાની કોટડીને જ આશ્રય લેવો રહ્યો. ઉપર જવાનો રસ્તો દેખવા ખાતર, દેવળના પાઠ-ધરમાં નિરંતર સળગતી રહેતી મીણુબત્તી, ઘોર નાસ્તિકશક્તિ-ઉદ્ધવીને, તે પગથિયાં ચડવા લાગ્યો. તે વખતે મધરાતના ડંકા પડ્યા.

બપોરે બારના ડંકા પડ્યા ત્યારે તેણે એસમરાલ્દાને આ મંદિરના દરવાજો જીવતી જોઈ હતી; અત્યારે મધરાતના બારને ટકોરે તો તે કબરમાં ક્યારની ઠંડી પડી ગઈ હશે, એવો વિચાર આવતાં તેને કમકમાં આવી ગયાં.

અચાનક પવનની લહેરખી આવતાં, તેના હાથમાંની મીણુબત્તી બુઝાઈ ગઈ. તે જ વખતે તેણે ટાવરની સામી બાજુને ખૂણેથી સ્ત્રીના આકારનો ઓળો આવતો જોયો. કલોદ ફોલો ચાંકી ઊઠ્યો. તે ઓળાની બાજુએ એક નાની બકરી બેં બેં અવાજ કરતી ચાલતી હતી.

ઝરે, ઝે તો એસમરાલ્દા ! તે તદ્દન ફીકી તથા ગમગીન દેખાતી હતી. તેના વાળ દિવસે હતા તેવા જ ખભા ઉપર છૂટા પથરાયેલા હતા, પણ તેના હાથ અત્યારે પીઠ પાછળ બાંધેલા ન હતા; તે છૂટી હતી ! તે મરી ગઈ હતી— આ તો તેનું ભૂત હતું ! કલોદ ફોલોને આખે થરીરે શીત વળી ગયાં.

પેલો ઓળો ધીમે ધીમે કલોદ ફોલો ઊભો હતો તે તરફ આવવા લાગ્યો. ને તે ઓળો જમ જમ પાસે આવતો ગયો, તેમ તેમ તેણે પાછો પગલો ખસવા માંડ્યું— અને છેવટે જે સીડીઓ ચડીને તે ઉપર આવ્યો હતો, તે સીડીઓએ થઈને ધીમે ધીમે સડસડાટ નીચે ઊતરી ગયો.

૬

આપણે વચ્ચે કહેલી બાકી રહેલી વાત અહીં જ પરી કરી લઈએ.

કસીમોદો એસમરાલ્દાને મંદિરને દરવાજેથી ઉપાડીને ઉપર લઈ આવ્યો, તે વખતે એસમરાલ્દાએ આંખો મીંચી દીધી હતી. કસીમોદોને એ તે પોતાને બળાત્કારે ઉપાડી જનાર દુશ્મન-ભૂત તરીકે જ ઓળખતી હતી, અને અત્યારે પણ પોતાને તેના હાથમાં પડેલી જોઈ, તેણે એમ જ માની લીધું કે પોતાને બેહોશી દરમ્યાન ફાંસીએ ઝૂંચાવી દેવામાં આવી છે અને આ ભૂત પોતાને નરક તરફ જ ઉપાડી જાય છે.

પણ કસીમોદોએ જ્યારે તેને આશ્રય-ધામ તરીકે નિયત થયેલી મંદિરની છાપરા ઉપરની કોટડીમાં ઉપાડી લાવીને મૂકી, તથા તેના હાથના બંધ કાપવા માંડ્યા, ત્યારે એસમરાલ્દાએ પરાણે પોતાની આંખો ખોલી અને પરિસ્થિતિ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. તે પોતે નોત્રદામ મંદિરમાં ક્યાંક છે, એટલું તો તે ઝટ નિશ્ચિત કરી શકી. ઉપરાંત એટલું પણ તેને યાદ આવ્યું કે, પોતાને જલ્લાદના હાથમાંથી છોડાવીને અહીં લાવવામાં આવી છે. પરંતુ એક ત્રીજી વસ્તુ પણ ભારે ખટકા સાથે તેને યાદ આવી કે, ફોબસ જીવતો છે, અને તે હવે તેને ચાહતો નથી. એ વિચારે જ તેના અંતરમાં એટલી કડવાશ ઊભરાઈ આવી કે, જલ્લાદના હાથમાંથી બચી છૂટવા માટે કંઈકે આનંદ મામવાને બદલે તેણે કસીમોદોને પૂછ્યું — “તમે મને શા માટે બચાવી લીધી?”

પેલો ચિતાનુર ચહેરે એસમરાલ્દાએ શું પૂછ્યું હશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો — કારણ કે, તે બહેરો હતો, અને કશું સાંભળી શકતો ન હતો. પેલીએ ફરીથી એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબમાં કસીમોદો ફરીથી ચિતાનુર નજરે તેની સામું જોઈ રહ્યો, પણ પછી એકદમ ઊડીને ભાડાર નાઠો.

પેલી નવાઈ પામી જોઈ રહી.

થોડી વાર બાદ, તે એક નાનીશી પોટલી લઈ આવ્યો, તેમાં ઘેંઘેંદારી બાઈએ એસમરાલ્દાને પહેરવા આપેલાં કપડાં હતાં!

તરત જ એસમરાલ્દાની નજર પોતાની જાત ઉપર પડી :
લગભગ નગ્ન અવસ્થામાં હતી. તે એકદમ શરમાઈ ગઈ.

કસીમોદોએ જાણે તેની શરમમાં ભાગીદાર થવા, પોતાની આંખો ઉપર પોતાનો વિશાળ પંજો દબાવી દીધો. અને તરત તે ત્યાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

એસમરાલ્દાએ જલદી કપડાં પહેરી લીધાં. કસીમોદો તે ઘડી પાછો આવ્યો. તેના એક હાથમાં ભોજન-સામગ્રીથી ભરેલી એક ટાબલ હતી; અને બીજા હાથમાં પથારી.

છાબડી જમીન ઉપર મૂકીને તેણે કહ્યું, “ખાઓ.” પછી ફરી ઉપર પથારી પાથરીને કહ્યું, “સૂઈ જાઓ.”

કસીમોદો પોતાનું જ ખાવાનું અને પોતાની જ પથારી એને મોકલઈ આવ્યો હતો.

એસમરાલ્દાએ આભાર માનવા તેના મોં સામે ઊંચી નજર કરી પણ તેની વિદ્રુપતાથી ગભરાઈને તરત નીચી કરી દીધી.

કસીમોદોએ તે જોઈને કહ્યું, “હું બહુ કદરૂપો છું, એટલે તમારો મારી સામું જોતાં ડર લાગતો હશે. પરંતુ મારા મોં સામે જોવા વિનંતી હું કહું તે સાંભળી લો. રાતે તમે આખા મંદિરમાં ફરી શકો છો, પદ્મિવસે કે રાતે મંદિર બહાર એક પગલુંય ન ભરતાં. બહાર નીકળતાં સાથે પેલાઓ તમને પકડી લેશે અને મારી નાખશે. પછી તો હું પામરી જઈશ.”

તેના ભાવભર્યા અવાજથી વિચલિત થઈ એસમરાલ્દાએ તેના સામું જોવા નજર ઊંચી કરી; પણ પેલા ચાલ્યો ગયો હતો. હવે તે પોતાની કોટડીનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. છ ચોરસ ફૂટ કદની નાની ઓરડી હતી. તેને એક નાની બારી હતી, અને છાપરાના ઢાંચા ઉપર એક બારણું હતું. તેની ઉપર કેટલીય ગટરો ઝૂંમી રહી હતી. તે ગટરોનાં મોં ઉપર જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનાં મોં કોતરેલાં હતાં.

છાપરાથી આગળ પેરીસ નગરનાં ઘરોનાં ધુમાડિયાંનું જંગલ નજરે પડતું હતું.

અચાનક તેના ખોળા ઉપર તેને કંઈક વજન જેવું લાગ્યું. તે થોંકી ઊઠી. હાલમાં રેક નાનીશી ઘટનાથી પણ તે થોંક્યા કરતી. તેણે જોયું તો તેની બકરી જાલી તેના ખોળામાં માથું દબાવતી હતી : કસી-મોદોએ જલ્વાદોને મારી હઠાવ્યા, ત્યારે તે પણ કસીમોદો સાથે જ ઉપર ભાગી આવી હતી.

એસમરાલ્દાએ તેના માથા ઉપર વહાલથી હાથ ફેરવીને કહ્યું, “હે જાલી, તું હજુ પણ મને ભૂલી નથી ?”

અને આખા દિવસનાં ભરાઈ રહેલાં આંસુના બંધ અચાનક ભૂલી ગયા : શત શત ધારાથી તેના અંતરની બધી વેદના બહાર વહેવા માગી.

રાત પડી, ત્યારે ચંદ્રના પ્રકાશમાં તે મંદિરની છત ઉપરની સળંગ ઊંચીમાં ફરવા નીકળી.

૧૯ બહેરો

બીજે દિવસે સવારે રસમરાલ્દા જાગી, ત્યારે તેને નવા લાગી કે, પોતે કેટલાય દિવસ બાદ ઊંઘી ગઈ હતી ! બારીમાંથી સૂર ઉજ્જવળ કિરણ આવતું હતું અને તેના મોં ઉપર પ્રકાશ પાથરતું હતું પરંતુ તે તરફ જોતાં વેંત તેની નજરે કસીમોદોનો વિરૂપ ચહેરો પડે અને તે છળી ઊઠી. તેણે પોતાની આંખો એકદમ બંધ કરી દીધી.

કસીમોદોએ તરત પોતાના ઘોઘરા અવાજે કહ્યું, “બીજો નીંહું તમારો મિત્ર છું. તમે ઊંઘી ગયાં હો ત્યારે તમારી ચોકી કરવા હું આવ્યો હતો. તમારી આંખો બંધ હોય ત્યારે તમારી ખબર કાઢું આપું, તેનો તમને વાંધો નહિ જ હોય. હવે હું જાઉં છું, ના. નહું ભીંતની આડમાં બેસી જાઉં છું : તમારી આંખો ઉઘાડો.”

એસમરાલ્દાએ આંખો ઉઘાડી અને જોયું તો કસીમોદો બારી ન હતો. તેણે ઊઠીને જોયું તો તે બિચારો ભીંતના એક ખૂણે લપાઈ બેસી ગયો હતો. તેના મોં ઉપર ખિન્નતા અને શોકનો ભાવ છવા રહ્યો હતો.

એસમરાલ્દાએ તેના પ્રત્યેનો પોતાનો ધૃણા-તિરસ્કારનો ભાવ દબાવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેને અંદર આવવા બૂમ પાડી. પણ પેલા તેના હોઠ હાલતા જોયા એ ઉપથી એમ કલ્પી લીધું કે, એને ત્યાં ચાલ્યા જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે તે વધુ નિરાશ અને ખિન્ન થઈ, માથું નીચું ઢાળી, ખોડંગતો ખોડંગતો ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ઑસમરાલ્દાએ નવાઈ પામી જરા મોટેથી કહ્યું, “અહીં આવો, કહું છું.”

પણ પેલાને દૂર ને દૂર ચાલ્યો જતો જોઈ, તે તરત ઓરડીની બહાર નીકળી અને તેની પાછળ દોડતી જઈને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો.

તેનો સ્પર્શ થતાં જ કસીમોદો આખે શરીરે ધૂજી ઊઠ્યો; તેણે પોતાનો ગુનો થયો હોય તો માફ કરવા આજીજીભરી નજરે તેના સામું જોયું. પણ પછી પેલીને ઓરડી ભણી પાછો પોતાને ખેંચી જતી જોઈ તેના મોં ઉપર આનંદ અને કુમળાપણાની આભા છવાઈ ગઈ. ઓરડીએ પહોંચી પેલી તેને અંદર ખેંચવા લાગી, પણ તે તો ઊમરા બહાર જ ઊભો રહ્યો. અને બોલ્યો, “ધ્રુવડે ‘લાર્ક-મેનાના’ માળાની નજીક જવું ન જોઈએ.”

છેવટે ઓસમરાલ્દા અંદર જઈ પોતાની પથારી ઉપર બેસી ગઈ, અને કસીમોદો ઉપર પોતાની નજર ફેરવવા માંડી.

દરેક ક્ષણે તેના અંગની નવી નવી વિ પતા તેના લક્ષમાં આવવા લાગી. તેને નવાઈ એ વાતની લાગી કે, આટલી બધી વિદ્વંપતાઓ ઠાંસીને ભરેલું શરીર અસ્તિત્વમાં જ શી રીતે હોઈ શકે?

કસીમોદો જ પ્રથમ બોલ્યો, “તો તમે મને અહીં પાછા ફરવાનું કહેતાં હતાં, ખરું?”

ઑસમરાલ્દાએ ડોકું હલાવીને કહ્યું, “હા.”

પેલાએ વધુ ખિન્નતા ધારણ કરીને જણાવ્યું, “હું બહેરો પણ છું; તમારો એક શબ્દેય હું સાંભળી શકતો નથી.”

“બિચારો!” દયાથી પીગળી જઈને ઑસમરાલ્દા બોલી ઊઠી.

પેલો એના અંતરમાં પ્રગટેલો સહાનુભૂતિનો ભાવ સમજી જઈ, શોકધેરું હાસ્ય હસ્યો.

“તમે એમ જ વિચારતાં હશો કે, એટલું વળી અધૂરું શા માટે રહી જાય, નહિ?”

એના અવાજમાં પોતાની તુચ્છતાના સ્વીકારનો એવો કરુણ સ્પર્શ હતો કે, ઔસમરાલ્દા જવાબમાં એક શબ્દ પણ બોલી ન શકી, પેલાએ જ આગળ ચલાવ્યું —

“મારી વિદૂષતા આજે મને જટલી કંઠે છે, તેટલી કદી કદી ન હતી. જ્યારે તમારી સુંદરતા સાથે હું મારી વિદૂષતા સરખાવું છું, ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે, હું તમને કેવો જંગલી રીંછ જેવો દેખાતો હોઈશ? — તમે તો સૂર્યકિરણ, ઝાકળબિંદુ, પંખીગીત જેવાં છો. હું તો નહિ માણસ, કે નહિ જનવર — એથી પણ કંઈક વધારે ખરાબ, ચક્રમકના પથ્થર કરતાં પણ વધુ ખાડાખૈયાવાળો છું.”

એટલું બોલી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. પણ તેના એ હાસ્યમાં સામાનું હૃદય ભેદી નાખે એવી કરુણતા ભળેલી હતી. તેણે આગળ ઉમેર્યું —

“હા, હું બહેરો છું; એટલે તમારે મને નિશાનીઓથી — સંકેતોથી જ બંધું કહેવું પડશે. મારા માલિક એ રીતે મારી સાથે વ્યવહાર કરે છે. હું પણ થોડા વખતમાં તમારા હોઠના હલનચલન તથા તમારી નજર ઉપરથી તમારી ઈચ્છા સમજતો થઈ જઈશ.”

પેલીએ હસી પડીને તેને માટેથી પૂછ્યું : “તો મને કહો કે તમે શા માટે મને બચાવી?”

પેલો તે બોલતી હતી ત્યારે લક્ષપૂર્વક તેની સામું જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો —

“મેં તમને શા માટે બચાવ્યાં, એવું તમે મને પૂછો છો, ખરું? તમે ભૂલી ગયાં હશે કે, એક બદમાશ તમને એક રાતે ઉપાડી જવા આવ્યો હતો. પણ તમે તો બીજે જ દિવસે એ દુષ્ટને પિલરી ઉપર પાણી પાઈને તેની આગ જેવી તરસ છિપાવી હતી. તમારા એ ઉપકારનો બદલો એ દુષ્ટ પોતાના પ્રાણ તમારે માટે અર્પણ કરીને પણ ચૂકવી શકે તેમ માનતો નથી. તમે તો એ બદમાશને ભૂલી ગયાં હશે, પણ એ તમને ભૂલી શક્યો નથી.”

પેલી હવે ભાવવશ થઈને તેના તરફ જઈ રહી. કસીમોદોની આંખમાં આંસુનું એક ટીપું આવવાનું શરૂ થયું, પણ તેણે એને પરાણે દબાવી રાખ્યું. જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે, એ આંસુ હવે બહાર નહિ નીકળે, ત્યારે તેણે આગળ કહ્યું —

“ સાંભળો, અહીં ઘણાં ઊંચાં ટાવર છે, તેમાંનાં ગમે તે એક ઉપરથી માણસ નીચે પડે, તો નીચેની ફરસ ઉપર પહોંચે તે પહેલાં મરી જાય. જ્યારે તમારી મરજી થાય કે, મારે નીચે પડતું નાખવું, ત્યારે તમારે એકે શબ્દ પણ બોલવો નહિ પડે, માત્ર એક નિશાની કરશો તેની સાથે હું નીચે પડતું મૂકીશ. ”

આટલું બોલીને તે જવા તૈયાર થયો. પણ પેલીએ નિશાની કરી તેને ચોભવા જણાવ્યું.

“ ના, ના, તે બોલ્યો; મારે અહીં બહુ ઊભા રહેવું ન જોઈએ, તમે માત્ર દયાને ખાતર મારા તરફથી તમારી આંખો ફેરવી લેતાં નથી. પણ તમને મારા સામું જોઈને ત્રાસ તો થાય છે જ ! એટલે હું એવી જગ્યાએ ચાલ્યો જઈશ, જ્યાંથી હું તમને જોઈ શકું, પણ તમે મને જોઈ ન શકો. ”

પછી તેણે પોતાના ખીસામાંથી એક સિસોટી કાઢી. “ જ્યારે તમે મને બોલાવવા ઈચ્છો, ત્યારે આ સિસોટી વગાડજે. એ એટલી તીણી છે કે, તેનો અવાજ હું સાંભળી શકીશ. ”

પછી ફરસ ઉપર એ સિસોટી મૂકી દઈને તે ત્યાંથી નાઠો.

ઠીકરું અને રતન

વૃજત વહેવા લાગ્યો.

એસમરાલ્દાના અંતરમાં હવે ધીમે ધીમે શાંતિ પ્રવેશવા લાગી. અતિશય આનંદની જેમ અતિશય શોકનો ભાર પણ માનવ હૃદય બાંધે છે. સમય સહન કરી શકે છે.

ધીમે ધીમે બધાં અણગમતાં — દુઃખદાયક ચિત્રો તેના માથામાં ભૂંસાવા લાગ્યાં — જક મહાશય, રિબામણ અધિકારી, અરે પેલો પાછલો સુધ્યાં.

અને એ બધાંને સ્થાને સામા મકાનના ઝરખામાં પોતે જોઈ જીવતા ફોબસનું ચિત્ર બધા રંગો સાથે તેના અંતરમાં જમવા લાગ્યું. ફોબસનું જીવન જ તેને મન એકમાત્ર અગત્યની વસ્તુ હતી. અત્યંત સુધીના બધા આઘાત-પ્રત્યાઘાતોમાં તેના અંતરનું ઘણું બધું તૂટી પડ્યું હતું — બરબાદ થઈ ગયું હતું; પણ તેનો કોષ્ટક ફોબસ માટેનો પ્રેમ હતો જેવો ને તેવો કાયમ રહ્યો હતો. પ્રેમનું વૃક્ષ આપમેળે જ આપણા અંતરમાં જડ ઘાલે છે; અને ઘણી વેળા એ અંતર પોતે બરબાદ થઈ જાય, તો પણ પેલું પ્રેમ-વૃક્ષ વધતું-વિકસતું જ રહે છે.

અને એ પ્રેમવૃત્તિ જેમ વધુ અંધ હોય, જેમ વધુ અવિચારી થાય, તેમ તે વધુ દૃઢમૂળ અને વધુ પ્રબળ બની જાય છે.

અલબત્ત, એસમરાલ્દાને ફોબસનો વિચાર આવતો ત્યારે, સાચી કડવાશ પણ તેમાં અવશ્ય ભળતી. ફોબસે પણ તેને જ ખૂબ માની લીધી હતી! — પોતે તો તેને બચાવવા પોતાના હજાર હજાર પ્રયત્નો કર્યા હતા.

નૈઃશ્રવર કરી દેવા તૈયાર હતી! પણ એ માટે ફેબસનો વાંક પણ શી રીતે કઢાય? કાચકે, રિબામણમાંથી બચવા માટે ખૂન મેં કર્યું છે, એવું જાહેર અદાલતમાં બોલે જ કબૂલ નહોતું કર્યું? એટલે એસ-મરાલ્દાને આશા હતી કે, એક વાર ફેબસ ફરીથી ભેગો થાય, તો તેને સાચી વાત કહી દઈને, તેના અંતરનો વહેમ ઝટ દૂર કરી શકાય, તથા તેનો મૂળ ધોમ પાછો પ્રાપ્ત કરી શકાય.

પણ ફેબસ એક સુંદર યુવતીની સાથે ઊભો હતો, તેનું શું? પરંતુ તે યુવતી તેની બહેન પણ ન હોઈ શકે! ફેબસે તો પોતાને મોંઘે સોગંદપૂર્વક કબૂલ કર્યું હતું કે, તે મારા સિવાય બીજા કોઈને ચાહતો જ નથી!

કસીમોદો તેને જ સિસોટી આપી ગયો હતો, તે તેણે જમીન ઉપર જ પડી રહેવા દીધી હતી. કસીમોદો તેને ખાવાનું-પીવાનું આપવા આવતો તે વખતે એસમરાલ્દા નેતા તરફથી મોં ફેરવી ન લેવાનો ધ્રુવન કરતી; પણ તે વખતેય તેનાં મોં ઉપરથી જ ત્રાસનો ભાવ પસાર થઈ જતો, તે પેલાની નજરે પડ્યા વિના રહેતો નહિ, અને તે બહુ ખિન્ન થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો જતો.

એક વખત તે જ્યારે જાલીને પંખાળતી બેઠી હતી, ત્યારે કસીમોદો આવીને એ ક્રિયા બેઈ રહ્યો. પછી માર્શું ધુણાવીને બોલ્યો, “મારું કમનસીબ કેવું છે કે, હજુ હું થોડો માણસ જવો રહ્યો છું. જો આ બકરીની પેઠે હું છોક જ જાનવર બની રહ્યો હોત, તો કેવું સારું થાત?”

પેલીએ નવાઈ પામી તેની સામે નજર કરી.

એક સવારે એસમરાલ્દા છાપરાની કિનારી તરફ ઊભી ઊભી બહાર નજર નાખી રહી હતી. કસીમોદો પાછળની બાજુ છુપાઈને ઊભો હતો. તેણે જ્યું કે, અચાનક એસમરાલ્દા આનંદની ચમક સાથે હાથ લોંબા કરી બૂમ પાડી ઊઠી, “ફેબસ! ફેબસ! અહીં આવો! જયવાનને ખાતર! એક મિનિટ અહીં આવો!”

કસીમોદોએ તરત એ તરફ ઝૂકીને જોયું તો સામેથી એક બુખારી ઘોડેસવાર સુંદર વેશભૂષા સાથે આવી રહ્યો હતો. એક મકાનના બાજુમાં બસતી ઊભેલી એક સુંદરીની સામે તેણે માથા ઉપરની કબજી નમાવી અભિવંદન કર્યાં.

પેલા કેપ્ટને તો એસમરાલ્દાની બૂમો ન સાંભળી, પણ કસીમોદોએ એ તે બધી સાંભળી. તેની આંખોમાં તરત આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં અને તેની છાતી ઊંડા નિસાસાથી ઊંચીનીચી થવા લાગી. તે ધીમેથી બોલી ઊઠ્યો “તો એવા દેખાવું જોઈએ, કેમ? બહારનું કોટલું સુંદર હોય તો જ સુંદરીઓ લક્ષમાં લે!”

દરમ્યાન એસમરાલ્દા તો હતાશ થઈ, ઘૂંટણિયે પડી ભારે કુબ્ધ અવસ્થામાં બોલવા લાગી: “અરેરે! પેલા મકાન આગળ જ તે ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યા અને એ ઘરમાં જ પેસી ગયા! ફોબસ! તમને મારો અવાજ ન સંભળાયો? મેં બૂમ પાડી ત્યારે જ પેલી દુષ્ટ સ્ત્રી તમારી સાથે વાતો કરવા લાગી, એટલે પછી મારા શબ્દો થી રીતે તમે સાંભળો! ઓ ફોબસ! ફોબસ!”

કસીમોદોએ એસમરાલ્દા પાસે આવી પૂછ્યું, “હું તેમને બોલાવી લાવું?”

પેલી એકદમ આનંદથી ઊછળી પડી: “હા, હા! જરૂર જાઓ, અને તેને – એ કેપ્ટનને બોલાવી લાવો! તો હું તમારો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તમને ચાહવા લાગીશ.”

તરત જ કસીમોદો ઠેકડા ભરતો ત્યાંથી દોડ્યો અને સીડી ઉપરથી સડસડાટ નીચે ઊતરી ગયો. પણ તે વખતે તેના હૃદયમાં ઉછળતાં ડૂસકાં કોણ જોતું હતું? એનું હૃદય ફાટી પડતું હતું.

કસીમોદો તરત પેલા મકાન પાસે પહોંચી ગયો. એસમરાલ્દા તેની સામે ઉપરથી જોઈ રહી હતી.

ફોબસના ફ્લેશ-દ-લી સાથેના લગ્નનો દિવસ નજીક આવી રહ્યો હતો; એટલે એ ઘરમાં અત્યારે એ અંગે આનંદ-ઉત્સવ, મહેમાન-

મુલાકાતી વગરની ધમાલ હતી. એક ઘોડાવાળો આવીને ફોબસે બારણા બહાર બાંધેલો ઘોડો છોડીને મકાનના તબેલામાં દોરી ગયો.

આખો દિવસ પૂરો થવા આવ્યો. લોકોની અવર-જવર ચાલુ હતી, પણ કેપ્ટન ફોબસ એક પણ વખત બહાર ન આવ્યો. તેમની રાહ જોતો કસીમોદો એક થાંભલા આગળ બેસી રહ્યો, અને એસમ-રાલ્દા મંદિરના છાપરા ઉપર.

ધીમે ધીમે રાતનું અંધારું થયું. એસમરાલ્દા કસીમોદોને નીચેથી દેખાતી બંધ થઈ, છતાં હજુ ત્યાં ઊભી જ હોય એવી ધારણા તે બાંધી શકતો હતો.

છેવટે એકનો ટેકરો પડ્યો, અને મહેમાનો એકે એકે વિદાય થવા લાગ્યા. કસીમોદો બહાર જતા બધાને બારીકાઈથી તપાસવા લાગ્યો.

થોડી વાર પછી અચાનક રસ્તા ઉપરના ઝરૂખાની કાચનું પ્રકાશિત બારણું ઊઘડ્યું અને તેમાંથી કેપ્ટન અને દિવસે તેને આવકાર આપનારી પેલી યુવતી બંને બહાર આવ્યાં. એ એકાંતમાં કેપ્ટને તેની કમરની આસપાસ હાથ વીંટાળી તેને પોતાને પડખે દાબી, તથા તે છતપતાટ કરતી રહી અને તેને ચુંબન કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

આ બધું હજુ લાંબું ચાલત, પણ તેટલામાં એક ડોસી જેવી બાઈ બહાર આવી અને તેમને બંનેને અંદર લઈ ગઈ.

થોડી વારમાં કેપ્ટનનો ઘોડો બારણા આગળ લાવવામાં આવ્યો અને કેપ્ટન પોતે પણ બહાર આવી તેના ઉપર બેસી વિદાય થયો. એ શેરીના નાકે તે પહોંચ્યો નહિ હોય, તેટલામાં પાછળથી દોડતા આવી કસીમોદોએ તેના ઘોડાની લગામ પકડી લીધી અને કહ્યું,

“કેપ્ટન, મારી પાછળ પાછળ આવો; એક જણ તમારી સાથે વાત કરવા માગે છે.”

ફોબસ એકદમ ચોંકી ઊઠ્યો. પછી કસીમોદોના મોં સામે જોઈને બોલ્યો, “અલ્યા, કોણ મૂઓ છે? હાં, હાં, ઓળખ્યો; લગામ છોડ, હરામજદા!”

કસીમોદોને તેનો કોઈ કશુંદ સાંભળતો ન હતો, એટલે તેણે કસીમો-
આજીજી કરતાં કહ્યું, “કેપ્ટન, કોણ તમને મળવા બોલાવે છે, એ તો
પૂછો!”

“પણ તું મારી લગાય મકડીને કેમ ઊભો છે? મારો પેટો કંઈ
ફાંસીનો માંચડો તથી કે જેથી તારે એની લગાણે આમ લટકવું પડે!”

કસીમોદો તો કશું સાંભળતો ન હોવાથી, પેટાને મંદિર તરફ
પાછો વાળવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

“ચાલો ચાલો, કેપ્ટન, એ તમારી સાલ જોઈ રહી છે; તે તમને
ચાહે છે.”

“પણ મા’ણા ઘુલડ! જે સ્ત્રીઓ મને ચાહે તે બધી પાછળ મારે
દોડતા જવું એવો કંઈ કાયદો છે? અને તું જેનો સંદેશ લઈને
આવ્યો છે, એ સ્ત્રી પણ તારા જેમ ચહેરા-મહોરા વાળી તારી બહેન
જ હોય, તો મક્કી પૂછવું શું? તારી એ ઝકણને કહી દેજે કે, હું તે
જીવે પેલા મકાનવાળીને મરણવાનો છું, એટલે એ ડાકણને જાલનમ
પાછા જવું હોય તો જવાની મારી સદર પરવાનગી છે.”

કસીમોદોને કેપ્ટનની આ આનાકાની સમજાઈ નહિ. તેથી તેણે
છેવટનું શસ્ત્ર વાપર્યું — “મહાશય, ચાલો તમે; ચાલો, ઓળખો છો એ
જિજ્ઞાસી-છોકરી જ તમને બોલાવે છે!”

“જિજ્ઞાસી છોકરી?” પેલા લગભગ બાંતીન ત્રાડા ઊઠ્યો. ફાબક
તો તેને મહિના બે મહિના પહેલાં દેહાંતદંડની સજા પામીને મરી ગયેલી
જ માનતો હતો. એટલે તેણે તરત ઉમેર્યું: “તો તું શું બીજી દુનિયા
માંથી મને તેડવા આવ્યો છે?” આમ કહી, તેણે તરત કટાર ઉપર
હાથ નાખ્યો.

“ઉતાવળ કરો! ઉતાવળ કરો! આ તરફ, આ તરફ!” કસીમોદો કશું
સમજ્યા વિના બોલવા લાગ્યો.

ફોબસે લાગ જોઈ તેની છાતીમાં એવી જોરથી લાત લગાવી
કસીમોદોની આંખમાંથી આગના તણખા નીકળવા લાગ્યા. તે સમયે

ગયો કે કેપ્ટન પેલીને મળવા આવવા જવાનું સમય હતું. પોલીસે લાત મારવા બદલ ઉત્પન્ન થયેલો ગુસ્સો મહાપરાણે ચેકી રાખીને તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો,

“કેવા ભાગ્યશાળી છો કે, તમને ચાહનાર આ દુનિયામાં કોઈ છે!”

આટલું કહી, તેણે લગામ હાથમાંથી છોડી દીધી.

કસીમોદોને એકલા જ પાછો ફરેલો જોઈ, એસમરાલ્દાએ ગુસ્સે થઈને પૂછ્યું: “એકલા જ પાછા આવ્યા? તેમને સાથે ન લાવ્યા?”

“તે ઘરમાં ગયા પછી બહાર નીકળ્યા જ નહિ.”

“તો આખી સત ત્યાં બેસી રહેવું હતું.”

“ઠીક, બીજી વખત એમ કસીશ.”

“બસ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.”

પેલો માથું નીચું કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તે સમજી ગયો કે એસમરાલ્દાને પોતાની ઉપર ખોટું લાગ્યું છે. પરંતુ કેપ્ટને આવવા હરગિજ ના પાડી, અને ઉપરથી પોતાને લાત લગાવી એ વાત કહીને એસમરાલ્દાને દુઃખી કરવા કરતાં, તેણે જાતે દુઃખી થવાનું વધુ પસંદ કર્યું.

તે દિવસથી કસીમોદોએ એસમરાલ્દાને મોં બતાવવાનું બંધ કર્યું. કોઈ કોઈ વાર એસમરાલ્દા જેતી કે, બીજા ટાવર ઉપરથી કસીમોદો તેના તરફ ખિન્ન નજરે જોઈ રહ્યો છે. પણ તેની આંખો ભેગી થતી કે, પેલો તરત ત્યાંથી ખસી જતો.

અવબત્ત, અમારે કબૂલ કરી દેવું જોઈએ કે, એસમરાલ્દાને કસીમોદોની ગેરહાજરી જસય ઉખતી ન હતી; બિલકુલ તેનું મોં જોવાનું મટવું તેથી તેને કંઈક નિસંત લાગવા માંડી હતી.

અચાનક એક વખત તે સૂવાની તૈયારીમાં હતી, ત્યારે લંડનના પાછળથી ઢંગધડા વગરના એક ગીતનો અવાજ તેને સંભળાવ્યો. કસીમોદોએ જાણ્યું કે તેમ જોડાણું કસીને માતા હતો —

“સુવાન કન્યા, માત્ર મોં સાથે

ન જોઈશ; હૃદય સામું પણ જો!

ફૂટડા દેખાતા જુવાનનું હૃદય,

કેટલીક વખત બહુ કદરૂપું હાય છે;

અને કેટલાંક હૃદયો પ્રેમ-રસ લાંબો

વખત ધારણ પણ કરી શકતાં નથી.

“જુવાન કન્યા, પાઈન વૃક્ષ દેખાવમાં

પોપ્પર જેવું સુંદર નથી; પણ

શિયાળામાંય તેના ઉપર પાંદડાં કાયમ રહે છે.

ત્યારે પેલાં પોપ્પર તો બાંડાં થઈ જાય છે.

“પણ હાય! આવી બધી વાતો

કહેવાનો શો અર્થ છે?

સુંદરીઓ તો સુંદરને જ ચાહવાની;

અને એપ્રિલ મહિનો જાન્યુઆરી ઉપર

નજર પણ નહિ નાખવાનો!”

એક સવારે એસમરાલ્દા જાગી ત્યારે બારીમાં તેણે બે ફૂલદાનીઓ જોઈ. તેમાં પાણી ભરી તાજાં ફૂલનો એક એક ગુચ્છો મૂકેલો હતો. તેમાંની એક કાચની હતી પણ ફૂટેલી હતી; એટલે તેમાં ભરેલું પાણી નીકળી જતું હતું; ત્યારે બીજી ફૂલદાની માટીની હતી, પણ તે આખી હતી એટલે તેની અંદર પાણી કાયમ રહ્યું હતું.

થોડી વારમાં કાચની ફૂલદાનીવાળો ગુચ્છો કરમાવા લાગ્યો.

પણ એસમરાલ્દાએ જાણી જોઈને કે શયી, એ કરમાયેલો ગુચ્છો જ ફૂલદાનીમાંથી ઉપાડી લીધો અને આખો દિવસ પોતાની છાતી ઉપર ધારણ કરી રાખ્યો.

તે દિવસથી કસીમોદોનો કંઈ અવાજ કે કશી હિલચાલ એસમરાલ્દાને જાણવામાં આવતાં બંધ થઈ ગયાં.— જાણે તેને તેના આખરી પ્રશ્નને જવાબ મળી ગયો હોય!

લાલ ખારણાની ચાવી

૧

દરમ્યાન લોકવાયકા ઉપરથી આર્ય-શ્રીકનને ખબર પડી ગઈ કે, કેવી ચમત્કારી રીતે જિજ્ઞાસી-કન્યાને બચાવી લેવામાં આવી હતી. આ સમાચારે તેના અંતરમાં સુરંગ ચાંપવાનું કામ કર્યું. કારણ કે, એસમરાલ્દાને મરેલી જાણીને તેનું મન હવે શાંત થઈ જવા આવ્યું હતું. પરંતુ એસમરાલ્દા જીવતી છે એ જાણી, તથા ફોબસ પણ જીવતો છે એ જાણી, તેના અંતરની શાંત સપાટી પાછી વિશ્તુબ્ધ થઈ ગઈ.

હવે તે પોતાના મઠના ઓરડામાં જ ભરાઈ રહેવા લાગ્યો. મંદિરના પૂજાવિધિ વખતે કે, ધર્મ-મંડળની બેઠકો વખતે પણ તે હાજર રહેતો નહિ. પોતાના કમરાનું બારણું કોઈ પણ મુલાકાતી માટે — બિશપ માટે પણ — તે ઉઘાડતો નહિ. કેટલાંય અઠવાડિયાં સુધી તે આમ પુરાઈ રહ્યો. સૌ કોઈએ માની લીધું કે તે બીમાર છે; અને વસ્તુતાએ પણ તે બીમાર જ બની ગયો હતો.

આમ પુરાઈ રહીને તે શું કરતો હતો? પોતાની વિરાટ વાસના સામે તે છેવટની લડાઈ લડી રહ્યો હતો? કે પેલીને એક વાર છેવટની ખતમ કરી નાખવાની કોઈ નવી યોજના વિચારી પોતાની અધોગતિની કોઈ નવી કડી જોડી રહ્યો હતો?

તેનો નાનો ભાઈ એક વખત આવીને બારણું ઉઘાડવા ખૂબ આજીજી કરી ગયો. પણ કલોદે એ બારણું ઉઘાડ્યું જ નહિ.

દિવસના દિવસ તે પોતાની બારીની ધડખે ઊભો રહી, ત્યાંથી દિખાતી મંદિર ઉપરની એસમરાલ્દાની કોટડી સામે જોઈ રહેતો. કોઈ

કોઈ વાર બકરી સાથે રેસમરાલ્દા તેની નજરે પડતી, તો કોઈ કોઈ વાર કસીમોદો.

કસીમોદો કેવા ભક્તિભાવથી, નમ્રતાથી, એ જિખ્સી-કન્યા તહેનાત ભરી રહ્યો હતો, તે એ બરાબર જોઈ શકતો હતો. પહેલે એકવાર કસીમોદોને મંદિર ઉપરથી, ચક્રવામાં નચાતી રેસમરાલ્દા સાથે ભાવભરી નજરે જોઈ રહેલો તેણે જોયો હતો. કસીમોદોએ શા હેતુ અને બચાવી હશે, એ અંગે એ હજાર હજાર કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો દૂસ્થી દેખાતા સામાન્ય વ્યવહારને તે પોતાના અંતરમાં ધૂણવતી વાસના રંજે રંજીને વિચિત્ર રીતે સમજવા લાગ્યો. સ્ત્રી-જાતના મનનું હેતુ નહિ; એટલે તે કસીમોદો જવા વિદૂ પને પણ સ્વીકારી બેઠો છે, એ માની, તેની અદેખાઈની જવાબા હવે કસીમોદોની આસપાસ ઘેરાઈ વળે લાગી. કોષ્ટન ફોબસ પ્રત્યેની અદેખાઈ તો એની આગળ કંઈ વિસાવા ન ગણાય!

પાંચ દિવસ દરમિયાન જિખ્સી-કન્યાનું આમ રટણ-દર્શન કર્યા પછી સૂતા બાદ તેની ઓર વલે બેસતી. સનેપાત થયેલાને જોમ મગ સામે તાદૃશ ચિત્રો વારંવાર દેખાયા કરે, તેમ રાતના અંધારામાં તે ગરમ તપેલા મગજમાં એસમરાલ્દાને વ્યાપતાં અનેક ચિત્રો દેખા કરતાં : કોઈ વાર કટારથી ધાયલ થયેલા કોષ્ટનને વળગીને તેના સૂતેલી એસમરાલ્દાનું ચિત્ર, — જ્યાં તેની આંખો શોકભાવથી બંધ થયે હોય અને તેનું ગોરું ગળું ફોબસના લોહીથી રાતું રાતું થયેલું હોય વળી કોઈ વાર ફોબસને કટારના ધાથી મરાણ પામેલો જાણી એસમરાલ્દા બેહોશ થઈ ગઈ હતી, ત્યારે પોતે તેને બાથમાં લઈ, તેના હોઠ ઉપર દીધેલા દીર્ઘ ચુંબનનું અને તે વખતના આનંદ કે ધુજરાના અનુભવનું ચિત્ર; તો કોઈ વાર રિબામણ માટે તેનો પગ છેક સાથળ સુધી ખુલ્લો કરી દેવામાં આવ્યો હોય અને બે પાટિયાં વચ્ચે જકડી દેવામાં આવ્યો હોય તે વખતનું ચિત્ર; તો કોઈ વાર ગળે ફૂંસીનું દોરડું બાંધી તેને નગન દશામાં મંદિરને દરવાજા લાગ્યા તે વખતનું ચિત્ર — ટૂંકમાં

પથારીમાં સૂતાં સૂતાં, તેના તપેલા મગજમાં ઐસમરાદ્ધને અનુલક્ષી અનેક આલાસ-ચિત્રો દેખાયા કરતાં. - પૃ. ૨૫૮

તે અંગ-ઉપાંગતાં પોતે જોયેલાં ચિત્ર તેની નજર સમક્ષ તથા કરતાં.

એક રાતે તે એ અંગ-ઉપાંગતા દર્શન-રટણથી તેનું શરીર એવું પ્રભી બિઠવું કે, તે તરત પથારીમાંથી બેઠો થઈ ગયો અને હાથમાં ચો લઈ, અર્ધાપર્ધા કપડાંભર, લાલ લાલ થયેલી આંખો સાથે એકદમ સાંથી મંદિરમાં ખૂલતા લાલ બારણા આગળ આવ્યો. મંદિર ઉપરની તાની કોટડીએ ગમે ત્યારે જવા તેની પાસે એ બારણાની એક ચાવી લઈ રહેતી.

૨

તે રાતે એસમરાલ્દા ફોબસના વિચારો કરતી કરતી આથા અને ખનાં સ્વપ્નભરી નિરાંતે ઊંઘી ગઈ હતી. પરંતુ તેની ઊંઘ પંખિણી ચી બહુ હળવી હતી. બારી તરફથી આવેલા સહેજ અવાજથી જ તે ગી ઊઠી અને તે તરફ જવા લાગી. બારીમાં કોઈનો ચહેરો તેના ફ જોઈ રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું, અને તેના હાથમાંના દીવાનો તથા એ ચહેરા ઉપર પડતો હતો. પરંતુ એસમરાલ્દા જાગીને પોતા ફ જુએ છે એવું લાગતાં જ, પેલાએ પોતાના હાથમાંના દીવો કાઢી નાખ્યો.

પરંતુ એસમરાલ્દા એ ચહેરાને ઓળખી ગઈ હતી. ભય-ત્રાસથી પી આંખો ફાટી ગઈ, અને ફેંધાતા અવાજે તે બોલી ઊઠી — “બાપરે! તો પેલો પ્રાદ્યશી!”

પોતાનાં પાછલાં બધાં કમનસીબ તેની કલ્પના સમક્ષ ખડાં થઈ પાં અને તે લગભગ ઠરી ગયા જેવી થઈને પ્રાદ્યશી પથારી ઉપર ગબડી પડી.

પરંતુ એક ક્ષણ બાદ, તેના આંખો શરીર ઉપર બીજી કોઈનું પ્રભું શરીર ચંપાઈ ગયું અને તે ભયંકર ત્રાસથી ચોંકી ઊઠી, — પેલા દરીએ તેને પડખે આવી, તેને પોતાના હાથમાં સખત બીડી દીધી પડી.

તેણે બૂમ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એકદમ પાડી શકી નહિ.

“ચાલ્યો જ રાક્ષસ! ખૂની! હત્યારા?” ગુસ્સો અને ત્રાસથી ઘોથવાતા અવાજે ગળામાંથી તે માંડ અવાજ કાઢી ચક્રી.

“દયા! દયા!” પેલો તેના ખુલ્લા ખભા ઉપર હોઠથી કસતો બોલ્યો.

“દયા કર! તારે માટેનો પ્રેમ ઊકળતા સીસાની પેઠે મને દે રહ્યો છે, તથા હજાર હજાર કટારોની પેઠે મને વીંધી રહ્યો છે!”

પેલીના છતપતાટ કરતા બંને હાથ અમાનુષી જૈર કરીને દબાવી દીધા. પેલી મરણિયણ થઈને બોલી ઊઠી, “મને છોડ, નહિ તારા મોં ઉપર થૂંકું છું!”

પેલાએ તેને છોડી દીધી. “મારું તારે જે કરવું હોય તે કર મને માર, મારી બદગોઈ કર, મારા પ્રત્યે ક્રૂરતા દાખવ, પરંતુ ઉપર દયા કર, અને મને એક વાર પ્રેમ કર!” તેણે કરગરતે અવાજ કહ્યું.

પેલીએ બાળકની પેઠે ઝનૂનમાં આવી જઈ પેલાને પ્રહાર અને તેનો ચહેરો ફાડી નાખવા પોતાના બંને સુંદર હાથ ઊંચા “મર, ટળ, રાક્ષસ! સેતાન!”

“મને પ્રેમ કર! દયા કર!” પેલો પાદરી તેના ઉપર ગભરાઈ અને તેના પ્રહારોનો જવાબ હળવા સ્પર્શથી તેને પંખાળીને આંધળો બોલ્યો.

પણ થોડી વાર બાદ તેણે પણ જીવ ઉપર આવી જઈ એક વાર છેવટનો ફેંસલો લાવી દેવા, દાંત કચકચાવીને પેલીને દબાવી દીધો.

પેલી હવે પરાભૂત થઈ ગઈ અને પેલાના રાક્ષસી બળ દાખવતા હાથ વચ્ચે સદંતર ભીડાઈ ગઈ. તેણે એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોયો મોટેથી બમ પાડી: “રાક્ષસ! રાક્ષસ! ધાજે! ધાજે!”

પણ કોઈ આવ્યું નહિ; માત્ર જાલી જાળી ઊઠીને બેં બેં કાઢતી.

અચાનક જિજ્ઞાસી-કન્યાએ ઉછાળો માર્યો અને પેલો પાદરી તેના પ્રથમી ઊછળીને જરા દૂર પડ્યો. પેલી તરત જ બીજી બાજુએ ઝડપથી બડીને ઊઠવા ગઈ, એવામાં તેનો હાથ ધાતુની કોઈ ચીજને અડ્યો. કસીમોદોએ આપેલી સિસોટી હતી. તેણે તરત તેને ઉપાડીને મોંએ લગાવી ને જોરથી ફૂંકી. એ સિસોટીનો તીણો ધારદાર અવાજ મંદિરની પથ્થરની વાલોને જાણે આરપાર ભેદતો દૂર સુધી વ્યાપી ગયો.

“એ વળી શું?” પાદરી બોલ્યો.

પણ એટલામાં જ એને કોઈના બગવાન હાથે જોરથી ઊંચક્યો. તાના માથા ઉપર કોઈના દાંતનો ગુસ્સાથી કરાતો કચકચાટ તેણે ભળ્યો. અને એ અંધારામાં પણ તેણે પેલાના હાથમાં પોતાની ઉપર જાઈ રહેલી ચકચકતી મોટી બેધારી તલવાર જોઈ.

પાદરી તરત કસીમોદોને ઓળખી ગયો. આંખના પલકારામાં કસીમોદોના તરવારવાળો હાથ ઉપર આપટ મારી, અને ‘કસીમોદો’ ને બૂમ પાડી; પણ ઉશ્કેરાટમાં એ ભૂલી ગયો કે, કસીમોદો બહેરો મા.

વીજળીના ચમકારાની ઝડપે કસીમોદોએ પાદરીને પાછો ચત્તો પકડવી પાડ્યો અને તેની છાતી ઉપર પોતાનો નક્કર ઢીંચણ દબાવી મા.

અંધારામાં એ બહેરાને પાદરી કંઈ કહી કે સમજાવી શકે તેમ નહિ; અને પેલી છંછેડાયેલી નાખણ તો તેને બચાવવા જરાય મ્મ શાની કરે? કસીમોદોએ પોતાની તરવાર તેના માથાની નજીક ઝીંકી; પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ, — “આ બાનુને મારે બીજી મા ન પડવી જોઈએ,” એમ ગગણીને તેણે પોતાનો હાથ રોકી અને પાદરીને પગેથી પકડી, ખેંચતો ખેંચતો એ કોટડીની બહાર ગયો, — અર્થાત્ એસમરાદ્દાની કોટડીની બહાર તેને મારી નાખવા

સદ્ભાગ્યે તે વખતે ચંદ્ર થોડો વખત ઘસાં ઊઠ્યો હતો. કોટડોની બહાર આવતાં જ કસીમોદો પેલાને ઓળખી શક્યો — માલિક ધર્મોપદેશ ! તરત તે ચોતાની પકડ છાડી દઈ, ચોકીને પડ્યો.

પેલી જિજ્ઞાસુ-કન્યા પાછળ પાછળ ઓરડીના ઊભરા સુધી હતી. કસીમોદોને આમ સંકેતોઈ જતો જોઈ તે આશ્ચર્યચકિત થઈ હવે પાછરી કસીમોદો ઉપર ધૂરકતો હતો અને કસીમોદો સંકેત કોંકડું વળી ગયો હતો : મહાપરાધ કરતાં પકડાઈ ગયેલા માણસને

પાછરીએ હવે ગુસ્સાભરી અને ધમકીભરી નિશાનીઓ વાંચાવ્યા જવાનો હુકમ કર્યો.

કસીમોદો તરત માંજી મીચું કરી, પાછરી તરફ આગળ અમે બિલ્લો, “મોસિલ-બેર, પહેલાં મને મને ખાસી નાખો; પછી કરજું હોય તો કરજો.” એમ કહી તેણે પેલી તરફ પાછરી સા

૩

પાછરી તે તરવાર તેના હાથમાંથી લેવા જઈતી જઈતી ધસ્યા, તેવામાં જિજ્ઞાસુ-કન્યાની બીજાબીમી ઝડપે દેણી જઈ, એ કસીમોદોના હાથમાંથી લઈ લીધી. પછી તે ખડખડાટ હસી બોલી, “હવે આવ, રાજસ !”

પેલીએ એમ કહી પોતાના હાથમાંથી તરવાર પાછરી સારી ખીમ આગળ ઉમેર્યું, “હું જાણું છું, કબિર, કે તું હવે પાસે આ સ્થિતિ કરવાનો નથી ! પણ હવે તું સાંભળી શકે કે, હોમસ એ મરી ગયા નથી, એ હું જાણી મઈ છું.”

તરવારના ઘા કરતાં પેણે એ ફટકો પાછરીને માટે વધુ હતો. તે કસીમોદોને એક ઘાત વગાધી, ગુસ્સાથી કંપતો ચોકી નીચે ઊતરી ગયો.

કસીમોદોએ જમીન ઉપર પડેલી સિસોટી પાછી જિપ્સી-કન્યાના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું, “પડી પડી કટાઈ જતી હતી, ઠીક ઉપયોગ થયો.” એટલું કહી તે પણ તેને એકલી મૂકી ઉતાવળે ચાલતો થયો.

ધર્માધ્યક્ષ પોતાના કમરામાં પાછો ફર્યો. કસીમોદો હવે તેને ફોબસ કરતાં પણ પોતાનો વધુ મોટો દુશ્મન લાગવા માંડ્યો. તે ગુસ્સામાં મૂકીઓ વાળી ત્રાડી ઊઠ્યો, “બીજ કોઈના હાથમાં હું તેને જીવતી જવા નહિ દઉં!”

ધર્મદિયક્ષ

[વિકટર હ્યુગો કૃત નવલકથા “હંચર્લેક ઓફ નોત્રદામ”]

ખંડ ૩ નો

આવતી કાલે નક્કી !

પાંચરી ગ્રિગોરને હવે તેની પરિસ્થિતિથી અકળામણ થવા લાગી હતી. પોતે જ લોકોની વચ્ચે આવી પડ્યો હતો, એ લોકોનો અંત પિલરી અને ફાંસીને માંચકે જ આવે છે, એનો તેને પ્રત્યક્ષ પરિચય થઈ ગયો હતો. ઘડો ફોડીને પરણાવવામાં આવેલી અને માતની સજા પામેલી પોતાની પરણેતર નોત્રદામમાં આશરો મેળવીને રહેલી છે, એ તે જાણતો હતો. પરંતુ તેને કદી ત્યાં જઈ એને મળવાનું મન થતું ન હતું. કારણ કે, ત્યાં છુપાયેલી એ કંઈ હંમેશ માટે બચી ગયેલી ન કહેવાય; અને ધારો કે મરતા સુધી તે ત્યાં છુપાઈ રહે, તો પણ તે એને માટે મરેલી જ ગણાય. પોતાની પત્ની કરતાં તો તેની બકરી તેને વધુ યાદ આવતી; પરંતુ તેને પણ દેહાંતદેહની સજા થયેલા હતી !

દિવસે તો તે પોતાની અક્કલ-ચાલાકી વાપરીને વિવિધ ખેલો કરી રોટી જોગ કમાણી કરી લાવતો; અને રાતે પછી પોતાના કીમિયાના શોખને સ્થાને નવા આવેલા સ્થાપત્ય-શિલ્પના શોખનું અનુશીલન કરતો. અલબત્ત, તે બે વિદ્યાઓ વચ્ચે આંતરિક સંબંધ હતો, એ આપણે તે વખતેના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ આપમા પ્રકરણમાં જોઈ જ આવ્યા છીએ.

એક વખત તે ૧૪ મા સૈકાના એક સુંદર મંદિરની બહારની કાચીગરી લક્ષપૂર્વક નિહાળતો હતો, તેવામાં તેને લાગ્યું કે કોઈએ તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો છે. તેણે પાછા વળીને જોયું તો, આર્ચ-ડીકન ધર્માધ્યક્ષ તેમી પાસે ઊભા હતા.

“કેમ છો, પાયેરી મહાશય?” ધર્માધ્યક્ષે અભિવાદન કર્યું.

“મારી તબિયત વિષે પૂછતા હો, તો મજની છે. અલબત્ત, સરવાળે સારી છે, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે, જીવતા માણસને ચિંતાઓ તો ધાર્મીય વળગે, પણ મને કોઈ ચિંતાને ખામુખા વળગી રહેવાની ટેવ નથી.”

“તો તમને કશી જ ચિંતા પજવતી નથી, એમ?”

“તમે જુઓ છો જ કે હું આ સ્થાપત્ય નિહાળી રહ્યો છું.”

“અને એથી તમને જીવનમાં જોઈતાં બધાં સંતોષ અને તૃપ્તિ મળી રહે છે?”

“હા, હા; સ્વર્ગ જેટલાં જ વળી.”

“તો તમે સુખી છો, ખરું?”

“મારી ઈજ્જતના સોગંદ, ખરે જ હું સુખી છું! પહેલાં હું સ્ત્રીઓને ચાહતો; પછી જનવરોને; હવે હું પશ્ચરોને ચાહું છું. તેઓ પણ પેલાં બે જેટલું જ સુખ આપે છે;—પેલાં બે જેટલા દગાબાજ નથી હોતા, એટલું વધારામાં!”

“અને તમને બીજા કશાની કામના નથી?”

“ના!”

“અને કશું ન મળ્યાનો કે ગુમાવ્યાનો શોક પણ નથી?”

“શોક પણ નહિ અને કામના પણ નહિ. મેં મારા જીવનને એ પ્રકારે ગોઠવી લીધું છે.”

“પણ માણસનું ગોઠવેલું સંજોગો ઉથલાવી નાખે, એમ નથી બનતું?”

‘હું પિરોના* મતનો અનુયાયી છું; એટલે બધી બાબતમાં મધ્યમ-સરનું સમતોલન જળવવામાં માનું છું.”

“પણ તમે આજીવિકા શી રીતે ચલાવો છો?”

* એલિસનો પિરો (ઈ. સ. પૂ. ૩૬૦-૨૭૦); કેઈ પણ બાબતનું નિશ્ચિત જ્ઞાન મેળવવું સક્ય નથી, એવા વાદનો પ્રવર્તક.

“હજુ હું, લેખન-કાર્ય કરું છું—મહાકાવ્ય અને કરુણાંત નાટકોનું; જોકે, મારી નિશ્ચિત કમાણી તો તમે જાણો છો એમ, મારા દાંત ઉપર ખુરશીઓ ઊંચકવાના ખેલમાંથી જ થાય છે.”

“એક ફિલસૂફને માટે સારી આજીવિકા ન કહેવાય; અને છતાં તમે ગરીબી તો વેઠતા જ હશો.”

“ગરીબી? હા; મારી સ્થિતિ ગરીબ કહેવાય; પણ હું અસંતુષ્ટ કે દુઃખી નથી.”

તે ઘડીએ રાજના બાણાવળી-સોનકોની એક ભપકાબંધ ઘોડેસવાર ટુકડી એક અફસરની આગેવાની હેઠળ ત્યાં થઈને પસાર થઈ. આર્થ-ડીકન પેલા અફસર તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો.

“તમે એના તરફ કેમ આમ જોઈ રહ્યા છો?” ગ્રિગોરે પૂછ્યું.

“હું તેને ઓળખું છું.”

“તેનું નામ?”

“ફોબસ દ શેતોપર.”

“ફોબસ! વિચિત્ર નામ છે! પરંતુ એક છોકરી એ નામ જ રટયા કરતી હતી, એવું મને યાદ છે.”

“જરા અહીં બાજુએ આવો, મારે તમને કંઈક વાત કરવી છે.”

આર્થ-ડીકન પેલાને ફ-દ-બર્નાર્ડિન તરફ લઈ ગયો. એ જગ્યા નિર્જન હતી.

“તમારે શું કહેવું છે, આચાર્યજી?”

“પેલા જે ઘોડેસવારો ગયા, એમનો પોશાક તમારા અને મારા પોશાક કરતાં વધુ ભપકાબંધ છે, એમ તમે માનો છો?”

ગ્રિગોરે માથું ધુણાવ્યું.

“તમને એ લોકોની લશ્કરી વર્દીની કદી અદેખાઈ નથી આવી?”

“મને અદેખાઈ આવે, એ લોકોની વર્દીની? એ લોકોને તો ભારે શિસ્ત હેઠળ અર્થાત્ ગુલામીમાં જ રહેવું પડે. ત્યારે મને તો ચીથરાં પહેરવાનાં મળે તો પણ મારી સ્વતંત્રતા અને ફિલસૂફી મારી પાસે

અબાધિત રહે, એને હું વધુ પસંદ કરું. સિહની પૂંછડી થવા કરતાં, માખોના નાયક થવું વધુ સારું!”

“ભારે વિચિત્ર વાત કહેવાય; છતાં સુંદર વદીને સુંદર તો કહેવી જ જોઈએ.” આટલું કહી આર્ય-ડીકન વિચારમાં પડી જઈ, ચૂપ રહ્યો. પછી અચાનક ઊંઘમાંથી જાગ્યો હોય તેમ ઝબકીને તે બોલ્યો, “પાયેરી ગિંગોર, તમે તમારી પેલી જિપ્સી-નર્તિકાનું શું કર્યું?”

“એસમરાલ્ડા? તમે વાતચીતના વિષયમાં ભારે ફાલંગો લગાવો છો, આચાર્યજી.”

“તે તમારી પત્ની હતીને?”

“હા હા, ઘડો ફેડીને કરેલી! અમારે એ વિધિ પ્રમાણે ચાર વર્ષ ભેગાં રહેવાનું હતું. પણ તમે હજુ એનો વિચાર કર્યા કરો છો, ખરું? પહેલાં પણ તમે એને વિષે મને ઘણું ઘણું પૂછ્યું હતું.”

“તો શું તમે પોતે હવે એનો કશો જ વિચાર કરતા નથી?”

“બહુ ઓછો વિચાર કરું છું. મારે એના સિવાય ઘણી ઘણી બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે. પણ એની બકરી મજાની હતી!”

“પણ એ જિપ્સી છોકરીએ તમારી જિંદગી નહોતી બચાવી?”

“બચાવી જ હતી, તો!”

“તો પછી તેનું શું થયું? તમે તેને ક્યાં રાખી છે?”

“હું માનું છું કે તેઓએ તેને ફાંસીએ ચડાવી દીધી છે.”

“તમે માનો છો એટલે શું?”

“મને ખાતરી નથી; મેં જપ્પારથી જાણ્યું કે, એને દેહાંતદંડની સજા થાય એવું છે, ત્યારથી મેં એની પંચાત કરવાની છોડી દીધી છે.”

“અને તમને એટલી જ બાબતની જાણ છે?”

“થોભા; મને કોઈક એમ કહેતું હતું ખરું કે, તેણે નોત્રદામ મંદિરનું શરણું લીધું છે; અને તેની બકરી પણ નાસીને તેની સાથે મંદિરમાં ભરાઈ છે.”

“તો હું તમને વિશેષ સમાચાર આપું. તેણે નોત્રદામનું શરણ લીધું છે, એ ખરી વાત; પણ પાર્લમેન્ટ ઠરાવ કરીને એવાં આશ્રય-સ્થાનમાંથી પણ ગુનેગારને પકડવાની સત્તા આપી શકે છે; અને ત્રણ દિવસમાં તો તેને ત્યાંથી કાઢીને ગ્રેવે મેદાનમાં ફાંસીએ ચડાવવામાં આવશે. પાર્લમેન્ટે એ માટેની ડિકી પસાર કરી દીધી છે !”

“એ તો બહુ શરમ ભરેલું ગણાય, અને કયા ખબ્બીસે આ રીતે પાર્લમેન્ટ પાસે દોડી જઈને આવી ડિકી મેળવવા ખટપટ કરી હશે વારુ ? પાર્લમેન્ટને પોતાનાં ઘણાં કામ હોય છે; અને એક બિચારી છોકરી, પરંપરા-માન્ય ચાલુ રિવાજ મુજબ નસીબજોગે એવા આશ્રય-ધામનો આશરો મેળવે, તો તેમાં પાર્લમેન્ટને કૂદી પડવાની શી જરૂર ?”

“દુનિયામાં ઘણા સેતાનો હોય જ છે ને ?”

“પણ આ તો ખરેખર સેતાનનાય બાપનું જ કામ કહેવાય.”

“પણ એ છોકરીએ તમારી જિંદગી એક વાર બચાવી હતી, એ વાત તો ખરી ને ?”

“હા; અત્યારના મારા ભટકેલ મિત્રો, તે વખતે મને લટકાવી દેવા જ માગતા હતા.”

“તો પછી, તમે પેલીને બચાવવા કાંઈ કરવા માગતા નથી ?”

“શી રીતે ? રાજજીની દયા યાચીને ?”

“ના રે ના; રાજ એ યાચના મંજૂર જ ન કરે. તેના કરતાં તો વાઘ પાસેથી તેનું હાડકું માગવું વધુ સારું. તમારી પત્નીને નોત્રદામમાંથી જલદી ખસેડવી જોઈએ — ત્રણ દિવસમાં તો પાર્લમેન્ટની પેલી ડિકીનો અમલ થઈ જશે — કારણ કે, પાર્લમેન્ટની ડિકી ત્રણ દિવસ અમલ થયા વિના રહે તો રદ-બાતલ થઈ જાય છે. ઉપરાંત તે પેલી અષ્ટાવક કસીમોદોની બગલમાં ભરાઈ છે ! સ્ત્રીઓના ગમા-અણગમા પણ કેવા વિચિત્ર હોય છે ? પાયેરી મહાશય, મેં બધી બાબતનો વિચાર કરી જોયો છે — એને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે.”

“ક્યો? મને તો એકે દેખાતો નથી.”

“જુઓ, તમારી જિંદગી તેણે બચાવી છે; તમારે હવે તેની બચાવવી જોઈએ, હું મારો ઉપાય નિખાલસતાથી તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. મંદિરની આસપાસ રાત-દિવસનો પહેરો છે. જોઓને અંદર જતા જોયા હોય, તેઓને જ બહાર નીકળવા દેવામાં આવે છે. તમે અંદર તો જઈ શકશો. તમે અંદર આવશો એટલે હું તમને તેની પાસે લઈ જઈશ. તમે તેના કપડાંની અદલબદલ કરી લેજો : તે તમારાં પહેરી લે, તમે એનાં પહેરી લેજો.”

“અહીં સુધીનું તો જાણે બરાબર છે; પણ પછી શું?”

“પછી? પછી, તમારાં કપડાંમાં તે મંદિર બહાર નીકળી જશે અને તમે તેનાં કપડાંમાં અંદર રહેશો. કદાચ તમારે ફાંસીએ ચડવું પડે પણ તે તો બચી જશે.”

“વાહ! આવો વિચાર મારા માથામાં તો કદી જ ઉદ્ભવ્યો હોત. તમે તો કહી દીધું કે કદાચ મારે ફાંસીએ ચડવું પડે; પણ તો જોઈ છું કે, મારે ફાંસીએ ચડવું પડે જ.”

“પણ એ વાતને આપણી વાત સાથે શી લેવાદેવા છે? આપણે તો પેલીને બચાવવાનો ઉપાય વિચારીએ છીએ ને?”

“જહન્નમમાં જાય એ ઉપાય!”

“તેણે તમારી જિંદગી બચાવી હતી એ ઋણ તો તમારે ચૂકવવું જોઈએ ને?”

“ઘણાંય ઋણ હું ચૂકવતો નથી; તો આ એક વધારે! બીજા બદલે મારે શા માટે ફાંસીએ લટકવું જોઈએ, એ વાત જ મારે ધ્યાનમાં લેવાની નથી.”

“તમને તમારી જિંદગી સાથે આટલી બધી ચિટકાવી રાખે એ કઈ વસ્તુઓ છે, એ તો હું જાણું!”

“વાહ; ઘણી બધી છે : હવા, આકાશ, પ્રાતઃકાળ, સંધ્યાકાળ, ચાંદની, મારા ભટકેલ મિત્રો, પોરીસનું સ્થાપત્ય, મેં લખવા શરૂ કરેલ

ગણ ગ્રંથો, એમ ઘણું ઘણું છે. એનકએગરસ કહેતો કે, દુનિયામાં તે સૂર્યનાં ગુણગાન ગાવા જ આવ્યો છે. ઉપરાંત, મને એક પ્રતિભા-શાળી મહાપ્રજા પુરુષની સોબતમાં સવારથી માંડીને સાંજ સુધી રહેવાનું મળે છે, એ સૌથી ઉત્તમ લાભ છે :— એ મહાપ્રજા એટલે હું પોતે !”

“ પણ એ બધા લાભો અને પરમ લાભો તમે ભોગવી શકો છો, તે કોને પ્રતાપે ? તે દિવસે તેણે તમને પરણવાનું કબૂલ કરી બચાવી લીધા ન હોત, તો એ બધાં હવા-પાણી-આકાશ-સ્થાપત્ય-અને-તમારા-જવા-મહાપ્રજાની-સોબત—ખતમ જ થઈ ગયાં હોત ને ? તો અત્યાર સુધી એ પરમ લાભો તમે જેને કારણે ભોગવી શક્યા, તેની જિંદગી બચાવવાનો વારો આવ્યો, ત્યારે તમે પાછા પડશો ? એક જિંદગી છોકરી જેટલું કરી શકી, એટલું પણ તમે નહિ કરી શકો ? શરમ છે, તમને ! ”

“ તમે બહુ જુસ્સાદાર દલીલ કરી શકો છો; તો ભલે, હું એ બાબતનો વિચાર કરીશ. જોકે, તમે સૂચવેલો ઉપાય ભારે વિચિત્ર તો છે, પરંતુ, કોણ કહી શકે ? મને તેઓ ફાંસીએ ન પણ ચડાવે ! મારો ઘાઘરો જેઈને તેઓ હસી પણ પડે ! અને માનો કે તેઓ મને ફાંસીએ લટકાવે પણ; તોય શું બગડી ગયું ? એ તો અમારા મધ્યમસરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અધ્ધર લટકતું મોત જ કહેવાય — જે અમને મંજૂર જ હોવું જેઈએ — ”

“ તો તમને મારો ઉપાય કબૂલ-મંજૂર છે ? ”

પેલો ફિલસૂફ જવાબ આપવાને બદલે બબડવા માંડ્યો — “ અને મૃત્યુ પણ છેવટે શી ચીજ છે ? ” એક અણગમતી કાણ છે — એક ઝાંપલી છે — જે ઝાળંગીએ એટલે લલુતામાંથી શૂન્યમાં ચાલ્યા જવાય ! કોઈએ મેંગાલોપોલિસના સરસીડાસને પૂછ્યું કે, મૃત્યુને ભેટતાં તમને આનંદ થાય કે કેમ ? તો તેણે જવાબ આપ્યો — “ કેમ નહિ વારુ ? મૃત્યુ પછી હું મહાપુરુષોની ભેગા થઈ શકીશ, જેમનાં ગુણગાન મેં સાંભળ્યાં છે, પણ જેમને મેં નજરે જોયા નથી. જેમ કે, ફિલસૂફોમાં પાયથેગોરસને

મળી શકીશ; ઈતિહાસજોમાં હેકેટિયસને મળી શકીશ; કવિઓમાં હોમરને મળી શકીશ, અને સંગીતજોમાં ઓલિમ્પસને મળી શકીશ.”

“તો પછી નક્કી ને? કાલે નોત્રદામ આવશે જ ને?”

એ પ્રશ્ને ગ્રિગોરને પાછો ધરતી ઉપર લાવી મૂક્યો. તે બોલી ઊઠ્યો, “નારે ના! હું શું કરવા ફાંસીએ લટકવા માટે આવું? એ તો કેવળ મૂર્ખામી જ કહેવાય.”

ક્લૉદ ફ્રોલો હવે દાંત કચકચાવીને બોલ્યો, “ઠીક, ત્યારે આવજો! હું તને ફરીથી ક્યારેક શોધી કાઢીશ.”

ગ્રિગોરે તરત વિચાર કરી લીધો કે, એ માણસ પોતાને ફરીથી શોધી કાઢે એવું થવા દેવું જરાય પોતાના હિતમાં નથી. એટલે તેણે તરત તેની પાછળ દોડતા જઈને તેને કહ્યું, “પણ મારી વાત તો સાંભળો! મને એક ઉપાય સૂઝે છે કે, જેમાં તમારો એને બચાવવાનો હેતુ પણ સરે, તથા મારો મારું ગળું બચાવવાનો હેતુ પણ.”

“બોલી નાખ!”

“મારા ભટકેલ દોસ્તો — ઈજિપ્તની મહાસેના એ છોકરીને ખૂબ ચાહે છે. કાલે સાંજે જ એ લોકોને હાકલ કરું, તો તેઓ હલ્લા લઈ જઈને નોત્રદામમાંથી પેલીને જરૂર ભગાડી જશે; — તેની બકરી સમેત!”

પછી તેણે ક્લૉદ ફ્રોલોના કંન પાસે મોં લઈ જઈ, વિશેષ વિગતે બધી વાત સમજાવી.

પેલાએ ગ્રિગોરનો હાથ પકડીને કહ્યું, “ભલે! ત્યારે કાલે નક્કી?”

“હા, કાલે નક્કી!”

છેક છેલ્લા!

આચાર્ય-ડીકન પોતાના મઠમાં પાછો આવ્યો, ત્યારે ત્યાં તેનો ભાઈ જ્યાં દુ મુલિ (જેન ફ્રોલો) તેની રાહ જોઈને ઊભો હતો.

દોમ કલોદે તેની સામે નજર પણ ન કરી. અત્યાર સુધી તેના ખુશમિજાજ ચહેરા તરફ જોઈને ધર્મધ્યક્ષ કેટલીય વાર પોતાની ગમ-ગીની ધોઈ કાઢતા. પણ અત્યારે તેમના ભ્રષ્ટ અને સડતા અંતરની ઉપર જે ઘેરું વાદળ રોજબરોજ છવાતું જતું હતું, તે પેલાના આનંદી મુખ-દર્શનથી દૂર થાય તેમ ન હતું.

“ભાઈ, હું તમને મળવા આવ્યો છું.” “પેલાએ જણાવ્યું.

“હું?”

“તમે મને એવા ડાહ્યા અમૂલ્ય ઉપદેશો આપો છો કે, તે સાંભળવા હું વળી વળીને તમારી પાસે પાછો આવું છું.”

“આગળ જ કહેવાનું છે તે બોલી નાખ.”

“ભાઈ તમે મને વારંવાર કહેતા કે—‘ડાહ્યો થા,’ ‘અભ્યાસી થા,’ ‘કોલેજની બહાર ખાસ કારણસર અને પરવાનગી વિના રાત ન ગાળતો,’ ‘ગધેડાની પેઠે કટાઈ ન જતો.’ ‘રોજ સાંજે મંદિરમાં જજો અને માતાજીની સ્તુતિ કરજો’—વગેરે, વગેરે. તમારી એ સલાહો કેવી કીમતી હતી!”

“આગળ, આગળ?”

“પણ હવે તમે તમારી સામે એક અઠંગ ગુનેગાર, ભાગેડુ, સ્વચ્છંદી-વ્યભિચારી અને છેક જ નિષ્ફળ નીવડેલા માણસને જુઓ છો. મારા બધા ઉપદેશોને આ બદમાશે પગ તળે રોળી નાખ્યા છે, અને

તેની ઠીક સજા પણ તેને થઈ છે. ભગવાન કેવા ન્યાયી છે! જ્યાં સુધી પૈસા મળ્યા કર્યા, ત્યાં સુધી મેં કેવળ મોજશોખ જ કર્યા. હવે મારી પાસે એક પૈસો પણ રહ્યો નથી — મારું ટેબલ-ક્લોથ પણ મેં વેચી ખાધું છે — મારું ખમીસ અને ટુવાલ પણ! હવે તો આનંદ-પ્રમોદનો દીવો ગુલ થઈ ગયો છે! છોકરીઓ મારી મશકરી કરે છે — અને મારે માત્ર પાણી જ પીને ચલાવવું પડે છે. હાથ, પસ્તાવો અને લેણદારો હવે મારો પીછો છોડતા નથી.”

“હવે આગળ શું કહેવાનું બાકી રહે છે?”

“ભાઈ, હું હવેથી સારું જીવન ગાળવાનો અરે પ્રતિજ્ઞા લેવાનો નિશ્ચય કરવા તૈયાર છું. કેવળ પસ્તાવાભર્યા અહીં આવ્યા છું. હું મારા ગુનાઓ કબૂલ કરું છું. હું મારી છાતી ધડાધડ કૂટું છું. તમે કહેતા હતા કે, હું એક દિવસ મારી કોલેજનો સબ-મૉનિટર થઈશ. હવે મને એ પદનો લોભ લાગ્યો છે — આકર્ષણ જ જાગ્યું છે. પરંતુ મારી પાસે શાહી નથી, કલમો નથી, કાગળ નથી. એ બધું મારે ખરીદવું છે, એટલું હું તમારી પાસે નમ્ર થઈ, પસ્તાવો કરતો, થોડા પૈસા માગવા આવ્યો છું.”

“બસ, પૂરું થયું?”

“હા; થોડા પૈસા આપો, એટલું જ ફરીથી ઉમેરવાનું છે.”

“મારી પાસે એકે પૈસો નથી.”

“તો બસ, હવે મારે એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે, મને બીજા ઠેકાણેથી જ ઑફર આવી છે, તે મારે સ્વીકારી લેવી જ રહી. તમે જો મને પૈસા આપી સારે રસ્તે ચલાવવા માગતા નથી, તો પછી મારે નાછૂટકે, ભટકેલ લોકોમાં ભળી જવું પડશે — તે લોકો મને ધંધા તથા પૈસા આપવા તૈયાર છે.”

“તો ખુશીથી તેમ કર! મારે વાંધા નથી.”

પેલો હવે થોડોક નીચો નમી, વંદન કરી, મઠનો દાદર ઊતરવા લાગ્યો.

પણ તે જ્યારે મઠના આંગણમાંથી પસાર થતો હતો, ત્યારે ઉપર આવેલી તેના ભાઈની કોટડીની બારી ઊઘડી, અને ધર્માધ્યક્ષે ડોકું બહાર કાઢી બૂમ પાડી : “ તારે જહનનમમાં જવું હોય તો ખુશીથી જાજે; આ છેક છેલ્લા પૈસા હું તને આપું છું.” એમ કહી તેમણે ઉપરથી પૈસા ભરેલી એક થેલી તેના ઉપર નાખી.

નોત્રદામ ઉપર ચડાઈ

ચિગાર સાથે આપણે પહેલાં ભટકેલોની નગરીની મુલાકાત લઈ આવ્યા છીએ. શહેરના જૂના કિલ્લાના કેટલાય બુરજો અત્યાં ખંડેર હાલતમાં હતા; તેમાંના એકમાં ભટકેલોએ પોતાનું આનંદપ્રમોદન ધામ જમાવ્યું હતું: છેક નીચલા માળે પીઠું હતું, અને બાકીની ધમાક ઉપરના માળોએ ચાલતી.

આજે રાતે જો રોન ફરનારા ચોકીદારોને આ નગરીમાં પેસવા દેવામાં આવ્યા હોત, તો તેમને ભટકેલોના આ આનંદ-ધામમાં રોજ કરતાં કંઈક વધુ પ્રવૃત્તિ ચાલતી માલૂમ પડત. કેટલાય જણ આજે ત્યાં રોજ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં પીતા, તથા મત્ત થઈ ગમે તેમ બૂમ બરાડા પાડતા ભેગા મળ્યા હતા. ઉપરાંત આંગણામાં પણ કેટલાય જણ જુદાં જુદાં ટોળાં વળીને બેઠા હતા. કંઈક મંત્રણા ચાલતી હતી — કંઈક કાવતરું ચોજાતું હતું. દરેક જણ પાસે કંઈક ચળકતું હથિયાર, લાંબી ફરસી કે વજનદાર દંડા જેવું કંઈ ને કંઈ સાધન દેખાતું હતું.

આ બધું ટોળું ફાવે તેમ પથરાયેલું લાગે, પણ બારીકાઈથી નિહાળનારને જણાયા વિના ન રહે કે, ત્રણ મુખ્ય માણસોની આસપાસ વધુ મોટાં ટોળાં જમા થયાં હતાં. એક તો ડચૂક ઓફ ઈન્જિન્ટ કહેવાતો ગુંડો, બીજો ટયુનિસનો રાજા કહેવાતો ગુંડો, અને ત્રીજો પગથી માથા સુધી બખાર અને હથિયારોથી છવાયેલો હોઈ, બહારથી ઝટ ઓળખી શકાય નહિ તેવો એક જુવાનિયો.

આ ત્રણ ટોળાં ઉપરાંત બીજાં વીસેક ફાલતુ ટોળાં ઉમેરો —
એટલે આખા સમુદાયનો તમને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

ગિંગોર એક ટેબલ આગળ ગંભીર વિચારણામાં બેઠો હતો.

અચાનક ચારે તરફથી “તૈયાર થાઓ !” “બહાદુરો, હોશિયાર !”
“મારા વીરાઓ, શાબાશ !” એવા અવાજો આવવા લાગ્યા. હવે
પેલો પગથી માથા સુધી હથિયારોથી છવાયેલો જુવાનિયો બોલવા
લાગ્યો —

“હું હવે તમારામાંનો એક છું; મારો ખ્યાલો ભરી આપો !
મિત્રો, મારું નામ જ્યાં દુ મુલિ ઉર્ફે જોન ફોલો છે. હું રાજવંશી
માણસ છું, પણ તમારા મહાવંશ સાથે જોડાયો છું. ભાઈઓ, આપણે
એક ઉમદા હેતુ માટે કટીબદ્ધ થયા છીએ. આપણે બહાદુરો છીએ.
આપણે મંદિરને ઘેરો ઘાલવાનો છે, બારણાં તોડવાનાં છે, અને આપણી
સુંદર છોકરીને બિશપના ન્યાયાધીશોના પંજમાંથી છોડાવી લાવવાની છે,
તે માટે ભલે મઠ તોડવો પડે, તથા બિશપને એના મકાનમાં જ બાળી
નાખવો પડે ! હું તમારામાંનો એક — છેક તળિયેથી ઉપર સુધી અને
અંદરથી બહાર સુધી — પૂરો ભટકેલ છું. હું ઘણો તવંગર હતો, પણ
મેં બધું ઉડાવી દીધું છે; મારી મા મને અફસર બનાવવા ઈચ્છતી
હતી, પણ મારે તો ભટકેલ જ બનવું હતું. અને જુઓ, હું ભટકેલ
જ બન્યો છું !”

સૌએ તાળીઓ પાડી.

ડ્યૂક અને રાજા હવે પોતપોતાનાં ટોળાંને હુમલાની યોજના
સમજાવવા લાગ્યા; અને દરમિયાન બને તેટલાં માણસો કંઈ ને કંઈ હથિયાર
કે સાધન વડે સુસજ્જ થઈ, ત્યાં ભેગાં થવા લાગ્યાં.

વખત થતાં ટચનિસના રાજાએ જાહેરાત કરી — “મધરાત !”

એ સંકેત મળતાં જ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, છોકરાં સૌ ટોળાબંધ
એ બુરજમાંથી બહાર નીકળ્યાં.

ચંદ્ર હવે અંખો થવા લાગ્યો હતો.

બધાને જરા સરખો અવાજ કર્યા વિના — ગુપચુપ — પેરીસ તરફ આગેફૂચ કરવાનો હુકમ થયો.

૨

એ રાતે કસીમોદો ઊંઘ્યો ન હતો. તે હમણાં જ રાબેતા મુજબ આખા મંદિરની આસપાસ છેલ્લો ફેરો મારી આવ્યો હતો. જ્યારે તે દરવાજે બંધ કરતો હતો અને આગળા ચડાવી તાળું લગાવતો હતો, ત્યારે ત્યાં થઈને પસાર થતા આર્થ-ડીકને તેને કાળજીથી બધું બંધ કરતો જોઈ, માં બગાડયું હતું.

ધર્મધ્યક્ષ પેલી રાતના બનાવ પછી, કસીમોદો પ્રત્યે બહુ કઠોરતાથી વર્તતા, તથા તેને અવારનવાર ખૂબ મારતા પણ ખરા. પરંતુ કથાથી કસીમોદોની તેમની પ્રત્યેની આજ્ઞાકિતતા, તથા તેમના પ્રત્યેની ભાવભક્તિ જરાય ઓછાં થયાં ન હતાં. કશું ન સમજવાથી, તે બિચારો મૂંગી કરુણ નજરે તેમના તરફ જોઈ રહેતો.

તે રાતે પોતાની ભુલાયેલી ઘંટાઓ ઉપર એક નજર નાખી લઈ, ઓતરાતા ટાવર ઉપર જઈ, પોતાના ચોરફાનસનું ઢાંકણું બંધ કરી, કસીમોદો આખી પેરીસ નગરી ઉપર નજર કરવા લાગ્યો. રાત અંધારી હતી, અને તે જમાનામાં રાતે જાહેર દીવા-બત્તી જેવું કંઈ હોતું નહિ, એટલે આખું નગર જાણે કાળા કાળા આકારોનો ઢગલો હોય તેવું જ ટાવર ઉપરથી દેખાતું હતું.

અત્યારે તેના મનમાં કંઈક અકારણ મૂંઝવણ જેવું ગોટાતું હતું. છેલ્લા કેટલાય દિવસથી મંદિરની આસપાસ તેણે કેટલાય શંકશીલ ઓળાઓ રાતને વખતે ભટકતા જોયા હતા. તેઓ બધા એસમરાલ્દાની કોટડી તરફ જ તાકી રહેતા જણાતા. તેને એવો ડર લાગવા માંડ્યો હતો કે, એસમરાલ્દાને તેના આ અપ્રાપ્ય-ધામમાંથી ઉપાડી જવાનું જ કંઈક કાવતરું રચાય છે. તેથી વિશ્વાસુ ફૂતરાની જેમ, પેરીસ તરફ નજર રાખી, સાવચેત થઈને તે જાગતો બેસી રહ્યો હતો.

અચાનક તેને દૂરના એક સ્થળે નદી તરફ કંઈક વિચિત્ર હિલ-ચાલ થતી માલૂમ પડી. પાછળના પાણીની સફેદ ભૂમિકા ઉપર જાણે કશુંક કાળું લાંબું પ્રાણી સળવળતું હોય એના જવું તેને લાગ્યું. — અને થોડી જ વાર બાદ તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, એ એક જંગી ટોળાનાં ઊંચાં નીચાં થતાં માથાં જ છે.

તેણે ચિંતા સાથે વધુ કાળજીથી એ તરફ જોવા માંડ્યું. એ સમુદાય નોત્રદામ મંદિર તરફ જ આગળ આવતો હતો!

થોડી વારમાં તો આસપાસની બધી શેરીઓ જાણે એ સમુદાયથી ભરાઈ ગઈ — રોકાઈ ગઈ.

હવે શું કરવું? એસમરાલ્દાને જગાડવી? તેને ક્યાંક બીજે ભગાડી દેવી? પણ કઈ તરફ? શેરીઓ તો રોકાઈ ગઈ હતી; મંદિરની પાછળ નદી હતી; પણ ત્યાં હોડી ન હતી — બહાર જવાનું દ્વાર પણ ન હતું. હવે તો એક જ વસ્તુ શક્ય હતી — નોત્રદામને દરવાજે જ કુમક ન આવે ત્યાં સુધી ઝૂઝવું. જોકે કોની કુમક આવે તે એ વિચારી શકતો ન હતો; છતાં એસમરાલ્દાને મૃત્યુની આખરી ઘડી સુધી જગાડવી નહિ — તેને નિરાંતે ઊંઘવા દેવી, એટલું તો તેણે નક્કી કરી લીધું.

હર ક્ષણે પેલું ટોળું વધતું જતું હતું. જોકે બહારો બહારો પણ તે એટલું નક્કી કરી શક્યો કે, એ ટોળું ચુપકીદીથી પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યું છે — નહીં તો તેમના બૂમબરાડાથી આસપાસનાં મકાનોની બારીઓ તરત ઊઘડવા માંડી હોત.

અચાનક એક ઝબકારો થયો અને તેની સાથે સાત આઠ મોટી મશાલો સળગી ઊઠી. કસીમોદોએ જોયું કે, ભૂતાવળ જવું ચીથરેલાલ સ્ત્રી-પુરુષોનું એક મોટું ટોળું, દાતરડાં, ફરસી, આંકડીઓ, અને બીજાં હજારો તીક્ષ્ણ હથિયારોથી સુસજ્જ થઈને આવ્યું હતું અને સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે હિલોળા લઈ રહ્યું હતું. તેમાંના કેટલાકને તે ઓળખી

પણ ગયો — પોતે મૂખાઓનો પોપ ચૂંટાયો ત્યારે તેને સરઘસ આકારે ફેરવવા નીકળનાર લોકો જ એ હતા.

ટયુનિસનો રાજા મુખ્ય દરવાજા નજીક પોતાની ટુકડીને આગળ દોરી લાવ્યો.

મધ્યયુગમાં આવા હુમલા અસામાન્ય ન હતા. તે જમાનામાં અત્યારે જેને આપણે પોલીસદળ કહીએ છીએ એવું કશું દળ અસ્તિત્વમાં ન હતું. મોટાં મોટાં શહેરોમાં એવી કોઈ કેન્દ્રસત્તા ન હતી, જે બીજાં બધાં બળો ઉપર હકૂમત ચલાવે. સામંતશાહી જમાનામાં બધું વિચિત્ર રીતે જ ગોઠવાતું. જેમકે પેરીસ શહેર કરવેરા ઉધરાવવાના, અને ન્યાય ચૂકવવાના કેટલાય હકદારોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. કેટલાક કસબાઓમાં તો જુદી જુદી બાબતના બે ત્રણ જુદા જુદા હકદારો હતા.

ક્યાંક કંઈક હુમલો થાય, તો આસપાસના લોકો પ્રેક્ષક તરીકે જોયા કરે, પણ પોતાની ઉપર સીધો હુમલો ન આવે, ત્યાં સુધી જરાય હાલે નહિ. એટલે રાજાના મહેલો વગેરેને રક્ષણ માટે પોતપોતાના જુદા ગઢ હોતા તથા રખેવાળો હોતા. દેવળે અને મંદિરો તો પવિત્ર ધામ તરીકે આપોઆપ રક્ષાયેલાં મનાતાં. છતાં નોત્રદામ જેવાં મંદિરોને ગઢ-કિલ્લા જેવાં બાંધકામ હોતાં.

ટયુનિસના રાજાએ પોતાની યોજના મુજબ હુમલાની પ્રાથમિક વ્યવસ્થા જરા પણ અવાજ ન થાય તે રીતે પૂરી કરી લીધી. પછી તે હાથમાં મશાલ હલાવતો નોત્રદામ મંદિર તરફ જોઈને મોટે અવાજે બોલ્યો —

“ પેરીસના બિશપ, અને પાર્લિમેન્ટની અદાલતના કાર્ડસેલર, તું સાંભળી લે — અમારી બહેનને જૂઠી રીતે મેલી વિદ્યાના મંતરતંતર કરનારી ઠગવીને તે દેહાંતદંડની સજા કરી છે. તે અત્યારે નોત્રદામ મંદિરમાં આશરો લઈને બેઠી છે. પરંતુ હવે પાર્લિમેન્ટની અદાલત તેને ત્યાંથી કાઢી જવા માગે છે, — અને તે એ વાત મંજૂર રાખી છે, જેથી કાલે

સવારે ગ્રેવેમાં તેને ફાંસીએ ચડાવી શકાય. પણ હજુ ઈશ્વર અને અમારું સૈન્ય સલામત છે; એટલે અમે અહીં આવ્યા છીએ. જે તારું મંદિર પવિત્ર ગણાય, તો અમારી બહેન પણ પવિત્ર ગણાય. જે અમારી પવિત્ર બહેન ઉપર હાથ નાખી શકાય, તો આ મંદિર ઉપર પણ નાખી શકાય. એટલે જે તારે તારું મંદિર બચાવવું હોય, તો અમારી બહેન અમને સીધી રીતે સાંપી દે; નહીં તો અમે અમારી એ બહેનને કાઢી જઈશું અને તારા મંદિરને લૂંટીશું તથા બાળીશું.”

કસીમોદો કમનસીબે એનો એકે શબ્દ સાંભળી શક્યો નહિ. એટલે મંદિર તરફથી કોઈએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ.

પરિણામે થોડી જ વાર થોભીને ટચુનિસના રાજવીએ તરત હુકમ આપ્યો : “હુમલો શરૂ કરો; દરવાજો તોડનારા લુહારો પહેલા આગળ આવે!”

તરત જ ત્રીસ મજબૂત માણસો હથોડા, સાંડસીઓ અને લોખંડની મોટી કોશો લઈને આગળ આવ્યા. તેમણે મંદિરના લોખંડી દરવાજા ઉપર પોતાની કામગીરી શરૂ કરી દીધી.

પણ દરવાજો મજબૂત હતો; અને આ લોકોની કામગીરી કશું ખાસ પરિણામ લાવી શકી નહિ. ટચુનિસનો રાજવી હવે એ લોકોને પાણી ચડાવતો વધુ જોરથી બૂમો પાડવા લાગ્યો.

અચાનક તે ધડીએ ઉપરથી કશી મોટી વસ્તુ પડવાનો ધબાકો થયો : એક જંગી પાટડો ઉપરથી નીચે ગબડ્યો હતો અને તેની નીચે બાર પંદર ભટકેલા છૂંદાઈને લોચો થઈ ગયા હતા — તથા બીજા કેટલાયના હાથપગ ભાગી-તૂટી જતાં તેઓ કારમી ચીસો પાડવા લાગ્યા.

એક પલકારામાં એ ભાગમાંથી બધા દૂર હટી ગયા. પેલા લુહારો દરવાજાની કમાન નીચે સુરક્ષિત હતા, છતાં તેઓ તથા ટચુનિસનો રાજવી પણ દૂર નાઠા.

એ જંગી પાટડો ઉપરથી શી રીતે પડ્યો એની કશી સમજ તે લોકોને મળી નહિ. એટલે એ કોઈ ભૂતપિથાયનું કામ હશે, એવી જ એ લોકોને શંકા ગઈ.

પણ સારો સેનાપતિ કદી પોતાનાં માણસોને એવી દ્વિધામાં ઊભાં ન રાખે; એટલે ટચુનિસના રાજવીએ હવે મંદિર ઉપર સીધા ગોળીબાર કરવાનો હુકમ કર્યો.

એ ધડાધડ અવાજ સાથે આસપાસ રહેતા લોકો જાગી ઊઠ્યા અને કેટલાંય મકાનોની બારીઓ ઊઘડી.

સેનાપતિએ એ બારીઓ સામે ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપતાં, તરત એ બધી પાછી બંધ થઈ ગઈ.

તેણે લુહારોને ફરીથી દરવાજા તોડવાનું કામ શરૂ કરવા ફરમાવ્યું. પણ તેઓએ કહ્યું, આપણાં સાંડસી-ચીપિયાથી એ જંગી દરવાજા તૂટી નહિ શકે. ત્યારે એણે સામું પૂછ્યું, “તો આવો દરવાજા તોડવા શું જોઈએ?”

“મોટો જંગી પાટડો તથા તેને ઝૂલાવીને દરવાજા ઉપર ઝીંકી શકાય તેવો માંચડો.

પેલાએ તરત પેલા પાટડા પાસે જઈ તેના ઉપર પગ મૂક્યો અને કહ્યું, “આ રહ્યો પાટડો — મંદિરવાળાઓએ જ આપણને મોકલ્યો છે — તેમનો આભાર માનું છું!”

આ મજાકની ભારે અસર થઈ. બસો બસો હાથોએ એ પાટડો પીંછાની પેઠે ઊંચકી લીધો, અને જોરથી તેનું માથું દરવાજા ઉપર ઝીંક્યું. દરવાજા તો ન તૂટ્યો પણ એ પાટડો જોરથી ઝીંકાતાં આખું મંદિર ધણધણી ઊઠ્યું. તે જ ઘડીએ ઉપરથી મોટા મોટા પથરાઓનો વરસાદ એ લોકો ઉપર વરસવા લાગ્યો.

પણ હવે આ લોકોય ઝનૂનમાં આવી ગયા હતા. તેમણે એ પાટડો ફરીથી ઉપાડીને દરવાજા ઉપર જોરથી ઝીંક્યો. પરંતુ ઉપરથી વરસતા પથરાઓ કોઈ પૂંજે કાઢે ને ધૂળ ઉરાડે એમ ફાવે તેમ આવતા નહોતા. દરેક પથરા કોઈ ને કોઈની ખોપરી, ખભો કે પગ ભાગતો જ જતો હતો; અને એક જાણ બૂમ પાડી રહે તે પહેલાં બીજાની બૂમ શરૂ થઈ જતી. તેમ છતાં ઝનૂને ચડેલી આ ભૂતાવળ લોહી રેડાતું

જોઈ, વધારે ઉન્મત બનીને દરવાજા ઉપર પાટડાના ઠોક વધુ ને વધુ જોરથી ઝીંકવા લાગી.

દક્ષિણ તરફના ટાવરની દીવાલનું સમારકામ ચાલતું હોઈ, કસીમોદોને પાટડો, પથરા વગેરે સાધનો ઝટ હાથ ચડી ગયાં હતાં, અને તેણે તેમનો બરાબર ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો.

પરંતુ નીચેનું ટોળું એટલું મોટું હતું તથા એવા ઝનૂને ચડ્યું હતું કે, ઘાયલ થયેલા કે મરેલા માણસોને ઉપાડી લેવા કે બાજુએ કાઢવા થોભ્યા વિના જ એક પડતાની જગાએ બીજા આવીને ઊભો રહેતો; અને એમ દરવાજા ઉપરનો પાટડાનો ઠોક ચાલુ જ રહ્યો.

કસીમોદો હવે ચિતામાં પડી ગયો. અચાનક તેની નજર દરવાજા ઉપર બે બાજુથી ઢળતી પથ્થરની ગટરો ઉપર પડી. એ બંને ગટરોનાં મોં દરવાજાની બે જુદી બાજુએ પડતાં હતાં, પણ તેમનાં મૂળ તો ઉપર આવેલી એક ચોકડીમાં સાથે જ હતાં. ત્યાં ભેગું થતું પાણી એ બે જુદી જુદી ગટરો મારફતે દરવાજાની ઉપરથી મોટા બે જંગી દદ્દડાઓ રૂપે નીચે પડતું.

કસીમોદોને એ ગટરો જોઈ એક વિચાર સ્ફુર્યો. તરત તે પોતાના રહેઠાણના કમરામાં જઈ ઈંધણ લઈ આવ્યો, અને પેલી ચોકડીમાં ગોઠવી તેને ભડભડાટ સળગાવ્યું. પછી મંદિરમાં રાખેલા સીસાના મોટા મોટા ગઠ્ઠા ઉપાડી લાવીને તેણે તેના ઉપર ગોઠવી દીધા, અને ઉપર પાછાં લાકડાંનાં ખપાટિયાં — ચીપટો વગેરે ગોઠવ્યાં.

ઉપરથી પથ્થર વરસતા બંધ થયા, એટલે નીચેના હુમલાખોરો વધુ જોરમાં આવી, તથા દરવાજા તૂટે ત્યારે શું શું લૂટવાનું મળશે એની કલ્પનાઓથી ઉત્તેજિત થઈ, પાટડો દરવાજા ઉપર જોરથી ઝીંક્યે રાખવા લાગ્યા.

હવે છેવટનો એક જોરદાર પ્રયત્ન કરવાનો જ બાકી રહેતો હતો! તેઓએ દાંત કચકચાવી, શ્વાસ ધૂંટી, એ આખરી ફટકામાં પોતાનું વધુ જોર રેડવાના નિશ્ચય સાથે એ પાટડો ઉપાડ્યો. પણ તે

જ ઘડીએ એક કરુણ કારમી ચીસ તેમની વચ્ચેથી ઊઠી ! ઉપરથી ઊંજળતા સીસાની બે દદ્દડીઓ દરવાજા પાસેના ટોળા ઉપર મોત વરસાવતી પડવા લાગી હતી ! એ પ્રવાહી અગ્નિના રેલાઓ જેમના ઉપર પડતા, તેમની દાઝી બળીને જે વલે થઈ જતી, તે જોઈને એ ખવ્વીસાના પણ છક્કા છૂટી ગયા.

સૌ એ પાટડાને મરેલાં કે મરતાં માણસો ઉપર જ છૂટા ફગાવી દઈ, ચીસો પાડતા દૂર ભાગ્યા.

સેનાપતિઓ એક છત નીચે ભેગા થઈ શું કરવું એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. આ બધું કોણ કરે છે, એ વિષે તેઓમાંના કેટલાકે એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે, એ બધું મંદિરની રક્ષાર્થે નિમાયેલાં અમુક નામનાં દેવી સત્ત્વોનું કામ છે; તો બીજા કેટલાક બીજા મેલાં સત્ત્વોનું નામ દેવા લાગ્યા.

એટલામાં ટયુનિસના રાજવીએ મંદિરની ઝિંચી છત ઉપર સળગતી હોળીના પ્રકાશમાં કસીમોદોને ઓળખી કાઢ્યો. તે બાવી ઊઠ્યો, “ અરે, એ તો પેલો કસીમોદો ! ”

તરત જ બધા સાબદા થઈ ગયા. દરવાજો ન તૂટે તો પછી મંદિરમાં પેસવાનો બીજો કોઈ રસ્તો છે કે નહિ, તેની વિચારણા શરૂ થઈ. તે ઘડીએ મંદિરના માહિતગાર તરીકે ગ્રિગોરને અને જોન ફ્રોલોને યાદ કરવામાં આવ્યા.

કોઈકે કહ્યું કે, ગ્રિગોર તો રસ્તામાંથી જ ખસી ગયો છે. ટયુનિસના રાજવીએ જમીન ઉપર જોરથી પગ પછાડીને કહ્યું, “ એણે તો આપણને અહીં ધકેલ્યા, અને તે પોતે ભાગી ગયો ? ”

જોન ફ્રોલો પણ આસપાસ ન દેખાયાથી તે લડાઈમાં માર્યો ગયો, કે શું, એવો સૌને સવાલ થયો. પણ એટલામાં દૂરથી તે એક માત્રી નિસરણી ખેંચીને લાવતો દેખાયો. તેણે પાસે આવીને જણાવ્યું કે, “ ધક્કા ઉપર માલ ઉતારનારાઓની આ નિસરણી હું ધક્કાના લેફ્ટેનન્ટના ઘરની પછીતેથી લઈ આવ્યો. એની છોકરી મારા પ્રેમમાં છે — તેથી સ્ત્રી ! ”

“ પણ તું ભાઈ આ નિસરણીનું શું કરવા માગે છે ? ”

“ અરે મંદિર ઉપર પેલાં પૂતળાં દેખાય છે ને, ફ્રાંસના રાજાની ગૌંધરીવાળાં, — ત્યાંથી મંદિરમાં અંદર ઉતરવાનું ઉલાળાવાળું એક બારણું છે. આપણે ત્યાં ચડી જઈએ, એટલે મંદિરમાં સીધા પહોંચ્યા જાણો ! અને અંદર જઈ દરવાજાનો આગળો ઉઘાડી નાખીએ, એટલે બધા સીધા અંદર દાખલ થઈ શકશે ! ”

તરત સૌમાં નવી આશા અને નવો ઉત્સાહ વ્યાપી ગયાં. ટયુનિસના રાજાએ એ નિસરણી ઉપર ચડી મંદિરમાં પ્રથમ દાખલ થવાનો પોતાનો અધિકાર જાહેર કર્યો. ત્યારે જોન ફ્રોલોએ કહ્યું, “ નિસરણી હું લાવ્યો છું માટે હું જ પહેલો ચડવાનો; તમારે પહેલા ચડવું હોય તો તમારી નિસરણી લઈ આવો ! ”

જોન ફ્રોલોએ નિસરણી ભીંતે અમુક જગાએ ટેકવી, ઉપર ચડવા માંડ્યું. તેની પાછળ પાછળ કેટલાય માણસો એ નિસરણી ઉપર ચડવા લાગ્યા. આખી નિસરણી માણસોના જ બનેલા એક ઊંચા દંડા જેવી દેખાવા લાગી.

જોન ફ્રોલો ઉપર ચડી તરત ઠેકઠો મારી ગૌંધરીમાં ફૂટી પડ્યો.

સામે જ એક પૂતળા પાછળ ઊભેલા કસીમોદોને પોતાની તરફ તાકી રહેલો જોઈ, તે એકદમ ચીસ પાડી ઊઠ્યો.

કસીમોદો તેની ચીસ તરફ લક્ષ આપ્યા વિના સીધા પેલી નિસરણીના બે દંડાઓ તરફ ફૂલ્યો; અને નિસરણી ઉપરથી બીજા કોઈ ગૌંધરીમાં ફૂટે, તે પહેલાં તો તેણે એ બે દંડા હાથ વડે ઊંચકી એટલા જોરથી સામે ધકેલ્યા કે ઉપર ચડેલાં માણસો સાથે આખી નિસરણી હવામાં એક ક્ષણ વાર અધ્ધર તોળાઈ રહી અને પછી અમળાઈને નીચે નૂટી પડી. એ નિસરણીએ ચડેલા કેટલાના હાથપગ ભાગ્યા કે, માથાં ફૂટી ગયાં, તે એ લોકો જ જાણે.

નીચે ઉભેલું આખું ટોળું એ જોઈ જડસડ થઈ ગયું.

આણી બાબુ જોન ફ્રોલો હવે પોતાને પોતાના સાથીદારોથી છૂટો થડી ગયેલો જોઈ, એકદમ તો પેલા બારણામાંથી નીચે દોડી જઈ,

અંદરથી દરવાજાનો આગળો ઉઘાડી નાખવા દોડ્યો. પણ કસીમોદોએ આવતી વખતે એ બારણું બંધ કરી દીધું હતું; એટલે હવે નિસરણી-વાળાઓનું પત્યા પછી પોતાનો જ વારો આવશે એમ માની, તેણે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવી, કસીમોદોની બાકી રહેલી એક આંખ ઉપર તાકીને છોડ્યું. કસીમોદો જલદી એક બાજુ નમી ગયો, એટલે તે બાણ આંખને બદલે તેના હાથમાં પેસી ગયું.

કસીમોદોએ કાંટો વાગ્યો હોય એ રીતે એ બાણ ખેંચી કાઢ્યું; પછી તેણે સીધો જોન ફોલો ઉપર કૂદકો માર્યો અને તેનો એક હાથ અને એક પગ પકડી, તેને ગોલરીની બહાર છૂટો ફગાવ્યો. કસીમોદોના હાથમાં ઘા થયો હોવાથી કે કોણ જાણે, જોન ફોલો પૂરતા જરથી ફગાવાયો નહીં, એટલે નીચે ઊભેલા ટોળા ઉપર પડવાને બદલે તે વચ્ચેની કોઈ ગોલરીની કિનાર કે કોતરકામો ઉપર ટિચાઈને ભરાઈને કપડાનું ચીથરું લટકે એમ લટકી રહ્યો — કેડોએથી ભાગી ગયેલો અને ખોપરી વિનાનો!

એ જોઈ, ટચુનિસના રાજવીએ હાકલ કરી કે —

“હુમલો શરૂ કરી દો! ગમે તે થાય, હવે આપણા દોસ્તનો બદલો લેવો જ રહ્યો!”

અને એ ભૂતાવળ ક્યાં ક્યાંથી નિસરણીઓ ભેગી કરી લાવી, દોરડાં લઈ આવી, અને શી રીતે ભીંત ઉપર ચડી ચડીને મંદિરની છત ઉપર કીડીઓની પેઠે ચડી ગઈ, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ બૂમાબૂમ અને મંદિર ઉપર સળગતા લાકડાંના પ્રકાશથી લગભગ આખું પેરીસ શહેર જાગી ઊઠ્યું.

કસીમોદો આ લોકોને ટોળાબંધ પોતાની ગોલરી સુધી ઉપર ચડી આવતા જોઈ રહ્યો: હવે તો કોઈ સ્વર્ગીય ચમત્કાર થાય, તો જ એસ-મરાલ્દા આ લોકોના હાથમાં પડતી બચે.

રાજા લૂઈ-૧૧ મો પૅરીસમાં બે દિવસથી આવેલો હતો. પૅરીસમાં તે જવલ્લે જ આવતો, અને આવે ત્યારે બહુ ઓછું રહેતો. આ વખતે પણ એક દિવસ બાદ પછીને દિવસે ને મોંતિલે-તુરના ગઢ તરફ ચાલ્યે જવાનો હતો. તેને પોતાની આસપાસ પૂરતી સાંખ્યામાં કેદીઓને પૂરવાન ભાંયરાં, ફાંસીના માંચડા અને પોતાના સ્કોટિશ બાણાવળીઓની ટુકડાં હોય ત્યાં જ ચેન પડતું.

તેથી આજે પૅરીસમાં પણ તે પોતાના લુગ્ર મહેલના મોટા કમરાન અગિયાર ફૂટ ગુણ્યા — બાર ફૂટ વિશાળ પલંગમાં સૂવાને બદલે બાસિતલ જોલની કોટડીમાં સૂવા આવ્યો હતો ! બાસિતલનો ગઢ, લુગ્ર મહેલન ગઢ કરતાં તેને વધુ મજબૂત લાગતો હતો, તેથી.

અત્યારે રાત પડી હતી, અને રાજા લૂઈની કોટડીમાં ટેબલ ઉપ એક જ મીણબત્તી લબકારા માર્યા કરતી હતી. કમરામાંનાં પાંચેક માણસે ઉપર તેનું ટમટમતું ઝાંખું અજવાળું પડતું હતું.

તેમાંનો એક જણ રાજાની આરામખુરસા પાછળ એક મોટે ટ્રીપણા જેવો કાગળનો વીંટો લઈને ઊભો હતો અને રાજાજીને અર્ચન હિસાબની વિગતો સંભળાવતો હતો.

બીજા બે તો ફ્લોમિશ રાજ-પ્રતિનિધિઓ હતા — પૅલેસ ઓફ જસ્ટિસમાં નાટક વખતે વાચકને અમે તેમની ઓળખાણ કરાવી છે એક હતો ગિલોમ રીમ, અને બીજો હતો પેલો કાપડિયો જેક્સ કોપનોલ

બારણા પાસે વાઘ જેવા મોંવાળો એક મજબૂત બાંધાનો માણસ હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભો હતો. એ હતો રાજજીનો જલ્લાદ !

કોપનોલ ઊભાં ઊભાં થાકી ગયો હતો — તેણે પોતાના સાથીના કાનમાં કહ્યું, “કૂસની સોગંદ ! અહીં ખુરસી જેવી વસ્તુ હોતી જ નથી કે શું ? મને તો બેસવાનું મન થઈ ગયું છે.”

“સાવધાન ! અહીં તો માણસે કાં તો પગ ઉપર કે ધૂંટણ ઉપર ઊભવાનું જ હોય છે !”

એ જ વખતે રાજજીએ ગાડ નાખીને પોતાના માનીતા હજમ ઓલિવિયરને હિસાબ વાંચતો રોક્યો અને કહ્યું —

“આ બધું શું છે ? હજૂરિયાઓના જલ્લા માટે પચાસ સોલ, અને તાજના પાદરીઓના જલ્લા માટે બાર પાઉંડ ! શી વાત છે ? ટન બંધ સોનું રેડયા જ કરો ! તું તે કંઈ ગાંડો બાંડો થયો છે કે શું ઓલિવિયર !”

આટલું કહી તેમણે હિસાબનું કાગળિયું હજમના હથમાંથી ઝૂંટવી લીધું અને વિગતો ઉપર ઉતાવળે નજર નાખીને કહ્યું : અમારે આટલો મોટો રસાલો શું કરવો છે ? બે પુરોહિતોના મહિને દશ પાઉંડ; વડા હજૂરિયાના વર્ષે ૮૦ પાઉંડ; ચાર મુખ્ય રસોઈયાના દરેકના ૧૨૦ પાઉંડ; સોળા-રસોઈયો, વનસ્પતિ-રસોઈયો, બટલર, છરી-ચપ્પાંવાળો, બે મદદનીશ, — એ બધાના દરેકના મહિને દશ પાઉંડ ! રસોડા ખાતેને ઘોડાવાળો અને બે મદદનીશોના મહિને ૨૪ પાઉંડ ! રસોડાનો પહેરેગીર, ભઠિયારખાનાવાળો, અને બે ગાડાંવાળાના વર્ષે સાઠ પાઉંડ ! બે નાજ જડનારા તથા અશ્વચિકિત્સકો ૧૨૦ પાઉંડ ! અમારા તિજેરી-નવીસને બારસો પાઉંડ ! અને હિસાબનીસને પાંચસો પાઉંડ ! અને બીજા તો કેટલાય હશે, કોણ જાણે ! આ બધા રસાલાના માણસોનો જ પચ્ચર ચૂકવવા અમારે આખા ફ્રાંસ રાજ્ય ઉપર ધાડ પાડવી પડે ! આવજા મોટા ખર્ચમાં તો અમારા મહેલનાં વાસણકૂસણ બધું વેચી નાખવું પડે — અને બીજે વર્ષે જીવતા રહ્યા હોઈએ — માતાજીની અને પરમાત્માની

કૃપાથી — તો તો ડબલાં થકોરાંમાંથી જ અમારે અમારું 'પીણું' પીવું પડે.

“ માટે ઓલિવિયર મહાશય, રાજ-બાદશાહોએ પોતાના ઘરમાં ખોટા ઠાઠમાઠ ઊભા થવા દેવા ન જોઈએ. અમારું જોઈને અમારા ભાયાતો અને પછી દરબારીઓ અને પછી જાગીરદારો એમ કરવા લાગે. જુઓને અમારા રસાલાનું ખર્ચ કેટલું વધતું જાય છે તે! મને બધું બરાબર યાદ છે — '૭૯ ના વર્ષ સુધી વરસે છત્રીસ હજાર પાઉંડથી એ ખર્ચ વધતું નહોતું; પણ '૮૦ માં તેંતાલીસ હજાર, છસો આગ-ણીસ પાઉંડ થયા; અને આ વર્ષે તો આંકડો એંસી હજારે પહોંચ્યો! ચાર વર્ષમાં ખર્ચ વધીને બમાણું થઈ ગયું! ભયંકર!”

આટલું બોલી, થોડુંક શ્વાસ ખાવા થોભી, તેમણે જુસ્સામાં આવીને આગળ ચલાવ્યું —

“ મારી આસપાસ મને દૂબળો કરી, જાતે તગડા થનારા જ ભેગા થયા છે. તમે લોકો મારે રૂંવે રૂંવેથી પાઉંડો જ ખેંચ્યા કરો છો!”

પછી પેલા બે ફ્લેમિશ રાજ-પ્રતિનિધિઓ તરફ ફરીને તેમણે કહ્યું, “ જુઓને, આટલા બધા રસોઈયા અને નોકરો શું કરવાના? રાજ જમવા બેસે ત્યારે નાહક ભીડ કરતા આસપાસ તેઓ ઊભા રહે! અમારા મહેલના ઘડિયાળની આસપાસ ચાર શુભસંદેશ પોકારનારાની મૂર્તિઓ છે. હમણાં તે ઘડિયાળનું સમારકામ ચાલે છે. એ મૂર્તિઓ સોને રસેલી છે. પણ ઘડિયાળના કાંટાને ફરવામાં તે શી મદદ કરે છે, વારુ? તેમ જ આ બધા ઊભા રહે, તેથી ખોરાક ખાવામાં કે પચવવામાં શી મદદ થાય? — ઠીક, ઠીક, ઓલિવિયર, હવે તું તારું દાસ્તાન આગળ ચલાવ — ”

પેલાએ તરત રાજજીના વીંટો હાથમાંથી પાછો લઈને આગળ વાંચવા માંડ્યો —

“ મુદ્રા-મહોર-સીલ ખાતાનાં સીલ જૂનાં થઈ ગયાં હોવાથી નવાં બનાવ્યાં તેમની ચાંદીની કિંમતના તથા ઘડતરના બાર પાઉંડ —

“ બે પરબડીમાં જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ એ ત્રણ મહિનામાં સાત સેં ૧૧ કબૂતરોને નાખ્યાના ચાર પાઉંડ ચાર સોલ —

“ એક ગુનેગારની આખરી કબૂલાત કરાવ્યા બદલ એક ફકીરને ચાર સોલ —

“ રાજજીએ આ વર્ષે પેરીસનાં ચકલાંમાં રણશીંગા સાથે છપ્પન ઢંઢેરા પિટાવ્યા છે, તેના પૈસા ચૂકવવા હજુ બાકી —

“ જ્યાં ખજનો દટાયેલો મળી શકે તેમ છે એવી લોકવાયકા હતી, તેવી જગાઓએ ખોદકામ, તથા તપાસ કરાવ્યાના ખર્ચના ૪૫ પાઉંડ;— જોકે કશું કયાંયથી મળ્યું નથી —

“ મહેલમાં કાચની છ તખ્તીઓ નંખાવાના તેર સોલ; રાજજીના જૂના ઉપરકોટને બે બાંયો નંખાવ્યાના ૨૦ સોલ; રાજજીના બૂટને ચોપડવાની ગ્રીઝ માટે પેટ્ટી બનાવરાવ્યાના પંદર દેનિયર; રાજજીનાં કાજાં ભૂંડ રાખવા માટેના વાડાના ૩૦ પાઉંડ; મહેલમાં સિંહો માટેનાં પાંજરાં વગેરેના ૨૨ પાઉંડ; એક લુચ્યા દગનું શું કરવું તે નક્કી થાય તે પહેલાં છ મહિના તેને કસાઈખાનામાં પૂરી રાખ્યો, તેના ખર્ચના છ પાઉંડ ચાર સોલ — ”

રાજા હવે વચ્ચે જ ત્રાડી ઊઠ્યો — “ એ શું વળી ? જેને ફાંસીએ જ દેવાનો છે, તેને ખવરાવવા પાછળ ખર્ચ શા માટે કરવું ? હું એવા ખોટા ખર્ચનો એક પૈસા પણ ચૂકવવાનો નથી ! આજે રાત્રે જ એ માણસ વધુ ખાવા માટે જીવતો રહેવો ન જોઈએ, સમજ્યો ? એ વ્યવસ્થા જેને મળીને કરવાની હોય તે કરી લેજે — ”

ઓલિવિયરે અંગૂઠાના નખથી કાગળ ઉપર કંઈક નિશાની કરી લીધી, અને આગળ વાંચવા માંડ્યું —

“ પેરીસના જલ્લાદની પહોળા ફજાની તરવાર લક્ષમબર્ગના લૂઈનું ગળું કાપવા જતાં ખાણો પડી જઈ બગડી ગઈ હોવાથી નવી બનાવરાવી તથા તેનું સમુચિત મ્યાન તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું — ”

રાજાએ તરત ઓલિવિયરને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું—
“મંજૂર, એ ખર્ચ સામે મારે કશો વાંધો નથી; હું રાજાખુશીથી મને ખર્ચ મંજૂર કરું છું.”

ઓલિવિયરે આગળ વાંચવા માંડ્યું— “એક મોટું પાંજરું તૈયાર કરાવ્યું—”

રાજાએ તરત ઊભા થઈને કહ્યું, “હું આજે બાસ્તિલમાં એ પાંજરું જાતે જોવા જ આવ્યો છું. હું તેને તપાસું તે વખતે જ તેના ખર્ચની વિગતો મને વાંચી સંભળાવજે.”

તરત જોલર તથા મશાલોવાળા સાથે એ બધા કેટલાય દાદર ઊતરી તથા ઓસરીઓ વટાવી એક ભૂગર્ભ ઓરડામાં પહોંચ્યા.

એક કમાનદાર અંધારિયા ઓરડાની વચ્ચે લક્કડ, લોખંડ અને ચણતરકામથી મોટું ૧૫ગું પાંજરું ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું.

રાજા તેની ચારે બાજુ ફરી તેના જુદા જુદા ભાગો તપાસવા લાગ્યો, દરમ્યાન ઓલિવિયર તેના ખર્ચની વિગતો વાંચવા લાગ્યો.

“મોટા પાટડાઓ અને વળાઓનું બનાવેલું, અંદરથી નવ ફૂટ લાંબું અને આઠ ફૂટ પહોળું, સાત ફૂટ ઊંચું, કુલ ૯૬ આડા પાટડા, બાવન ઊભા પાટડા, ટેકા માટેના દશ ગર્ડરો—૧૯ સુતારોને ઘડતાં ૨૦ રોજ થયા, લોખંડના ૨૨૦ બોલ્ટ વપરાયા, પ્લેટો અને નટો એમ બધા લોખંડનું કુલ વજન ૩૭૩૫ પાઉંડ— ફરસમાં જડવા માટે જે લોખંડ વપરાયું તે જુદું— બધાની કુલ કિંમત ત્રણસો સત્તર પાઉંડ, પાંચ સોલ, સાત ફાઈગ —”

રાજાએ પાંજરાના બાંધકામ અંગે સંતોષ વ્યક્ત કરતો ઉદ્ગાર કાઢ્યો. તે ઓળખીને અંદર પુરાયેલો કેદી રાજાજીને કરગરતો બોલી ઊઠ્યો, “સરકાર! સરકાર! દયા! દયા!”

રાજાએ પાંજરામાંથી કોઈ તેને સંજોધીને બોલે છે, તે જાણે સાંભળ્યું જ નથી, એમ દેખાવ કરી ઓલિવિયરની વિગતો ઉપર જ લક્ષ આપવા માંડ્યું.

પેલો કેદી કરગરવા લાગ્યો, “સરકાર! હું સાચું કહું છું કે, રાજદ્રોહનો ગુનો મેં નહિ, પણ મોંશ્યેર કાડિનલ-ઓન્જર્સે કર્યો હતો — અને એ અંગેનો પત્ર મોંસિન્યોર-ગ્યુએનને મેં નહિ પણ મોંશ્યેર કાડિનલ-બેલ્યુએ લખ્યો હતો. મારી બધી મિલકત લઈ લેવામાં આવી છે — હું નિર્દોષ છું — ચૌદ ચૌદ વર્ષથી હું લોખંડના પાંજરામાં ટાઢે મર્યો છું — દયા કરો! દયા કરો! ભગવાન આપને સ્વર્ગમાં જરૂર તેનો બદલો આપશે! ૧૪૬૯ના એપ્રિલથી મને પાંજરામાં પૂર્યો છે — મારા પગે ભારે સાંકળ બાંધેલી છે અને તે સાંકળને છોડે વજનદાર લોખંડી ગાળે છે — બધું નાહક રિબામણ જવું કરેલું છે — મારા ઉપર દયા કરો; દયા કરો!”

એ પાંજરામાં વર્દુના બિશપને પૂરેલો હતો.

૨

બધા હવે રાજજીની કોટડીમાં પાછા આવ્યા. દરમ્યાન ટેબલ ઉપર કેટલાક ખરીતા આવીને પડયા હતા. રાજાએ પોતે જ ફોડી ફોડીને તે વાંચવા માંડયા, અને ઓલિવિયરને ધીમેથી બોલી જવાબો લખાવવા માંડયા. દરમ્યાન પેલા ફ્લૅમિશ રાજપ્રતિનિધિઓ ઊભા જ રહ્યા!

એટલામાં અચાનક બારણું ઊઘડ્યું અને એક નવો માણસ ગાભરો ગાભરો અંદર પેઠો. તે રાજજીનો દાક્તર હતો — તેમ જ બાતમી-દાર ગોકિયો હતો.

“સરકાર! સરકાર! પેરીસની પ્રજાએ બંડ કર્યું છે!”

“આમ કેમ ઉતાવળે દોડી આવ્યો છે?”

“સરકાર! સરકાર! બહુ મોટો બળવો થયો છે; પેલેસ ઓફ જસ્ટિસના કોટવાળ સામે — તેમના જાન જોખમમાં છે, તેમને તરત મદદ મોકલવી જોઈએ!”

“પણ કોટવાળ સામે લોકોને શો વાંધો પડ્યો છે?”

“આ બધા ભટકેલ-લોકોની દેખરેખ તેમના હાથમાં છે, સરકાર! એટલે તેઓને એમની સામે દાઝ લોય જ! અને એ ભટકેલો કોટવાળ

વખતથી ફરિયાદો કર્યા કરે છે કે, કોટવાળ અને તેમના ન્યાયાધીશેને તેઓ સ્વીકારવાના નથી - તેઓ તો રાજજી અને પરમાત્મા (- તેઓ ખરી રીતે સેતાનના જ અનુયાયી છે -) એ બેને જ પોતાના માલિક તરીકે સ્વીકારે છે.”

“વાહ! ત્યારે તો એ લોકો સારું કામ કરી રહ્યા છે! મારા પેરીસને આ બધા કોટવાળ-ફોટવાળોએ વહેંચી ખાધું છે - તે જટલા ઓછા થાય તેટલા સારા! મને કહે જોઈ, કોટવાળની હકૂમતમાં ક્યા ક્યા વિભાગો છે?”

“સરકાર, ૩-૬ લેરબરી સુધીનો ૩૬૯ કેલેબ્રેટ વિભાગ, પ્લાસ સેન્ટ માર્કેલ, નોત્રદામ મંદિર પાસેના વિસ્તારો, ‘કોર્ટ ઓફ મિરેક્લ્સ’ કહેવાતો વિસ્તાર, જ્યાં આ ભામટાઓ રહે છે - ઉપરાંત, બેન્ડ્યૂ ચેપીરોગની હોસ્પિટલથી માંડીને આખો પોર્ટ સેન્ટ જૅક્સ સુધીનો ધારી માર્ગ - એ બધું તેમની હકૂમત હેઠળ છે.”

“વાહ, તો મારા ભલા શહેરનો ખાસો ટુકડો જ ભાઈસાહેબે પચાવી પાડ્યો છે ને! આ બધા ધારી રસ્તા સંભાળનારા, ન્યાય ચૂકવનારા, અમીરો અને માલિકો અમારી બરોબરી કરતા દરેક ખેતરને ખૂણે પોતપોતાનું જુદું ટોલ-નાકું અને જુદો ફાંસીનો માંચડો ઊભાં કરે છે; તથા લોકોને દેહાંતદંડ દેતા દેતા કરવેરા પડાવે છે. મારા ફાંસ રાજ્યમાં જટલા ફાંસીના માંચડા છે, તેટલા રાજાઓ છે. આવી સ્થિતિ કેમ કરીને નભાવી લેવાય? પેરીસમાં રાજા સિવાય બીજો કોઈ લોર્ડ ન હોવો જોઈએ, અને પાર્લિમેન્ટ સિવાય બીજું કોઈ ન્યાય ચૂકવનારું હોવું ન જોઈએ. ફાંસમાં એક જ રાજા, એક જ ન્યાયાધીશ અને એક જ જલ્લાદ હોય, એ દિવસ જલદી આવવો જોઈએ. એટલે એ બધા ભામટાઓ આજે કોટવાળને ઓછો કરે, તો કંઈ વાંધા નહિ! ઠીક થયું એ ભામટા હુલ્લડખોરોની સંખ્યા કેટલી છે?”

“છએક હજાર જટલી કહે છે.”

“તો અત્યારે એટલા બધા હુમલાખોરો સામે મોકલવા માટે આપણી પાસે પૂરતાં માણસો પણ ક્યાં છે? અને કેટલાં ભેગાં થઈ થઈ શકશે એની કાલે સવારે વાત. અત્યારે કશું નહિ.”

રાજજીનો દાક્તર બિચારો આ સાંભળી ચૂપ થઈ ગયો. પણ તેને કંઈક યાદ આવવાથી તેણે તરત ઉમેર્યું — “સરકાર, રોન ફરનારાઓ એ હુમલાખોરોમાંથી બેએક જણને પકડી લાવ્યા છે, તેમનું શું કરવાનું છે?”

“એ લોકોને અહીંયાં અંદર લાવો; પૂછી તો જોઈએ કે, તેમની યોજના શી છે, અને તૈયારીઓ શી છે!”

તરત પેલા બેને અંદર લાવવામાં આવ્યા. રાજએ તે બેમાંના એકને પૂછ્યું —

“અલ્યા શાનું બંડ ઉપાડ્યું છે?”

“મને ખબર નથી; બધા જતા હતા એટલે હું પણ ગયો.”

“તો તું તમારા માલિક કોટવાળ ઉપર હુમલો કરવા તથા તેમને લૂંટવા નહોતો જતો?”

“તેઓ કયાંક કશુંક કરવા જવાના હતા એટલું જ હું જાણું છું.”

“આ તારી સાથેના સોબતીને તું ઓળખે છે?”

“નાજી, હું તેને ઓળખતો નથી.”

રાજએ તરત પોતાના જલ્લાદ ત્રિસ્તાંને ‘ઘટનું કરવા’ એ માણસ સોંપી દીધો. પછી પેલા બીજા કેદીને તેમણે પૂછ્યું —

“તારું નામ?”

“પાયેરી ગ્રિગોર.”

“ધંધો?”

“ફિલસૂફનો, સરકાર.”

“તો પછી તું અમારા મિત્ર મોંશ્યોર કોટવાળના ઘર ઉપર કેમ હુમલો કરવા દોડ્યો હતો?”

“સરકાર, હું હુમલાખોરોમાંનો માણસ હરગિજ નથી !”

“તો શું અમારા રોન ફરનારા તને એ લોકોના ટોળામાંથી પકડી લાવ્યા છે, એ ખોટું ?”

“સરકાર, એમની ભૂલ થઈ છે; હું જાતે કરુણાન્ત નાટકો લખું છું, તેવી જ આ કરુણાન્ત ઘટના છે, સરકાર ! હું તો કવિ છું. અમારા ધંધાવાળાને રાતે શેરીઓમાં ભટકવું જ પડે છે. એમ હું રાતે ફરવા નીકળ્યો હતો, તેવામાં તે રોન ફરનારાઓએ મને પકડયા. મારે ને પેલા હુલ્લડને કશી લેવા-દેવા નથી, સરકાર. આપ નામદારે જ જોયું કે, પેલો ભામટો મને ઓળખતો જ નહોતો. હું આપ નામદારને આજીજી કરું છું — વિનંતી કરું છું —”

“અલ્યા, તારા લવારાથી તો માથું પાકી જવા આવ્યું.”

તરત જ રાજાજીનો જલ્લાદ ત્રિસ્તાં આગળ આવી બોલ્યો,

“સરકાર, આને પણ લટકાવી દઈએ ?”

“વાહ, મને કાંઈ વાંધો હોય એમ લાગતું નથી.”

“સરકાર, મને એ બાબતમાં ઘણા વાંધા દેખાય છે” — ગ્રિગોર કરગરી પડ્યો; “સરકાર, મારી બે વાતો સાંભળી લો — આપનું મહા-વજ્ર મારા જેવા પામર — તુચ્છ જંતુ ઉપર પડે એ ઠીક ન કહેવાય — આપ નામદાર તો બહુ મોટા શહેનશાહ છો — આપે તો મારા જેવા ગરીબ પ્રમાણિક માણસ ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. — મારે ને આ બળવાખોરોને કશી લેવાદેવા નથી — હું તો આપ નામદારનો વફાદાર પ્રજાજન છું — લેખક છું, કવિ છું. અને આપના જેવા મહારાજવીઓ તો સાક્ષરોને હંમેશાં આશરો આપે છે, જેથી તેઓ આપનો યથા નિરંતર ગાયા કરીને દિશાઓને આકાશ સુધી ભરી કાઢે. — મેં જ ફ્લેન્ડર્સનાં કુંવરી અને આપણા મહાન પાટવી કુંવરને ઉદ્દેશીને એક સુંદર નાટક લખ્યું હતું — જે તે દિવસે પેલેસ ઓફ જસ્ટિસમાં ફ્લેન્ડર્સના રાજપ્રતિનિધિઓની રૂબરૂમાં ભજવાયું હતું.”

આટલું કહી તે તરત રાજાજીના પગમાં જ સીધા આળોટી ગયો.

રાજાએ ત્રિસ્તાન સામે જોઈને કહ્યું, “ બહુ જીભ લાંબી છે, આની તો; ત્રાસ્યા એનાથી ! અને છોડી મૂકો, ધાવધપાટ કરીને ! ”

૩

દાક્તરે હવે રાજાજીની તબિયત વિશે પૂછપરછ શરૂ કરી. કારણકે, એ અંગે જ રાજાજીએ તેને તેડાવ્યો હતો.

રાજાજીએ તરત જવાબ આપ્યો, “ અ રે રે, આજે મારા કાનમાં ધમાકા થયા જ કરે છે, અને મારી છાતીમાં જાણે આગ સળગી હોય એવી બળતરા થાય છે. ”

દાક્તરે ગંભીર મોં કરી તેમની નાડી જોવા માંડી.

દરમ્યાન કોપનોલે પોતાના સાથીના કાનમાં કહ્યું, “ રાજાનો આ દરબાર તો જુઓ — એક દાક્તર અને એક જલ્લાદ. દાક્તર પોતાને માટે, અને જલ્લાદ બીજા સૌ માટે ! ”

દાક્તરે દરમ્યાન જેટલા ચાળા કરવા જોઈએ તેટલા કરી રહીને કહ્યું, “ સરકાર, આ બીમારી તો ગંભીર છે. ત્રણ દિવસમાં તો માણસ ખતમ થઈ જાય ! ”

“ માતાજી ખમા કરે ! મિત્ર, એની દવા ? ”

“ હું તેનો જ વિચાર કરું છું. ”

અચાનક તે ચિતનમાંથી જાગી ઊઠયો હોય, એમ માથું હલાવી બોલ્યો —

“ સરકાર ધર્મ-વેરાના ઉધરાતદારની જગા ખાલી પડી છે, અને મારે એક ભત્રીજો છે. ”

“ એ ભત્રીજાને એ ખાલી જગા આપવામાં આવશે; પણ મારી છાતીમાંથી આ બળતરા ગમે તેમ કરીને મટાડ ! ”

“ આપ નામદાર આટલા બધા કૃપાવંત છો, તો અરજ છે કે, મેં જે નવું ઘર બંધાવવા માંડ્યું છે, તેનું છાપરું બાકી રહ્યું છે, તે મારી પાસે પૌસા ખૂટી ગયા છે. એ છાપરાનીય એટલી પંચાત હું ન કરત, પણ એમાં જેહાં ફેર્ષોનાં ચિત્રો છે — તે પલળી જાય કે ભેજ

વાળાં બની જાય, તો મોટું નુકસાન થયું ગણાય. — એ ચિત્રો જે મકાનમાં હોય તેનું છાપરું તાંબાનું જ બનાવવું જોઈએ. ”

“ પણ બોલી નાખને, એ છાપરા માટે કેટલા પૈસા જોઈશે ? ”

“ બેએક હજાર પાઉંડ તો ખરા. ”

“ અરે ખાટકી ! તું મારો એક દાંત ખેંચી કાઢે છે ત્યારે પણ એના વજનના હીરા જેટલી કિંમત વસૂલ કરે છે. ”

“ તો મારા ઘરને છાપરું મળશે ? ”

“ હા, હા, મર ! પણ મારી બળતરા તો મટાડ ! ”

“ બસ, તો હું હમણાં જ આપ નામદારની એવી સારવાર થક્ર કરાવી દઉં છું કે, દરદ મટી ગયું જણા ! ”

પણ હજમ ઓલિવિયરની દાઢ હવે સળકી ઊઠી. પોતાના દેખતાં પેલો દાક્તરડો અટલું પડાવી ગયો, તો પોતે શા માટે બાકી રહી જાય ? તેણે તરત જ નમન કરીને નિવેદન કર્યું —

“ સરકાર તિજેરી ખાતાની અદાલતના કાઉંસેલર સાર્થમન દિન મરી જવાથી તેમની જગા ખાલી પડી છે. ”

“ તેનું શું છે ? તમે બધાએ શું માંડ્યું છે ? કહેવત છે કે, ‘ માછલાં મારવાં તો સમુદ્રમાં, અને બક્ષિસ લેવી તો રાજ પાસેથી. ’ — એ અનુસાર જ તમે લોકોએ વર્તવા માંડ્યું છે કે શું ? તું અમારો માનીતો હજમ છે, છતાં ‘દલ માં અમે તને અમારો પાયગા-નવીસ બનાવ્યો, ‘દલ માં સેંટ ક્વાઉદ પુલના કિલ્લાનો ગઢવી બનાવ્યો, નવેંબર ‘૭૩માં મૂળ માણસને ખસેડીને તને વિંસનીનો કિલ્લેદાર બનાવ્યો, ‘૭૫ માં સેંટ ક્વાઉદ પાસેના જંગલના મૂળ રખેવાળને ખસેડીને તને તેની જગાએ નીમ્યો, ‘૭૮ માં તને અને તારી પત્નીને સ્કૂલ સેંટ જમની જગીરમાંથી દથ પાઉંડ-નું વર્ધાસન બાંધી આપ્યું, ‘૭૯ માં સેનારના જંગલના રખેવાળને ખસેડીને તને રખેવાળ બનાવ્યો, પછી લોથેના કિલ્લાનો કેપ્ટન બનાવ્યો, સેંટ ક્વેન્ટિનનો ગવર્નર બનાવ્યો, મ્યુલાંના પુલનો કેપ્ટન બનાવ્યો, તહેવારને દિવસે હજમત કરનાર હજમને જે પાંચ સોલ મળે, તેમાંથી ત્રણ તને

મળે એવો હુકમ કાઢ્યો, '૭૪ માં અમારા અમીશને નાખુશ કરીને તને ઉજર રંગની અને મોરના પીંછા જેવી રાજ-મુદ્રા ધારણ કરવાનો હક આપ્યો અને છતાં હજુ તું ધરાયો નથી?'”

“ઠીક, રાજજી આજે ખરેખર બીમાર છે, એમ જ માનવું જોઈએ. તે બધું પેલી જળોને આપી દેવા માગે છે, બીજા કોઈને કશું નહિ!” રાજજીનો હજમ કડવાશ સાથે બોલી ઊઠ્યો.

રાજજી પણ આજે પેલા હુમલાખોરોના બંડના સમાચારથી ખુશ-મિજાજમાં આવી ગયા હતા, એટલે તે હસતાં હસતાં બોલ્યા, “બહુ સીધા હિસાબ છે; વૈદ્યના હાથમાં મારું આખું શરીર છે; તારા હાથમાં માત્ર મારી દાઢી છે. છતાં રાજ શિવપેરિકની પેઠે મને મારી લાંબી દાઢી એક હાથમાં પકડીને જ વાત કરવાની ટેવ હોત, તો તારો કથો જ ખપ મને ન પડત; અને ત્યારે તારા હોદ્દાનું શું થાત? માટે જ, વધુ વાત કરવી છોડી, તારાં ઓજાર લઈ આવ, અને મારી દાઢી બનાવવાનું શરૂ કર.”

ઓવિવિયર હજમતનાં સાધન લેવા બહાર ચાલ્યો ગયો.

દરમ્યાન રાજએ બારી પાસે જઈ, બંડખોરોના હલ્લા તરફની દિશામાં આગ સળગી હોવા જેવો દેખાવ જોઈ, પેલા ફ્લેમિશ રાજ-પ્રતિનિધિઓને ખાતરી કરવા બોલાવ્યા અને જણાવ્યું, “જુઓ કોટવાળ સાહેબના ઘરને આગ લગાડી હોય એમ લાગે છે ને?”

પણ આ ક્ષણે જ ઓવિવિયર ગાભરો ગાભરો પાછો દોડી આવ્યો.

“સરકાર, મને ક્ષમા કરો, હું બહુ ભયંકર સમાચાર લઈને પાછો આવ્યો છું.”

“આ બધું શું છે?” રાજએ ધૂરકીને કહ્યું.

“સરકાર, કોટવાળ સામે નહિ, પણ આપની સામે બળવો થયો છે! એક ડાકણને પાર્લમેન્ટની આપની અદાલતે દેહાંતદંડની સજા કરી છે. પણ તેણે નોત્રદામમાં પેસી જઈ આશરો લીધો છે. લોકો હવે તેને

હલ્લો કરી ત્યાંથી કાઢી લેવા માગે છે. લોકો કોટવાળના ઘર ઉપર નહીં પણ નોત્રદામ ઉપર—માતાજીના મંદિર ઉપર ત્રાટક્યા છે.”

“હે? નોત્રદામ ઉપર? તેઓ માતાજીના મંદિર ઉપર ત્રાટક્યા છે? આ સમાચાર વખતસર લાવવા બદલ સાર્થમન રેદિનની ખાલી પડેલી જગા જ તને આપી દીધી! એ ડાકણે મંદિરનો આશરો લીધો છે, અને મંદિર મારા આશરા હેઠળ છે. પણ મંદિર ઉપર હુમલો કરીને એ બદમાશોએ મારા ઉપર જ હુમલો કર્યો છે; અને હું અત્યાર સુધી એને કોટવાળ ઉપરનો હલ્લો માની બેઠો હતો. પણ બસ હવે ત્રિસ્તાં! એ બદમાશો ઉપર તૂટી પડ! માર! કાપ! જો, અહીં બાસ્તિવમાં ૫૦ ભાલાધર સૈનિકો મળી ત્રણસો ઘોડેસવારો છે. તેમને સાથે લઈ જા! મોંશ્યોર દ શેતો-પરની ટુકડી છે, તેને લઈ જા; તારાં પોતાનાં માણસો લઈ જા; હોટેલ સેન્ટ પૉલ ઉપર મોંશ્યોર ડોફિનના ચાલીસ બાણાવાળી છે, તેમને લઈ જા; પણ બનતી ઉતાવળે સીધા નોત્રદામ તરફ દોડી જા. અહા, પેરીસના ભટકેલો—ભામટાઓ, તમારી ફ્રાંસના તાજ સામે બંડ કરવાની આટલી મોટી હિમત? તમે માતાજીના મંદિરની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડો એમ? ત્રિસ્તાં! કતલ ચલાવ, લોહીની નદીઓ વહેવરાવ; એક પણ ભામટો આજે જીવતો નાસી છૂટવો ન જોઈએ!”

“અને પછી પેલી ડાકણનું શું કરવું?”

“લોકો એનું શું કરવા માગે છે?”

“તેઓ તેને નોત્રદામ મંદિરના આશરામાંથી ખેંચી જવા માગે છે, એનો અર્થ એવો થાય કે, તેઓ દેહાંતદંડની સજામાંથી તે છટકી ન જાય એવું જ કરવા ઇચ્છે છે.”

“તો પછી બંડખોરોની કતલ કરીને એ ડાકણને ફ્રાંસીએ ચડાવી દેજો.”

કોપનોલે સાથીના કાનમાં કહ્યું—“ખારસું! લોકોને જે ઇચ્છા કરવા બદલ સજા થાય, તે ઇચ્છાનો અમલ તો કરો જ!”

“ પણ સરકાર, એ ડાકણ હજી જે નોત્રદામમાં ભરાઈ રહી હોય, તો આશ્રય-ધામ હોવા છતાં, મંદિરમાંથી મારે તેને પકડવી ? ”

“ આશ્રય-ધામ ? ખરી વાત; અને છતાં તે ડાકણને ફાંસીએ તો ચડાવવી જ જોઈએ. કંઈ નહિ; માતાજી આપણને ક્ષમા કરશે - કારણ કે ડાકણ જેવી ડાકણ તેમના આશ્રયમાં પેસે, તો તેને તો ખેંચી કાઢવી જ જોઈએ ને ! પૂર્વે ઘણા રાજાઓએ ઈશ્વરની કીર્તિ અર્થે અને રાજ્યની જરૂરિયાત અર્થે મંદિરોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. જમ કે ઈંગ્લેંડના બિશપ સેન્ટ હ્યૂએ રાજા એડવર્ડને દેવળમાં જ એક જાદુગરને ફાંસીએ ચડાવવા દીધો હતો; મારા ગુરુ સેન્ટ લૂઈએ એવા જ હેતુથી મોંશ્યેર સેન્ટ પોલના મંદિરની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું, તેમ જ જરુસાલેમના રાજા મોંશ્યેર આલફોન્સે ત્યાંના પવિત્ર મંદિરની મર્યાદાનું. અને હું તો આવું ઉલ્લંઘન ફરી કદાપિ નહિ કરું, તથા આ ઉલ્લંઘનના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ચાંદીની એક સુંદર મૂર્તિ માતાજીને ભેટ ચડાવીશ.”

૫
સંકેત-શબ્દ

૧

બાસ્તિલમાંથી છૂટેલો ગિગોર ભાગી છૂટેલા ઘોડાની પેઠે નાહો, અને અમુક નિયત જગાએ જઈને ઊભો રહ્યો. ત્યાં ચકલા વચ્ચેના કૂસનાં પગથિયાં ઉપર એક જભભાધારી માથું ઢાંકીને બેઠો હતો.

“તમે છો કે, આચાર્યજી?”

“ભલાદમી, લોહી ઊકળી ઊઠે એટલું બધું મોડું કરાનું હશે? હમણાં સવારના દોઢનો ટકોરો પડ્યો!”

“પણ મારો એમાં કશો વાંક નથી; હું હમણાં જ ફાંસીએથી બાલ-બાલ બચી નીકળ્યો છું. રાજજીના પહેરેગીરો મને સીધા રાજજી પાસે જ પકડી ગયા હતા.”

“ઠીક, એ વાત પછી; તારી પાસે તારાં માણસોનો કશો સંકેત-શબ્દ છે?”

“ગુરુજી, પણ મોતના પંજમાંથી નાસી છૂટેલા માણસની સ્થિતિ શી હોય એ તો વિચારો!”

“ભાઈ, તું તો બહુ વાચાળ માણસ છે; હું એ વાતની ક્યાં ના પાડું છું? પણ આપણે જે હાથમાં લીધું છે, તે પૂરું કરવું છે કે નહિ?”

“સંકેત-શબ્દ છે અને હું જાણું છું.”

“ તો તો ઠીક; નહિ તો આપણે મંદિર સુધી પહોંચીએ શી રીતે? તમારા લોકોનું ટોળું બધી શેરીઓ રોકીને ઊભું છે. તેમને કંઈ નડતર નડયું લાગે છે. પણ આપણે કદાચ વખતસર પહોંચી જઈશું. ”

“ હા, ગુરુજી; પણ આપણે મંદિરમાં દાખલ શી રીતે થઈશું? ”

“ ટાવરોની ચાવી મારી પાસે છે. ”

“ પણ પછી આપણે બહાર શી રીતે નીકળીશું? ”

“ મઠની પાછળ એક નાનું બારણું છે, ત્યાંથી નદીકિનારે પહોંચી શકાશે. એ બારણાની ચાવી મેં મેળવી રાખી છે, અને આજે સવારે એક નાની હોડી પણ મેં છુપાવી રાખી છે. ”

બંને જાણ ઉતાવળે પગલે શહેર તરફ ચાલ્યા.

૨

કસીમોદો હતાશ થઈ, હવે શું થશે, એનો વિચાર કરતો ઊભો હતો. એટલામાં પાસેની શેરીઓમાંથી પૂરપાટ ધસી આવતા ઘોડાઓના દાબડાનો અવાજ સંભળાયો. થોડી વારમાં તો મથાલોની લાંબી પંક્તિ સાથે ઘોડેસવાર ટુકડીઓ ‘મારો!’ ‘કાપો’ કરતી ભટકેલોના ટોળા ઉપર તૂટી પડી.

કસીમોદોએ કશું સાંભળ્યું તો નહિ. પણ તેણે ઘોડેસવાર ટુકડીઓને આ ટોળા ઉપર ધસી આવતી જોઈ, — જેમાંના એકની આગેવાની કોષ્ટન ફેબસ કરતા હતા. બધા ભામટા-ભટકેલા થોડી વારમાં નાસભાગ કરવા લાગ્યા એટલે તેણે પણ ઉપર ચડી આવેલાઓ સામે પોતાનો મારો વધુ હિમતથી અને સચોટતાથી ચલાવ્યો.

ભટકેલોએ ઘોડેસવાર ટુકડીઓનો બહુ બહાદુરીપૂર્વક સામનો કર્યો. મરણિયા થઈને ઘોડાઓ ઉપર, ઘોડેસવારો ઉપર, તેમનાં હથિયારો ઉપર જે રીતે તેઓ તૂટી પડ્યા, એ જોઈને એમ જ લાગે કે, એ મૃત્યુ-દેવની જ સેનાના માણસો છે — જેઓને મરવાની બીક જાણે હોય જ નહિ!

ટયુનિસનો રાજવી પોતાના જંગી દાતરડા સાથે ઘાસના ખેતરમાં ધૂમતો હોય તેમ ધૂમવા લાગ્યો. તે જાણે ભાનમાં જ ન હતો — તેના એ વિકરાળ હુમલા સામે શસ્ત્રધારી અને શિસ્તબદ્ધ ઘોડેસવારો પણ ખમચાઈને ઊભા રહ્યા. છેવટે બંદૂકની એક ગોળીએ તેને સુવાડી દીધી.

દરમ્યાન હવે મકાનોની બારીઓ ઊઘડી ગઈ હતી, અને રાજાજના લશ્કરનાં માણસો જોઈને મકાનવાળાઓએ પણ ઉપર રહ્યાં રહ્યાં પેલા ભટકેલો ઉપર બંદૂકો તાકવા માંડી. આખો ભાગ થોડા વખતમાં ધુમાડાથી ભરાઈ ગયો; અને જમીન ઉપર થઈને તો રીતસર લોહીની નદી જ વહેવા લાગી.

છેવટે ભટકેલોમાં ભંગાણ પડ્યું. જેઓ જીવતા રહ્યા હતા તે હવે જીવ લઈને નાસવા લાગ્યા.

કસીમોદો અત્યાર સુધી એકલે હાથે કારમી લડત આપી રહ્યો હતો; તેણે હવે લડાઈ પૂરી થતાં, ધૂંટણિયે પડી, આકાશ તરફ હાથ ઊંચા કરી, પરમાત્માનો આભાર માન્યો. પછી આનંદથી લગભગ ઊભરાતો તે હવે એસમરાલ્દાની ઓરડી તરફ દોડ્યો. જેને પોતે બીજી વખત બચાવી હતી, તેની સમક્ષ જઈને ધૂંટણિયે પડવાનો, અને જાગી હોય અને ગભરાઈ હોય, તો ભય દૂર થયાના સમાચાર આપી તેને શાંત પાડવાનો તેનો વિચાર હતો.

પરંતુ જ્યારે તે એની ઓરડીમાં દાખલ થયો, ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે, ઓરડી ખાલી હતી !

નાનકડો બેડો

૧

જ્યારે ભટકેલાએ મંદિર ઉપર ચડાઈ કરી હતી, ત્યારે એસમરાલ્દા ઊંઘતી હતી.

પરંતુ પછી ચોતરફ શરૂ થયેલી બૂમાબૂમ અને ચીસાચીસોથી, તથા બકરીના કરુણ બેં-બેં અવાજથી તે જાગી ઊઠી હતી. તેણે ઝટ બેઠી થઈને પ્રથમ તો બધા અવાજો લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવા માંડ્યા તથા પછી ધીમે ધીમે આજુબાજુ નજર કરવા માંડી.

મંદિરના ચકલામાં મચી રહેલું ઘમસાણ નજરે પડતાં જ તેણે જિપ્સી લોકોની વહેમી રીતે પ્રથમ તો એમ જ માની લીધું કે, રાતની કોઈ ભૂતાવળ ચોતરફ ઊતરી આવી છે. એટલે તે બીનીને એકદમ પોતાની ઓરડીમાં આવી છુપાઈ ગઈ.

પછી ધીમે ધીમે તેને લાગવા માંડ્યું કે, એ ભૂતાવળ નથી પણ લોકોનું ટોળું છે, જે તેને તેના આશ્રય-ધામમાંથી ખેંચી જઈ ફાંસીએ ચડાવવા લઈ જવા આવ્યું છે. એટલે જિદગીની તેમ જ ફોબસને ફરી મેળવવાની આશા ગુમાવવાનો ડર તેને ઘેરી વળ્યો. પોતે એકલી નિઃસહાય હતી, અને લોકોની બૂમાબૂમ તથા ઝનૂન જોઈ તે શક્ય-બાજથી ઘેરાયેલી કબૂતરીની જેમ ફફડવા લાગી.

તેણે ધૂંટણિયે પડી, માથું પથારી ઉપર નાખી દીધું અને પછી ખ્રિસ્તીઓના ઈશ્વરને તથા મંદિરનાં માતાજીને રક્ષણ માટે પ્રાર્થના કરવા માડી. તેને પોતાને કોઈ ધર્મ-પંથના કથા ધાર્મિક સંસ્કા મળ્યા

ન હતા; પરંતુ માણસમાત્ર જ્યારે દુઃખમાં ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે નજીકમાં નજીક જે કોઈ ઈશ્વરી ભાવ તેને નજરે પડે છે, તેનું શરણ તે લઈ લે છે.

આ સ્થિતિમાં તે કેટલોય વખત ધૂજતી ધૂજતી પડી રહી. નીચેના ટોળાના હોંકારા-બખાળા જેમ જેમ નજીક આવતા જતા હતા, તેમ તેમ તે એ લોકોનો શો હેતુ છે તે ચોક્કસ જાણતી ન હોવાથી જ, પોતાને માટે વધુ ને વધુ કારમાં પરિણામોની કલ્પના કરી કરીને લગભગ બેહોશ થઈ જવા આવી.

અચાનક તેને પોતાની છેક પાસે જ કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો! તેણે ઝબકીને મોં ઠાંચું કરીને જોયું, તો બે માણસો હતા, જેમાંના એકના હાથમાં ફાનસ હતું. એસમરાલ્દાએ ડરના માર્યા હળવી ચીસ પાડી.

“ડરતી નહી; એ તો હું છું.”

“કોણ?”

“પાયેરી ગ્રિગોર.”

એસમરાલ્દાએ તેને ઓળખીને કંઈક હિંમત ધારણ કરી તથા ફરીથી તે લોકો તરફ નજર કરી. ગ્રિગોરની ઓથે બીજે એક જણ હતો, જેણે પગથી માથા સુધી કાળો જભ્ભો પહેરેલો હતો.

ગ્રિગોર જરા ઠપકાના અવાજે કહ્યું, “વાહ, તારા કરતાં તો જાલી મને વગર કલ્લે ઓળખી ગઈ!”

“તમારી સાથે આ બીજું કોણ છે?”

“ચિંતા ન કરીશ; એ મારા મિત્ર છે. તારી તથા જાલીની જિંદગી જોખમમાં છે. બહારના લોકો તને અહીંથી બહાર કાઢી ફરીથી ફાંસીને માંચડે લઈ જવા આવ્યા છે. અમે તારા મિત્રો છીએ અને તને બચાવવા આવ્યા છીએ. માટે ઝટપટ અમારી પાછળ પાછળ ચાલી આવ.”

“સાચી વાત છે?”

“હા, હા; તદ્દન સાચી વાત છે. પણ ઉતાવળ કર.”

“ચાલો, હું આવું છું; પણ તમારા આ મિત્ર બોલતા કેમ નથી ?”

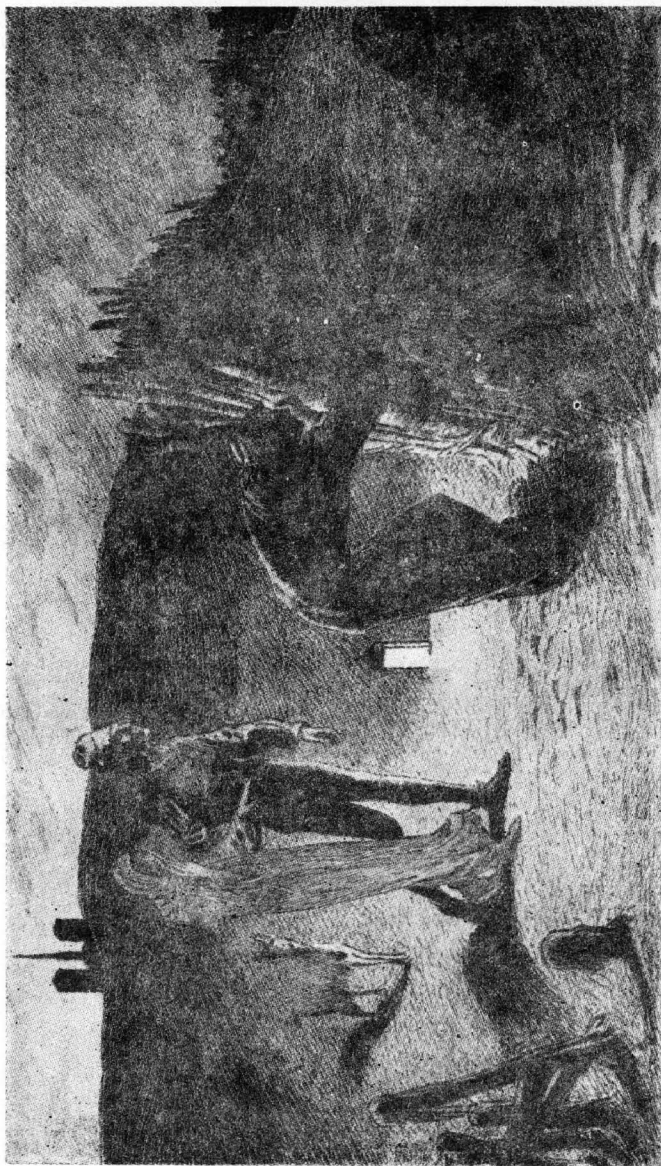
“તેમનાં મા-બાપનો સ્વભાવ એવો ખરાબ હતો કે તેમની સાથે રહીને મારા મિત્રનો સ્વભાવ આવો ગમગીન બની ગયો છે.”

એસમરાલ્દાને જે ખુલાસો મળ્યો તેથી સંતોષ માનવો પડ્યો. ગિંગોર હવે તેનો હાથ પકડી બહાર દોરી ચાલ્યો. જાલી એટલા આનંદમાં આવી ગઈ હતી કે ગિંગોરના પગમાં વારંવાર અટવાઈને તેને હરધડી ગબડી પડવાના ખતરામાં જ મૂકવા લાગી. ગિંગોર એ જોઈને બોલી ઊઠ્યો — “વાહ, આપણા સારામાં સારા મિત્રો જ આપણને ઠોકર ખવડાવતા હોય છે.”

ટાવરના દાદરેથી ઝટપટ ઊતરીને તેઓ નીચે મંદિરમાં આવી ગયાં. પછી પેલા જબ્બાવાળાએ લાલ બારણું ઉઘાડીને તેઓને મઠમાં દાખલ કર્યાં. મઠનું આંગણું નિર્જન હતું. ત્રણે જણ હવે નદી તરફની મઠની નાની બારી તરફ ઝડપભેર ચાલ્યાં આવ્યાં. પેલા કાળા જબ્બાવાળાએ પોતાની પાસેની ચાવીથી એ બારી પણ ઉઘાડી.

હજુ તેઓ ભયની વચ્ચે જ હતાં; કારણ કે, એ તરફ બિશપનો મહેલ હતો અને ત્યાં ભારે ધમાલ મચી રહી હતી.

ફાનસવાળો માણસ તેઓને એ બધામાંથી ગુપચુપ દોરતો દોરતો છેક પાણીની કિનારી સુધી લઈ આવ્યો. ત્યાં જીવજંતુઓએ કોતરી ખાધેલા મોટા પાટડાઓને આધારે એક નાનકડા ધક્કા જેવું કરેલું હતું. તેની ઉપર વેલા — ઝાંખરાં ચડીને આખું એક ધુંગું જ બની રહ્યું હતું. તેની આડમાં એક નાની હોડી છુપાવેલી હતી. ગિંગોર અને એસ-મરાલ્દા તે હોડીમાં ચડી ગયાં, એટલે પેલાએ દોરડું કાપી નાખ્યું અને હોડીને હાથ વડે થોડી આગળ ધકેલીને પછી પોતે પણ ઠેકડો મારીને હોડી ઊપર ચડી ગયો. પછી બે હાથમાં બે હલેસાં લઈ તેણે જોરથી હોડીને વહેણની મધ્યમાં લીધી. સૌ નદીનો પ્રવાહ આ ભાગમાં બહુ જોરદાર હતો.

ધુંગાની આડમાં એક નાની હોડી છુપાવેલી હતી. - પૃ. ૩૦૮.

૩

નદીમાં રહ્યાં રહ્યાં તેઓને મંદિર પાસે ચાલી રહેલા ઘમસાણના અવાજે સંભળાતા હતા.

અચાનક વિજયનાદ જવો પોકાર ઊઠ્યો, અને થોડી વારમાં મંદિરમાં ઉપરની છતોએ મથાલો લઈને સૈનિકો દોડાદોડ કરતા હોય એવું દેખાયું. તેઓ કોઈને શોધતા હોય એવું ચોખ્ખું દેખાતું હતું. પછી તો “ ઈન્જિનિયર ! ” “ ઈન્જિનિયર ! ” “ પકડો ! ” “ પકડો ! ” એવી મોટી બૂમો પણ વચ્ચે વચ્ચે નદીના પ્રવાહ ઉપર દોડી આવવા લાગી.

એસમરાલ્દા બધું સમજી ગઈ. તેણે હતાશ થઈ માથું નમાવી દીધું. ગિંગોર જાલીને પોતાના બે ઢીંચણ વચ્ચે દબાવીને પંપાળવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવવા લાગ્યો કે, પોતે એક ભારે જોખમ ઉઠાવી રહ્યો છે : કાયદાની દૃષ્ટિએ દેહાંતદંડની સજા પામેલાં બે પ્રાણીઓને તે ભગાડી જાય છે. બંનેને છુપાવવાનો બોજો ઉઠાવવો તેના એકલા માટે અશક્ય હતો. તેનો સાથી માત્ર એસમરાલ્દાનો બોજો જ ઉઠાવવા માગતો હતો; તો પછી પોતે એક જાલીની જવાબદારી જ માથે રાખવી શી જોટી ? ડાહ્યા માણસે આખું ન બચાવી શકાય તેમ હોય, ત્યાં અર્ધું જતું જ કરવું રહ્યું !

અચાનક કિનારાનો ધક્કો લાગતાં હોડી ઊભી રહી.

નીચે ઊતરતી વખતે પેલા અજાણ્યાએ એસમરાલ્દાને ટેકો આપવા હાથ લાંબો કર્યો, પણ તેણે તેને પાછો ધકેલ્યો અને ગિંગોરના હાથને વળગવા પ્રયત્ન કર્યો ! ગિંગોર જાલીને જ બે હાથે પકડી રહ્યો હોઈ, તેણે ખભા વડે જ એસમરાલ્દાને જરા પાછી ધકેલી એટલે તે કોઈના ટેકા વગર જ હોડીમાંથી કૂદી પડી.

હવે આગળ શું કરવાનું હતું તેની તેને કંઈ સમજ ન હતી. થોડી વારે જ્યારે માથું ઊંચું કરી તેણે આસપાસ નજર કરી, ત્યારે તેને જણાયું કે, પોતે પેલા અજાણ્યા પાસે એકલી જ ઊભી છે, અને

ગિંગોર તથા જલ્મી પાસેની શેરીઓના અંધારામાં ક્યાંક અલોપ થઈ ગયાં છે.

અચાનક અજાણ્યાએ તેનો હાથ પકડ્યો. તે હાથ બરફ જેવો ઠંડો હતો. એસમરાલ્દા એકદમ મડદા જેવી ફીકી પડી ગઈ અને કંપી ઊઠી; પણ અત્યારે તેને કંઈ વિચારવાનું કે આનાકાની કરવાનું રહેતું ન હતું, — ગિંગોર તેને પડતી મૂકીને જ ચાલ્યો ગયો હતો, એ ઉઘાડું હતું.

પેલા તેને બળપૂર્વક આગળ ખેંચી ચાલ્યો.

એસમરાલ્દાએ તેને પૂછ્યું, “ તમે કોણ છો ? ” પણ તેણે કશો જવાબ ન આપ્યો.

બંને જણ હવે ગ્રેવે મેદાન પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. ઝાંખું ચંદ્રનું અજવાળું ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યું હતું. એસમરાલ્દાએ ચોતરફ નજર કરીને જોયું તો પોતે ફાંસીના માંચડા નજીક ઊભી હતી. તે જ વખતે પેલા જલ્મીધારીએ પોતાને માથે વીંટાળેલું ઢાંકણ ઊંચું કર્યું. એસમરાલ્દા તેને ઓળખી ગઈ. તે ધર્મધ્યક્ષ હતો !

તેણે હવે એસમરાલ્દાને સંબોધીને ઉતાવળે બોલવા માંડ્યું — “ જો, સાંભળી લે. આપણે અહીં આવીને ઊભાં છીએ. આ ફાંસીનો માંચડો છે — જીવનનું છેલ્લું પગથિયું. નસીબે તને પાછી ફરીથી મારા હાથમાં સાંપી છે. તારું જીવન મારા હાથમાં છે. ખબરદાર, વચ્ચે તારા ફોબસનું નામ ન લેતી. જો તેં એનું નામ મારા સાંભળતાં લીધું. તો હું શું કરી બેસીશ તેનું ઠેકાણું નથી. તારું મોં આમ ફેરવી લેવાની જરૂર નથી. મારી વાત સાંભળી લે.

“ પહેલાં તો શું બન્યું છે તે હું તને કહી દઉં. પાર્લિમેન્ટે ડિકી પસાર કરીને, તને નોત્રદામમાંથી ઉપાડી ફાંસીએ ચડાવવા લઈ જવાનો હુકમ કરેલો છે. હું તને સરકારી સૈનિકોના હાથમાંથી છોડાવીને લઈ આવ્યો છું. પણ તેઓ તારો પીછો પકડી રહ્યા

છે, એ તું નજરે જોઈ શકે છે. ચારે તરફ તેઓ તારું નામ દઈ દઈને તપાસ કરી રહ્યા છે.

“હવે આગળ સાંભળ : હું તને ચાહું છું. તું મને પિક્કારે છે, એ શબ્દો મને સાંભળાવવાની જરૂર નથી. મારે એ શબ્દો તારે મોંએથી હવે ફરી પાછા સાંભળવા નથી. હું તને બચાવીને અહીં લઈ આવ્યો છું, તે તારી વાત સાંભળવા નહીં, પણ મારી વાત તને સાંભળાવવા. બધો તૈયારી મેં કરી લીધી છે — હવે તું ‘હા’ કહે એટલી જ વાર છે. તારે આ માંચડા વચ્ચે અને મારી વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. ત્રીજી કોઈ વાતનું નામ સરખું લેવાનું નથી.

“હું રાત અને દિવસ તને યાદ કરી કરીને જ તડપ્યા કરું છું. મારાથી એ તડપાટ હવે લાંબો વખત સહન થઈ શકે તેમ નથી. તું જો જીવતી હોય તો તને મેળવીને કે પછી આ પૃથ્વી ઉપર તું જીવતી ન હોય તો જ મારો એ તલપાટ શાંત પડે તેમ છે. અને પુરુષ સ્ત્રીને ચાહે એમાં અસાધારણ જેવું શું છે? તું મારી ઉપર કદી દયા નહિ કરે? મારો આ લોક, મારો પરલોક બધું જ મેં તારી પાછળ ન્યોછાવર કરી દીધું છે.

“પરંતુ તું તો મારી સામે નજર કરવા પણ તૈયાર નથી. તું બીજા જ કોઈનું ચિંતન કર્યા કરે છે. પણ મેં પહેલાં કહ્યું તેમ તે અફસરનું નામ મારી આગળ કદી જીભે ન લાવતી. હું અન્યારે તારે ઘૂંટણિયે પડું છું. હું નાના બાળકની પેઠે તારી આગળ રડીને મારું દુઃખ વ્યક્ત કરું છું. તું બીજા સૌને સહન કરી શકે છે — કસીમોદો જેવા વિકરાળ ખલ્લીસને, ગિંગોર જેવા નાલાયક બબૂચકને, અને પેલા — જેવા ભ્રષ્ટ વ્યભિચારી અફસરને; તો એકલા મારા ઉપર જ તારી આટલી ખફા-મરજી શાથી છે?”

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો તે ઘૂંટણિયે પડી ડૂસકે ચડી રડવા જ લાગી ગયો. થોડોક ડૂમો ઓછો થયા પછી તેણે હળવે અવાજે આજીજીપૂર્વક કહેવા માંડ્યું, “તું મને સ્વીકારવા ના પાડીને તારી જાતને તથા મને પોતાને — એમ બંને જણને મોતની સજા કરી રહી

છે, એ સમજી રાખજો. તને હું કેમ કરીને બતાવું કે, હું તને કેટલી બધી ચાહું છું? મારું હૃદય કેવું શૂન્ય થઈ ગયું છે? મેં મારા બધા આચાર-વિચાર તજી દીધા છે. હું પારંગત હોવા છતાં વિજ્ઞાનને મેં તજ્યું છે; સદ્ગુહસ્થ - રાજપુત્ર હોવા છતાં મેં મારા નામને ધબ્બો લગાવ્યો છે; ઈશ્વરના નામને પણ મેં દૂર ફગાવી દીધું છે - અને એ બધું તારે માટે! હે મોહિની, હું તારે માટે જ નરકનો સ્વીકાર પણ કરી બેઠો છું - અરે મારા સગા ભાઈને - જેને મેં કેટલે પ્રેમ કરીને ઉછેર્યો હતો, તેને પણ મેં છેવટનો જાકારો દીધો છે, અને હમણાં જ તેને ચીથરાની પેઠે મંદિરની અધવચ લટકતો મેં મારી સગી આંખે જોયો છે — તે વખતે પણ તને બચાવવાની લાલ્લમાં મેં તેના મડદા તરફ થોડાં અંતિમ આશીર્વાચન પણ ઉચ્ચાર્યાં નહિ.

“આમ હું મારું બધું તજી, તારાં ચરણોમાં આવીને પડયો છું. પણ હવે વખત પસાર થતો જાય છે; થોડા વખતમાં તને બચાવવી હશે તો પણ મારે માટે મુશ્કેલ બની જશે. માટે છેવટનો જવાબ મને આપી દે - દયા લાવ, અને આપણાં બંનેનાં જીવનનો ઉદ્ધાર કર!”

પેલીના હોઠ ધૂણા અને તુચ્છકારથી ફફડી ઊઠ્યા. તે માત્ર એટલું જ બોલી, “ખૂની! હત્યારા!”

પેલો હવે ખડખડાટ હસીને ઊભો થઈ ગયો. “ખૂની, હત્યારો? હા; હવે હું ખૂની - હત્યારો જ બની રહીશ. તું મને તારા ગુલામ તરીકે સ્વીકારવા ના પાડે છે, તો હવે હું તારા જીવનનો ફેંસલો કરનાર માલિક બની જઈશ. તારે કાં તો મારી બનવું પડશે, અથવા તો તારા જીવનથી હાથ ધોઈ નાખવા પડશે. મારી પથારી તને મંજૂર છે કે કબરની માટી? બોલી નાખ, એક વખત ફરીથી!”

અને આટલું બોલી, તેણે કામનાના ઉગ્ર આવેશમાં આવી જઈને, તેને પકડીને છાતીએ ભીંસવા પ્રયત્ન કર્યો. પેલી ચોંકીને જનવર બનેલા એ માણસનો ઈરાદો કળી જઈ, તેના હાથમાંથી છટકવા, બચકાં,

લવૂરિયાં વગેરે ભરવા લાગી. પેલાએ એ કથાની પરવા કર્યા વિના, તેના આખા શરીરે ગાઢાં ચુંબન ચાંપવા માંડ્યાં.

“બદમાશ ! મને કરડે છે શા માટે ? હત્યારા, ખૂની, ફૂતરા, છોડ મને ! હું તારા આ ઘોળા વાળ ઉખાડી નાખીશ, છોડ ! છોડ !”

અને પેલીએ કરેલા ઝનૂની સામનાથી હતાશ થઈને તેણે એને છોડી દીધી અને તેના તરફ ખિન્ન નજર કરી. પેલી તુચ્છકારપૂર્વક હવે બોલી ઊઠી — “હું ફોબસને જ ચાહું છું, અને મરતા લગ તેમને જ ચાહીશ; હું તેમને અપિત થયેલી છું, અને બીજા કોઈને અપિત થવાની નથી. જા, તારાથી થાય તે કરી લેજે !”

પેલાએ હવે એક ભયંકર ગર્જના કરી — “તો બસ મરવા તૈયાર થઈ જા.”

એસમરાલ્દા તેનો વિકરાળ ચહેરો જોઈ ત્યાંથી એકદમ જોરથી ભાગી. પેલા તેની પાછળ પડ્યો. થોડી વારમાં તેને પકડી પાડીને તેણે જમીન ઉપર નાખી. પછી તેને ઘસડતો ઘસડતો તે તુર-રોલાં તરફ લઈ ચાલ્યો — જ્યાં પેલું જાહેર પાઠ-ઘર તથા તપસ્વિનીવાળી અંધાર-કોટડી આવેલી હતી.

ત્યાં લઈ ગયા પછી તેણે છેવટના પૂછ્યું, — “છેલ્લી વાર બોલી નાખ — તું મારી થવા કબૂલ થાય છે ?”

“ના, ના, ના !”

તરત જ પેલાએ હવે તપસ્વિનીને તેના જાણીતા નામે બોલાવી — “ગુદા ! ગુદા !”

પેલી ડોસીએ તેની કોટડીના બાકોરા આગળ મોં કાઢ્યું એટલે ધર્મધ્યક્ષે તેને સંબોધીને કહ્યું, “આ પેલી જિજ્ઞાસી છોકરી છે, જેના ઉપર તમને ઘણી બધી દાઝ છે; તમારો હાથ બારીના બાકામાંથી બહાર કાઢો અને એનો હાથ પકડી રાખો — હું જલદી જઈને સારજંટોને બોલાવી લાવું; તેને દેહાંતદંડની સજા થયેલી છે અને તે ભાગી છૂટી છે.”

પેલી તપસ્વિનીએ ખડખડાટ હસતાં હસતાં પોતાનો ચિમળાચેલો હાથ બારીના કૂસ આકારે જડી દીધેલા સળિયાની બહાર કાઢ્યો અને ઔસમરાલદાના હાથ ઉપર કારમી મરણ-ચૂડ ભેરવી. એ ચૂડનો દબાવ અનુભવીને જ ઔસમરાલદા કંપી ઊઠી.

ધર્માધ્યક્ષ, સામેથી આવતા સંભળાતા ઘોડાઓના દાબડાના અવાજની દિશામાં દોડી ગયો.

૪

પેલી તપસ્વિની હસતાં હસતાં ઔસમરાલદા સામું જોઈ રહીને હવે જોલી, “તો તને ફાંસીએ ચડાવવાની છે, કેમ? વાહ, બહુ મજની વાત! તને જોઈ જોઈને મારું લોહી ઊકળ્યા જ કરતું! તને નાયતી જોઈને! — ગાતી જોઈને! હવે રાંડ તારો છૂટકો થશે! તને ફાંસીને માંચડે લટકતી વખતે અધ્ધર નાયતી જોઈને મને કેટલો બધો આનંદ થશે, કેવી હાશ થશે!”

“મેં તમારું શું બગાડ્યું છે? તમે કેમ મારી ઉપર આટલી બધી દાઝ રાખો છો?”

“હા, હા; તેં મારું ઘણું ઘણું બગાડ્યું છે! મારે પણ નાની છોકરી હતી — મારી સુંદર, ફૂટડી, લાડકી એની; તારી ઈજિપ્શન ડાકણો તેને ચોરી ગઈ, ઉપાડી ગઈ!”

“પણ હું તો તે વખતે જન્મી પણ નહિ હોઉં; મારો શો વાંક?”

“ના, ના; તે વખતે તું જરૂર જન્મી હશે; મારી દીકરી જીવતી હોત તો બરાબર તારી જ ઉંમરની હોત. પંદર પંદર વર્ષથી હું અહીં આ કોટડીમાં માથું પછાડતી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી રહી છું — પેલી ઈજિપ્શન ડાકણો — તારી સગલીઓ — મારી દીકરીને ભૂંજીને ખાઈ ગઈ! જ્યાં તેને શેકી હતી ત્યાં પથરા, આગ, હાડકાં બધું જડ્યું હતું — એવી નાની, ધાવણી બાળકીને ખાઈ જનારાં તમને લોકોને તો જીવતાં જ રહેવા ન દેવાં જોઈએ! મારી લાડકીને તારી મા થતીઓ જ ખાઈ ગઈ, તો હવે — તેમની દીકરીને — તને હું ખાઈ જઈશ!”

“વાહ, એક વખત તેમનો વારો, તો હવે મારોવારો ! આજ મારે થોડું માંસ ખાવું જ છે; આ જિંજીરી-સીઓનું સળિયા વચ્ચે ન આવતા હોત, તો તારું માંસ જ થોડું કરડી ખાત ! ઈજિપ્શ્યન ડાકણો ! જુઓ, તમે મારી છોકરીને ખાઈ ગયાં, હવે તમારી છોકરીની શી વહે થાય છે તે જરા આવીને જુઓ તો ખરાં !”

આટલું કહી, તે પાછી ફરીથી ખડખડાટ હસી પડી.

સવાર થવા આવ્યું હતું, અને પાસે આવતાં — ઘોડેસવારોનાં પગલાં બરાબર સંભળાવા લાગ્યાં હતાં.

“મોડમ !” બંને હાથ જોડીને ધૂંટણિયે પડીને એસમરાહદા કર-ગરવા લાગી, “મોડમ, દયા કરો ! તેઓ પાસે આવી પહોંચ્યા છે. મેં તમારું કશું બગાડયું નથી. તમારા દેખતાં તમે મને આવા ભયંકર મોતે મરવા દેશો ?”

“તો મારી દીકરી મને પાછી આપ !”

“દયા ! દયા !”

“મારી દીકરી પાછી લાવ !”

“છોડો, મને જવા દો ! ભગવાનને ખાતર !”

“મારી દીકરી પાછી લાવ !”

“અરેરે, તમે તમારી દીકરી શોધો છો, હું મારાં માતપિતા શોધું છું; મરતા પહેલાં તેઓ કોણ હતાં તે પણ હું નહિ જાણી શકું ! એક વખત મારાં માતપિતાને હું જોઈ શકું, તે માટે મેં કેટકેટલો વલોપાત આખી જિંદગી કર્યા કર્યો છે ?”

“તો મારી દીકરીનું તેઓએ શું કર્યું છે કે તેને ક્યાં સંતાડી છે, તેની તને ખબર નથી ? તો મર ! મારી દીકરીને તારી જાતની સ્ત્રીઓ જ ઉપાડી ગઈ હતી; એટલે તારે હવે તેમને બદલે મરવું જ રહ્યું. તારી મા અહીં આવશે, ત્યારે હું તેને સંભળાવીશ, ‘જો તારી દીકરીને ! કેવી લટકે છે ? તમે લોકો મારી દીકરીને લઈ ગયાં હતાં ને ?’ હવે

તમે પણ એનો કોઈ અવશેષ લઈને જ મન મનાવ્યા કરજો ! હું પંખુ મારી દીકરીનો નાનકડો જોડો જ છાતીએ દબાવ્યા કરું છું ને ? મારી દીકરીનો એટલો જ અવશેષ મારી પાસે બાકી રહ્યો છે. તેની જોડનો બીજો જોડો ક્યાં છે, એટલું પણ જો તું બતાવે, તો હું દુનિયાને છોડે એ લઈ આવવા દોડી જઈ !”

એટલું કહી, તેણે બીજો હાથ લાબો કરી નીચે પડેલો જોડો ઉપાડી આણ્યો અને એસમરાલ્દાને બતાવ્યો.

તરત જ એસમરાલ્દા ચાંકીને બોલી ઊઠી, “થોભો ! થોભો ! મને એ જોડો જોવા દો ! હે ભગવાન ! હે ભગવાન !”

એટલું કહેતાંમાં તો તેણે પોતાના છૂટા રહેલા બીજા હાથે પોતાના ગળામાંથી એક નાનકડો જોડો કાઢ્યો. તેની સાથે જ પેલી ડોસી બૂમ પાડી ઊઠી, — “મારી દીકરી ! મારી લાડકી !”

એસમરાલ્દાએ કાઢેલા જોડાની સાથે એક નાનકડી ચિઠ્ઠી જેવું બાંધેલું હતું, — તેના ઉપર નીચેનું લખાણ હતું —

“જ્યારે આના જેવો બીજો જોડો તું નજરે જોશે, ત્યારે તારી માએ તને ગળે વળગાડી હશે.”

વીજળીના ચમકારાની ઝડપે પેલી ડોસીએ બંને જોડા સરખાવી જોયા અને પેલો લેખ વાંચી લીધો. પછી પોતાનું મોં પેલી બારી પાસે લવાય તેટલું લાવીને તે બોલી —

“મારી દીકરી ! મારી લાડકી !”

“મા, મારી મા !” એસમરાલ્દા પણ ડૂસકે ડૂસકે રૂંધાતી બોલી. આગળનું વર્ણન કરવું અમારે માટે અશક્ય છે.

એ બંને વચ્ચે ભીંત અને કૂસ આકારના ચોકડીદાર સળિયા હતા.

“અરેરે ! આ ભીંતને શું કરું ? મારી દીકરી મને મળી, છતાં મારાથી ગળે લગાડાતી નથી ! બેટી, તારો હાથ મને આપ ! તારો હાથ મને આપ !”

એસમરાલ્દાએ પોતાનો હાથ અંદર જાય તેટલો ખોસી દીધો. પેલી તપસ્વિનીએ તેના ઊપર ચુંબન ઉપર ચુંબન કરવા માંડ્યાં. પણ થોડી વાર પછી તે એવી નિશ્ચળ બની ગઈ કે, જાણે તેનો શ્વાસ થંભી ગયો છે કે શું, એમ જ લાગે. પછી એકદમ પાળ ફાટે અને પાણી ધસી આવે એમ એક કારમી હાથ તેના હૃદયમાંથી ફાટી પડી, અને તેની આંખોમાંથી આંસુ અને છાતીમાંથી ડૂસકાં બહાર ધસી આવ્યાં.

પછી અચાનક તે બારીના સળિયા તરફ વળી અને એક સિંહણનું જોર કરીને તેણે તે સળિયા હચમચાવવા માંડ્યા. સળિયા અડગ રહ્યા. પછી તે પોતાની કોટડીમાં પાછી વળી, અને ઓશિકા તરીકે જે પથરો તે વાપરતી હતી તે ઉપાડી તેણે સળિયા ઉપર એટલા જોરથી માર્યો કે એક સળિયો તૂટી ગયો. પછી બીજા પ્રહારે તો સળિયાનો આખો કૂસ તૂટી ગયો. પેલી ડોસીએ હવે સળિયાનાં કટાયેલાં જે ટૂંકાં ઊભાં રહ્યાં હતાં તે પથરા વડે વાળી નાખ્યાં. આ બધું કરવાનું જોર, અનેક વરસોથી ભૂખે મરેલી અને સુકાઈ ગયેલી ડોસીમાં શી રીતે આવ્યું, તેની કલ્પના ભાગ્યે કરી શકાય.

પછી તો એ ડોસીએ એસમરાલ્દાને જેમ તેમ કરી એ બાકામાંથી અંદર ખેંચી લીધી. એ ક્રિયા પણ શી રીતે થઈ કે તેણે કરી, એનું વર્ણન ન થઈ શકે. પછી એસમરાલ્દાને બે હાથમાં લઈ, તેણે પોતાની પરાળની પથારીમાં સુવાડી — જાણે તે હજુ તેની ધાવણી દીકરી જ હોય.

પછી તે ગાંડીની પેઠે અચાનક ખડખડાટ હસી પડી. “મારી દીકરી! છેવટે મને મળી! અલ્યા! બધા આવીને જુઓ તો ખરા! મારી દીકરી મને પાછી મળી! ભલા ભગવાન! તમે મને પંદર પંદર વર્ષ સુધી રગરગાવી, પણ છેવટે મારી દીકરી મને પાછી આપી ખરી! તો પેલી ઈજિપ્શ્યન બાઈઓ તને ખાઈ ગઈ નહોતી! એમને સારાં માણસો જ કહેવાં જોઈએ! તેઓએ તો તને ઉછેરીને મોટી કરી! બેટા! તું જ્યારે જ્યારે મારી બારી આગળથી પસાર થતી, ત્યારે કોણ જાણે શાથી મારું હૃદય તારા ઉપર જ ઊછળી પડતું, તથા બીજી કોઈને

નહિ અને તને જોઈને જ શાથી હું આખે શરીરે થયરી ઊકતી, તે હવે મને સમજાય છે - માત્ર હું મૂરખી તેનો ઊંઘો અર્થ સમજતી હતી, એટલું જ. મારી એની, મને ક્ષમા કર! તું મને બહુ અદેખી બાઈ ગણતી હોઈશ, નહિ? પણ તારા ગળા ઉપરની પેલી નિશાની હજુ છે? મને જોવા દે જોઉં..... ઓહો, આ રહી એ નિશાની! તું કેવી ફૂટડી બની છે? મને ચુંબન કર જોઉં! બીજાં છોકરાંની માતાઓ હવે અહીં આવીને જુએ તો ખરી - મારી દીકરી કેવી ફૂટડી છે તે!”

આમ બોલતી બોલતી તે વારંવાર પોતાની દીકરીને આખે શરીરે હાથ ફેરવવા લાગી અને તેનાં વખાણ કરવા લાગી. એસમરાલ્દાએ તેને જમ ફાવે તેમ કરવા દીધું - વચ્ચે વચ્ચે તે હૃદયના ભાવપૂર્વક ધીમેથી, ‘મારી મા, મારી મા,’ એટલા શબ્દો જ બોલ્યા કરતી.

વચ્ચે માનો ઊભરો શાંત પડ્યો, તે વખતે એસમરાલ્દાએ તેને કહ્યું, “મા, જિખ્સી લોકોમાં એક બુઢી ડોસી હતી, તે ગયે વરસે જ મરી ગઈ. તે મારી બહુ સંભાળ લેતી. તેણે આ જોડાવાળું માદળિયું મારા ગળામાં બાંધ્યું હતું. તે મને વારંવાર કહ્યા કરતી, ‘દીકરી, આ માદળિયું બરાબર સાચવી રાખજે; એ તો તારો ખજનો છે. તારી મા સાથે એ તારો ભેટો ફરીથી કરાવશે. આ માદળિયું નથી, પણ તારી સગી મા જ છે, એમ માની રાખજે.’ તેણે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, અને એવું જ બન્યું!”

૫

પણ એટલામાં એ નાનકડી કોટડી દૂરથી આવતા ઘોડાના દાબ-ડાઓના અવાજથી અને હથિયારોના ખડખડાટથી જાણે ધણધણી ઊઠી. એસમરાલ્દા તરત બધી પરિસ્થિતિ સમજી ગઈ. તે તરત પોતાની માને ગળે વળગી પડીને બોલી, “મા, મા, મને બચાવો! એ લોકો મને પકડવા આવે છે!”

તપસ્વિની મડદા જોવી ફીકી પડી ગઈ.

“હાય, ભગવાન! તેઓ તને પકડવા આવે છે, ખરું? હું મૂર્છા ભૂલી જ ગઈ હતી. તેં શો ગુનો કર્યો છે, દીકરી?”

“મને ખબર નથી; મને તેઓએ મોતની સજા કરી છે.”

“હેં? મોતની સજા! મોતની સજા!” એટલું બોલીને તે પોતાની દીકરી સામે ગાંડાની પેઠે તાકી રહી.

“હા, મા; તેઓ મને ડાકણ ગણીને મારી નાખવા માગે છે— પેલા ફાંસીને માંચડે ચડાવીને. મને બચાવો! મને બચાવો! તેઓ આવી પહોંચ્યા! હાય! હાય!”

પેલી ડોસી હવે ચૂપ થઈ ગઈ; પછી એકદમ ખડખડાટ હસી પડી. તેના મગજનું ઠેકાણું રહ્યું ન હતું. તે બોલી ઊઠી, “કેવું સ્વપ્ન? પંદર વરસ તે ખોવાઈ ગઈ; અને હવે ફરી જડી તે એક મિનિટ માટે જ! તેઓ હવે તેને મારી પાસેથી ઝૂંટવી જશે, અને ફાંસીએ ચડાવી દેશે! આહા! તે કેવી મોટી થઈ છે, કેવી સુંદર થઈ છે! તેઓ મારા દેખતાં જ તેને ડાકણ ગણીને મારી નાખશે!”

“આ તરફ! આ તરફ! ત્રિસ્તાં મહાશય! પાદરીએ કહ્યું હતું કે, આપણને તે છોકરી તપસી ડોસીની બારી આગળ મળશે.”

ડોસી હવે એ શબ્દો સાંભળી, બીજે આયકો લાગતાં, પાછી ભાનમાં આવી ગઈ.

તે બોલી ઊઠી, “નાસી જા! દીકરી! નાસી જા! હવે હું સમજી! આ તો મોત તારી પાછળ પડ્યું છે!”

એમ કહી તેણે પોતાનું ડોકું પેલા બાકાની બહાર કાઢ્યું “અને અટ પાછું ખેંચી લીધું. પછી તેણે ધીમે અવાજે પોતાની દીકરીને કહ્યું, “ના, ના, દીકરી, તું જ્યાં છે ત્યાં જ શાંતિથી પડી રહે; ચારે તરફ સૈનિકો જ સૈનિકો છે! બહાર તું ક્યાંય ભાગી શકે તેમ નથી.”

હવે તેની આંખો ફાટી ગઈ, તથા તેમાંથી આગ વરસવા લાગી. તેણે મૂઠીઓ ભરી ભરી પોતાના સફેદ વાળ તોડવાં માંડ્યા; તેના મોંમાંથી ફીણ નીકળવા માંડ્યું.

તેણે પોતાની પુત્રીને બહારથી ઝટ નજરે ન પડે એવા ખૂણા તરફ બેસાડી દીધી, તથા તેની ઉપર પોતાનો સફેદ જલ્મો ઢાંકી દીધો. અને ત્યાં જ પોતાનો પાણીનો કૂળે તથા ઓશિકાનો પથરો મૂકી દીધો. એ બે વાનાં સિવાય તેની કોટડીમાં બીજું કશું ફરનિયર હતું જ નહિ.

તે જ ઘડીએ પેલા પાદરીનો અવાજ બહારથી સંજળાયો, “આ બાજુ આવો, કેપ્ટન ફોબસ દ શેતોપર!”

એ નામ સાંભળી એસમરાલ્દા ખૂણામાં બેઠી બેઠી પણ સળવળી. ડોસીએ તરત તેને તાકીદ આપી, “જરાય હાલીશ નહિ, મા.”

ડોસીએ “હવે બારીના બાકા પાસે ગિભી રહીને આખું બાકું ઢાંકી દીધું.

એક ટુકડીના કમાન્ડરે ત્યાં આવી, ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને તેને પૂછ્યું, “અમે એક ડાકણને શોધવા આવ્યા છીએ; તેને ફાંસીએ લટકાવવાનો હુકમ છે. અમને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, એ ડાકણને તમારા હાથમાં પકડીને સોંપવામાં આવી હતી.”

ડોસીએ અજાણપણાનો ભાવ ધારણ કરીને કહ્યું, “તમે શું કહો છો, તે મને સમજ્યું નહિ.”

“તો પેલા આર્ચ-ડીકન કેવી તોતા-કહાણી સંભાળવી ગયા? તે ક્યાં ગયા?”

“મોંસિન્યોર,” એક સૈનિકે કહ્યું, “તે હમણાં જ અહીંથી ચાલ્યા-ગયા.”

પેલા કમાન્ડરે હવે જરા ધમકીભર્યા સુરે કહ્યું, “જૂઠું ન બોલશો, ડોસી; પેલી ડાકણને પકડીને તમારા હાથમાં સોંપી હતી; તમે તેનું શું કર્યું છે?”

“તમે જો એક ઊંચી છોકરીની વાત કરતા હો, તો ઠીક. તમે ડાકણ કહ્યું, એટલે હું કશું સમજી નહોતી. એક છોકરી મને કોઈએ પકડી રાખવા આપી, પણ તે તો રાંડ મારા હાથે બચકું ભરીને

કચારની નાસી ગઈ. હું બુઢી અને કમજોર; મારા હાથમાં એવી જુવાન પઠી છોકરી શી રીતે પકડાઈ રહે, વારુ?”

“જુઓ ડોસી, હું ત્રિસ્તાં છું, રાજજનો જલ્લાદ! સાચું કહી દો, એ દુત્તી કઈ બાજુ ભાગી ગઈ છે?”

“પેલી તરફ!” ડોસીએ ગમે તે એક દિશા બતાવી દીધી.

પણ એક સૈનિકે ત્રિસ્તાં તરફ વળીને કહ્યું, “મોંસિન્યોર, તમે એમને પૂછો તો ખરા કે, આ બાકમાં સળિયા હતા તે કેમ કરીને આમ ભાગી ગયા છે? ગઈ કાલ સુધી તો સરસ કૂસના આકારે જડી દીધેલા મેં નજરે જોયા છે.”

“અરે, એ સળિયા તૂટી ગયે તો એક વરસ થઈ ગયું. એક ગાડું પથરા ભરીને જતું હતું તેમાંથી એક મોટો પથરો ગબડયો તે સીધા એ સળિયા ઉપર પડ્યો અને જૂના કટાયેલા સળિયા ભાગી ગયા.”

પેલો સૈનિક દ્વિધામાં પડી ગયો. તે બોલ્યો, “પણ પથરો પડવાથી એ સળિયા ભાગી ગયા હોય, તો સળિયાનાં ફૂંદાં અંદરની બાજુએ વળી જાય; પણ આ ફૂંદાં તો બહારની બાજુ વળેલાં છે.”

ત્રિસ્તાં હવે અકળાયો હતો; તેણે તરત ધમકી આપી, “ડોસી, તું ફાંવે તેમ વાતો બનાવે છે! ચાલો, તેને પાએક કલાક રિબામણમાં નાખવા લઈ લો, એટલે તરત સાચી વાત મानी લેશે.”

પેલી ડોસી તરત રાજી થતી બોલી ઊઠી, “હા, હા, ચાલો, મને રિબામણમાં જન્મ પીલવી હોય તેમ પીલો; હું આવવા તૈયાર છું.” અને મનમાં તે ગણગણી, “દરમ્યાન મારી દીકરી ભાગી જશે!”

આ બંધી રકઝક ચાલતી હતી, તે સાંભળી એક બુઢા જોવા સૈનિક આગળ આવ્યો અને બોલ્યો, મોંસિન્યોર, આ ડોસી ગાંડી થઈ ગઈ છે. બાકી, તે ઈજિપ્શ્યનો ઉપર એવી ચિડાયેલી રહેતી કે, તેના હાથમાંથી તે કોઈ ઈજિપ્શ્યન બાઈને જીવતી છૂટી જવા જ ન દે! આ પંદર વર્ષથી હું રાતે રોજ રોન ફરવા નીકળું છું; અને રોજ

સતે આ ડોસી ઈન્જિન્યર બાઈઓને જે ગાળો ભાંડે છે અને થાપ આપે છે, તે હું સાંભળતો આવ્યો છું. આપણે જે ઘોળી બકરીવાળી ઈન્જિન્યરનને શોધતા હોઈએ, તો એના પ્રત્યે તો આ ડોસીને ખાસ દ્રેષ હતો.”

ત્રિસ્તાં આ બધાથી વિચારમાં પડી ગયો. તેણે તરત જ સૈનિકોને આગેકૂચ કરવાનો હુકમ આપ્યો. “આપણે ગમે તેમ કરીને એ દુત્તીને પકડી પાડવી જ જોઈએ. નાસી નાસીને એ કેટલે દૂર જવાની છે?”

૬

ત્રિસ્તાં ચાલ્યો જવા લાગ્યો એટલે ડોસીએ રાજી થઈ ‘હાથ’ કરી. ઓસમરાલ્દાએ પણ આ બધા પ્રશ્નોત્તર સાંભળ્યા હતા, અને મોત તથા જીવન વચ્ચે એવાં ખાધા કર્યા હતાં. પણ હવે બધી આપદા ટળી જાણી, તેણે પણ નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

પણ એટલામાં જ બહારથી અવાજ આવ્યો, “તો મેન્જિસ્ટ્રેટ મહાશય, હું પણ હવે જાઉં છું; મારું કામ લોકોના બળવાને દબાવી દેવાનું જ કહેવાય, આવી ડાકણોને પકડવી અને ફાંસીએ લટકાવવી, એ બધું મારું કામ નહિ. તમે કોટવાળીના કે બીજા સૈનિકો દ્વારા પણ એ કામ તો કરાવી શકશો.”

એ અવાજ ફોબસનો હતો — અને ઓસમરાલ્દા તે સાંભળી તરત રાજી થતી ખૂણામાંથી એકદમ ઊભી થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું કે, તેને ફોબસ અહીં હાજર છે, એટલે તેને બીજા કોઈથી ડરવાપણું હવે રહેતું જ નથી; તેથી તેની મા તેને રોકે તે પહેલાં તો તેણે બાકા પાસે મોં લઈ જઈને બૂમ પાડી —

“ફોબસ! મારા ફોબસ! હું અહીં છું; આમ આવો!”

પણ ફોબસ તો એટલામાં ઘોડાને એડી લગાવી, દૂર ચાલ્યો ગયો. ત્રિસ્તાં હજુ પાસે જ હતો.

ડોસીએ ભયંકર ત્રાડ નાખીને છોકરીને અંદર પાછી ખેંચી લીધી અને ગુસ્સામાં આવી જોરથી તેના ગળા ઉપર પોતાના હાથ ભીડી

દીધા. છોકરીએ કેવું ભારે ગાંડપણ કર્યું હતું તે એ સમજી ગઈ હતી; બહાર હતુ કેટલાય સૈનિકો હાજર હતા, જેમણે ડોસીએ આપેલા જવાબો સાંભળ્યા હતા! હવે શું પરિણામ આવશે એ વાત વીજળીના ચમકારાની પેઠે તેની સમજમાં આવી ગઈ, અને તે એકદમ હતાશ થઈ ગઈ. ત્રિસ્તાંએ એસમરાલ્દાને અવાજ દૂરથી સાંભળી લીધા હતા; તેણે તરત પોતાના માણસોને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.

* * * * *

ત્યાર પછીની કટુણ કથની વર્ણવવી અશક્ય છે. સૈનિકોએ એ કોટડીની ભીંત તોડી નાખી. ડોસીએ પોતાનો ઓશિકાનો પથરો લઈ, અંદર દાખલ થવા આવનાર એક બે સૈનિકોનાં માથાં ફોડી નાખ્યાં. પણ છેવટે એક જોરદાર ધક્કો આવતાં તેનું માથું ફરસ સાથે અથડાઈને ફૂટી ગયું. પછી તે હાલી શકી નહિ.

એસમરાલ્દાએ પોતાની માના શરીર ઉપર પડતું નાખ્યું.

ડોસી સહેજ ભાનમાં આવી, ત્યારે તેણે ત્રિસ્તાંને ઘણા ઘણા કાલાવાલા કર્યા, તથા આખી વાત સમજાવીને ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે, આ કોઈ જિપ્સી-ડાકણ નથી, પણ પોતાની પુત્રી છે, અને જિપ્સી-બાઈઓ નાનપણમાં તેને ચોરી ગઈ હતી. તેને ગળે બાંધેલા માદળિયા-માંથી નીકળેલા એક જોડાને પોતાની પાસેના જોડા સાથે સરખાવીને તેણે કેવી રીતે એ વાતની ખાતરી કરી, તે પણ તેણે ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં ભરતાં કહી સંભળાવ્યું. ત્રિસ્તાં પણ થોડો વિચલિત થયો. પરંતુ, આ લોકો તો રાજજીના નોકર હતા;—તેમને કશી બાબતમાં પોતાની બુદ્ધિ લડાવવાની હોય જ નહિ. અને રાજજીએ તો નોત્રદામમાં ભરાયેલી એ છોકરીને લટકાવી દેવાનો હુકમ કર્યો હતો—એટલું જ તેમને તો વિચારવાનું હોય—કે યાદ રાખવાનું હોય !

બે ત્રણ સૈનિકોએ હવે આવીને માને વળગી રહેલી એસમરાલ્દાને તેની મા સાથે જ ખેંચીને ફાંસીને માંચડે લીધી. તેઓએ દોરડાનો ગાળિયો એસમરાલ્દાના ગળામાં, એની માની પકડમાં એ હતી તે જ વખતે,

નાખી દીધો. અચાનક ડોસી સળવળી અને પોતાની દીકરીને ચુંબન કરવા લાગી. તે વખતે જલ્લાદે લાગ જોઈ, આંચકો મારીને એસમરાલ્દાને તેની માની પકડમાંથી ખેંચી લીધી અને તેને ખભે નાખી, દોડતોડને તે માંચડાની નિસરણી ચઢવા લાગ્યો. ડોસી તેને એસમરાલ્દાને લઈ જતો જોઈ, છોવટનું જોર કરીને ઊભી થઈ અને મોટી ચીસ પાડી નિસરણી તરફ દોડી.

તેના હાથમાં પેલાનો પગ આવી ગયો. તેણે તેને સખત રીતે પકડી એવું જોરથી બચકું ભર્યું કે પેલો જાણે મરતી વખતની કારમી ચીસ પાડી ઊઠ્યો.

એકદમ સૈનિકો તેની મદદે દોડયા. તેઓએ ડોસીને જોરથી ખેંચીને દૂર ફગાવી — કારણ કે તેઓને પણ તેનાં એક-એ લગૂંરિયાંના સવાડ ચાખવા મળ્યો હતો. ડોસી આ વખતે એટલા જોરથી ફેંકાઈ કે જમીન ઉપર પડતાંની સાથે તેનું માથું ધબાક લઈને ફાટી ગયું.

ડોસી પોતાની પુત્રીને ફાંસીએ લટકતી જોવા જીવતી ન રહી.

કસીમોદોનું લગ્ન

૧

કસીમોદોએ જ્યારે જ્યું કે, ઔસમરાલ્દાવાળી કોટડી ખાલી છે, અને પોતે એને બચાવવા માટે લડી રહ્યો હતો, તે દરમ્યાન તેનું અપહરણ થઈ ગયું છે, ત્યારે તેણે પોતાનું માથું જોરથી પોતાના હાથ વચ્ચે દબાવી દીધું અને પોતાના પગ ચીડમાં ફરસ ઉપર જોરથી પછાડવા માંડ્યા.

તે જ વખતે રાજના બાણાવળીઓએ નોત્રદામમાં નિષ્પત્તિ-છોકરીને પકડવા વિજય-પ્રવેશ કર્યો. કસીમોદોએ જ તેમને અંદર પેસી ઔસમરાલ્દાને શોધવામાં મદદ કરી. તે બિચારો એમ માનતો હતો કે, ઔસમરાલ્દાના દુશ્મનો તો પેલા ભટકેલો હતા. રાજજના જલ્લાદ ત્રિસ્તાંને તે સંતાવાની દરેક જગ્યાએ સાથે લઈને ફરી વળ્યો; બધાં ગુપ્ત બારણાં તેને માટે તેણે ખોલી નાખ્યાં, તથા બધી બેવડી ભીંતો પણ તેણે તપાસી આપી.

ત્રિસ્તાં એ નિષ્ફળ તપાસથી થાક્યો, તો પણ કસીમોદોએ એકલાએ પોતાની તપાસ જરી રાખી; અને થોડી વારમાં તો તેણે આખા મંદિરને એક છેડેથી બીજે છેડે અને ટોચથી તળિયા સુધી વીસ વખત, અરે સો વખત તળે-ઉપર કરી નાખ્યું.

પછી જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે, ઔસમરાલ્દા એ મંદિરમાં તો કોઈ જ ઠેકાણે નથી, ત્યારે તે ટાવર ઉપર ચડી ગયો. આખું મંદિર હવે નિર્જન બની ગયું હતું. સૌનિકો પેલીની શોધમાં શહેર તરફ દોડી ગયા હતા.

કસીમોદોને અચાનક વિચાર આવ્યો કે હવે ભય દૂર થયો હોવાથી ઓસમરાહદા કદાચ પોતાની સંતાવાની જગાએથી નીકળી, પાછી પોતાની કોટડીમાં ગુપચુપ આવીને સૂઈ ગઈ હશે. એટલે તે ધીમે રહીને એ કોટડી તરફ ગયો. જરા પણ અવાજ ન થાય તે રીતે તેણે ઊંચા થઈ અંદર ડોકિયું કર્યું. પણ ઓરડી ખાલી હતી! પછી તે અંદર પેઠે અને પથારી નીચે તો તે નથી ભરાઈ રહી શું, એમ માની, તેણે આખી પથારી તળે ઉપર કરી નાખી. પછી અત્યાર સુધીની ઉત્તેજનાના થાકથી તથા હતાશાના અને ખિન્નતાના ભારથી તે બિચારો ભાગી પડ્યો, અને બેભાન બની ગયો.

કેટલીય વારે જ્યારે તે ભાનમાં આવ્યો, ત્યારે એકદમ કૂદકો મારીને ઊઠ્યો અને ભીંત ઉપર માથું જોરથી અફાળવા લાગ્યો.

પણ આવા ઝનૂનથી માથું પછાડીને જીવતા રહેવું અશક્ય છે: ફરીથી તે ફરસ ઉપર બેભાન થઈને ગબડી પડ્યો. ભાનમાં આવ્યા બાદ ફાટી આંખે ઉપરની છત તરફ તે જોઈ રહ્યો. તે વખતે તેને અચાનક યાદ આવ્યું કે આર્ય-ડીકન પાસે આ કોટડીમાં આવવા માટેના દાદરની ચાવી હતી. તે રાતે આર્ય-ડીકને આ કોટડીમાં આવીને ઓસમરાહદા ઉપર હુમલો કર્યો હતો! તેને તરત દીવાના પ્રકાશની પેઠે દેખાઈ ગયું કે, આર્ય-ડીકન જ એ દાદરેથી ઉપર આવીને ઓસમરાહદાને ઉપાડી ગયા છે.

તે જ વખતે તેણે અજવાળામાં નોત્રદામની ઉપરની ગોલરીમાં કોઈ માણસને આવતો જોયો. તે આર્ય-ડીકન જ હતો. તે ઓતરાતા ટાવર તરફ જતો હતો. પણ તેનું મોં સીં નદીના જમણા કિનારા તરફ વળેલું હતું. તે પોતાનું માથું ઊંચું રાખી ચાલતો હતો, જાણે છાપરાંની પાર કશું જોવા માગતો હોય.

કસીમોદો ગુપચુપ ઊઠ્યો અને તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ધર્મધ્યક્ષ ઉપર જઈ ટાવર ઉપરના કઠેરાને અઢેલી એક જગ્યા તરફ સ્થિર નજરે જોવા લાગ્યો. કસીમોદોનો વિચાર તે પાછું જુએ

ત્યારે, તેણે ઓસમરાલ્દાનું શું કર્યું છે, તે પૂછવાનો હતો. પરંતુ પેલો તો દૂરની એક જગા તરફ એવી રીતે ઉત્સુકતાથી જોઈ રહ્યો હતો કે કસીમોદોને પણ તેની પાછળ જઈ, તે શાની તરફ જોઈ રહ્યો છે, તે નક્કી કરવાની ઈંતેજારી થઈ.

ધર્માધ્યક્ષની આંખ જે તરફ ચોટી હતી, તે તરફ નજર કરતાં જ, તે શાની તરફ જોઈ રહ્યો હતો, એ તેને સમજાઈ ગયું.

ગ્રેવે મેદાન ઉપરના કાયમી ફાંસીના માંચડા તરફ ધર્માધ્યક્ષ જોઈ રહ્યો હતો. કેટલાક સૈનિકો અને થોડાક લોકો ત્યાં આસપાસ ઊભા હતા. એક માણસ જમીન ઉપર કશુંક ધોળું ઘસડીને લાવતો હતો; એ ધોળી વસ્તુને બીજી કાળી વસ્તુ વળગી રહી હતી. એ માણસ ફાંસીના માંચડા આગળ થોભ્યો, પછી કશુંક બન્યું જે કસીમોદો બરાબર જોઈ ન શક્યો — કારણકે એકદમ થોડા સૈનિકો આસપાસ દોડી આવ્યા હતા.

થોડી વાર પછી પેલો માણસ માંચડાનાં પગથિયાં ચડવા લાગ્યો. તેના ખભા ઉપર તેણે એક સ્ત્રી — સફેદ જલ્લો પહેરાવેલી એક જુવાન છોકરી — ઊંચકી હતી. તે છોકરીના ગળામાં ફાંસીનો ગાળિયો ધાલેલો હતો.

એ ઓસમરાલ્દા હતી !

પેલો માણસ તેને લઈને માંચડાની નિસરણી ઉપર ચડી ગયો; ત્યાં જઈ તેણે ફાંસાનો ગાળિયો ઠીક કરી લીધો. ધર્માધ્યક્ષ એ બધું બરાબર જોઈ શકાય તે માટે હવે ઘૂંટણિયે પડ્યો હતો.

અચાનક પેલા ફાંસીગરે પાટડા ઉપરથી પોતાના પગ વડે નિસરણીને ધક્કો માર્યો. એટલે પેલી કમનસીબ છોકરી આખા શરીરે ધૂજતી, ફાંસાના ગાળિયામાંથી લટકી રહી. તેના ખભા ઉપર પેલો માણસ બે પગ ભિડાવી ચડી બેઠો હતો. બંને જાણના ભારથી દોરડું થોડું અમળાયું અને તેની સાથે પેલી જિંદગી છોકરીના શરીરમાં પણ બે ત્રણ વખત ઘેરો અમળાટ થયો. કસીમોદોનો શ્વાસ એ બધું જોઈ એકદમ થંભી ગયો.

તે જ વખતે ધર્માધ્યક્ષના ગળામાંથી, સેતાનના ગળામાંથી જ નીકળી શકે એવો ખડખડાટ હસવાનો અવાજ નીકળ્યો. અને તેના મોં ઉપર જાણે પોતે ધારેલું કાર્ય પૂરું થયાનો આનંદ છવાઈ રહ્યો. કસી-મોદો બધું સમજી ગયો; ધર્માધ્યક્ષે જ એસમરાલ્દાને નોત્રદામમાંથી કાઢીને ફાંસીએ ચડાવવા માટે સોંપી દીધી હતી.

તેણે એકદમ ધર્માધ્યક્ષ પાસે ફૂટી જઈ, પોતાના બે બળવાન હાથો વડે તેને ઊંચકીને કઠેરા ઉપરથી બહાર જેરથી ફંગોળ્યો. હવામાં અધધર થયેલા ધર્માધ્યક્ષના ગળામાંથી કારમી ચીસ નીકળી ગઈ.

પણ તે કઠેરા નીચેની ઢાળવાળી પહોળી છત ઉપરની ગટરની કિનારી ધર્માધ્યક્ષના હાથમાં આવી ગઈ. તેણે બે હાથ વડે જેરથી તેને પકડી લીધી. તેણે બીજી ચીસ પાડવા મોં ફાડ્યું, પણ કસીમોદોના વિક-રાળ ચહેરાને પોતા તરફ તાકી રહેલો જોઈ, તે ચૂપ થઈ ગયો.

નીચેની તરફ બસો ફૂટની ઊંડાઈએ પથ્થરની ફરસબંધી હતી.

આ ભયંકર પરિસ્થિતિમાં ધર્માધ્યક્ષે કશો ઊંહકારો પણ કર્યા વિના, બાવડાંના જેરથી છતના ઢાળ ઉપરથી ઉપર ચડવા મરણિયો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેના પગ કાળી ઢળતી સપાટી ઉપર કશી પકડ જમાવી શક્યા નહિ. કસીમોદો જરા આગળ નમી હાથ લાંબો કરે, તો તેના હાથ પકડી તેને પાછો ઉપર ખેંચી લઈ શકે તેમ હતું. પરંતુ તે તો તેની તરફ નજર પણ કર્યા વિના પેલા ફાંસીના માંચડા તરફ જ જોઈ રહ્યો હતો અને તેની ઊછળતી છાતી ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું કે તે હૃદયાફાટ રડી રહ્યો હતો.

ધીમે ધીમે ધર્માધ્યક્ષના હાથ થાકતા જતા હતા - અને અકડાતા જતા હતા. કસીમોદોના રુદનનો અર્થ તે સમજી ગયો. તેની નજર સમક્ષ એ ક્ષણમાં પોતાનું આખું જીવન ભયંકર વેદના સાથે ખડું થઈ ગયું. કારમા દુઃખની અને વેદનાની એ ક્ષણ કેટલી બધી લાંબી થઈ જતી હશે, તે તો એ ક્ષણ અનુભવનારો જ જાણે.

થોડી જ વારમાં તેના હાથ જૂઠા પડી જતાં તે ત્યાંથી નીચે પડવા માંડ્યો. પણ નોત્રદામ જેવાં મંદિરોનાં બાંધકામો સીધીસટ ભીંતો રૂપે હોતાં જ નથી; એટલે વચ્ચે વચ્ચે આગળ ધસતી આવતી છતો-કિનારીઓ-કાંગરાઓ ઉપર અફળાતો અને ગબડતો જ્યારે તે નીચેની ફરસ ઉપર ધબાક દઈને પછડાયો, ત્યારે તેનામાં ચેતન રહ્યું ન હતું.

કસીમોદોએ માત્ર તેને નીચે પડતો જોવા પૂરતી આંખ ફાંસીના માંચડા ઉપરથી ખસેડી હતી - પછી પાછી તેણે પોતાની નજર પેલા માંચડા ઉપર જ ચોટાડી દીધી હતી. એ નજર સિવાય તેના આખા શરીરમાં કયાંય બીજે જગ્યા પણ ચેતન રહ્યું લાગતું ન હતું.

૨

ત દિવસે સાંજના જ્યારે બિશપના અદાલતી અમલદારો ધર્માધ્યક્ષના મડદાને ખસેડવા માટે આવ્યા, ત્યારે કસીમોદો નોત્રદામમાંથી અલોપ થઈ ગયો હતો.

ધર્માધ્યક્ષની કીમિયાવિદ્યાની સાધના અને સેતાનના અવતાર સમા કસીમોદો જેવાને પોતાના સાગરીત તરીકે રાખવો - એ જે બાબતોથી લોકોમાં તેની વિરુદ્ધ અમુક વિરોધી લાગણી પ્રચલિત જ હતી. તેમાં વળી, નોત્રદામમાંથી બંને જણા એકીસાથે વિદાય થયા, તેનો અર્થ લોકોએ એવો ઘટાવ્યો કે, કસીમોદો પોતે દેહધારી સેતાન જ હોઈ, ક્લોદ ફ્રોલોના જીવાત્માને પાછો લઈ ગયો છે; અને તેણે અંદરની મીઝ ખાવા વાંદરું જેમ ઉપરનું કોટલું તોડી નાખે, તેમ ક્લોદ ફ્રોલોનો આત્મા કાઢી લેવા તેના શરીરના કોટલાને અફળીને તોડી નાખ્યું છે!

પરિણામે ધર્માધ્યક્ષના મડદાને પવિત્ર ભૂમિમાં દાટવામાં ન આવ્યું.

૩

પછીને વર્ષે, એટલે કે ૧૪૮૩ના આગસ્ટમાં રાજ લૂઈ મરણ પામ્યો.

પાયેરી ટ્રિગોર જાલીને બચાવી શક્યો. તેણે હવે પોતાની લેખન-પ્રવૃત્તિ ફરીથી ચરૂ કરી. જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનોમાં ગોતાં લગાવ્યા પછી, તે કરુણાન્ત નાટકો લખવામાં પડ્યો. અને તેની સારી કદર થઈ.

ફોબસ દ શેતોપરના જીવનનો કરુણ અન્ત આવ્યો : તે ફ્લર-દ-લી સાથે પરણી ગયો.

૪

એસમરાલ્દાને ફાંસી દીધા પછી, તે રાતે તેના શરીરને માંચડેથી ઉતારી, રિવાજ મુજબ મોંટ ફોકનના કબ્રસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવ્યું. તં કબ્રસ્તાન પ્રચલિત અર્થનું કબ્રસ્તાન ન હતું. પેરીસની દીવાલથી થોડે દૂર આવેલી ચાકના પથ્થરના ટેકરીની ટોચ ઉપર પંદર ફૂટ ઊંચા, ૩૦ ફૂટ પહોળો અને ૪૦ ફૂટ લાંબો એક ચોતરો હતો. તેના ઉપર ૩૦ ફૂટ ઊંચા એવા ૧૬ મોટા પથ્થર-સ્તંભો ખડા કરવામાં આવ્યા હતા. તેમની ટોચ ઉપર નાખેલા જંગી પાટડાઓ ઉપરથી થોડે થોડે અંતરે અનેક સાંકળો લટકાવેલી હતી. સાંકળોને છેડે કેટલાંય હાડપિંજરો લટકતાં હતાં. એસમરાલ્દાના મડદાને પણ એ કબ્રસ્તાનની એક સાંકળને છેડે ભરવી દેવામાં આવ્યું. મૃત્યુ બાદ પણ જેમના મડદાને કબરની ચિર-નિદ્રાની શાંતિ બક્ષવાની ન હોય, તેવાંઓનાં મડદાંને આમ ખુલ્લાં ટિંગાવી દેવામાં આવતાં, જેથી તેઓ હવામાં અફળાતાં ટિચાતાં જ જ રહે!

૫

આ ઇતિહાસ જે વિગતો આગળ પૂરો થાય છે, ત્યાર બાદ દોઢ-બે વર્ષ બાદ, લૂઈ-૧૧ના માનીતા હજમને ફાંસી દઈને તેના મડદાને મોંટ ફોકનના કબ્રસ્તાનમાં જ ટિંગાવી દેવામાં આવ્યું. પણ બે દિવસ બાદ રાજ ચાર્લ્સના - ૮ માએ તેના મડદાને માફી બક્ષીને સારી કબરમાં પોઢાડી દેવા હુકમ કર્યો, ત્યારે તેના મડદાની શોધખોળ એ કબ્રસ્તાનમાં ચાલી. તે વખતે સાંકળોની નીચે લટકતાં એ હાડપિંજરોમાં એક હાડપિંજર વિચિત્ર સ્થિતિમાં નજરે પડ્યું. સાંકળે લટકતું

હાડપિજર સ્ત્રીનું હતું. અને તેના ગળામાં લીલા રંગનાં કીડિયાંની માળા વચ્ચે એક રેશમી કોથળી જેવું કશુંક બાંધેલું હતું. કબ્રસ્તાન-વાળાએ એ બધી ચીજો કિંમત વિનાની ગણીને કદાચ રહેવા દીધી હતી. એ સ્ત્રીના હાડપિજરને વળગેલું બીજું હાડપિજર પુરુષનું હતું. એની કરોડરજજુ બહુ વાંકી હતી, અને તેનું માથું બે ખભા વચ્ચે બહુ અંદર પેઠેલું હતું. તેનો એક પગ બીજા કરતાં બહુ ટૂંકો હતો. તે પુરુષ પેલા સ્ત્રીના હાડપિજરને બહારથી જીવતો આવીને જ વળગ્યો હોય, અને એ સ્થિતિમાં મરી ગયો હોય, એમ લાગતું હતું. કાચ્છુકે, એના હાડપિજરને બીજી કશી ઈજા થયેલી ક્યાંય દેખાતી ન હતી.

પેલાઓએ એના હાડપિજરને પેલી સ્ત્રીના હાડપિજરથી છૂટું પાડવા પ્રયત્ન કર્યો, તેની સાથે જ તે માટી થઈને નીચે ખરી પડ્યું.

પરિવાર પ્રકાશનો

- લે મિત્રેરાખ્ત ' ઉર્ફે દરિદ્રનારાયણ ૧૨.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[વિક્ટર હ્યુગો કૃત પ્રખ્યાત વિશ્વકથાનો સચિત્ર સંક્ષેપ.]
- લાર્કિંગ મેન' યાને ઉમરાવશાહીનું પોત અને પ્રતિભા ૮.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[વિક્ટર હ્યુગોની વિખ્યાત કથાનો વિસ્તૃત સચિત્ર સંક્ષેપ.]
- ાંતિ કે ઉત્કાંતિ? ૫.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[વિક્ટર હ્યુગો કૃત નવલકથા 'નાઈન્ટી થ્રી'નો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર.]
- મ-ખલિદાન ૬.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[વિક્ટર હ્યુગો કૃત વિખ્યાત નવલકથા 'ટોઇલર્સ ઓફ ધ સી'નો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર]
- કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટે-ક્રિસ્ટો' ૪.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[ધતર વાચન માટે સરળ સંક્ષેપ, સચિત્ર.]
- શ્રી મસ્કેટિયર્સ' - ૧ યાને પ્રેમશૌર્યના રાહો! ૮.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[અલેક્ઝાન્ડર ડુમા કૃત વિખ્યાત નવલકથાનો સચિત્ર, વિસ્તૃત સંક્ષેપ.]
- શ્રી મસ્કેટિયર્સ' - ૨ યાને વીસ વર્ષ બાદ! ૮.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[ડુમા કૃત 'ટ્વેન્ટી ધયર્સ આફ્ટર'નો સચિત્ર સંક્ષેપ.]
- શ્રી મસ્કેટિયર્સ' - ૩ યાને કામિની અને કાંચન ૧૦.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[ડુમા કૃત 'વાઇકાઉન્ટ દે બ્રાન્લોન'નો સચિત્ર સંક્ષેપ.]
- શ્રી મસ્કેટિયર્સ' - ૪ યાને પ્રેમ-પંક ૧૦.૦૦
સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ
[ડુમા કૃત 'હર્બર્ટ દે લ વાલિયેર'નો સચિત્ર સંક્ષેપ.]

‘શ્રી મસ્કેટિયર્સ’- પ યાને દગા કિસીકા સગા નહિ ! (પ્રેસમાં)

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ

[દ્રુમા કૃત ‘મૈન ઇન ધ આયર્ન માર્ક’નો સંક્ષેપ.]

મોતીની માયા

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ ૧.૫૦

નોબેલ-પ્રાઇઝ વિજેતા જોન સ્ટાઇનબેક્કની લખેલી લોકકથા

‘પર્લ’ નો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ, સચિત્ર.]

તપસ્યા અને નિગ્રહ

અનું ગોપાળદાસ પટેલ ૫.૦૦

વિખ્યાત ફ્રેન્ચ લેખક આનાતોલ ફ્રાંસની નવલકથા

‘થાઈ’નો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ.]

હૃદયપલટો

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ (પ્રેસમાં)

[ટોલ્સ્ટોય કૃત નવલકથા ‘રિઝરેક્શન’નો વિસ્તૃત

સંક્ષેપ, સચિત્ર.]

‘કાઈમ ઍન્ડ પનિશમેન્ટ’ સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ (તૈયાર થાય છે)

[ડસ્ટયેસ્કી કૃત વિખ્યાત નવલકથાનો વિસ્તૃત સંક્ષેપ.]

આંધળાઓના દેશમાં

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ (પ્રેસમાં)

[એચ. જી. વેલ્સ કૃત રસિક લઘુકથાનો અનુવાદ.

‘ડોન કિવકસોટ’

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ ૮.૦૦

[સર્વાંત કૃત પ્રેમ-શૌર્યની એક અનોખી નર્મ-કથા.

‘ઝોલિવર રિવરસ્ટ’ યાને એક અનાથ બાળકની કહાણી ૫.૫૦

અનું ગોપાળદાસ પટેલ

[ડિકન્સ કૃત જાણીતી નવલકથાનો સચિત્ર છાયાનુવાદ.]

નિકોલસ નિકલ્બી’ યાને કરણી તેવી ભરણી

૧૦.૦૦

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ

[ડિકન્સ કૃત નવલકથાનો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર.]

પિકવિક ક્લબ યાને ‘સૌ સારું’, જેનું છેવટ સારું’ (પ્રેસમાં)

અનું ગોપાળદાસ પટેલ

[ડિકન્સ કૃત વિખ્યાત નવલકથાનો સંક્ષેપ, સચિત્ર.]

‘ટોમ્બી ઍન્ડ સન’ યાને તવંગરનું સંતાન

૧૨.૦૦

સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ

[ડિકન્સ કૃત નવલકથાનો વિસ્તૃત સંક્ષેપ, સચિત્ર.]

વેર અને ક્રાંતિ

અનું બિપિનચંદ્ર ઝવેરી ૩.૦૦

[ચાર્લ્સ ડિકન્સ કૃત વિખ્યાત નવલકથા ‘એ ટેલ ઓફ

દ સિટીઝ’ નો સરળ સચિત્ર સંક્ષેપ.]

અદાલતી ન્યાય સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ [તૈયાર થાય છે]
[ડિકન્સ ફત નવલકથા 'બ્લીક હાઉસ' નો વિસ્તૃત 'સંક્ષેપ,' સચિત્ર.]

ભારત પર ચડાઈ મગનભાઈ દેસાઈ ૦.૭૫
[ચીની આક્રમણનો ખ્યાલ આપતી પુસ્તિકા, નકશા સાથે.]

ગીતાનું પ્રસ્થાન મગનભાઈ દેસાઈ ૫.૦૦
[મહાભારતના યુદ્ધના મંડાણ પહેલાંની રસિક કથા.]

ગીતાનો પ્રબંધ મગનભાઈ દેસાઈ ૨.૦૦
[અષ્ટાદશાધ્યાયિની ગીતાના વિષયની ગોઠવણી અને રજૂઆત કેવી રીતે થઈ છે તેનું સળંગ નિરૂપણ.]

યુદ્ધયોગ મગનભાઈ દેસાઈ (પ્રેસમાં)
શ્રીકૃષ્ણાર્જુન-સંવાદ નામે બહાર પડનાર ગીતાના વિવરણના પ્રથમ બે અધ્યાય: સાંખ્ય-યુદ્ધિનો આત્મયોગ.]

૩૦ મી જાનેવારી મગનભાઈ દેસાઈ ૧.૫૦
[રાષ્ટ્રપિતાને શ્રદ્ધાંજલિ: અગિયાર ફેટો ચિત્રો સહિત.]

નવી યુનિવર્સિટીઓ મગનભાઈ દેસાઈ ૧.૨૫
[યુનિવર્સિટી શિક્ષણ-વહીવટ અંગે માહિતી આપતી પુસ્તિકા; ગાંધીજીના ઉચ્ચ શિક્ષણને લગતા લેખો સહિત.]

ગાંધીજીનો જીવનમાર્ગ મગનભાઈ દેસાઈ ૬.૦૦
[ગાંધીજીએ જીવન-સાધનામાં આવશ્યક માનેલાં વ્રત-સાધનોની ઝીણવટભરી પ્રમાણભૂત રજૂઆત.]

જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નો (ગાંધીજીને) સંપાં મગનભાઈ દેસાઈ ૦.૭૦
[કર્મયોગ કે જ્ઞાન-સંન્યાસયોગ અંગે ગાંધીજીને પૂછેલા પ્રશ્નો, તેમના જવાબ સાથે.]

કળા એટલે શું? મગનભાઈ દેસાઈ ૬.૫૦
[ટોલ્સ્ટોય ફૂત આર્થ ગ્રંથ 'વોટ ઇઝ આર્ટ?' નો અનુવાદ]

કળા વિષે ટોલ્સ્ટોય અને ગાંધીજી મગનભાઈ દેસાઈ ૧.૦૦
[કળા વિષેના ટોલ્સ્ટોયના મૌલિક વિચારોના વિવરણ સાથે ગાંધીજીના કળા વિષેના વિચારોના ઉત્તર.]

મિડલ સ્કૂલ : “અદકેરુ” અંગે મગનભાઈ દેસાઈ ૧.૦૦
[અંગ્રેજ રાજ્ય હેઠળ પ્રાથમિક કેળવણીમાં અંગ્રેજોએ શા હેતુથી ‘મિડલ સ્કૂલ’ની ફાયર મારી હતી, તેની ચર્ચા.]

- સરસ્વતીચંદ્ર** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ ૧૦.૦૦
 સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી કૃત પ્રસિદ્ધ
 ગુજરાતી નવલકથાનો સરળ, વિસ્તૃત સચિત્ર સંક્ષેપ.]
- કુંડંબ-પરિવાર** અનું કમુખહેન પું છાં પટેલ ૧૧.૦૦
 [શુદુદત્ત કૃત હિંદી નવલકથા 'ગુઠન'નો સચિત્ર અનુવાદ.]
- પ્રેમનાથ** અનું કમુખહેન પું છાં પટેલ (પ્રેસમાં)
 [શુદુદત્ત કૃત હિંદી નવલકથા 'પ્રવંચના'નો અનુવાદ.]
- અમર-વેલ** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ ૨.૦૦
 [દેશ દેશનાં ડાહ્યાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં વિચાર-મૌજિકો.]
- આત્મશોધનમાળા** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ ૨.૦૦
 [આત્મસંશોધનને લક્ષમાં રાખીને ચૂંટેલાં સુભાષિતો.]
- વિચાર-મણિ-માળા** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ (પ્રેસમાં)
 ['સત્યાગ્રહ'ની પ્રેરક વિચારકલિકાઓનો આગળનો સંગ્રહ.]
- વિચારમાળા** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ ૦.૭૫
 ['સત્યાગ્રહ'ની સુંદર વિચારકલિકાઓનો સંગ્રહ.]
- ચિંતનમણિમાળા** સંપાં કમુખહેન પું છાં પટેલ ૧.૦૦
 ['નવજીવન'નાં વિચાર-પુષ્પોની ફૂલગ્રંથળી, સચિત્ર.]
- મારી જીવનદષ્ટિ** સંપાં વિજયશંકર મંં ભટ્ટ ૨.૦૦
 [કેટલાક વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ તથા સંશોધકોની
 પ્રેરક જીવનદષ્ટિ આલેખતું પુસ્તક, સુંદર ફોટાઓ સહિત.]
- મનનિકા** સંપાં વિજયશંકર મંં ભટ્ટ ૩.૦૦
 [સંપાદકે વાંચેલાં અનેક પુસ્તકોના સારરૂપ મૂળ ફકરા.]
- સંત ક્રાન્સિસનું જીવનગાન** અનું ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ (પ્રેસમાં)
 [સંત ક્રાન્સિસના જીવન અને કાર્ય અંગે સમજ
 આપતું પુસ્તક.]
- આશા અને ધીરજ** સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ ૪.૫૦
 [અલેક્ઝાન્ડર ડુમા કૃત અદ્ભુત-રસ-પ્રધાન નવલકથાનો
 છાયાનુવાદ, સચિત્ર.]
- સત્યાગ્રહી બાપુ** સંપાં રમેશ ડાં દેસાઈ ૦.૬૦
 [ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના પ્રસંગોની રસિક વાર્તાઓ, સચિત્ર.]

સરદારશ્રીનો વિનોદ સંપાં મુકલભાઈ કલાર્થી; તથા

કલ્યાણુજી વિં મહેતા ૨.૦૦

[ખારડોલીની લડતના ૬૫ પ્રસંગો સહિત.]

સાવધાન !

મગનભાઈ દેસાઈ ૧.૦૦

[અંગ્રેજીના પ્રશ્ન અંગે સમજ આપતી પુસ્તિકા.]

ખોરાક અને સ્વાસ્થ્ય

ઝવેરભાઈ પટેલ ૨.૦૦

[આરોગ્ય અને ખોરાક અંગે સમજ આપતી પુસ્તિકા.]

નીલગંગાનાં નીર

પુરુષોત્તમ ભોજાણી ૫.૦૦

[યુગાન્ડા જઈ વસેલા ગુજરાતી ભાવુક હૃદયમાં સ્ફુરેલાં
કવ્યોનો સંગ્રહ, સચિત્ર.]

મહાત્મા ગાંધી

(તૈયાર થાય છે.)

[શ્રી. પ્રફુલ્લચંદ્ર દોષના બંગાળી ઉપસ્થી.]

ચિત્રકથામાળા

લે મિજેરાજી, કાઉન્ટ ઝોફ મોન્ટે-ક્રિસ્ટો,

શ્રી મસ્કેટિયર્સ-૧, ઝોલિવર દિવસ

એ નવલકથાઓને ચિત્રમાળા રૂપે રચી કરતી અનોખી કથામાળા.

(તૈયાર થાય છે)

[સંપાં કમુખહેન પું છોં પટેલ : ચિત્રકાર : રજની વ્યાસ]

